КАМАЛ АБДУЛЛАЈЕВ

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ СИНТАКСИСИНИН НӘЗӘРИ ПРОБЛЕМЛӘРИ

КАМАЛ АБДУЛЛАЈЕВ

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ СИНТАКСИСИНИН НӘЗӘРИ ПРОБЛЕМЛӘРИ

Али мәктәбләр үчүн дәрс вәсаити

Азәрбајҹан Республикасы Тәһсил Назирлији тәрәфиндән тәсдиг едилмишдир.

«МААРИФ» НӘШРИЈЈАТЫ
Бакы — 1999

Рә'јчи: Азәрбајҹан Республикасы ЕА нын
Нәсими адына Дилчилик Институту
Муасир Азәрбајҹан дили шө'бәси,
проф. *Мәммәд Гасымов.*

Редактор: филолоҝија елмләри намизәди, доцент. *ИКРАМ ГАСЫМОВ.*

Әсәр Азәрбајҹан Дөвләт Дилләр Институтунун Елми Шурасынын гәрары илә чап едилир.

А $\frac{4602000000-89}{M\ 652-99}$ *Е'лансыз*

© К. Абдуллајев, 1999.

КИРИШ

Азәрбајҹанда синтаксис елми артыг кифајәт гәдәр өзүнүн мүхтәлиф истигамәтләриндә ҹидди тәҹрүбә јығмышдыр. Бунунла әлагәдар бу елмин инкишафы боју мүәјјән елми ән'әнәләр дә формалашмышдыр ки, бу ән'әнәләрлә Азәрбајҹан синтаксистләрини јахын вә хариҹи түрколоҝијада тутдуглары мөвгеләринә көрә јахшы танıјырлар. Узун заман Азәрбајҹан дилчилијинин апарыҹыларындан олан академик М. Ш. Ширәлијев 70-ҹи илләрин әввәлләриндә белә јазырды: «Азәрбајҹан дилинин синтаксисинин өјрәнилмәси нәзәрә чарпан дәрәҹәдә ирәли кетмишдир. Бу һәр шејдән әввәл тәдгигинә көрә Азәрбајҹан дилчиләринин түрколоҝијада бөјүк наилијјәтләр газандығы ҹүмлә вә сөз бирләшмәси һаггында тә'лимә аиддир. Республика дилчиләринин будаг ҹүмлә, фе'ли-баглама, фе'ли сифәт, мәсдәр тәркибләри нәзәријјәсинә кәтирдикләри јениликләр һәм совет, һәм дә хариҹи түрколожи елмдә лајигинҹә гијмәтләндирилмишдир. Хүсусилә Азәрбајҹан дилчилијиндә өз тәбиәтинә көрә илк дәфә гејри — предикатив тәркиблә будаг ҹүмлә арасындакы көклү фәрг ачылмышдыр. Түрк дилләриндә тәктәркибли ҹүмләләрин тәдгигиндә дә биринҹилик Азәрбајҹан дилчиләрикиндир».[1]

Доғрудан да, ахырынҹы он илликләр Азәрбајҹан түрк дилчилијиндә синтаксис саһәсиндәки наилијјәтләрлә сәҹијјәләнир, 50-ҹи илләрин сонундан башлајараг, хүсусилә 60 — 70-ҹи илләрдә, Азәрбајҹан түрк дилинин синтаксисинин ајры-ајры саһәләринин тәдгиги, мөвҹуд тәснифата мүнасибәт, синтактик ваһидләрин инҹә нјуансларынын үзә чыхарылмасы вә башга мәсәләләр Н. З. Һаҹыјеванын, Ә. Абдуллајевин, З. Тағызадәнин, Һ. Бајрамовун, Һ. Мирзәзадәнин, Ј. Сејидовун, М. Ҹәфәрзадәнин вә башгаларынын ишләриндә өз әксини тапмышдыр.[2] 70-ҹи илләрдә бир сыра монографија вә диссертасија ишләри јазылмышдыр ки, онлар синтактик јарусун ијерархик низам-

---

[1] Ширалиев М. Ш. Развитие азербайджанского языкознания за последние годы — «Вопросы языкознания» журналы. 1972, № 5, сәһ. 114 — 115.

[2] Бах.: Гаджиева Н. З. Синтаксис сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке (в историческом освещении). М., 1963; Абдуллајев Ә. Мүасир Азәрбајҹан дилиндә табели мүрәккәб ҹүмләләр. Бакы, 1964; Тағызадә З. Мүасир Азәрбајҹан дилинин синтаксиси. Бакы, 1966; Бајрамов Һ. Мүасир Азәрбајҹан дилиндә табесиз мүрәккәб ҹүмләләр. Бакы, 1960; Мирзәзадә Һ. Азәрбајҹан дилинин тарихи синтаксиси. Бакы, 1968; Сејидов Ј. Азәрбајҹан әдәби дилиндә сөз бирләшмәләри. Бакы, 1966 вә башгалары.

дан вә тәснифат гурулушундан кәнарда галан һадисәләринин тәһлилинә һәср олунмушдур. Тәбии ки, бу һадисәләр нитг фәалијјәтинин, коммуникатив үнсијјәтин бүтүн саһәләрини, бүтүн илләләрини әһатә едирләр. Конкрет олараг Азәрбајчан түрк дилиндә чүмлә үзвләринин сыраланмасы ганунаујғунлугларына Ә. Чавадовун һәср етдији докторлуг ишини,[3] М. Адиловун синтактик тәкрарларын системинә һәср едилмиш тәдгигатыны,[4] Ф. Ағајеванын чүмләләрин вә башга синтактик гурулушларын интонасијасына һәср етдији иши[5], Н. Абдуллајеванын синтактик синонимлијә һәср етдији иши[6] көстәрмәк олар.

Бу дөврдә синтаксисин башга дилчилик саһәләри илә сәрһәддиндә јаранан тәдгигатлара да диггәт едилир. Синтаксисин вә үслубијјатын говушуғунда апарылан тәдгигатлардан Ш. Јусифлинин «Үслуби синтаксис»ини гејд етмәк олар[7].

Синтактик тәдгигатларын бу чүр интенсивлији вә сыхлығы, саһәләрин мүәјјәнләшдирилмәси, тәәссүф ки, Азәрбајчан түрк дилинин конкрет саһәләри илә кифајәтләнмиш, үмуми нәзәри проблемләрин бүтүн синтактик сәвијјә үчүн характерик олан үмуми базасынын, өзүлүнүн мүәјјәнләшмәсинә аз диггәт јетирилмишдир. Тәбии ки, Азәрбајчан түрк дили синтаксисинин актуал, сырф нәзәри проблемләри илә бағлы бир иш ады чәкмәк чох чәтиндир. Нәзәри — методоложи мәсәләләр синтаксислә әлагәдар дилчиләрин диггәтини аз чәлб етмишдир. Бир факты гејд едәк. Нәзәријјәнин зәифлији өзүнү ә'јани сурәтдә онда көстәрир ки, ЕА-нын бурахдығы «Мүасир Азәрбајчан дили. Синтаксис» адлы коллектив әсәрин, чүмләнин әламәтләринин мүәјјәнләшмәсинә һәср олунмуш нәзәри һиссәсиндә (еләә о бири һиссәләрдә дә) мүрачиәт едилән, мүнасибәт билдирилән елми әсәрләр чох надир истисналарла 50-чи илләрдә нәшр олунан әсәрләр олмушдур. Тәбии ки, онлардан чоху да рус дилинин гурулушу илә бағлыдыр. Беләликлә, бир нөв икили бир ајрылты мүшаһидә олунур. Азәрбајчан түрк дили синтаксисинин практик синтактик тәсвири илә синтактик нәзәриј-

[3] Чавадов Ә. М. Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә синтактик ваһидләрин сырасы. Бакы, 1977.

[4] Адилов М. Азәрбајчан дилиндә синтактик тәкрарлар. Бакы, 1974.

[5] Ағајева Ф. Азәрбајчан дилинин интонасијасы. Бакы, 1978.

[6] Абдуллајева Н. Азәрбајчан дилиндә синтактик синонимлик. Бакы, 1978.

[7] Юсифли Ш. В. Стилистической синтаксис современного азербайджанского художественного языка. Док. диссертасијасынын автореферагы. Бакы, 1973.

јәнин арасында мүәјјән фәрг өзүнү көстәрир. Бир тәрәфдән синтаксисин норматив тәсвири јарадылмышдыр вә бунлар схемләр үзрә јарадылмышдылар. Ајры-ајры синтактик ваһидләрин јери дәгигләшир, бунларын һәр биринә тәдгигләр һәср олунурду, јә'ни синтаксисин ајры-ајры саһәләри инкишаф едирди. Дикәр тәрәфдән исә бу хүсуси саһәләр өјрәнилдикчә, ајдындыр ки, онларын нәзәри базасы јаранмалы иди, мүәјјән нәзәри проблемләр ортаја чыхмалы вә онларын һәлли јолларыны мүәјјәнләшдирмәк лазым иди. Өјрәнилмиш хүсуси саһәләрин үмуми синтаксис сәвијјәсиндәки јери, бир-бири илә мүнасибәти, бүтөв бир систем дахилиндәки ишләм мәгамлары ајдынлашдырылмалы иди. Јә'ни һәр бир хүсуси тәдгигат мүәјјән мә'нада үмуми нәзәри тәдгигатын ишығында апарылмалыдыр. Бу исә арзу едилән шәкилдә џејил. Бир чох мүбаһисәли мәсәләләрин јаранмасы, һәлл едилмәмиш галмалары вә диггәти һеч чәлб етмәмәләри Азәрбајҹан түрк дили синтаксисинин нәзәри сәвијјәсинин кифајәт гәдәр мөһкәм әсасла олмамасына кәтириб чыхарыр. Мараглысы одур ки, јығылыб галмыш бир чох мәсәләләр садәҹә олараг бир синтактик тәһлил контексти ичәрисиндә көтүрүлсәләр, јанашы гојулсалар белә, өз-өзлүјүндә онларын бир-бири илә үјгун кәлмәјән ҹәһәтләри һәлл едилә биләр. Тәгдим едилән бу дәрс вәсаитинин дә әсас мәгсәди одур ки, Азәрбајҹан түрк дили синтаксисинин һәлл едилмәдән јығылыб галмыш бир чох мәсәләләринә јенидән, синтактик гурулушларын бир систем дахилиндәки ишығындан бахсын вә бу мәсәләләрин һәлл едилмәсинин конкрет нәзәри-методоложи јолларыны көстәрсин. Китабын вәзифәси Азәрбајҹан түрк дили синтаксисинин ән чох мүбаһисә јарадан проблемләрини алыб мүасир синтактик нәзәријјә аспектиндән онлары үмуми синтактик тәсвирин ичәрисиндә әритмәк вә еләҹә дә Азәрбајҹан түрк дили синтаксисинин тамлығы, бүтөвлүјү наминә онун јени саһәләрини ортаја чыхармаг, синтактик ваһидләр арасында бә'зи сәрһәдләри дәгиг мүәјјәнләшдирмәкдир. Беләдә Азәрбајҹан түрк дили синтаксисинин тәсвири даһа долгун, даһа там вә ваһидләрин бир-бири илә үзви сурәтдә тәбии әлагәси шәклиндә ортаја чыхар.

Ортаја чыхан вә тәһлил едилән проблемләр үч бөјүк синтактик гурулушун фонунда көтүрүлүр. Тәбии олараг китаб үч һиссәдән ибарәтдир. Садә ҹүмлә илә бағлы синтактик проблемләр биринҹи һиссәдә, мүрәккәб ҹүмлә илә бағлы синтактик проблемләр икинҹи һиссәдә вә мүрәккәб синтактик бүтөвлә бағлы синтактик проблемләр үчүнҹү һиссәдә өз әксини та-

пыр. Ону да гејд едәк ки, мүрәккәб синтактик бүтөв мәтн дилчилијин ваһиди кими илк дәфә олараг системли шәкилдә Азәрбајҹан дилчилијиндә синтактик тәдгигата ҹәлб едилир.

Әслиндә бу китабы мүрәккәб гурулушларын синтаксиси кими дә адландырмаг оларды. Белә ки, садә ҹүмлә өзү дә мүәјјән мә'нада мүрәккәб гурулушдур. Вә синтаксиси бу шәкилдә садә синтаксис вә мүрәккәб синтаксис дејә ики һиссәјә бөлмәк, садә синтаксисә, умумијјәтлә, ҹүмләјә гәдәрки ваһидләрин дахилиндәки елементләр бирлијн кими јанашылмагын өзү дә актуал көрүнүр. Бу ишыгдан јанашсаг, мүрәккәб синтаксисә аид ваһидләрин бир-бири илә мүәјјән мә'нада «изоморфизм»дә олдугу да ајдынлаша билэр вә мүрәккәб синтактик ваһидләр тәбии шәкилдә синтактик сәвијјәнин ијерархик гурулушунда өзләринә мәхсус вә өзләринә лајиг јүксәк јерләрини тутар. Чүнки онларын һәр бири нитг фәалијјәтиндә һәм мүстәгил, һәм дә бир-бири илә бағлы шәкилдә иштирак едирләр.

Дикәр тәрәфдән нитг фәалијјәти нөгтеји-нәзәриндән, умумијјәтлә, синтактик гурулушлары ики јерә ајырмаг, бәлкә дә, даһа мәгсәдәујғун оларды. Ја'ни ҹүмлә вә мүрәккәб синтактик бүтөв — үнсијјәт васитәсинин бу ики амили — бири нитг просесинин әсасы кими (ҹүмлә), дикәри онун јарадыҹысы, реаллашдырыҹысы кими (мүрәккәб синтактик бүтөв) мүәјјән мә'нада һәм гаршы-гаршыја гојула биләрди вә һәм дә бири дикәрини тамамлајан ваһидләр кими нәзәрдән кечирилә биләрди. Ҹүмлә дахилиндәки садә вә мүрәккәб ајрылмалар исә принсип е'тибарилә нитг фәалијјәти нөгтеји-нәзәриндән әһәмијјәт кәсб етмир. Амма бу ајрылма дил структуру нөгтеји-нәзәриндән әһәмијјәтлидир. Вә мәһз бу китабда тәгдим едилән шәкилдә ајрылма (мүрәккәб ҹүмлә—табели мүрәккәб ҹүмләјә) бизә белә кәлир ки, синтактик сәвијјәнин дил аспектиндән дә долғунлуғуну тә'мин едир.

Бу дәрс вәсаитиндә бә'зи һалларда артыг мүәјјәнләшмиш анлајыш вә тәсвирләр дә јени бир интерпретасијада тәгдим олунмушдур. Бу мәгсәдлә белә едилмишдир ки, һәр һансы бир тәсвирин јени бир мәгамы варса, о мәгам бүтүн әввәлки тәсвирин үзәриндә дә јени бир ишыг салмамыш, онун индијәдәк көрүнмәјән тәрәфләрини дә үзә чыхармамыш дејил. Мәсәлән, конкрет десәк, Азәрбајҹан түрк дилинин садә ҹүмләсинин гурулушу монопредикатив гурулуш кими чыхыш едир. Әслиндә бу чох ади бир һәгигәтдир. О демәкдир ки, Азәрбајҹан түрк дилиндә садә ҹүмлә бир хәбәрдән ибарәтдир. Амма бунунла

белә, монопредикативлик анлајышынын садә ҹүмләјә мүнасибәтдә ишләнилмәси өз ардынҹа полипредикативлик, квазипредикативлик анлајышларынын да садә ҹүмләјә тәтбигини шәртләндирир вә тамам јени бир бахыш ракурсуну әмәлә кәлмәсини көстәрир. Садә ҹүмләнин јаранмасына баш вурманы, онун тәкамүлүнүн һансы истигамәтләрдә кетдијини өјрәнмәји бир мәгсәд кими гаршыја гојур. Садә ҹүмләнин тәкамүлү дедикдә һеч дә әдәби дилдәки садә ҹүмләнин инкишафыны нәзәрдә тутмуруг, садә ҹүмләнин тәкамүлү дедикдә бу гурулушда әдәби дил материалларындан даһа гәдим бир дөврә атылан фәрзијјәләр вә еһтималлар, фәргләр һесабына јарадылан нәзәри абстракт көрпү нәзәрдә тутулур. Ҹүмләнин монопредикативли олмасы идејасы исә өз-өзлүјүндә бу монопредикативликдән әввәл полипредикатив бир гурулушун олмасына олан күмандыр. Сонракы тәһлил заманы полипредикативлијин зәифләмәси вә квазипредикасијанын нәһајәтдә бир күчлү монопредикатив нөгтәдә галмасы ән гәдим дил абидәләринә бу шәкилдә кәлиб чыхмышдыр, башга сөзлә десәк, садә ҹүмләнин монопредикативлијини ортаја гојаркән ондакы полипредикативлији биз мәнтиги — тарихи үсул вә васитәләрлә әдәби дил формалашмасындан чох-чох әввәлки дөврүн мәһсулу кими бир нөв бәрпа етмиш олуруг.

Һансы гурулуш һансындан јараныб, садә гурулуш мүрәккәб гурулуша кечиб, јохса мүрәккәб гурулуш садәләшмәјә башлајыб? Бу суаллара ҹаваб вермәк чох чәтиндир. Һәр ики тәкамүл просесинин хејринә мәнтиги дәлилләр тапмаг олар. Амма системин бүтөвлүјү намина, гејд етмәк лазымдыр ки, бүтүн атомар синтактик ваһидләр, «бүтүн јухары галхан» синтаксисләр, «ашағыдан јухары кедән ваһидләр» тәдгигаты, јаҳуд ки, бир вахт кәләҹәк өз јерини «јухарыдан ашағы кәлән ваһидләр»ә, онлары өјрәнән үсуллара верәҹәк. Илкин сәс сигналларындан тутмуш дағиг, чилаланмыш синтактик ваһидләрә гәдәр кәлән бир тәкамүл јолу һансы мәрһәләләрдән кечмишдир, һансы принсипләрә, һансы факторлара әсасланараг чилаланмышдыр? — бу суаллар Азәрбајҹан түрк дилинин нәзәри синтаксисинин, үмумијјәтлә, нәзәри дилчилијин тәәссүф ки, ортаја гојмадығы суаллардыр вә инанмаг истәрдик ки, бу китабда өз әксини тапан мәсәләләр, онларын һәлли јоллары бу суалларын да ҹавабларыны јахынлашдырмаға имкан верәҹәк.

Тәдгигат үч бөјүк синтактик гурулушу әһатә едир. Бунун өзү әслиндә дилчиликдә мөвҹуд олан «ҹүмлә грамматик ана-

лизин ән јүксәк ваһидидир» тезисини долајысы илә инкар едир. Вә бу инкар өз-өзлүјүндә мүрәккәб синтактик бүтөвүн синтактик ваһид кими өјрәнилмәсинин ме'јараларынын ахтарылыб тапылмасыны, әсасландырылмасыны тәләб едир. Онун структур схеминин мүәјјәнләшмәк мәсәләсини гаршыја гојур, башга сөзлә десәк, мүрәккәб синтактик бүтөвү нитг ваһиди олдуғу кими, ја'ни етик сәвијјә ваһиди кими, һәм дә дил сәвијјәсинә, емик сәвијјәјә аид бир ваһид кими ортаја чыхарыр.

Тәбии ки, бүтүн бу мәсәләләр бир тәдгигат дахилиндә өз һәллини тапа билмәз. Вә биз бурада охучунун да көрәчәји кими, мәсәләләрин гојулушу илә јанашы, диггәти һәм дә онун ән үмдә чәһәтләринә јөнәлтмәјә чалышырыг. Принсип е'тибарилә бу мәсәләләр системли шәкилдә мүрәккәб синтактик гурулушлар сәвијјәсиндә индијәдәк гојулмамыш мәсәләләрдир. Бу гурулушларын коммуникатив функсијалары, аспектләри, ишләм мәгамлары илә бағлы проблемләр Азәрбајҹан түрк дили синтаксисиндә индијәдәк диггәт мәркәзиндә олмамышлар. Јухарыда дејилдији кими, бурада, адәтән, гурулушларын структур тәшкили илә марагланмышлар, онларын нитг просесиндәки мөвгејинә исә демәк олар ки, фикир верилмәмишдир. Елә билирик ки, бу китаб һәмән гурулушларын һәм нитг, һәм дә дил аспектиндән нәзәрдән кечирилмәсинин јени тәҹрүбәси олачаг. Бу ирәли сүрүлән ме'јар вә принсипләр һәмән гурулушларын бир-бири илә әлагәсини даһа ајдын шәкилдә көстәрмәјә хидмәт етмәклә јанашы, ејни заманда о гурулушларын тәбиәтинә даһа еффектли шәкилдә нүфуз етмә имканы верир. Дедикләримизи үмумиләшдирсәк, нәзәрдән кечирдијимиз проблемләр топлусу принсип е'тибарилә бир тәрәфдән мүрәккәб синтактик гурулушларын тәбиәтини, өзәлликләрини даһа ајдын шәкилдә үзә чыхармаға имкан јарадыр, о бири тәрәфдән бу гурулушларын бир-бири илә нитг просесиндә дәрин, кизли вә сых әлагәсини мүәјјәнләшдирмәјә јөнәлдир. Тәдгигатчы һәр ики истигамәтдә доғма дилимизин синтаксиси үчүн, онун өјрәнилмәсинин, тәсвиринин дәринләшмәси, җилаланмасы үчүн чох шеј едә биләр.

I ҺИССƏ

САДƏ ЧҮМЛƏ

I ФƏСИЛ

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИНДƏ ЧҮМЛƏНИН МОНОПРЕДИКАТИВ ГУРУЛУШУНУН ТƏШƏККҮЛҮ

Мəнтиги-грамматик һадисə сајылан предикативлик дилчиликдə чүмлəнин мүəјјəнлəшдирилмəсинин əсас ме'јарларындан бири кими гəбул едилир. «Тəркиб вə гурулушундан асылы олмајараг һəр чүмлəјə предикативлик, јə'ни керчəкликə аидијјəт хасдыр ки, бу да ону фикир билдирмə вə формалашдырма васитəси едир».[1] Е. Бенвенистин белə бир мүлаһизəсини дə јада салмаг олар ки, предикативлик чүмлəнин елə бир һалыдыр ки, онунла мүгајисəдə бүтүн дикəр һаллар икинчи плана кечир.[2] Н. З. Һачыјева бу мүддəанын түрк диллəри үчүн дə кечəрли олдуғуну сөјлəјир: «Предикативлик чүмлə үчүн əсас грамматик шəртдир».[3]

Бунунла белə, ону да гејд елəмəк вачибдир ки, дилчилəр арасында предикативлијин əсас əламəтлəринин нəдəн ибарəт олмасы барəдə фикир ејнилији јохдур. Мүхтəлиф, бə'зəн јахын, бə'зəн узаг мүлаһизəлəр мөвчуддур. Бизим фикримизчə, чүмлəнин билаваситə сəчијјəсинə дөнəн предикативлик, јə'ни модаллыг, заман вə шəхс идејалары васитəсилə реаллашан бу һадисə ејни заманда сырф формал сəвијјəдə фе'ли вə ја исми форманын мүбтəда илə онлар үчүн үмуми субјект идејасынын тəмсилчиси олан шəхс əламəтиндə бирлəшмəсиндəн јараныр. Бу һал исə һөкмəн тəкрар моментини ортаја чыхарыр. Тəкрар

[1] Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., 1973, с. 138.

[2] Бах: Бенвенист Э. Уровни лингвистического анализа. Общая лингвистика. М., 1974, с. 138. Һəмчинин: Цейтлин С. Н. Категория предикативности в ее отношении к высказыванию и предложению. Мəчмуə: «Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. Л., 1975, с. 168; Чесноков П. В. О предикативности как свойстве предложения. Һəмин мəчмуə. Л., 1975, с. 171.

[3] Гаджиева Н. З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М., 1973, с. 155.

моментинин маһијјәти бу һалда ондадыр ки, илкин мөвгедәки субјект идејасынын тәмсилчиси олан мүбтәда сон мөвгедә фе'ли хәбәрдәки вә ја исми хәбәрдәки шәхс сонлуғунун варлығы илә тәкрара уғрајыр, беләликлә дә мүәјјән мә'нада системи (бизим һалда чүмлә системини) гапајыр. Тәкрар моментинин биринчи компоненти, беләликлә, субјект идејасы икинчи компонентин шәхс сонлуғу (әламәти, шәкилчиси) олур. Бу һал түрк дилләриндә чох ајдын шәкилдә өз грамматик тәсвирини тапмышдыр.[4] Фе'ли хәбәрли вә исми хәбәрли чүмләләрдә синтактик гапанма јалныз вә јалныз илкин мөвгени «јадасалма» нәтиҹәсиндә баш верир вә belә синтактик гапанманын баш вермәси чүмләнин ортаја чыхмасыны шәртләндирир. Синтактик гапанмаја кәтириб чыхаран тәкрарлыг моментинин гурулушу түрк дилләриндә, о чүмләдән вә әлалхүсус Азәрбајҹан түрк дилиндә чүмлә гурулушунун чәрчивәли сәвијјәсиндән данышмаг имканы верир. Мисаллар кәтирмәјә еһтијаҹ олмаса да, бир нүмунә илә кифајәтләнәк: «1) **Мән мәктәбә кәлирәм.** 2) **Сән мәктәбә кәлирсән.** 3) **О мәктәбә кәлир».**

Субјект идејасынын мүбтәда вә шәхс сонлуғу арасында пајлашдырылмасы нәтиҹәсиндә тәкрар моментинин јаранмасы вә синтактик гапанманын баш вермәси мәһз предикативлијин Азәрбајҹан түрк дилиндә синтактик тәзаһүрүдүр.

Чүмләнин грамматик абстрактлашма формасындакы сонлуғу (I шәхсдә — **м** шәхс сонлуғу, II шәхсдә — **сән** шәхс сонлуғу вә III шәхсдә сыфыр сонлуғу) принсип е'тибарилә илкин мөвгедәки лексик шәкилдә ифадә едилән тәкрар елементинә бир гајыдышдыр. Марағлы одур ки, дилин гәдим дөврү фе'ли форма илә мүбтәданын әлагәсини даһа ајдын көстәрир[5]. Әслиндә бу әлагә чәрчивәли формаја малик олдуғундан Азәрбајҹан дилиндә чүмләнин чәрчивәлилији һагда фикир сөјләмәјә әсас верир. Мәһз belә чәрчивәлилик конкрет чүмләнин интонасијасыны, модаллығыны, заманыны вә башга хассәләрини әлә алмадан билаваситә мәтндән ајрылмасына имкан верән әсас әламәтдир. Бундан чыхыш едәрәк belә бир нәтиҹәјә кәлмәк мүмкүндүр. Мәтндә сөз ардыҹыллығынын истәнилән кәсијини о шәртлә чүмлә сајмаг олар

---

[4] Мүг. ед.: «Шәхс әвәзликләри ән сон мөвгеји әлә кечирәрәк предикативлијин әсас көстәричисинә чеврилмишләр». А. М. Щербак. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Глагол. Л., 1981, с. 16.

[5] Бах: Мирзәзадә Һ. Азәрбајҹан дилинин тарихи синтаксиси. Бакы, 1968, с. 67.

ки, орада тәкрарын икинҹи елементи — шәхс сонлуғу мејдана чыхыб диггәти тәкрарын биринҹи елементинә — субјект идејасынын лексик ифадәсинә гајтарсын вә беләликлә, мүәјјән сөз ардычыллығында гапалылыг, башга ҹүр десәк, чәрчивәлилик јаратсын.

Мүасир Азәрбајҹан дилиндә садә ҹүмлә әслиндә монопредикатив структур — семантик бирлик кими чыхыш едир, јә'ни бурада сөһбәт һәр һансы предикативликдән дејил, формалашмыш ваһид предикативликдән кедир. Буна көрә дә бу саһәдә гаршыја чыхан проблемләрдән бири ҹүмләнин монопредикатив гурулушунун тәкамүлүнү изләмәк зәрурәти олур. Чүнки ајдындыр ки, һәр һансы грамматик комплексин (бизим тәдгигдә-ҹүмләнин) һәртәрәфли тарихи инкишафынын анализи онун һәм дә мүасир «даранышынын», ишләм мәгамынын дәрк едилмәсинә чох бөјүк көмәклик көстәрир. Белә бир анализ ејни заманда ҹүмләнин текстдахили функсионал-структур ролунун мүәјјәнләшдирилмәси зәрурәтиндән дә јараныр.

Мүасир монопредикатив гурулуш өз дәрин гатында (тарихи кечмиш мәрһәләсиндә) бир неча квазипредикатив (зәифпредикатив) нөгтәјә малик олмуш вә даһа сонра бу нөгтәләрин бир гурулуш боју сәпәләнмиш вариантындан инкишафа башламышдыр.

ГЕЈД: Квазипредикатив — зәифпредикатив

Бу квазипредикатив нөвгәләрин структур-семантик, функсионал өјрәнилмәси көстәрир ки, онларын өзләри дә даһа гәдим бир гурулушун инкишафынын нәтиҹәсидирләр. Даһа гәдим гурулуш исә там предикатив нөвгәләри олан гурулушдур. Беләликлә, там предикатив нөгтәләрә малик гурулушдан квазипредикатив нөгтәләрә малик гурулуша, орадан да монопредикативлијә — бу јол Азәрбајҹан түрк дилиндә инди садә ҹүмлә кими таныдығымыз дил ваһидинин кечдији мүрәккәб инкишаф јолудур.

Дил гурулушунун гәдим заманларында ҹүмләдәки һәр бир ҹүмлә елементинин өзүндә аз-чох (гәдимдә даһа чох) предикативлик сахламасыны бир чох тәдгигатчылар гејд етмишләр. Бу истигамәтдә әсрин әввәлиндә марагды дилчилик көрүшләри илә танынмыш рус дилчиси Д. Н. Овсјанико-Куликовски белә јазырды: «Дил инкишафынын гәдим мәрһәләләриндә истәнилән сөз предикатив ола биләр»[6]. Мүәллифә көрә сон-

[6] Овсянико-Куликовский Д. Н. Синтаксис русского языка. С. П. — б, 1912, с. XXV.

ралар јаваш-јаваш сөз предикативликдән вә емосионаллыгдан азад олмаға башлајыр[7].

Бу фикирләр дә тәбии belә бир гәнаәти мөһкәмләдир ки, гурулуш гәдим олдугча онда предативлијин дәрәчәси вә сәпәләнмәси дә күчләнир, чохалыр вә әксинә. Бүтүн бунлардан чыхыш едәрәк чүмләнин предикатив гурулушунун инкишафында үч әсас мәрһәлә мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн олур: 1) күчлү, даһа дәгиг десәк ејникүчлү предикатив нөгтәләрлә сәчијјәләнән илкин мәрһәлә: 2) бириндән башга дикәр предикатив нөгтәләрин зәифләмәсилә, күчүнү итирмәсилә бағлы, перспективдә ваһид предикатив нөгтә тәмајүлүнү һазырлајан елиминасија просесинин башладығы орта мәрһәлә: 3) ваһид, күчлү предикатив нөгтәнин формалашдығы елиминасија просесинин баша чатдығы сон мәрһәлә.

ГЕЈД: елиминасија — јохолма, әримә.

Һәр бир мәрһәләнин хүсусијјәтләри үзәриндә ајрыча дајанмагла елә билирик ки, чүмлә гурулушунун дил сәвијјәсиндәки дәркини асанлашдырмыш оларыг.

Бәри башдан гејд етмәк лазымдыр ки, илкин мәрһәләни хүсуси тәдгигата кәтирмәк чәтиндир. Бу һалда бир чох нәзәри-һипотетик анлајышларла кифајәтләнмәк лазым кәлир. Әсас чәтинлик бурада илкин мәрһәләјә хас функсијанын практик реконструксијасындадыр. Бу функсија мәтнин өзүдүр вә көрүнүр о елә бир гәдим дөврә аид ола билир ки, һәтта тарихи-мүгајисәли методун көмәјилә белә бу мәрһәләдәки дил функсијасыны бәрпа етмәк мүмкүн олмур. Буна көрә дә бу функсијанын тәдгиги заманы мәнтиги ујғунлугларына көрә мүхтәлиф синтактик конструксијаларын тарихән трансформасија олма моделләшмәсини үзә чыхаран мәнтиги-тарихи методдан (үсулдан) истифадә етмәк даһа мәгсәдәујғун көрүнүр.

Илкин мәрһәләнин функсијасы олан мәтн (текст) бир нөв синтактик континиум кимидир, елә бирқәлик вә сүрәклиликдир ки, ондакы елементләрин һәр бири ејни дәрәчәдә предикативлијә малик олдугларындан бүтөвлүкдә предикативлик бурада диференсиал әламәт кими ишләк ола билмир. Ону гејд едәк ки, бу анламда ишләдилән «мәтн» терминининин семантик долуму мүасир мәтн дилчилијинин ваһиди олан мәтн терминининин долумунун ејни дејил. Јухарыда да дејилдији кими, бу тарихи кәсик үчүн дил материалынын олмамасы

[7] Орада, ххх.

учундан санки, јохдан бәрпасы јалныз абстракт-фәрзијјәви шәкилдәдир вә илкин мәрһәлә мәтни буна көрә принсип е'тибарилә там бәрпа едилә дә билмир, беләки, иллүстрасијасы мүмкүн олмадығы үчүн онун һаггында јалныз бә'зи тәсәввүрләрә малик олмаг мүмкүндүр. Илкин мәрһәлә мәтни барәдә бу фәрзијјәви тәсәввүрләр чүмлә гурулушунун сонракы инкишафы боју кечдији јоллары дәгиг изләмәјә имкан верир вә әкәр биз бу тәсәввүрләрдән чүмләнин бу күнкү вәзијјәтинә кәлиб чыха билириксә, о заман һәмән абстракт фәрзијјәви тәсәввүрләрин дә реаллыг әсасына малик олмасы шүбһә кәнарына чыхыр. Илкин мәрһәлә мәтни (илкин мәтн) мүасир чүмләнин (садә чүмләнин) рүшејмидир. Артыг бу рүшејмдә чүмлә гурулушунун инкишафынын орта вә ән мүасир мәрһәләләри, кечәчәји јоллар вә бүтүн перспективләр бир нөв програмлашдырылмыш шәкилдәдир. Суал доғур: нә чүр олур ки, гәдим инсанын әсас чағырышлары кими өзүндә бүтөв ситуасијаларын адыны кизләјән илкин мәтн кејфијјәтчә јени мәрһәләдә аморфлугдан, хаотик һалдан үзвләнмәјә, космик һала кечмәјә башлајыр вә кечир?

Чүмлә гурулушунун инкишафы инсанын әтраф мүһити дәрк еләмәји илә, әшја вә предметләри ајырмаға башладығы һадисәләрдән баш чыхармаға башладығы бир вахтла үст-үстә дүшүр. Илкин мәтнин ичиндән чүмләнин инкишафы онун әсас дајаг нөгтәләринин — ад вә фе'лин сечилмәси вә формалашмасы илә шәртләнир. Мәһз бу ики әсас дајаг нөгтәләриндән сонра о бири чүмлә үзвләринин дә формалашмасы башлајыр. Дил анлајышларынын синкретик шәкилдә мөвчуд олдуғу илкин мәтндән үзвләнмәјә кечид, көрүнүр, гәдим инсанын шүурундакы вә дүнјадујумундакы инкишафын гәфил вә кәскин сычрајышы нәтичәсиндә гәдим инсан әввәлчә өзүнү ичиндә олдуғу тәбиәтдән ајырыр, даһа сонра диггәтини онун әһатә едән әтраф мүһитин үзәриндә чәмләјир, һадисә вә ситуасијалары, әшја вә предметләри бир-бириндән ајырыр, сечир, үмумиләшдирир вә адландырыр, нәһајәт, өз дил шүурунда дәрк етмәјә башладығы анлајышлары бирләшдирмәјә, араларында әлагә јаратмаға башлајыр. Белә бир әлагә шүур сәвијјәсиндән дил сәвијјәсинә дә кечир, шүурда араларында әлагә јарадылан анлајышлар дилдә дә проjексијасыны тапыр, һәтта шүурда бә'зән јајғын ола билән әлагәләр дилдә әксинә, дәгиг, мөһкәм форма, чәрчивә шәклиндә, гапалылыг шәраитиндә инкишаф етмәјә башлајыр. Белә бир инкишафа башладыгдан сонра чүмлә о бири орта мәрһәлә инкишафына кечир.

Гејд етмәк вачибдир ки, јәгин ки, синтактик континиум чүмлә үзвләринә ајрылдыгча һәр бир үзв бу үмуми синкретик континиумдан санки сыјрылыб чыхдыгча, өз-өзүнү «танымаға» башладыгча ејни заманда она бу үмумиликдән, илкин мәтндән хас олан предикативлик дәрәчәсинин дә мүәјјән һиссәсини өзү илә үзвләшмиш һала — орта мәрһәләјә кәтирир. Чүмләнин һәр бир үзвләнмиш елементинин предикативлик дәрәчәси мүхтәлиф олур. Белә бир вәзијјәтин мүмкүнлүјүнә вә онун мүасир шәраитдәки реликтләринин мөвчудлуғуна һәлә А. А. Потебнја ишарә едирди. А. А. Потебнјаја көрә чүмлә елементләринә мүхтәлиф дәрәчәдә предикативлик хасдыр[8]. Гејд едәк ки, бу мүддәаны дил тарихи бахымындан, дәгиг десәк, фе'ли сифәт вә фе'ли бағламаларда тарихән предикативлијин олмасы бахымындан тәкчә А. А. Потебнја[9] јох, онун ардычыллары Д. Н. Овсјанико-Куликовски вә А. А. Шахматов да ирәли сүрүб мүдафиә етмишдир.

«Кериләмәјә кедән» хәбәр кими башга бир чүмлә үзвү—тә'јин һагда К. Паулун мәшһур әсәриндә охујуруг.

Предикативликдән доған атрибутивлик һагда исә јенә дә, Овсјанико-Куликовски јазырды.

Дејиләнләр о фикри дә долајысы илә тәсдиг едир ки, орта мәрһәләдә чүмлә елементләринин нисби мүстәгиллији онлара әввәлчәдән хас олан предикативлијин һесабына олур. Бу чүр мүстәгиллијин нисбилији исә конкрет елементин (үзвүн) чүмлә дахилиндәки предикативлик дәрәчәси вә бу дәрәчәнин функсијасы заманы дәјишкәнлији илә мүәјјәнләшир. Ону да гејд еләмәк лазымдыр ки, чүмләнин бүтүн елементләри илкин мәрһәләдән кәлән предикативлији горујуб сахлаја билмәмишдир. Онларын бә'зиләриндә (мәс. исим, сифәт, зәрфлә ифадә олан үзвләрдә) предикативлик елә бил ки, «дондурулур», бә'зиләриндә исә өз активлијини итирир, дәрәчәси азалыр вә квазипредикативлијә кечир. Орта мәрһәлә чүмлә гурулушунда елә бу квазипредикатив нөгтәләри олан маһијјәт кими сәчијјәләндирилә биләр. Тиположи бахымдан јахын, охшар вәзијјәт унанган дилиндә мүшаһидә едилир. Бу һалы тәсвир

---

[8] Бах.: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. I — II, М., 1958, сәһ. 171.

[9] Мәһз А. А. Потебнја «Икинчи дәрәчәли хәбәр» анлајышыны ортаја атмышдыр. Фе'ли сифәт вә хәбәрин предикативлик бахымындан ејни күчлүлүјү һагда бах: Потебня А. А. Көстәрилән әсәри, сәһ. 190. Һәмчинин бах.: Кацнельсон С. Д. К генезису номинативного предложения. М., — Л., 1936, сәһ. 54.

едән акад. И. И. Мешанинов белә јазыр: «Белә ки, әсасән сада чүмлә гурулушундан истифадә едән унанган дилиндә ики предикатив форманын ујушмасы да баш верә билир. Рус дилинә тәрчүмәдә рус дилинин табесизлик вә табелилик әсаслы мүрәккәб чүмләләри олан јердә (јә'ни алтернативлик олан јердә — *К. А.*) бу һал табели гурулушла верилир вә бурада нисби әвәзликләр вә фе'ли сифәт тәркибләри иштирак едир»[10]. Аналожи вәзијјәт унанган дилинә гоһум олан ненес дилиндә дә өз әксини тапыр[11].

Азәрбајчан дилиндә белә бир вәзијјәтин реликтләринә гәдим дастанымыз «Китаби-Дәдә Горгуд»ун дилиндә раст кәлмәк мүмкүндүр. Бу дастанын Кириш һиссәсиндәки илк чүмлә беләдир: «Рәсул әлејһүссәлам дөврүнә јахын Бајат бојундан Горгуд Ата дерләр бир әр гопду».

Формал бахымдан бу чүмләнин ики предикатив нөгтәси вардыр — бир нөгтә «дерләр» елементи илә ифадә олунур, о бири нөгтә «гопду» елементи илә ифадә олунур. Буна бахмајараг, чүмләнин гурулушуну бүтөвлүкдә мүрәккәб чүмлә кими мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн дејил, чүнки бурадакы предикатив елементләрдән бири олан «дерләр» орта мәрһәләјә хас сәчијјә кими дикәр предикатив елемент олан «гопду»-дан зәифдир, онларын предикативлик дәрәчәси еjни дејил. «Дерләр» елементи чүмләдә квазипредикатив елемент кими чыхыш едир. Беләликлә, илкин мәрһәләнин мәһсулу кими чүмләнин гурулушунда ики предикатив нөгтә мөвчуддур — булардан бирини там предикатив нөгтә кими, о бирини квазипредикатив нөгтә кими сәчијјәләндирмәк мүмкүндүр. Квазипредикативлијин јаранмасынын сәбәбләриндән ән башлычасы ујғунсузлугдур. Елементин структурунун, формасынын онун функсијасына, чүмлә дахилиндәки мөвгејинә, вәзифәсинә ујғунсузлуғу үзүндән бурада предикативликдән квазипредикативлијә кечидин шаһиди олуруг. Көркәмли түрколог Н. З. Һачыјева да гејд едир ки, «ики фе'ли чүмләнин бирләшмәсиндә асылы чүмләнин фе'ли грамматик трансформасијаја уғрајыр (јә'ни бизим һалда дил шүурунда фе'ли сифәтә чеврилир — *К. А.*), фе'ллијини итириб, адформалылыг кәсб етмәјә мејл көстәрир».[12]

---

[10] Мещанинов И. И. Проблемы развития языка. Л., 1975, с. 107.
[11] Јенә орада.
[12] Гаджиева Н. З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М., 1973, с. 50.

Дастандан кәтирдијимиз мисалда «дерләр» формасы күчлү предикатив мәркәз кими дәрк едилә билән грамматик мәзмун дашымыр вә буна һәмән чүмлә дахилиндә еһтијачын азалдығы үчүн форма-мәзмун ујғунсузлуғу, јә'ни көһнә мәзмун долумунун башламасы баш верир. Јени мәзмун долуму, фе'ли сифәт мәзмунудур вә көһнә форманын ичиндә бу мәзмун адекват функсијанын ортаја чыхмасы илә јараныр.

Бу чүр һалларла әлагәдар И. И. Мешаниновун сөјләдији белә бир фикир мараг доғурур. О јазыр: «Һәр грамматик формаја мүәјјән мәзмун ујғун кәлир, һәм дә ки, һәм форма, һәм мәзмун һәр икиси һәрәкәтдә, дәјишмәдә олур. Мәзмунун дәјишмәси һојата јени форманын кәлишини тә'мин едир, амма дәјишмиш мәзмун көһнә формаја да долдурула биләр»[13]. Форма, онун мәзмуну (мә'насы) дәјишдирилмиш олса белә, сахланыла биләр. Мешаниновун бу гејди «Китаби-дәдә Горгуд» дастанындан нүмунә кими кәтирилмиш чүмләјә там шамил едилә биләр. Бу чүмләнин мә'на гурулушунун бәрпасындан сонра, ја'ни көһнә форма илә јени мәзмун арасында ујғунлуг јарадандан сонра онун гурулушу муасир дил шүурунда өз јерини бу шәкилдә алыр: Рәсул әлејһүссәлам дөврүнә јахын Бајат бојундан Горгуд Ата дејилән бир әр гопду.

«Дерләр» елементинин функсионал јөнү бизә бу гурулуша грамматик мәзмун сәтһиндән јанашыб, ону трансформасија етмәк имканы верир. Мәһз трансформа уғрајан фе'ли сифәтдә А. Н. Кононовун көстәрдији кими хәбәрлик ајдын көрүнмәјә башлајыр.[14]

Бу хәбәрлик мүрәккәб бүтөвүн сонракы һиссәсиндәки мүбтәданын (әр елементинин) мәзмунуну ачан хәбәр-атрибут кими чыхыш едир. Бу елементин белә бир сәчијјәсинә мәрһум профессор Әләвсәт Абдуллајев дә вахты илә диггәт јетирмишди. К. Броккелманын ардынча о да гејд етмишди ки, белә дил комплекси тә'јин будаг чүмләләринин әмәлә кәлмәсинин әсасы олмушдур.[15]

Мараглыдыр ки, бу чүмлә типи «Китаби-дәдә Горгуд» дастанында бир, јеканә нүмунә илә тәмсил олунмамышдыр,

---

[13] Мешаников И. И. Көстәрилән әсәри, с. 307.

[14] Бах: Кононов А. Н. Китаби-дедем Коркут (грамматические заметки) Азерб. ССР ЕА Хәбәрләри, ичтимаи елмләр серијасы, Бакы, 1965, № 4, с. 77.

[15] Бах: Абдуллајев Ә. З. Китаби-дәдә Горгуд дастанларында табели мүрәккәб чүмләләр — С. М. Киров адына АДУ-нун елми әсәрләри, дил вә әдәбијјат серијасы, Бакы, 1973, № 2, с. 63.

она кифајәт гәдәр раст кәлипир: Тәрсузамыш дерләрди Огузда бир јикит варды; Дирсә хан дејирләрди бир бәјин оглугызы јохду; Гысырча јенкә дерләрди бир Хатун варды вә с. вә и. а.

Бу нүмунәләрдә дә ејнилә јухарыда һаггында бир гәдәр кениш сөз ачылан чүмләдә олдуғу кими «дерләрди-дејирләрдик» сөз формасы тәбии ки, мәзмун-форма ујғунсузлуғунун платформу кими, дил гурулушунун дәрин гатларында кедән мүбаризәдән хәбәр верир вә бу ујғунсузлуг да мүасир дил шүурунда јухарыдакы мисалда олдуғу кими, фе'ли сифәтә чеврилмиш шәкилдә дәрк вә гәбул едилир. Һәтта јени мәзмунда, фе'ли сифәт мәзмунунда belә, онун әввәлки предикатив кечмиши дујулмагда давам едир.

Бә'зи түркологлар башга түрк дилләринин материалы әсасында бу типли конструксијалары чүмлә охшары кими көтүрмүрләр. Көрүнүр, дил материалларынын бәлли тарихи кәсијә аид олмасы артыг онлара да предикативлији «көрмәјин» сон дәрәчә чәтинләшдирир. Мәсәлән, проф. С. Н. Иванова көрә тә'јини конструксијаларда садә чүмлә охшарыны ахтармаг дүзкүн дејил. Бурадан да мүәллиф чүмләнин асылы һиссәләриндә предикативлик моментини инкар едир[16].

Н. З. Һачыјеванын исә мөвгеји фәрглидир. Она көрә трансформасија заманы фе'ллијин зәифләмәсинин ики үсулу мүәјјәнләшдирилә биләр ки, бунлардан бири verdum finitum-ун фе'ллији чох-чох зәифләмиш фе'ли ада кечмәсидир.[17] Көрүндүјү кими, «фе'ллијин чох-чох зәифләмәси» реликт кими мүәјјән тә'јини конструксијаларын мәзмунунда гала билир вә бизим ајырдығымыз мәрһәләләри сәчијјәләндирмәк үчүн әсас чыхыш нөгтәләриндән бири олур. Бизим көстәрдијимиз нүмунәләрдән дә көрүндүјү кими, бурадакы «дерләрди» фе'л формасы өз функсијасына көрә фе'ли сифәт охшары кими чыхыш едир, она ујғун кәлир, мүасир дил шүурунда мәһз фе'ли сифәтә «трансформ» олунур. Јенә дә Н. З. Һачыјеванын бир фикрини бурада јада салмамаг олмур: «Һәр бир дилдә грамматик камиллијә мә'лум мејл, јә'ни ујғун мә'налар үчүн хүсуси грамматик бичимләр јаратма мејли мөвчуддур»[18]. Беләликлә, јени функсијанын мејдана чыхмасы преспективдә, мәсәлән, јени фе'ли сифәт формасынын да јаранмасына кәтириб чыха-

---

[16] Бах: Иванов С. Н. Очерки по синтаксису узбекского языка, Л. 1959, с. 88; Јенә онун. Родословное древо тюрок Абу-л-гази хана, Дашкәнд, 1969, с. 179.

рыр ки, бу јени формада Н. З. Һачыјеванын гејд етдији кими, «фе'лләлик кифајәт гәдәр горунуб сахланыр».

Нәзәрдән кечирилән һала тарихи дил кечмишинин галығы кими бахмаг өзүнү принсип е'тибарилә доғрултса да, демәлијик ки, бә'зән мүасир дил материалында да чүмлә дахилиндә елә «синтактик сәркүзәштләрә» раст кәлмәк олур ки, форма-мәзмун ујғунсузлуглары онлара да шамил еләмәк бир елә чәтинлик төрәтмир. Дил елементинин формасы илә мәзмуну (бизим һалда функсијасы-вәзифәси) арасындакы бу чүр ујғунсузлуглар мүрәккәб гурулушларда да өзүнү кестәрир. Мүг. ет.: Ананын инди дә өмрү кечиб әлдән дүшүб, сән дә ону ахыр күнүндә көздән гојмајасан, һәм мәним руһум сәндән разы олар, һәм аллаһ (Ә. Һагвердијев).

Бу мисалда арзу шәклинин формасы олан **гојмајасан** әслиндә шәрт шәклинин функсијасындан чыхыш едир[19]. Буна көрә дә демәк олар ки, ондакы предикативлик ачыг-ашкар зәифләмишдир. Тәмиз шәрт формаларында һәмишә квазипредикативлик олур, белә ки, бу квазипредикативлик шәртлилик саһәсиндән кәнардакы әсас компонентин там предикативлијинә мүрәккәб комплекс дахилиндә шәраит јарадыр. Бундан әлавә, мисалла бағлы арзу шәклинин формалары там һүгуглу предикатив елементләр кими чүмләнин јалныз постпозисијасында (сон мөвгејиндә) јер тута билир. Мүг. един: **Амма бу сөнбәти бир јердә ачыб данышмајасан** (Ә. Һагвердијев).

Беләликлә, дејиләнләрдән о ајдынлашыр ки, бу грамматик форманын предикативлији демәк мүмкүнсә, «дондурулуб» вә мәгсәддән асылы олараг актуаллаша биләр. Амма әкәр постпозисијада бу гурулуш күчлү әмр мәзмуну ифадә едәрәк там предикативлик билдирирсә, интерпозисијада (орта мөвгедә) **гојмајасан** формасынын грамматик мәзмуну (постпозисијадакы вә интерпозисијадакы формаларла ејни формал әламәтләрин олмасына бахмајараг) **ачыг-ашкар шәрт чалары** билдирир. Шәрт чалары билдирилән интерпозисијада предикативлијин зәифләмәси мүшаһидә едилир, постпозисијада ејни форма предикативлијини күчләндирир, дон ачылыр. Форманын предикативлик кизләтмәси бир позисијада мәзмунла ујғунсузлуг, дикәр позисијада мәзмунла ујғунлуг јарадыр.

---

[17] Бах.: Гаджиева Н. З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М., 1973, с. 213.

[18] Н. З. Гаджиева, Көстәрилән әсәри, с. 212.

[19] Мүг. ед.: Мирзә Рәһимов. Азәрбајчан дилиндә фе'л шәкилләринин формалашмасы тарихи. Бакы, 1965, с. 87 — 91.

Мәзмунла ујғунсузлуг јаранан интерпозисијада предикативлијин зәифләмәси сонучунда елемент бүтөвлүкдә квазипредикатив маһијјәт кәсб едир.

Ҹүмлә гурулушунда квазипредикатив нөгтә тә'јин олунана мүнасибәтдә постпозисијада јерләшән фе'лин шәхссиз формалары илә јарадыла биләр. Мүг. ет: Бир нәфәр чаван оғлан баш вә бығы ағармыш, бир чувала башыны сөјкәјиб јатыб (Ә. Һагвердијев). Бурада Әскәр ики һәфтәнин ичәрисиндә башына кәләпләри түфәнки адамлара тутмуш нағыл еләјиб гуртарандан сонра деди (Ә. Һагвердијев).

I мисалда «ағармыш». елементинин күчлү предикатив «кечмишинә» дәлаләт едән амил онун постпозисијасы, јә'ни өз тә'јинолунанына (оғлан) мүнасибәтдә сон мөвгејидир.

II мисалда квазипредикативлији -муш (тутмуш) формалы елементин интерпозисијасы шәртләндирир.

Беләликлә, интерпозисијанын мүәјјән мә'нада нисби постпозисија кими ишләнмәсини дә нәзәрә алараг гејд едәк ки, -мыш -миш предикатив формасы интерпозисијадакы елементин тәркибиндә ишләнәрәк тамамилә јени грамматик мәзмун кәсб едир. I мисалда фе'ли сифәт кими, II мисалда исә фе'ли бағлама кими дәрк едилир. «Ағармыш» фе'ли сифәтинин тәркиб елементи кими -мыш формасы әсасән атрибутивлик јаратмаға хидмәт едир (фе'ли сифәти бүтөвлүкдә оғлан субјекти илә әлагәләндирир). Сада ҹүмләдә исә -мыш формасы, II мисалда олдуғу кими, фе'ли бағламалыға да кәтириб чыхара билир вә бундан башга зәрфлик мә'насы да билдирир[20].

-мыш формасынын квазипредикатив маһијјәтинин һеч бир шүбһә јаратмамасы үчүн, бизчә, хөстәрмәк лазымдыр ки, бу форма өз-өзлүјүндә дашыдығы функсијаја ујғун шәкилдә там предикативлик дә билдирә билир. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанында бу һала да раст кәлмәк олур. -мыш формасы бурада ҹүмләнин постпозисијасында III шәхслә әлагәдә ишләнир. Мәсәлән: 1) Дәдә Горгуд оғланын атасына сөјләмиш, көрәлим, ханым, нә сөјләмиш; 2) Хан гызынын евиндә гулхәләјиг түкәнмиш.

Муасир дилдә бу мисалларын гурулушунда дәјишиклик нәзәрә чарпмыр (Дәдә Горгуд ... сөјләмишдир вә Хан гызынын евиндә ... түкәнмишдир). Әкәр муасир Азәрбајҹан түрк дилиндә — мыш формасы III шәхслә бағлы мүтләг постпози-

---

[20] Бах: Гаджиева Н. З. Көстәрилән әсәри, с. 300

2*

сиjада чыхыш едә билмирсә, муасир түрк дилиндә бу форма белә бир имкана маликдир. Муасир түрк дилиндә — мыш формалы елемент һәм тә'јин функсијасында препозисијада (мүг. ед.: gelmiş tren), һәм дә хәбәр функсиjасында постпозисијада (мүг. ед.: tren gelmiş) чыхыш едир[21].

Түрк дилиндә -мыш формасынын предикативлиjи бүтүн ишләм мәгамларында Азәрбајҹан түрк дилиндән бу ҹәһәтдән фәргләнмәси һәм дә онунла әлагәдардыр ки, түрк дилиндә -ыб формасы ишләк дејил, функсионал күч бу истигамәтдә садәҹә -мыш формасынын үзәриндәдир[22]. Азәрбајҹан түрк дилинин тарихиндә дә позисија илә бағлы тәхминән үјғун һалы мүшаһидә етмәк мүмкүндүр. -Мыш формасынын предикатив функсијасы бу формалы елемент фе'ли сифәт кими чыхыш едәркән, анҹаг бу елементин тә'јинедиләнә мүнасибәтдә постпозисијасына көрә горунуб сахланыр. (Бир гәдәр әввәлки мисалы хатырлајаг). Түрк дилләриндә предикатив форманын ҹүмлә сонундакы мөвгејини нәзәрә алсаг, белә постпозисијасынын предикативлијә хидмәт едән көһнә функсијаны горума тәмајүлү кими гијмәтләндирмәк олар. Көһнә функсијанын горунмасы тәмајүлү гисмән тә'јинолунана препозисијада мүшаһидә олунур. Башга сөзлә, предикатив формалы елемент өз јени (препозитив) мөвгејн илә ҹүмләнин ади үфиги фәалијјәтиндә јени, әлавә предикатив «зирвә» јаранмасына тәкан верир. А. Н. Кононовун түрк дили илә әлагәдар гејд етдији кими «... бу формалар (јә'ни фе'ли сифәтин -miş/-miş, yacak, yar формалары — *К. А.*) будаг ҹүмлә јаратмадан ҹүмләнин икинҹи (табеолан) мәркәзини әмәлә кәтирир...»[23]. Түрк дили синтаксисинин башга мәшһур тәдгигатчыларындан С. А. Соколов һәмчинин гејд едир ки, «муасир түрк дилиндә ишләдилән бүтүн фе'ли сифәт формалары (-ап, -miş, -г, -acak) квазиҹүмлә предикатлары ола билирләр»[24].

Бу гејдләри там шәкилдә Азәрбајҹан түрк дилинә дә шамил етмәк олар. Бунунла јанашы Азәрбајҹан түрк дилиндә һәм дә -мыш формалы елементин тә'јинолунана мүнасибәтдә

---

[21] Бах: Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка, с. 252.

[22] Кононов А. Н. Көстәрилән әсәри, с. 252.

[23] Кононов А. Н. Көстәрилән әсәри, с. 252.

[24] Соколов С. А. Исследование по синтаксису сложного предложения в современном турецком литературном языке. Автореферат докт. дисс., М., 1974, с. 32.

постпозитивликдән препозитивлијә кечидини мүшаһидә едирик. Беләликлә дә, бу форманын предикативлијини итирмәси бүтүн структур фазаларда (мәрһәләләрдә) өзүнү көстәрир (јухарыда кәтирилән мисаллар буну сүбут едир). Биз ону да гејд едә биләрик ки, -мыш формалы елемент әввәл-әввәл чүмлә постпозисијасында там парадигмада ишләниб. Сонракы мәрһәләдә өз дахилиндәки потенсиал тә'јинедичилик идејасынын инкишафы илә әлагәдар бу формалы елементин интерпозисијаја «сәркүзәшти» башланыр, даһа доғрусу, бу интерпозисија әслиндә тә'јинолунана постпозисија вәзијјәтини формалашдырыр вә сонунчу фазада бу форма тә'јинедичи функсијасында кет-кедә даһа чох хүсусиләшәрәк тә'јинолунана мүнасибәтдә өз јерини (мөвгејини) бир гәдәр дә дәјишир, түрк дилләринин апарычы синтактик ганунларындан биринә әсасән тә'јинолунана мүнасибәтдә препозисијаја кечир. Бу синтактик «сәркүзәшт» тәбии ки, -мыш формасынын илкин грамматик мәзмунуна тә'сирини көстәрмәмиш галмыр, нәтичәдә онун илкин там предикативлији һәр јердәјишмәдә зәифләјир, амма орасы да вар ки, там олараг јох олмур.

Мәһз орта мәрһәләдә билаваситә монопредикатив чүмлә гурулушуна кечид просеси башланыр. Бу кечидин әсас стимулу (тәһрикедичи сәбәби), бизим артыг гејд етдијимиз кими, форма илә (формаја һәм дә позисија дахилдир) грамматик мәзмунун ујғунсузлуғу олур. Функсијанын дәјишмәси, ујғунсузлуғун јаранмасы чүмлә гурулушунда мүәјјән предикатив формалары зәифләдәрәк бүтөвлүкдә бу гурулушу монопредикатив бирлијә чевирир.

Монопредикатив гурулуша кечид кәскин грамматик-семантик сычрајышларла баш вермир. Јени мәзмуна ујғун форманын (вә позисијанын) әлдә едилмәси үмуми грамматик системин ганунаујғун инкишафынын, елементләрин чүмлә тәркибиндә функсионал-грамматик әлагәләринин тәбии, спонтан инкишафынын нәтичәсиндә баш верир. Хүсуси олараг демәк мүмкүндүр ки, чүмлә гурулушунун монопредикатив тәкамүлү фе'лин шәхссиз формаларынын формалашмасы вә инкишафы, ејни заманда онларын мүәјјән позисијада мөһкәмләнмәси вә ситуасија тәрәфиндән ајрылачағы мүмкүн олан интонатив предикатларын мүәјјәнләшмәси илә бағлыдыр.

Сонунчу мүддәаны о тип чүмләләрә аид етмәк олар ки, онларда формал олараг ајрылмыш verbum finitum ујғун интонасија илә мүшајиәт едилмир. Мүг. ед.: **Өлдү вар, дөнду јохдур.** Бурада формал шәкилдә предикативлик ифадә едән

«өлдү» вә «дөндү» елементләри хүсуси предикативлик интонасијасындан мәһрум олдуглары үчүн адресатын дил шүурунда функсионал бахымдан предикатив елементләр кими дәрк едилмирләр[25]. Әдәби дил нормаларыны, үмуми мәзмуну сахламагла бу синтактик комплекси белә трансформ етмәк мүмкүндүр. Өлмәк вар, дөнмәк јохдур. Демәли, гејд етдијимиз кими, интонасија verbum finitumun фе'лин шәхссиз, тәсрифләнмәјән формасы (муг. ед.: өлмәк вә дөнмәк) кечидиндә мүстәсна рол ојнајыр.

Бизә белә қәлир ки, фе'лин тәсрифләнмәјән формаларына там приндикативликдән квазипредикативлијә кечидин реал мәһсулу кими бахылмасы бу форманын чүмләнин үмуми контекстиндәки мөвге вә функсијаларынын даһа дәгиг вә һәртәрәфли ачыгланмасына кәтириб чыхарыр. Өз нөвбәсиндә монопредикатив маһијјәт дә нәтичәдә даһа кәскин шәкилдә үзә чыхыр.

Ону да гејд едәк ки, чох заман чүмләнин мүасир вәзијјәти белә гурулуш бахымындан там шәкилдә ифадә олунмуш «идеал» монопредикативлик нүмајиш етдирир. Буну да тәбии гәбул еләмәк лазымдыр, чүнки чүмләнин һәр сонракы вәзијјәтиндә тарихиликдән бахсаг, һәр әввәлки вәзијјәтин мүәјјән изләри галмамыш дејил. Монопредикатив чүмләнин дә гурулушунда бу бахымдан дондурулмуш реликт, полипредикативлијин вә квазипредикативлијин чох заман дәриндә кизләдилмиш әламәтләрини сахлајан елементләрә раст калмәк мүмкүндүр.

Гејд: Полипредикативлик — чох предикатизли нөгтәләрә малик.

Монопредикатив гурулуш бу елементләрдән гачмаға, онлары елиминасијалашдырмаға, ја'ни јохалтмаға, ичиндә әритмәјә чалышыр вә буну әсасән сөз сырасынын, позисијаларын јер дәјишмәси, јени функсијаларын мејдана чыхмасы, чүмләнин интонасијасынын ролунун артмасы илә вә башга васитәләрлә һәјата кечирир. Бунунла әлагәдар полипредикативлијин монопредикатив гурулушун ичиндә «кизләниб сахланмасына» мисал кими белә бир һалы көстәрмәк олар. Бу, чүмлә јаранан просесдә адресата јөнәлмиш суал кими чох дәрин гатдан үзә чыхыр. Бу һалда тәбии ки, мәгама ујғун олараг ики предикатив мәркәздән данышмаг олур: бунлардан

[25] Муг. ед.: Абдуллајев Ә., Сејидов J., Һәсәнов А. Мүасир Азәрбајҹан дили, Бакы, 1972, с. 103 — 104.

биринчиси формал ифадә олунмуш суал сәчијјәли предикасијанын формалашмасындан јаранып, икинчиси исә өз ади сон позисија јериндә олмалы предикатив мәркәздир. Орта позисијадакы предикативлијин суал сәчијјәси һәм суал әвәзликләринин көмәјилә, һәм дә предикатив сөзләрин көмәјилә әмәлә кәлир. Бунунла јанашы, башга мејл дә һәрәкәтә кәлир — бу да онда өзүнү кестәрир ки, чүмләнин ишләнмә просесиндә монопредикативлијин «өзүнүһифзетмә» принсипи әсасында суаллыг предикасијасы елиминасијаја уғрајыр, бу предикасијаны данышанын нәзәрдә тутдуғу үмуми, стратежи мәгсәди вә она ујғун сечдији интонасијасы јохалмаға кәтирир. Нүмунәләрә мүрачиәт едәк: **Бәј, һараја кедәчәксән, кет, сөзүм јохдур.** (Ә. Һагвердијев).

Монопредикатив чүмлә кими бурада бүтүн синтактик комплекси дејил, анчаг онун бир һиссәсини кәтүрмәк олур: **Бәј һараја кедәчәксән...** Анчаг нәгли-бирләшдиричи интонаџијамаг мүмкүндүр: суал гисминә вә чаваб гисминә. Суал гисми суал әвәзлији вә verbum finitum-ла ифадә олунур: Бәј һараја кедәчәксән... Анчаг нәгли-бирләшдиричи интонасија чүмләни суалла битирмәјә вә сәрһәди бурада чызмаға имкан вермир, бу сәрһәдин ичиндә чаваб гисмини дә ејни синтактик комплексә дахил едир. Мәһз бир-бирилә мәнтигиграмматик узлашмада бу һиссәләр ваһид әмр мәзмунунда чыхыш едә билирләр. Бундан әлавә структур һиссәләрин узлашма (ујғунлашма) мәгамында шәртлик чалары да үзә чыхыр ки, бу да һәмин һиссәләрин даһа чох семантик бирләшмәсинә кәтириб чыхарыр. Һиссәләр нә гәдәр сых бирләширсә, суал гисминин бүтүн чүмлә үчүн нәзәрдә тутулан структурпредикатив өзүнәмәхсуслуғу да бир о гәдәр зәифләјир. Суал билавасита чаваб тәләб еләмәкдән чох-чох узаглашыр вә коммуникатив актда тәдричән елиминасијаја уғрајыр. Амма бунунла јанашы, онун формал ифадәси дә галмағында давам едир вә мәһз бу бизә әсас верир ки, ону монопредикатив гурулушлу чүмләнин квазипредикатив нөгтәси кими мүәјјәнләшдирәк.

Данышыг дилиндә чүмлә гурулушундакы квазипредикатив нөгтәләр һәм дә «вар», «јох», «һә»... кими мүәјјән предикатив сөзләрин көмәји илә јараныр. Бу предикатив сөзләр нитг ахарынын мүәјјән кәсијиндә санки адресатын информасија гәбулетмә габилијјәтинин дәрәчәсини јохламаг үчүн ишләдилирләр. Амма бу мәгамда да конситуатив (гејд: контекст вә ситуасија) бағлылыг, ејни заманда мәгсәдјөнлү интонасија

адресаты формал предикативлик иллүзијасындан гуртарыр, она бу квазинишарәјә реаксија вермәмәјә әсас верирләр. Данышыг дилиндән алдығымыз бу мисаллара диггәт едәк:

1) Аслан вар һа — о күн мәнә буну деди.

2) Аслан јохду, дүнән евләнди.

Мараглыдыр ки, бу типли конструксијаларла башга түрк дилләриндә, конкрет олараг сарыг јүгур дилиндә ишләнән конструксијалар арасында узаг кенетик әлагә мүшаһидә етмәк мүмкүндүр. Бу дилин тәдгигатчысы Е. Р. Тенишев гејд едир ки, бурада синтактик комплексин гурулмасында нәјинсә мөвчудлуғуна вә ја јохлуғуна мәһз предикатив сөзләр ишарә едир вә белә бир мисал кәтирир: **Улағы јох киши мәскән салды**[26]. Азәрбајчан түрк дилиндә бу чүмләјә фе'ли сифәт тәркибли чүмлә мүвафиг кәлир: **Улағы олмајан киши мәскән салды.** Бу ики мисалы мүгајисә едиб белә бир фикрә кәлмәк мүмкүндүр ки, интерпозисијадакы предикатив сөзләрлә фе'ли сифәт тәркибинин предикативлик дәрәчәләри ејниднр. Чүнки мүхтәлиф түрк дилләриндә онлар чүмлә дахилиндә ејни мөвгедән башга, һәм дә ејни функсијада чыхыш едирләр.

Әдәби норма вә онун позулмасы һалларыны, имканларыны тәдгиг едәнләрдән Прага дилчилик мәктәбинин фәал үзвү J. Мукаржовски белә јазырды: «һәр һансы бир дилдә әдәби норма нә гәдәр мөһкәм олурса, онун позулмасы имканлары да бир о гәдәр рәнкарәнкләшир вә белә дилдә поетик јарадычылыг имканлары да кениш олур. Вә әксинә дил нормасы нә гәдәр зәиф һисс едилирсә, онун позулмасы имканлары да бир о гәдәр азалыр вә поетик јарадычылыг имканлары да бир о гәдәр зәифләјир»[27].

Бизә белә кәлир ки, бу үмуми вә доғру мүддәаны монопредикатив гурулуша тәтбиг етсәк дејә биләрик ки, дилдә монопредикатив чүмлә гурулушу нә гәдәр мөһкәмдирсә онун потенсиал позулма һаллары да бир о гәдәр чохдур. Буну бир гәдәр кениш изаһ етмәк мәгсәдәујғун вә мараглы оларды.

Монопредикатив гурулушлу чүмләнин тәркибиндә һәмишә мүәјјән еллиптик вә ја јарымчыг мәгамлар вардыр ки, потенсиал долум үчүн онлардан һазыр шәкилдә истифадә етмәк мүмкүн олур. Онларын долуму һәм чүмләнин үмуми мәзмунграмматик гурулушу васитәсилә, һәм дә даһа кениш контекст

[26] Тенишев Э. Р. Строй сарыг — югурского языка. М., 1976, с. 146.
[27] Мукаржовский Я. Литературный язык и поэтический язык. — Топлу: «Пражский лингвистический кружок». М., 1967, с. 408.

васитәсилә баш верә биләр. Мараглыдыр ки, чүмләнин башга елементләрилә мүгајисәдә фе'л даһа тез вә асанлыгла бурахылыр, белә ки, «тез-тез бурахылмасына бахмајараг, мәһз о, чүмләнин (контекстдән кәнарда белә) мәзмунуна анлашылмазлыг кәтирмәјән јеканә компонентдир»[28].

Чүмлә тәркибиндән формал олараг «итмәсинә» бахмајараг фе'л ондакы функсијаны горујуб сахлајыр вә мәһз буна кәрә дә истәнилән заман ону асанлыгла еллиптик мәгамында бәрпа етмәк мүмкүндүр. Јени шеји предикатив һаңда да сөјләмәк олар. Азәрбајчан түрк дилиндә предикат форма тәкчә ифадә олунма мә'насына дејил, һәм дә функсионал мә'наја маликдир, буна кәрә дә онун еллиптик һалы, үмумијјәтлә, јохлуғу кими гијмәтләндирилмир. Мәс.: **А киши, бунун әли тәмиз, ајағы тәмиз-чичәк кими** (Ә. Һагвердијев).

Предикативлијин бурада көрүнмәјән формал ифадәси -дыр шәкилчисидир. Ону функсијасына кәрә асанлыгла бәрпа едә биләрик. Бу функсија өз дәјәрини **конситуатив** тәзјигә, гурулуш **инерсијасына** (гејд: әввәлки дахили күч) вә бир дә интонасијаја кәрә итирмир. Бәрпа едилмиш вариантла мүгајисә един: «А киши бунун әли тәмиз, ајағы тәмиздир, чичәк кимидир».

Индичә дејиләнләрлә әлагәдар диггәти бу мәсәләләрә јөнәлтмәк истәрдик:

1. формалашмыш монопредикативлијә мүәјјән синтактик комплексин сон инкишаф нөгтәси кими гәбул етмәк олармы?

2. чүмләнин монопредикатив гурулушунун формалашмасы илә предикативлијин зәифләмәси (азалмасы) просесини битмиш сајмаг олармы?

Бизә белә кәлир ки, бу суалларын һәр икисинә мәнфи чаваб вермәк лазымдыр. Әкәр чыхыш нөгтәси кими предикативлијин Азәрбајчан түрк дилиндә чүмлә гурулушунун әввәлки мәрһәләләриндә даһа бөјүк рола малик олдуғуну көтүрсәк, о заман Азәрбајчан түрк чүмләсиндә предикасија јүклү елементләрин кет-кедә азалдығыны вә буна мүвафиг үмуми предикативлијин зәифләмәси тенденсијасыны нәзәрә алмалыјыг. Чүмлә ајры-ајрылыгда, изолә едилмиш шәкилдә дејил, компоненти олдуғу контекст дахилиндә ишләндији үчүн предикативлијин јохалмасы просеси дә инкишафыны давам етдирир.

[28] Александров Н. М. О предикативном отношении — «Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. Л., 1975, с. 136.

Чүмләдән даһа јүксәк структур-семантик бирлик олан мәтн өз полипредикативлији илә дахилиндәки чүмләнин структур мүстәгиллијинә, ајдындыр ки, тә'сир көстәрир. Мәһз текстин сајәсиндә онун тәркиб компонентинин, јә'ни ајрыча чүмләнин гурулушундакы предикатив формаларын (фе'ли чүмләләрдә — фе'лин, номинатив чүмләләрдә предикативлик шәкилчисинин) мүхтәлиф шәкилдә елиминасијасына раст кәлмәк олар.

Нәһајәт, бу һиссәнин сонунда бүтөвлүкдә синтактик тәсвир үчүн чүмлә тәдгигинин бу аспекти, јә'ни ајрыча чүмләнин монопредикатив тәшәккүлүнүн өјрәнилмәси нә верир суалына чаваб вермәјә чалышаг.

Биринчи нөвбәдә чаваб верәк ки, белә тәдгигин нәтичәси кими тарихи инкишафын үч мәрһәләсинин дил сәтһиндәки јекунлары хүсуси структур парадигма јарадырлар. Бу парадигманын үзвләри бунлардыр:

1) һәр һансы синкретик бирлик,
2) квазипредикатив гурулуш,
3) монопредикатив гурулуш.

Бу гурулушларын һәр бири синтактик инкишафын мүәјјән мәрһәләсинә аид олуб бу мәрһәләнин конкрет јекуну, ваһиди кими чыхыш едир.

Тәдгигат көстәрир ки, предикативлик дил тарихи бојунча гејри-стабил категорија кими өзүнү көстәрир. Һәр бир грамматик категорија кими, о да тарихи бахымдан дәјишкән категоријадыр. Бунунла әлагәдар белә бир факт диггәти чәкир. Муасир роман дилләринин тиположи сәчијјәләриндән бири кими табели мүрәккәб чүмләләрин ихтисары вә садәләр чәркәсинә кечмәси мејли мүшаһидә едилир. Бу да табели мүрәккәб чүмләнин мә'насынын фе'лин тәсрифләнмәјән формалары: инфинитивин, фе'ли бағлама, фе'ли сифәт, супин (румын дилиндә) формасы васитәсилә верилмәсиндән јаранмыр[29]. Белә бир һал, бизчә, ону да үзә чыхарыр ки, Азәрбајчан түрк дилиндәки монопредикатив гурулушлу чүмләнин тәшәккүлү уникал бир һал дејил, башга дүнја дилләри аиләләринә мәнсуб дилләрлә тиположи аналокијасы олан һалдыр.

Беләликлә, чүмлә тарихи инкишафы просесиндә бир һалдан башга бир һала кечид трансформасијасында өзү-өз структур-мәзмун дүзәнини вә функсионал јөнүнү дәјишир. И. И. Ме-

[29] Бахын: Грамматика и семантика романских языков (к проблеме универсалий) М., 1978, с. 183.

шанинов јазырды: «Нитг ицкишафынын бүтүн периодлары үчүн чүмләнин ејни, дәјишмәз галан дәгиг тә'јинини вермәк мүмкүн дејил»[30]. Буна бәнзәр фикри ондан әввәл көркәмли дил тарихчиси А. А. Потебња да сөјләјирди: «Заманын аз-чох бөјүк узантысында кәтүрүлән дил тарихи чүмләнин бир нечә тә'јинини вермәлидир»[31].

Ајдын олур ки, чүмлә гурулушунда предикатив мәркәзләрин мөвчудлуғундан асылы олараг онун мүхтәлиф вәзијјәтләринин, һалларынын тәдгиги дә ејни гала билмәз, материалдан асылы олараг бу тәдгиг дә дәјишмәлидир. Белә тәдгигләр јухарыда кәтирилән парадигманын үзвләриндә семантик-функсионал ағырлығын мүәјјәнләшмәси, синтактик комплексләрин семантик вә информатив долумларынын изләнмәси вә башга ујғун истигамәтләрдән апарыла биләр. Бизә белә кәлир ки, мүхтәлиф мәрһәләләрдәки синтактик комплексләрин тәркиб компонентләринин актуаллыг бахымындан дүзүмүнү вә тәбии ки актуал үзвләнмәсини өјрәнмәк дил тарихи үчүн марағлы оларды. Мүәјјән синтактик комплексдә конструктив әсас вә функсионал јөн арасында дәрин мүнасибәтләри өјрәнмәк мүхтәлиф мәрһәләләрдәки парадигма үзвләрини гаршылашдырмаг бахымындан да фајда верәрди.

Дејиләнләри үмумиләшдирсәк, белә бир нәтичәјә кәлмәк мүмкүндүр ки, чүмләдә предикативлијин дәрәчәси вә предикатив мәркәз вә нөгтәләрин сајы бир чох тәдгигатчыларын гејд етдији кими синтактик гурулуш үчүн мүстәсна әһәмијјәт дашымагла јанашы[32], ејни заманда мүәјјән структур ме'јар ролуну да ојнајырлар. Монопредикативлик садә, бир чүмләни сәчијјәләндирирсә, полипредикатив гурулуш бир јох, синтактик бахымдан нәзәрәтдә олан, башга сөзлә мәти јарадан бир нечә чүмләјә аид олур.

Мүрәккәб чүмлә бу сырада орта мөвге тутур, она мүәјјән квазипредикатив гурулуш ујғун кәлир.

[30] Мещанинов И. И. Көстәрилән әсәри„ с. 337.

[31] Потебня А. А. Көстәрилән әсәри, с. 83.

[32] Бах: Адмони В. Г. Синтаксис современного немецкого языка. Л., 1973, с. 16.

II ФӘСИЛ

ҸҮМЛӘНИН ГРАММАТИК ҮЗВЛӘНМӘСИ

§ 1. ҸҮМЛӘНИН ҮЗВЛӘНМӘСИ ВӘ ТӘРКИБ ҺИССӘЛӘРИ

Ајдын бир һәгигәтдир ки, һәр һансы бир бүтөв һаггында һәртәрәфли тәсәввүрә малик олмаг үчүн бу бүтөвү хырдалыгларына гәдәр аналитик тәһлилә ҹәлб етмәк лазымдыр вә әксинә бизим һиссәләр, хырдалыглар һаггында билијимизин дәрәҹәси, онларын әһатәси, синфи, јә'ни ичиндә олдуглары бүтөв һаггында олан тәсәввүрүмүздән асылыдыр. Ҹүмлә дә һәмчинин. Мүәјјән бир бүтөв кими о, мүрәккәб структур-систем бирләлијидир вә тәбии ки, конкрет тәркиб һиссәләрә (конститујентләрә) парчаланыр вә ҹүмләнин һәр һансы анализи, «ҹүмлә гурулушунун өјрәнилмәси онун тәркибинин парчаланмасы, тәркиб һиссәләринә үзвләнмәси зәрурәтини мејдана чыхарыр»[1]. Бунунла әлагәдар И. И. Мешаниновун да сөзләрини хатырламаг олар. О јазырды: «Ҹүмлә гурулушундан истифадә едән һәр бир дил системи ҹүмлә үзвләнмәсиндән истифадә едир»[2].

Беләликлә, дејә биләрик ки, ҹүмләнин үзвләнмәси, мүәјјән үсул, принсип кими мүрәккәб објект олан ҹүмләнин бир нөв садәләшдирилмәси, «садә мәхрәҹләрә кәтирилмәси» имканы кими өзүнү көстәрир. Мәгсәд — јенә дә ҹүмлә тәһлилинин детал вә һәртәрәфли тәдгигидир. Синтактик ваһид кими ҹүмлә тәмиз конструктив мөвгедән апарылан синтактик үзвләнмәјә дә «һазыр ола билир», бундан башга ҹүмләјә актуал үзвләнмә дә тәтбиг едилә билир. Актуал үзвләнмәдә дејимин мәгсәдјөнлүјү вә ваҹиблији, информасија дашыма бахымындан әһәмијјәтли вә гејри-әһәмијјәтли ҹүмлә компонентләринин (актуал үзвләнмә терминләриндә: тема вә реманын) бир-биринә мүнасибәти, данышан вә гулаг асан арасында мөвҹуд үмуми билик дәрәҹәси вә с. нәзәрдә тутулуб әсас чыхыш нөгтәләр кими көтүрүлүр. Бә'зи тәдгигатчылар, мәсәлән, И. П. Распопов кәскин шәкилдә гејд едирләр ки, ҹүмләнин

---

[1] Почепцов Г. Г. Конструктивный анализ структуры предложения, Киев, 1971, с. 9.

[2] Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи, Л., 1978, с. 233.

грамматик үзвләнмәсини онун актуал үзвләнмәсинә гарışы гојмаг лазымдыр[3]. Бу барәдә актуал үзвләнмәјә һәср едилмиш ујғун фәсилдә даһа әтрафлы данышачағыг.

Алтыны чызараг гејд еләмәк лазымдыр ки, дилдә илк бахышда формача, һәчмчә о гәдәр дә көзәчарпан олмајан фонемдән башлајараг, харичи долумуна хөрә диггәтчәкән мәтнә гәдәр һәр шеј информасија өтүрмәјә, мә'лумат вермәјә хидмәт едир. Һәр шеј — ән хырда елементләрдән тумуш, бу елементләрин ән мүрәккәб бирләшмәләринә гәдәр, һәр шеј дил гурулушуна бу али мәгсәд намина дахил едилир. Бу бахымдан мә'луматын мә'лумат кими алынмасынын синтактик сәвијјәдә реаллашмасы фактынын өзү һәлә о демәк дејил ки, бу һал садәчә синтактик сәвијјәнин мәһсулудур, бу чүр сајылмалыдыр. Бу һәр шејдән әввәл онунла изаһ олунур ки, синтактик сәвијјә өз тәбиәти вә маһијјәти е'тибарилә коммуникатив нәтичәјә даһа јахын вәзијјәтдир, белә ки, «синтактик ваһидләрин маһијјәти онларын јүксәк пландакы, јә'ни мә'лумат планындакы вәзифәләри илә мүәјјәнләшир»[4]. Вә бунлардан чыхыш етсәк, демәлијик ки, коммуникатив контактын сон мәһсулу олан чүмләнин тәркибиндә анчаг синтактик бахымдан биткин үзвләри ајрылмасы, сечилмәси о гәдәр дә дүзкүн сајыла билмәз. Әслиндә, бизчә, чүмлә гурулушунда онун тәркиб һиссәләри кими тәкчә синтактик үзвләри дејил, ејни заманда башга дил сәвијјәләринин — морфолокијанын вә лексиканын да ваһид вә елементләрини ајырмаг, нәзәрә алмаг, толгинә (мәһз синтактик бахымдан) чәкмәк вачибдир. Чүмләдә чүмлә үзвләриндән башга мүвафиг дил сәвијјәләринә мәхсус елемент вә ваһидләрин дә ајрылмасы тәбиидир.

Белә ки, әввәла, бу, анализин даһа мүнасиб, раһат апарылмасыны тә'мин едир, даһа вачиби исә чүмлә үзвләринин өзүнүн спесифик сәчијјәләрини даһа дагиг мүәјјәнләшдирмәјә имкан верир. Бу спесифик сәчијјә чүмлә үзвләринин о бири конститујентләрлә мүгајисәси заманы даһа дәриндән ачылыр вә јени тәдгигат имканлары верир.

Беләликлә, бүтөвлүкдә чүмлә конститујентләри һәр дил сәвијјәсинин мәһсулунун үмумиләшдирилмиш мәчмују кими көтүрүлә биләр. Синтактик сәвијјәдә бу чүмлә үзвләридир, лексик сәвијјәдә чүмлә ваһидләридир, морфоложи сәвијјәдә—

[3] Бах.: Распопов И. П. Строение простого предложения в современном русском языке. М., 1970, с. 50.

[4] Ломтев Т. П. Основы синтаксиса современного русского языка. М., 1958, с. 43.

чүмлә елементләридир. Конкрет чүмләдә гаршыја гојулмуш мәгсәддән асылы олараг һәр үч конститујент типини ајырмаг мүмкүндүр. Белә бир мисала диггәт едәк: **Әһмәдин гардашы дүнән Бакы шәһәринә кәлди.** Тәклиф едилән принсипә әсасән бу чүмләнин сөз формаларындан ибарәт ваһидләри бунлардыр: **Әһмәдин, гардашы, дүнән, Бакы, шәһәринә, кәлди.** Ејни чүмләдә елементләр кими бунлары ајырмаг мүмкүндүр: **Әһмәд-ин; гардаш-ы, дүнән, Бакы, шәһәр, -ин, -нә, кәл, -ди.**

Вә нәһајәт, бу чүмләдә синтактик бахымдан максимал интеграсија едилмиш (Гејд: үмумиләшмиш) чүмлә үзвләри бунлардыр: **Әһмәдин гардашы, дүнән, Бакы шәһәринә, кәлди.**

Беләликлә, бизә белә кәлир ки, чүмлә конститујентләри проблеминә анчаг синтактик чүмлә үзвләринин сечилмәси бахымындан дејил, һәм дә тәркиб компонентләрин лексик-морфоложи бөлүм дәринлији бахымындан јанашмаг мәгсәдәујғундур. Белә јанашым дилин «сол» синтактик сәвијјәсиндә мүхтәлиф дил гатларынын кәсишмәси, бирләшмәси нәтичәсиндә баш тута биләр. Башга чүр десәк, чүмлә конститујентләринин мүхтәлиф сәвијјә компонентләриндән әмәлә кәлмәси тәсәввүрү чүмләнин семантик-структур гурулушунда мүхтәлиф гносеоложи (даркетмә) аспектләринин мүмкүнлүјү илә шәртләнир. Ону да гејд едәк ки, бундан һеч дә о чыхмамалыдыр ки, чүмләнин синтактик үзвләнмәсинин әсас конститујенти олан чүмлә үзвүнү унутмалыјыг. Чүмлә үзвү өз «коммуникатив һазырлығы» илә чүмләнин о бири конститујентләри арасындан сечилир. О, бири конститујентләрин исә фонунда јухарыда дедијимиз кими, чүмлә үзвүнүн өзүнү, онун спесификасыны мәһз сечиләндән, ајрыландан сонра мүгајисә үчүн имкан јаранмасы нәтичәсиндә даһа кәскин, даһа ајдын тәсвир етмәк, өјрәнмәк мүмкүн олур.

Синтактик нәзәрријјәдә елементар синтактик компонент һаггында мәсәлә хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Бә'зи дилчиләр, мәсәлән бу сырада рус дилчиси **Т. П. Ломтеви** гејд еләмәк олар, рус дилиндә нә чүмлә үзвүнү (онун мәнтиги грамматикаја мејлинә көрә), нә да сөз бирләшмәсини (онун формал грамматика илә әлагәсинә көрә) елементар синтактик компонент сајмыр вә **елементар синтактик компонент** кими бу һалда **чүмлә гурулушундакы мүәјјән јери**, **мөвгени** **көтүрүрләр**[5]. Т. П. Ломтев бу елементар синтактик компонентлә јанашы һәм дә ән јүксәк синтактик ваһиди ајырыр. Онун анламында

---

[5] Ломтев Т. П. Көстәрилән әсәри, с. 39.

бу чүмләдир вә чүмләнин ајрылмасында, сечилмәсиндә билаваситә чүмлә үзвләринә мүрачиәти бу мүәллиф о гәдәр дә мәгсәдәујғун сајмыр.

Белә јанашым, бизчә, бә'зи сәбәбләрә көрә е'тираз доғурмаја билмир. Әввәла гејд едәк ки, «ваһид», «компонент» анлајышы мүәјјән материал, физики өлчүлү вајисә билдирир. Т. П. Ломтевин ирәли сүрдүјү јер, мөвге кими анлајышларда исә бу мәзмун гәтијјән өзүнү көстәрмир. О бири тәрәфдән чүмлә үзвү анлајышы, јә'ни чүмләнин синтактик конститујенти материал бир башланғыч кими өзүндә јер вә мөвге функсијаларыны бирләшдирир. Белә ки, башга рус дилчиси В. М. Солнсев артыг чүмлә үзвүнү, сөзүн, јә'ни материал башланғычын функсијасы сајыр, башга сөзлә, о чүмлә үзвүнү мүхтәлиф сөзләрлә долмуш јер, мөвге кими гәбул едир[6]. В. М. Солнсевин «јер» вә «мөвге» анлајышларындан истифадә етмәсинә бахмајараг о, синтактик сәвијјәнин компонентинин нә олмасы мәсәләсини гојмур (нәзәрдә тутулур ки, бу, чүмлә үзвүдүр), онун гојдуғу мәсәлә чүмлә үзвүнүн маһијјәтинин нәдән ибарәт олмасы мәсәләсидир.

Чүмлә үзвүнүн әсас әламәти онун функсионал дәјәрә малик олмасыдыр. Мәһз бу чәһәтә бир чох тәдгигатчылар диггәт јетирирләр[7]. Мәһз «функсионал дәјәр», бир гәдәр парадоксал олса да, бә'зи тәдгигатчыларын фикринә көрә, әслиндә «чүмлә үзвү» кими таныдығымыз ваһиди нитгин һиссәси, нитгин ваһиди — нитг һиссәси кими гәбул етмәјимизә имкан јарадыр. Белә ки, А. Гардинер башга дилчиләрин адәтән «чүмлә үзвү» адландырдыглары ваһиди елә беләчә, «нитг һиссәси» адландырыр вә чыхыш нөгтәси кими ону әсас көтүрүр ки, «мәһз онлар нитг просесиндә јаранырлар»[8]. Вә бу мәнтиги давам етдирсәк, нитг һиссәләринин дә әслиндә дил (!) һиссәләри олмасы фикринә кәлиб чыхмыш оларыг.

Чүмлә үзвү актуаллашмыш анлајышдыр. Көркәмли франсыз дилчиси Ф. де Сөссүрүн тәләбәси Шарл Баллијә көрә о, фикир билдирмәјин тикинти материалы олуб өз «миссијасыны» конкрет чүмләнин башга үзвләри илә чидди тәнасүбдә

---

[6] Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование. М., 1977. с. 207, 208.

[7] Бахын: Солнцев В. М. Көстәрилән әсәри, с. 211; Касевич В. Б. Элементы общей лингвистики. М., 1977, с. 91; Долинина И. Б. Системный анализ предложения, М., 1977, с. 56 вә башгалары.

[8] Ахманова О. С., Микаэлян Г. Б. Современные синтаксические теории. М., 1965, с. 87.

һәјата кечирир вә бу чүмләдә муәјјән синтактик позисија (мөвге) тутур[9]. Чүмлә гурулушунда чүмлә үзвүнүн конкрет синтактик мөвгеји һәмән чүмлә гурулушунда долајысы илә башга синтактик мөвгеләрин дә мөвчудлугу илә шәртләнир. Бунунла да, чүмлә үзвү һәм дә чүмлә бојда системин үзвү олур. Мәсәлән, «О, ахшам евә қәлди» чүмләсиндә мүбтәданын мөвгеји һөкмән лабүд олараг хәбәрин мөвгејини тәләб едир вә әксинә. Онлар мәһз икиси бир јердә коммуникатив зәрурәт нәтичәсиндә һәм објект, һәм дә заман истигамәтләриндә инкишаф едиб төрәјә биләрләр. Бу төрәмәләр дә өз нөвбәсиндә мүвафиг синтактик мөвгеләрин јаранмасыны шәртләндирир. Беләликлә, өјрәнилән мәсәләнин даһа бир ваҹиб тәрәфи үзә чыхыр — синтактик мөвге вә чүмлә үзвү гаршылыглы шәкилдә бири-дикәрини формалашдырыр, һәјата кечирир.

Азәрбајҹан түрк дилиндә чүмлә гурулушунда бу әсас синтактик мөвгеләри муәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр:
1) субјектин синтактик мөвгеји, 2) објектин синтактик мөвгеји, 3) әламәтин синтактик мөвгеји.

Бу синтактик мөвгеләр мүвафиг нитг һиссәләри илә доләраг сон нәтичәдә бу вә ја дикәр чүмлә үзвүнү формалашдырыр вә принсип е'тибарилә һәр синтактик мөвге конкрет чүмлә үзву илә тәмсил олунур. Башга чүр десәк чүмлә үзвү бурада синтактик мөвгенин бир нөв «чанишини» кими чыхыш едир. Субјектин синтактик мөвгејинин «чанишини»— мүбтәда, објектин синтактик мөвгејинин «чанишини» тамамлыг (васитәли вә васитәсиз), әламәтин синтактик мөвгејинин «чанишини» хәбәрдир. Әламәтин синтактик мөвгеји адәтән објектин вә субјектин синтактик мөвгеләри арасында бир нөв әлагәјаратма функсијасыны јеринә јетирир. Бә'зи дилләрдә бу сөз сырасында да әкс олунур. Мәсәлән, флектив дилләрдә, конкрет — рус дилиндә дә беләдир. Әламәтин мөвгеји чүмлә гурулушунда орта сырада јер тутур. Азәрбајҹан түрк дилиндә, еләчә дә дикәр түрк дилләриндә әламәтин мөвгеји субјектин мөвгејиндән кәскин вә принсипиал шәкилдә ајрылыр вә бу һәм дә чүмләдәки јер тутмагда өзүнү көстәрир. Бу дилләрдә субјектин мөвгеји вә әламәтин мөвгеји санки бир-бириндән ајрылмыш вә арадакы мәсафәни көнүллү олараг објектин әламәти үчүн бурахмышлар. Муасир дил вәзијјәтинин бу реал мәнзәрәси белә бир фикрә кәтирир ки, биринчи фәсилдә һаг-

---

[9] Бах: Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка., М., 1955, с. 87.

гында сөһбәт кедән субјект вә әламәтдән ибарәт илкин синкретик вәзијјәт (мәрһәлә) әслиндә објекти дә, — өзү дә субјектлә һомокен, онун санки ичиндә олан објекти, бәлкә објект идејасы десәк даһа доғру оларды — өзүндә еһтива едир. Бир јердә көтүрүлән субјект вә објект бир тәрәфдән вә әламәт о бири тәрәфдән бирҝә шәкилдә һәмин синкретик вәзијјәтин, мәрһәләнин чүмлә гурулушуну тәмсил едир. Демәк лазымдыр ки, әкәр синкретик мәрһәләдә објект вә субјект арасында зәиф үзвләнмә вардырса, онларын бирҝә вәзијјәти илә әламәт арасындакы үзвләнмә дәрәчәси даһа артыг иди. Бу һалы башга чүр дә субут еләмәк мүмкүндүр. Мүасир Азәрбајҹан түрк дили чүмләләриндә «субјект-әламәт», «објект-әламәт» јанашым чүтләри структур бахымдан бир-биринин әвәз етмирләр, субјект вә објект исә принсип е'тибарилә гаршылыглы шәкилдә әвәз едилә билирләр. Мәсәлән, **Мән мәктәбә кәлдим** чүмләсиндә мән субјект, мәктәб исә објектдир. Бу чүмләнин үмуми мәзмунуна хәләл кәтирмәдән вә ајры-ајры грамматик форматларын грамматик мә'наларындан чыхыш едәрәк субјект вә објект мөвгеләринин «долдурулмуш» мәзмунларынын јердәјишмәсини һәјата кечирмәк олар. Мүгајисә един: **Мән мәктәбә кәлдим — Мәктәб мәнә кәлинди.**

Доғрудур, бу сон вариант јалныз формал-грамматик тәләбә ҹаваб верир, амма субјект вә објект гаршылыглы кечидинин принсипиал мүмкүнлүјүнүн өзү, бу кечидин мәһз гаршылыглы олмасы ону субут едир ки, синтактик гурулушун мүәјјән тарихи кәсијиндә онлар һомокен (**Гејд: Ејничинсли**) сәчијјәјә малик олараг бизә мә'лум синкретиклији әмәлә кәтирирләр. Мүгајисә един: **Мән мәктуб јаздым вә Мәктуб мәнә** јазылды.

Синкретик мәрһәләдән узаглашма, башга сөзлә, чүмлә үзвләринин тәшәккүлү һәр шејдән әввәл чүмләни тәшкил едән компонентләрин мәрһәләви дүзәлиши вә тәбии ајрылмасы ејни заманда бундан чыхыш етсәк, чүмлә гурулушунун сон вәзијјәт үчүн дурулмасы, өзүнү гајдаја салмасыдыр. Бунунла әлагәдар ону гејд еләмәк ваҹибдир ки, чүмләнин изләнилән бу тәшәккүлү бүтөвлүкдә тарихи дил абидәләриндә өз әксини тапа билмәз. Онун үчүн тапа билмәз ки, тәшәккүл әслиндә чох гәдим дөврләрин мәһсулудур вә биз онун мәһз сон вәзијјәтинин дил абидәсиндә әксини мүшаһидә едә биләрик. Бурадан һаггында данышылан проблемләрлә әлагәдар јазылы абидәләримиздән мисаллар кәтирмәјин мәсәләси ортаја чыхыр. Вә ајдын олур ки, әслиндә бу һалда биз бүтөв-

лүклә дил тарихиндән данышырыг, дил тарихи саһәсиндәјик, әдәби дил тарихиндән, әдәби дил тарихи саһәсиндән данышмырыг[10]. Мөвҹуд дил абидәләри әсасында ја'ни әдәби дил тарихини изләркән исә биз јалныз ону гејд едә биләрик ки, конкрет тарихилик кәсијиндә Азәрбајҹан дили ҹүмлә үзвләри артыг стабилләшир вә һеч бир ҹидди структур-грамматик дәјишикликләрә мә'руз галмыр[11]. Гурулуш тәкамүлүнүн биринҹи мәрһәләси субјект вә әламәтин (бу әламәт даһа чох һәрәкәти хатырладыр) бирҝә, синкретик вәзијјәти објектин иштиракыны нәзәрдә тутмур. Икинҹи мәрһәләдә субјект вә әламәт онларын һәр бириндә дикәринин мә'на чалары олмаг шәртилә бир-бириндән кәнарлашыр. Бу мәгамда артыг аз-чох формалашмаға мејл едән ҹүмлә гурулушундан данышмаг олар. Башга чаларлардан гисмән тәмизләнмиш субјект вә ајрыҹа предикат ҹүмлә гатында мүбтәда вә хәбәрә ујғун кәлир вә көркәмли рус түркологу Н. Қ. Дмитријевин тә'бринҹә десәк, ики гүтб олмадан гапалы електрик хәтти ола билмədији кими ики мәнтиги-грамматик гүтб дә (субјект вә предикат) олмадан принсип е'тибарилә ҹүмлә јарана билмир[12].

Үчүнҹү мәрһәлә ҹүмләнин бу һалә көврәк гурулушунда објектин әмәлә кәлмәси вә формалашмасы илә сәҹијјәләнир. Бу мәрһәләдә әламәт (вә ја һәрәкәт) һәлә субјектә мәхсус чалары өзүндә сахласа да, субјект әламәтә мәхсус чалардан артыг там шәкилдә азад олур. Бунунла әлагәдар Азәрбајҹан түрк дилиндә чүттәркибли ҹүмлә гурулушуну мисал ҝөстәрмәк олар. Бу ҹүмлә гурулушунда шәхс сонлугларынын тимсалында әламәт (һәрәкәт) санки субјектин «дамға»сыны дашыјыр. Суал доғур. Неҹә олур ки, үчүнҹү мәрһәләдә субјект әламәтин (һәрәкәтин) чаларыны итирир, амма әламәт (һәрәкәт) субјектин чаларыны сахлајыр, ондан азад ола билмир? Белә бир һал доғруданмы ҹүмлә гурулушунун тәкамүлү илә баглы дәрин просесләри, мәрһәләдән мәрһәләјә кечидләрин инкишаф ганунаујғунлугларыны әкс етдирир?

Бизә белә кәлир ки, бу һагигәтән беләдир. Иш бурасындадыр ки, субјект, објект әмәлә кәлән заман, ја'ни өзүнә һомо-

---

[10] Бу аилајышларын дагиг фәргләндирилмәси барәдә бах.: Серебренников Б. А. Об основных отличиях история строевых елементов языка от истории литературного языка — Советская тюркология, 1981, Баку, № 4 с. 3.

[11] Бах.: Мирзәзадә Һ. Азәрбајҹан дилинин тарихи синтаксиси. Бакы, 1965, с. 56 — 94.

[12] Бах.: Дмитриев Н. Қ. Грамматика башкирского языка. М — Л., 1948, с. 202.

кен компонент чүмлә гурулушунда пејда олан заман әввәлкинә нисбәтән даһа күчлү хүсусиләшмәјә еһтијач дујур. Мәһз хүсусиләшмәјә, ја'ни хүсуси ајрылмаја олан бу еһтијач (башга сөзлә, буну «өзүнүмүдафиә инстинкти» дә адландырмаг олар) үзүндән субјект олу мүшајиәт едән гејри-әсас, өзүнә јад чаларлардан хилас олмаға чалышыр. Тәбии ки, белә оларкән әламәт (һәрәкәт) чаларлары јаваш-јаваш субјектдән ајрылмаға башлајыр вә чүмлә бунун нәтичәсиндә даһа ајдын, даһа дәгиг, даһа расионал гурулуш кәсб едир. Мүасир Азәрбајчан түрк дили чүмләси мәһз белә гурулуша, артыг тәмизләнмиш, дәгиг контурлар кәсб етмиш гурулуша малик бир чүмләдир.

§ 2. ЧҮМЛӘНИН БАШ ВӘ ИКИНЧИ ДӘРӘЧӘЛИ ҮЗВЛӘРИНИН АЈРЫЛМАСЫ

Әввәлки параграфлардан белә бир нәтичәни чыхармаг мүмкүндүр: чүмләнин ајры-ајры үзвләринин јад чаларлардан тәмизләнмәсинә, хүсусиләшмәсинә кәтирән просесләр сонучда онларын (чүмлә үзвләринин) чүмлә тәркибиндә фәргли ишләнмәсинә, фәргли грамматик дәјәрә малик олмасына кәтириб чыхарыр. Ән'әнәви грамматикаларын демәк олар ки бүтүн мүәллифләри чүмлә тәркибинин үзвләринә көрә ијерархик бөлкүсүнү апараркән белә бөлкүнүн ачыг мәнтиги әсасындан хәбәр верән баш вә икинчи дәрәчәли үзвләрә бөлмәни һөкмән тәтбиг едирләр. Бу чүр формалашмыш бөлкү ијерархијасы өзүнү һәм дә лингвистик бахымдан доғрулдур.

Јухарыда гејд едилдији кими, һеч дә бүтүн чүмлә үзвләри конкрет десәк, Азәрбајчан түрк дили чүмләсиндә функсионал бахымдан ејни дәјәрә малик дејилләр. Елә чүмлә үзвләри вардыр ки, онларсыз чүмлә нә гурулуш, нә дә коммуникатив бахымдан формалаша билмир. Ән'әнәви дилчилијә көрә бу үзвләр чүмләдә баш үзвләр кими ајрылан мүбтәда вә хәбәрдир. Бунлардан башга чүмләдә үзв кими ајрылан компонентләр анчаг чүмләнин коммуникатив бичиминә дахил ола билир, чүнки нитг мә'луматынын коммуникатив тамлығына хидмәт едир. Бу үзвләр дә тамамлыг, тә'јин вә зәрфлик кими ајд едилир.

Биз бурада сүбут етмәјә чалышачағыг ки, мәнтигдән узагдашыб сырф дилчилик бахымындан јанашан заман тамамлығы да чүмләнин hәм коммуникатив, һәм дә структур бичими үчүн әвәзсиз компонент кими ајырмаг мүмкүндүр. Ја'ни

мүбтәда вә хәбәрлә јанашы, бәрабәр һүгугла тамамлыг **да** чүмләнин баш үзвләри сырасына дахил едилә биләр. Бунун исбатына билаваситә кечмәздән әввәл ән'әнәви бахымдан ајрылан баш вә икинчи дәрәчәли үзвләрин нә шәкилдә гаршыгаршыја дурдуғуну бир даһа ајдынлашдырмаға чалышаг. Күман едәк ки, биз белә бир мә'лумат өтүрмәк истәјирик: **Әһмәд бу күн мәктәбә кеч кедәчәк.** Бу чүмләнин тимсалында чүмләнин баш вә икинчи дәрәчәли үзвләринин бир-бириндән принсипиал структур-функсионал фәргини көстәрәк.

А. Н. Кононова көрә чүмләнин баш үзвләри мүстәгил мә'наја малик сөзләрдир[13]. Индичә мисал кәтирилән чүмләнин структур әсасы да чүмләнин ики мүстәгил мә'налы баш үзвүнә гәдәр «ихтисара» уғраја биләр: **Әһмәд кедәчәк** — чүмләнин «структур бәсидир».

Ону гејд еләмәк лазымдыр ки, чүмләнин структур бәсиндән кәнардакы чүмлә үзвләри әсас е'тибарилә мә'луматын коммуникатив тамлығына, бүтөвлүјүнә хидмәт едирләр. Әкәр чүмләнин структур бәси онун баш үзвләринин гаршылыглы мүнасибәти илә мүәјјәнләширсә, онун коммуникатив дәринлији, преспективи үчүн мүәјјән, «икинчи дәрәчәли» дејилән, үзвләрин бу гурулуша дахил едилмәси вачибдир. Бу коммуникатив дәринлијә хидмәт едән «икинчи дәрәчәли» үзвләр структур бәси јарадан баш үзвләрлә грамматик мүнасибәтә конкрет чүмләнин функсионал-коммуникатив мәгсәдиндән чыхыш едәрәк дахил олурлар.

Баш үзвләр һәмчинин (структур бәсдән башга) чүмләнин предикатив әсасыны тәшкил едирләр. Бу ики чәһәтин, амилин бир-бирилә әлагәси, бири дикәриндән доғмасы вә бири дикәрини шәртләндирмәси ачыг-ашкардыр. Бә'зи дилчи алимләрин фикринчә, онларын məһз бу хүсусијјәти, јә'ни мәһз чүмләдә предикатив әсас јарада билмәләри чүмлә үзвләринин баш вә икинчи дәрәчәли дејилән үзвләрә бөлүнмәсинин ме'јарына чеврилир[14].

«Икинчи дәрәчәли» үзвләр чүмләнин предикатив әсасыны јаратмаг үчүн һеч нә едә билмирләр, онларын буна реал структур-функсионал бахымдан күчләри чатмыр вә беләликлә онлар гурулуш нөгтејн-нәзәриндән бу әсасын сәрһәдләрин-

---

[13] Бах.: Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М. — Л., 1956, сәһ. 381.

[14] Мүг. ед. мәс.: Белошапкова В. А. Современный русский язык. Синтаксис., М., 1977, с. 134, Кочергина В. А. Введение в языковедение, М., 1979, с. 168.

дән кәнарда галырлар. Икинчи дәрәчәли үзвләр груп-груп баш үзвләрин чазибә даирәсинә дахил олуб грамматик бахымдан онларла мүнасибәтә кирир вә беләликлә дә, мүбтәда зонасы илә хәбәр зонасыны јарадырлар. Мәнтиг бахымындан аналокија (јалныз аналокија) апарсаг, көркәмли рус түркологу профессор Николај Баскаковун бу сөзләрини хатырламаја билмәрик. Чүмләнин бу хүсусијјәтини нәзәрә аларағ ону мүһакимә илә мүгајисә едәрәк о јазырды: «Мүһакимә ики вачиб елементдән (предикат вә субјект нәзәрдә тутулур — К. А.) ибарәт олдуғу кими чүмлә дә өзүндә ики әсас зона јашадыр: бир зона мүбтәданын әтрафында, о бири зона хәбәрин әтрафында формалашыр»[15].

Бу ики зонаны мүәјјәнләшдирдикдән сонра гејд етмәк лазымдыр ки, мүбтәда зонасына тә'јин, хәбәр зонасына исә тамамлыг вә зәрфлик аид едилир. Бу мисала диггәт едак: **Фәһлә Гасым ишини көзәл билир.** Бурада **фәһлә** тә'јини **Гасым** мүбтәдасы илә грамматик әлагәјә кириб һәр икиси мүбтәда зонасыны јарадырлар. **(Фәһлә Гасым). Ишини** тамамлығы **билир** хәбәрини објект бахымындан, **көзәл** зәрфлији исә һәрәкәтин кејфијјәт бахымындан тамамлајырлар. Хәбәр зонасы да, беләликлә, тамамлыг, зәрфлик вә хәбәрдән ибарәт олур **(ишини көзәл билир).** Ајры-ајры һалларда (бу һаллар грамматик тәдгигләрдә хүсуси гејд едилир) хәбәр зонасына тә'јин дахил ола билир. Мәс.: **Мән бөјүк ев көрүрәм** чүмләсиндә **бөјүк** тә'јини мүбтәда илә дејил, тамамлыгла грамматик мүнасибәтә кирдијинә көрә онунла биркә хәбәр зонасына дахил олур.

Азәрбајчан түрк дили синтаксисиндә баш вә икинчи дәрәчәли үзвләрин ајрылмасы продуктив методик аддым сајыла биләр. Бу баш вә икинчи дәрәчәли үзвләрин сонракы даһа дәрин грамматик-функсионал тәһлили өз башланғычыны мәһз бу бөлкүдән көтүрүр.

Јухарыда биз гејд еләмишдик ки, Азәрбајчан түрк дилиндә чүмләнин баш үзвләри олан мүбтәда вә хәбәр икиси бир јердә чүмләнин структур бәснни, јә'ни структур минимумуну формалашдырмаға гадирдирләр. Азәрбајчан түрк дилиндә субјектин илкин биринчи мөвгејини објектив шәкилдә грамматик планда мәһз мүбтәда долдурур. Мүг. един; **Әһмәд сабаһ мәктәбә кедәчәк; Мәктәби севмәк шакирдләрин борчудур** вә с. вә и. а.

[15] Баскаков Н. А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. М., 1975, с. 58.

Хәбәр Азәрбајчан түрк дилиндә објектив олараг чүмләни тамамлајыр, башга сөзлә, сон мөвгеји долдурур. Муг. един: **Әһмәд евә тәләсир; О ә'лачыдыр.** вә с. вә и. а.

Беләликлә, мүәјјәнләшдирмәк олур ки, мүбтәда чүттәркибли чүмләнин башланғычыны, хәбәр исә сонуну тәшкил едир, објектив шәкилдә мүбтәда чүмләни башлајыр, хәбәр тамамлајыр. Функсионал-структур планда кениш, мүрәккәбләшмәјә мејилли чүмләнин бүтүн тәркиби принсип е'тибарилә јалныз мүбтәда вә хәбәрдән ибарәт (структур бәс үчүн кифајәт олан) тәркибәчән јуварлаглаша биләр. Муг. един: **Әһмәд евә тәләсир→Әһмәд тәләсир;→О сабаһ Москваја јола дүшүр→О јола дүшүр** вә с. вә и. а.

Чүмләнин баш үзвләри нәзәријјәси, демәк олар ки, һәмишә чүмләнин доминант (**гејд:** ән әсас, апарычы) баш үзвү һансыдыр суалына чаваб ахтарыб. Чүмләнин структур-семантик бүнөврәсинин јаранмасы үчүн баш үзвләрдән һансы даһа актив фәалијјәт көстәрир — мүбтәда, јохса хәбәр? Онлардан һансы грамматик бахымдан даһа мүстәгил вә гејри-асылыдыр? Бу чүр суаллар бу нәзәријјә дахилиндә һәмишә ишләк олмуш, онлар инди дә бизә белә кәлир ки, мәгсәдәујғунлуғуну итирмәмишдир. Мәсәләнин маһијјәтинә вармаг чох инчә вә һеч дә лазымсыз олмајан тәфәррүатларын кениш, дәрин тәһлилини тәләб едир вә һәр дәфә бу сualларын чавабыны ахтармаг ејни заманда нәһәнк синтактик тикилинин өзүлүнүн мөһкәмлијини бир даһа тәсбит етмәк кими ортаја чыхыр вә сон дәрәчә тәбиидир. «Грамматистләр арасында гәдим заманлардан бәри һансы чүмлә үзвүнүн — мүбтәданын вә ја хәбәрин иерархик зирвә тәшкил етмәси барәдә мүбаһисәләр кедир»[16].

Бу вә ја о бири баш үзвүн даһа үстүн мөвгеји мәсәләси илә бағлы мүбаһисәләри үч нөгтеји-нәзәрдән бирләшдирмәк вә ајырмаг мүмкүндүр[17]. Биринчи нөгтеји-нәзәр доминант баш үзв кими чүмләнин һеч һансы баш үзвүнү ајырмамаг принсипи үзәриндә гурулур. Бу мүнасибәтин тәрәфдарлары мүбтәда вә хәбәри бир-биринә гаршылыглы табе олан үзвләр кими нәзәрдән кечирирләр[18].

---

[16] Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М., 1972, с. 328.

[17] Бах.: Холодович А. А. К вопросу о доминанте предложения. — «Вопросы грамматической теории. Л., 1979, с. 249.

[18] Муг. един: Вардуль И. Ф. Основы описательной лингвистики, М., 1977, с. 271.

Ҝејд едәк ки, бу мүнасибәт, бу бахыш мүәјјән мә'нада вә мүәјјән һалларда парадоксаллыгдан да јан кечә билмир. Бу чүр вәзијјәт о заман јарана билир ки, чүмлә гурулан заман баш үзвләрдән бириңә бир вачиб грамматик хүсусијјәт, о бириңә башга вачиб грамматик хүсусијјәт дашымаг «һәвалә» олунур. Конкрет десәк, бә'зән тәдгигатларда туталым ки, хәбәр бир тәрәфдән мүбтәдадан грамматик асылылығы олан чүмлә үзвү кими, о бири тәрәфдән ејни заманда чүмләнин мәркәзи, әсасы кими гәбул едилир[19].

Бу чүр парадоксаллыға өз вахтында көркәмли рус дилчиси А. М. Пешковски диггәт јетирмиш вә буну «антиномија» адландырмышдыр. О јазырды: «фикир просесинин ифадәси үчүн ән әсас јер тутан сөз (јә'ни хәбәр — К. А.) бир дә көрүрсән ки, предмет дејил, әламәт билдирдији үчүн башга сөзә (јә'ни мүбтәдаја — К. А.) табе олур»[20].

Бизә белә ҝәлир ки, бу чүр «антиномијалар» мүәллифин чүмләдә доминант баш үзв кими мәһз хәбәри сечиб ајырмасы тәшәббүсүнүн нәтичәсиндә ортаја чыхыр. Амма објектив дил материалы буна сонадәк имкан вермир вә белә оларкән бу мөвгејин тәрәфдарларына ејни заманда (!!) мүбтәданын да чүмләдә «мүстәсна ролуну» ҝејд еләмәкдән савајы бир шеј галмыр. Үмумиләшдирсәк, белә чыхыр ки, һәм мүбтәда, һәм дә хәбәр гаршылыглы шәкилдә бир-бириңә табе вәзијјәтдәдирләр вә бир јердә, мәһз бу јердә чүмләнин гурулушуну вә семантик әсасыны тәшкил едирләр. Бу мөвгејин тәрәфдарлары арасындакы бу инчә фәрги дә хүсуси ҝејд еләмәмәк мүмкүн дејил: мүбтәда вә хәбәрин гаршылыглы табе вәзијјәтдә олмасыны гәбул едәнләр дә хәбәрин чүмләдә әсас; мәркәзи јер тутараг амма јенә дә мүбтәдадан асылы олмасыны гәбул едәнләр арасында бөјүк анламда ејни мөвгејә аид едилсәләр дә, јенә дә инчә фәрги ҝөрмәмәк мүмкүн дејил. Хүсусилә, «антиномија» јараданларла, јә'ни ахырынчыларын фикри илә разылашмаг даһа чәтиндир.

Бу глобал мәсәләдә икинчи мөвге хәбәрин там доминант, апарычы баш үзв олмасы фикрини ирәли сүрүб мүдафиә едәнләрин мөвгејидир[21]. Бу тәдгигатчыларын фик-

---

[19] Мүг. един: Кочергина В. А. Введение в языковедение. М., 1979. сәһ. 169.

[20] Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. Изд-ие 7-е, М., 1956, с. 184.

[21] Мүг. ед.: Tesnier L. Elements de Sintaxe strukturale. Paris, 1959, с. 102 вә арды; Дәмирчизадә Ә. Мүасир Азәрбајҹан дили. Чүмлә үзвләри. Бакы, 1947, с. 15; Распопов И. П. Строение простого предложения в сов-

ринә көрә, хәбәр чүмләдә табеедән өзәкдир, тәшкил едән мәркәздир, чүмләнин о бири баш үзвүнүн мүбтәданын әламәтләрини дә өзүндә сахлаја билән хүсуси вачиб структур тәркиб һиссәдир. Бу мүтәхәссисләр үчүн вачиб олан будур ки, бүтөв, кениш чүмлә өз гурулушуну јығыб-јығыб хәбәрә гәдәр јуварлаглаша билир. Доғрудан да, чүмлә принсип е'тибарилә, хәбәр васитәсилә тәмсил едилә биләр. Амма орасы да вар ки, бу тәмсилчилик өзүнү јалныз структур планда доғрулдур. Муг. един: **Мән ишә һәр күн кедирәм — Кедирәм.**

Беләликлә, хәбәрин доминант апарычы баш үзв олмасы фикринин тәрәфдарлары әсас е'тибарилә ондан чыхыш едирләр ки, ајрыча көтүрүлмүш хәбәр принсип е'тибарилә мүстәгил, ајрыча (тәктәркибли олса да) чүмлә кими чыхыш едә билир. Елми әдәбијјатда белә бир јарадычы фикир дә мөвчуддур ки, «чүмләнин синтактик-семантик тәркиби нәһајәтдә әсас е'тибарилә предикатын позисјон-пројектив хүсусијјәтләриндән асылыдыр, она көрә дә чүмлә тәркибинин шахәләнмәсинин әсас чыхыш нөгтәси кими мәһз предикаты көтүрмәк лабүддүр»[22].

Азәрбајчан түрк дилчилијиндә бу мөвгејин ардычыл мүдафиәчиси көркәмли дилчи-филолог проф. Ә. Дәмирчизадә иди. Өзүнүн «Муасир Азәрбајчан дили. Чүмлә үзвләри» (Бакы, 1947) адлы артыг библиографик надир нәшрә дөнмүш әсәриндә о чүмләнин баш үзвләринә, хүсусилә дә хәбәрә мүнасибәтини чох ајдын, конкрет шәкилдә билдирир. Чүмләнин баш үзвләри кими хәбәри, мүбтәданы, тамамлығы, тә'јини чүмләдә әлавә үзвләр кими хитабы, нидалары, әлавәләри, бағлајычылары ајыран Ә. Дәмирчизадә баш үзвләр арасында да мүәјјән иерархик мүнасибәтләр гурур. Хәбәр чүмләнин билаваситә баш үзвү кими мүәјјәнләшдирилир, о бири үзвләр исә тә'јиндән үзвләр кими сәчијјәләндирилир[23]. Тәдгигатында јалныз Азәрбајчан дилинин тәбиәтиндән чыхыш етмәк истә-

---

ременном русском языке. М., 1970, с. 68; Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М., 1938, с. 360; Есперсен О. Философия грамматики, М., 1958, с. 95; У. Л. Чејфин дә фе'л вә исмин сфералары һагда фикирләри марағлыдыр. Бах.:Чейф У. Л. Значение и структура языка, М., 1975, с. 114; Холодович А. А. Проблемы грамматической теории. Л., 1979, с. 208.

[22] Бахын: Ахматов И. Х. Проблемы семантического анализа простого предложения (на материале карачаево — балкарского языка). Нальчик, 1979, с. 84.

[23] Бахын: Ә. Дәмирчизадә. Муасир Азәрбајчан дили. Чүмлә үзвләри, Бакы, 1947, с. 15.

јени билдирән мүәллиф белә бир фикри мүдафиә едирди ки, Азәрбајҹан дилиндә мүбтәдалар ҹүмлә дахилиндә хәбәрләр кими апарычы рол ојнамыр, ҹүмләнин өтүрдүјү фикри ифадә етмир, ҹүмлә харичиндә садә анлајышдан башга һеч нә билдирмир вә тәхсәслү ҹүмләјә бәрабәр ола билмирләр[24].

Бу мөвге Азәрбајҹан дилчилијиндә баш үзвләр проблеми илә баглы тамам јени, оржинал бир мөвге олса да, дилчилијин сонракы инкишафы боју нәинки гәбул едилди, ардычыллары белә, кәрәк ки, тапылмады, рәһәт вә артыг әксәријјәт тәрәфиндән гәбул едилмиш јолла ирәлиләмәк, әслиндә јериндә сајмаг, дилчиләримизә даһа мараглы көрүнду.

Үчүнҹү мөвге тәрәфдарлары баш үзвләр арасында доминант, апарычы үзв кими мүбтәданы гәбул едирләр[25]. Ҹүмләнин ән баш үзвүнү, јә'ни мүбтәданын «Үмуми дилчилик» адлы коллектив монографијада гејд едилән кими ишарәси јохдур, јә'ни онда ағаја, саһибә мәхсус мәнсубијјәтин ишарәси олан һеч бир дамға јохдур[26].

Доғрудан да, бунунла разылашмаг лазымдыр ки, хәбәр нә гәдәр «синсемантик» олса да (јә'ни онда мүбтәданы вә башга үзвләрин вә ја грамматик мүнасибәтләрин мүәјјән көстәричиләри олса да), мүбтәда бу мә'нада бир о гәдәр «автосемантик» үзвдүр. Азәрбајҹан түрк дилиндә мүбтәдә нә хәбәрә, нә дә һәр һансы башга үзвә аид көстәричиләри дашымыр. Бунунла белә, јалныз «дамғасыны» олмадығына көрә мүбтәданы доминант, апарычы баш үзв кими гәбул еләмәк дә бир о гәдәр мәсгәдәујғун сајылмамалыдыр. Азәрбајҹан түрк дилинин ҹүмлә тәбиәти бизә белә бир фикри ирәли сүрмәјә имкан верир. Бурада һәр һансы ҹүмлә үзвүндә мүәјјән әламәтин олмасы вә ја олмамасы о бири ҹүмлә үзвүнүн мүстәгиллијини артыран ҹәһәт кими өзүнү көстәрә билмир. Азәрбајҹан дилиндә «дамғасыз» үзв кими тәкҹә мүбтәда дејил, ејни заман-

---

[24] Јенә орада, с. 35.

[25] Бахын: Шахматов А. А. Синтаксис русского языка, М., 1941, с. 31; Смирницкий А. И. Синтаксис английского языка, М., 1957, с. 137; Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении, М., 1956, с. 194; Будагова З. Мүасир Азәрбајҹан әдәби дилиндә сада ҹүмлә, Бакы, 1963, с. 61. Ахматов И. Х. Главные члены предложения и средства их выражения в современном карачаево — балкарском языке, Нальчик, 1968, с. 33; Абдуллајев Ә., Сејидов Ј., Һәсәнов А. Мүасир Азәрбајҹан дили (синтаксис). Бакы, 1972, с. 145; Азәрбајҹан дилинин грамматикасы П, Синтаксис, Бакы, 1959, с. 65.; Современный татарский литературный язык, М., 1971, с. 10 вә башг.

[26] Бахын: Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М., 1972, с. 332.

да тә'jин вә зәрфлик дә чыхыш едир. Амма буна бахмаjараг бу үзвләр чүмләнин базасыны тәшкил едән структур бәсинә дахил ола билмирләр. Чүмләнин структур бәси онларсыз «өзүнү тутур». Мүбтәдаjа кәлдикдә исә, о дамғасыз олмасындан башга да ону баш үзвләр арасында хүсуси мөвгеjә кәтирән бир сыра спесифик сәчиjjәви чәһәтләрә маликдир.

Азәрбаjчан түрк дили чүмләсинин гурулушунда, бизә белә кәлир ки, доминант, апарычы баш үзв мәһз мүбтәдадыр. Бу мүддәаны субут едән факторлардан ән ваҹиби одур ки, дилимиздә мүбтәда обjектив олараг чүмләни башлаjыр вә битирир. Башга сөзлә десәк, мүбтәда чүмләнин һәм лексик башланғычы, һәм дә морфоложи сонудур. Морфоложи сон хәбәрдәки шәхс сонлугларында өзүнү көстәрир. Бу чүр башланғыч вә бу чүр сон чүмләнин дилдә чәрчивәли гурулуша малик олмасындан хәбәр верир. Мәһз бу чәрчивәли гурулуш jухарыда деjилдиjи кими, мүбтәданын чүмләдәки мүстәсна ролуну доласы илә олса да, тәсбит едир.

Бундан әлавә мүбтәда субjект вә jа предмет билдирән бир үзв кими әламәт билдирән үзвә — хәбәрә мүнасибәтдә аjдындыр ки, даһа илкин вә даһа материалдыр. Мүгаjисә үчүн гejд едәк ки, латын дилиндә мүбтәда һәтта абстракт предмет белә ифадә етмир, грамматик бахымдан реал предметлә үст-үстә дүшүр[27].

Башга тәрәфдән, мүбтәданы доминант, апарычы баш үзв саjырыгса, биз һәм дә белә бир фактдан чыхыш едә биләрик ки, мәһз чүттәркибли чүмлә чүмләнин структур бәсидир вә беләликлә, хәбәрин мүстәгил шәкилдә бүтөв бир чүмлә әвәзләjичиси кими мөвгеjи өз-өзүнә jоха чыхыр. Әкәр чүттәркибли чүмләдән сөһбәт кедирсә биз мүбтәдадан вә jа хәбәрдән аjрыаjрылыгда даныша билмәрик. Әввәлчә, үмумиjjәтлә, буну мүәjjәнләшдирмәк лазымдыр ки, бу үзвләрдән һансы чүмлә гурулушунда даһа ваҹиб вә даһа фајдалы мөвге тутмушдур. Бизә белә кәлир ки, бунун үчүн бундан даһа үмуми белә бир суала чаваб вермәк лазымдыр: конкрет чүмлә үнсүjjәт просесинә һансы мәгсәдлә дахил едилир? Бу суалын чавабы белә ола билә. Јәгин ки, илк нөвбәдә вә предмет һаггында мөвчудлуг информасиjасы вермәк мәгсәдилә. Бу мөвчудлуг информасиjасы чүмләнин дорин гатларында өз-өзлүjүндә кизләнир вә әслиндә субjектин һансы әламәтә малик олмасы, һансы сәчиjjәдә олмасы информасиjасындан даһа илкин вә бәл-

[27] Бах: Степанов Ю. С. Французская стилистика, М., 1965, с. 343.

кә дә даһа вачибдир. Бу сонунчулар хәбәрлә бағлыдыр. Вә тәбии ки, вәзијјәт, сәчијјә, әламәт барәдә анчаг вә анчаг субјектин ады чәкилдикдән сонра сөһбәт ачмаг мүмкүндүр. Мәһз ады чәкилдикдән сонра бу ады мүәјјән әламәтлә сәчијјәләндирмәк олур. Беләликлә, өзүнүн илкин, чыхыш мөвгејинә көрә[28] мүбтәда субјектин ифадәси кими чүмлә гурулушу иерархијасында даһа вачиб мәртәбәјә чыхмыш олур.

Мүбтәданын чүмләдә доминант, апарычы үзв олмасы мөвгејинин хејринә даһа бир дәлил кәтирмәк мүмкүндүр. Әкәр бу мәсәләјә информасија нәзәријјәси бахымындан јанашсаг, о заман мүбтәданын әламәтләринин хәбәрдә тәкрар олунмасындан сонра хәбәр бүтөвлүкдә чүмләнин квазинформатив ваһидинә чеврилир. Мүбтәда исә әксинә чүмләни башлајан илкин компонент кими мүәјјән информатив күчә малик олур. Белә бир садә чүмлә гурулушуну көздән кечирәк: **Мән билирәм, сән билирсән...** Субјект идејасынын хәбәрдә өзүнәмәхсус тәкрары (**әм, сән...**) ја'ни хәбәрдә мүбтәдаја мәхсус мүәјјән дамғаларын олмасы хәбәри ән үмуми грамматик абстраксијада артығ «көзләнилән» бир компонентә вә бурадан да квазиинформатив үзвә чевирир.

Беләликлә, шаһмат терминолокијасындан истифадә едилсә белә демәк мүмкүндүр ки, чүмлә гурулушунда хәбәр-ферз, мүбтәда исә шаһдыр. Ферзин шаһмат тахтасында тутдуғу мөвге, ферзин дәјәри нәдирсә хәбәрин дә чүмләдәки мөвгеји тәхминән одур. Хәбәр дә ферз шаһматда олан кими чүмләнин нормал функсија јеринә јетирмәси үчүн, чүмләнин структурсемантик гурулушунун баша кәлмәси үчүн әвәзсиз компонентдир. Чүмләнин демәк олар ки, бүтүн динамик кәркинлији мәһз онун үзәриндә чәмләшир. Хәбәр чүмләнин мүхтәлиф үзвләрини чохчәһәтли, мүрәккәб семантик-грамматик мүнасибәтләрә өзүнә чәлб едән бир мәркәздир. Бүтүн буларын мүгабилиндә мүбтәда илк бахышда санки статик, «өлкүн» көрүнүр, амма орасы да вар ки, чүмләнин бүтүн сирр вә тапмачалары мәһз онун варлығында кизләнир. Белә ки, һәтта әмәлә кәлмә вә мөвчудолма сәбәбинә көрә чүмлә һеч шүбһәсиз, мүбтәдаја борчлудур. Азәрбајчан түрк дили чүмләсинин тәбиәтиндән, дахили мәнтигиндән чыхыш едиб баш үзвләр арасында мүнасибәтләри бизә белә кәлир ки, бу шәкилдә ишыгландырмаг мәгсәдәујғун вә мүмкүндүр.

---

[28] Муг. ед.: Адмони В. Г. Синтаксис современного немецкого языка. Л., 1973, с. 198.

§ 3. ЧҮМЛӘНИН БАШ ҮЗВЛӘРИНИН КОММУНИКАТИВ АСПЕКТИ

Синтактик гурулушун тәдгигиндә мүһүм олан ҹәһәт ҹүмләнин структур вә коммуникатив бәсләринин бир-биринә тәнасүбүнү мүәјјәнләшдирмәкдир. Бу бахымдан јанашдыгда ҹүмлә үзвләринин баш вә икинҹи дәрәҹәли үзвләрә ән'әнәви бөлкүсү өзүнү доғрултмур. Мүәјјән икинҹи дәрәҹәли үзвләр (мәсәлән, тамамлыг) бу јанашмада әсас вачиб вә тәбии бириҹи дәрәҹәли үзв кими өзүнү көстәрир.

Түрк ҹүмләсинин үмумијјәтлә вә башгырд ҹүмләсинин конкрет олараг структур бәс принсипи вахтилә Н. К. Дмитријев тәрәфиндән онун «Башгырд дилинин грамматикасы» адлы классик әсәриндә дәгиг мүәјјәнләшдирилмишдир. О јазырды: «Ики гүтб олмадан гапалы електрик шәбәкәси ола билмәдији кими ики мәнтиги грамматик гүтб (субјект вә предикат) да олмадан принсип е'тибарилә ҹүмлә ола билмәз. Беләликлә, ҹүмлә ики амилин — мүбтәда вә хәбәрин синтезиндән ибарәтдир[29].

Азәрбајҹан түрк дилиндә башга түрк дилләриндә дә олан кими ҹүмләнин структур бәсини онун коммуникатив бәси тамамлајыр. Бу заман бириҹи мөвгеја мүәјјән икинҹи дәрәҹәли үзвләр чыхыр[30] ки, бунларын да арасында хүсуси јер өзүнүн мәзмун тутумуна көрә тамамлыға аиддир.

Беләликлә, мә'на-мәзмун тутумуна көрә, дәјәринә көрә бир сыра ән'әнәви икинҹи дәрәҹәли үзвләр һәгигәтдә тамам башга чәкидә өзләрини көстәрирләр.

Азәрбајҹан түрк дилчилијиндә һәлә М. А. Казымбәј тамамлығын бу вачиб ҹәһәтини нәзәрдән гачырмамыш, онун һәгиги дәјәрини башга икинҹи дәрәҹәли үзвләрдән ајырмышды. Она көрә тамамлыг садә анлајышлары билдирир вә тәбиәтдә өз-өзлүјүндә, тә'јин вә мүәјјәнләшдириҹи үнсүрләр олмадан мөвҹуддур. О, јә'ни тамамлыг, мүбтәда вә хәбәр кими чох вачиб, бириҹи дәрәҹәли анлајышларла ејни чәркәдә дурур. Казымбәјин кәтирдији мисал мараглыдыр. Онун фикринҹә Бог сотворил свет јә'ни Аллаһ дүнјаны јаратмышдыр, ҹүмләсиндә бүтүн компонентләр бириҹи дәрәҹәли әһәмијјәтли ан-

---

[29] Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М. — Л., 1948, с. 202.

[30] Муг. ед.: Скобликова Е. С. Современный русский язык. Синтаксис простого предложения. М., 1979, с. 151.

лајышлар билдирдикләриндән һамысы чүмләнин баш үзвләридир[31].

Узун сүрәдән сонра Ә. Дәмирчизадә дә өзүнүн чүмлә үзвләри нәзәријјәсиндә тамамлығы ејнилә мүбтәда кими илкин, биринчи дәрәчәли тә'јини чүмлә үзвү олараг алыр[32]. Тәбии ки, мүәллиф белә бир јанашымда тамамлығын чүмлә дахилиндәки функсионал-коммуникатив јөнүндән, потенсиал чәкисиндән чыхыш едир.

Доғрудан да, тамамлығын чүмләдәки функсионал-коммуникатив дәјәри ону тә'јин вә зәрфлик кими икинчи дәрәчәли үзвләрлә бир чәркәдә көтүрмәјә имкан вермир. Белә ки, мүәјјән функсионал мөвгеләрдә тамамлыг өзүнү әсл баш үзв кими көстәрир[33]. Белә бир һалда чүмлә дахилиндә тә'сирли фе'л-хәбәр оларкән гаршылашмаг мүмкүндүр. Мә'лумдур ки, чүмләдә тә'сирли фе'л-хәбәр оларкән о өз семантик тутумуну долдурмаг үчүн һөкмән васитәсиз тамамлыг тәләб едир вә онунла сых семантик-грамматик әлагәјә кирир. Мүг. един: **1)Мән еви көрүрәм; 2) О мәктубу јазыр; 3) Ушаг охујур** вә с. вә и. а.

Бу мисалларда, хүсусилә биринчи вә икинчи мисалда мәһз васитәсиз тамамлығын мөвчуд олмасына көрә чүмләдә мүәјјән коммуникатив тамлыг әлдә едилир. Структур тамлыг исә һәр үч мисалда өзүнү ајдын шәкилдә көстәрир. Бу мәгамда Дмитријевин ме'јарыны да јада салмаг олар. Бу бахымдан мәсәлән белә бир фикри механики гәбул еләмәк мүмкүн дејил ки, тә'сирли фе'л-хәбәр олан чүмләдә васитәсиз тамамлығын мүтләг иштиракы вачибдир. Белә олмазса вә чүмлә гурулушунда мүтләг елемент кими васитәсиз тамамлыг иштирак етмәсә бу чүмләнин гурулушу јараланар, бүтөвлүјү позулар[34]. Тамамлығы чүмлә үчүн чох вачиб бир компонент сајсаг белә, бу һалы гејд-шәртсиз гәбул еләмәк мүмкүн дејил. Нә үчүн? Биз артыг гејд етмишдик ки, чүмләнин структур тамлығы вә коммуникатив бүтөвлүјү бир-бирини үзви сурәтдә тамамлајырлар. Вә бизә белә кәлир ки, Азәрбајчан түрк чүмләсиндә васитәсиз тамамлығын варлығы вә јохлуғу чүмлә гурулушу-

---

[31] Казембек М. А. Грамматика турецко — татарского языка. Казан, 1839, с. 487.

[32] Бах.: Дәмирчизадә Ә. Мүасир Азәрбајчан дили. Чүмлә үзвләри. Бакы, 1947, с. 15.

[33] Бах.: Мещанинов И. И. Структура предложения. М., 1963, с. 45, 65.

[34] Мүг. един: Храковский В. С. Проблема доминации членов предложения в система абсрактных синтаксических структур. — «Языковые универсалии и лингвистическая типология» китабында. М., 1969, сәһ. 190.

нун бүтөвлүјүнә билаваситә хәләл кәтирмәк игтидарында дејил. Васитәсиз тамамлығын мөвҹудлуғу, јохлуғу башга бир истигамәтдә, мәһз ҹүмләнин коммуникатив тамлығына тә'сир етмәкдә өзүнү көстәрир.

Јухарыдакы мисалларда (1-ҹи вә 2-ҹи мисалда) васитәсиз тамамлығын експлисит (ашкар) ифадәси ҹүмләнин бүтүн мәзмун гатына күчлү конкретләшдириҹи фактор кәтирир ки, бунун да сајәсиндә мүәјјән коммуникатив тамлыг әлдә едилир. Тә'сирли фе'л-хәбәр олан ҹүмләләрдә васитәсиз тамамлығын еллипсисә уғрамасы да ҹүмләнин структур тамлығыны дағытмыр, амма бунунла белә еллиптик фон мә'луматы гәбулетмәдә мүәјјән алтернасија (**Гејд**: сечим имканы) да јаратмамыш дејил: **Ушаг охујур** үздәки структур дәрин гатда **Ушаг маһны охујур**, **Ушаг китаб охујур** кими фе'лдән ортаја чыхан омонимлик јарадыр.

Үмумијјәтлә, гејд еләмәк лазымдыр ки, тә'сирли фе'л-хәбәрләр өз лексик валентликләринин кифајәт мигдарда лексик заһид еһтива етдијиндән чүттәркибли мүхтәсәр ҹүмләләрин мәзмун-мә'на гатына күчлү **ентропија** (**Гејд**: **јајғынлыг**) кәтирир. Мүгајисә един: **Мән көрүрәм** ҹүмләсиндә тә'сирли фе'л-хәбәр принсип е'тибарилә чох кениш, әслиндә һүдудсуз мигдарда мүстәгил тамамлыг-објектләрлә узлаша билир, әлагәјә кирир. Мәһз ҹүмләнин коммуникатив бәс принсипи тә'сирли фе'л-хәбәрләрин ҹүмләнин мәзмун коммуникатив гурулушунун тәшкилиндә јетәрли олмадығыны ачыг көстәрир. Белә ки, бу фе'л-хәбәрләр адәтән релјатив мә'налы сөзләр кими ҹүмләдә иштирак едирләр, бу ҹүр сөзләрин исә «тамамланма еһтијаҹлары олур, тамамлајыҹы сөзләр олмадан онларын мә'налары гәнаәтбәхш сајылмаз»[35]. Тамамлајыҹы сөзләр исә ҹүмләдә конкрет олараг өз әксини тапан мүстәгим тамамлыглар васитәсилә ифадә олунурлар.

Беләликлә, Азәрбајҹан түрк дилиндә мүстәгим тамамлыг ҹүмләнин баш үзвү кими өзүнү апарыр вә бу функсијаны ҹүмлә дахилиндә горујуб сахлаја билир. Бундан әлавә мүстәгим васитәсиз тамамлыгла јанашы Азәрбајҹан түрк дилиндә ҹүмләнин баш үзву кими васитәли тамамлыг да чыхыш едир. Башга сөзлә, Азәрбајҹан түрк дилиндә ҹүмлә гурулушу һәм васитәсиз, һәм дә васитәли тамамлығы ејни функсионал еһтијаҹла өз дахилинә алыр. Тәбии ки, беләдә тә'сирли фе'л-хәбәр-

---

[35] Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., 1973, с. 46.

ләрдә өзүнү көстәрән семантик натамлығы да гејд еләмәк лазымдыр. Бу чүр фе'лләрин бә'зиләри исә, истисна кими көстәрәк ки, мүәјјән дәрәчәдә өз функсионал мүстәгилликләрини даһа артыг горујуб сахлајырлар, чүнки онларын истифадә етдикләри һәрәкәтин билаваситә, мүстәгим ифачысы субјектдир вә објектин, әлавә үзвүн чүмләнин гурулушуна дахил едилмәси структур вә коммуникатив планларда факултатив олур. Мүгајисә един: **О евдә јатыр; О сәнә јалварыр; О ојнајыр** вә башгалары.

Башга тәрәфдән тә'сирли фе'лләрин бу чүр нисби мүстәгилликләри ејни заманда васитәли тамамлығын да нисби мүстәгиллији үчүн шәраит јарадыр. Беләликлә, сонадәк ардычыл олсаг, коммуникатив планда чүмләнин мүстәгил баш үзвү кими тамамлығын васитәли вә васитәсиз олараг һәр һансы бир нөвүнү дејил, бүтөвлүкдә тамамлығы көтүрмәк лазымдыр.

Бә'зи суаллар доғур: Мүәјјән фе'л-хәбәрин семантик натамамлығыны һансы амил шәртләндирир? Нечә олур ки, тамамлыг бир тәрәфдән фе'л-хәбәрин семантик гејри-мүәјјәнлијини вә о бири тәрәфдән бүтөв чүмләнин коммуникатив натамлығыны арадан көтүрән фактор кими чıхыш едир?

Бизә белә кәлир ки, конкрет фе'л хәбәрин мүстәгиллији онунла әлагәјә кирә биләчәк објект тамамлыгларын потенсиал мигдары илә өлчүлүр. Фе'л семантик баҳымдан о заман натамам олур вә мүтләг шәкилдә тамамланмаја еһтијач дујуб ону тәләб едир ки, чүмлә гурулушунда һәмин фе'л-хәбәр принсип е'тибарилә бир нечә објект — тамамлыгла узлаша билсин. Потенсиал објект тамамлыгларын чүмләдә варолма имканлары чохалдыгча һәмин чүмләнин фе'л-хәбәринин семантик бүтөвлүјү, тамлығы азалыр. Башга сөзлә десәк, фе'лин валентлији күчлү олдугча, онун семантик тамлыға еһтијачы артыр. Мисаллара бахаг. Коммуникатив натамам чүмләдә тә'сирли фе'л-хәбәрләр: **Ушаг** (маһны, китаб, дәрс...) **охујур; Тәләбә** (мәктуб, һекајә, дәрс) **јазыр; О** (мәктәби, еви, машыныны) **көрүр...**

Коммуникатив натамам чүмләдә тә'сирсиз фе'л-хәбәрләр: О (сәнә, мүәллимә, атасына...) **јалварыр; Ушаг** (мәктәбә, бағa, дәрнәјә...) **кедир; Тәләбә** (дәрсә, евә, күчәјә...) **тәләсир,..:**

Кәтириләи мисаллардан көрүндүјү кими, һәм тә'сирли, һәм дә тә'сирсиз фе'л-хәбәрләр семантик планда бир нечә, бә'зән сонсуз сајда објект тәләб едиб мүнасибәтә кирә билир

вә реал олараг објект тамамлыгсыз вәзијјәтин мөвчудлуғу онларын бу һалда семантик натамамлығындан хәбәр верир.

Азәрбајчан түрк дилиндә мүәјјән фе'л-хәбәрин семантик натамамлығы һәм васитәли, һәм дә васитәсиз тамамлыгла арадан көтүрүлә биләр. Һәтта бә'зи һалларда васитәли вә васитәсиз тамамлыгларын гаршылыглы сурәтдә әвәз едилмәси ону дејир ки, фе'л-хәбәрин өз семантикасынын бүтөвлүјүнү реаллашдырмасы үчүн һәр һансы тамамлыға дејил, мәһз васитәсиз тамамлыға еһтијачы вардыр. Мүгајисә един: **Китабы охудум; Китабда охудум; Китабдан охудум...**

Мүәјјән һалларда һәтта објект-тамамлыгларда тә'сирли һалын вачиблији дә бир елә әһәмијјәт дашымыр. **Китабы бураја гој** вә **китабы бурада гој** вариантларыны бу бахымдан мүгајисә един.

Тамамлығын чүмләнин баш үзвләриндән бири кими сәчијјәләндирилмәси онун чүмлә ичиндәки мүбтәда илә ујғунлашмасы факты илә дә әсасландырыла биләр. Башга сөзлә белә бир фикир ортаја чыхыр ки, чүмлә ичиндә тамамлыг потенсиал мүбтәда кимидир.

Чүмлә тәшәккүлүнүн даһа дәрин гатлардан тәһлили белә бир тәсәввүр үчүн јол ачыр ки, тарихи инкишафын мүәјјән мәрһәләсиндә чүмлә тәркибиндәки сөз ишарәләр һал вә бәлкә дә башга грамматик көстәричиләр илә јүкләнмәјибләр вә тәбии ки, грамматик бахымдан бир-бирләриндән сечилмәләри мүасир вәзијјәтләри кими кәскин дејилдир. Белә бир гәдим һал көк-дилләрдә олан кими чүмлә дахилиндәки сөзләрин аморф вәзијјәтини хатырладыр. Туталым ки, **Әһмәд мәктәбә кетди** чүмләсини белә бир гәдим синтактик кечмиш сәтһинә гајтармаг истәјирик. Тахмини вә кобуд да олса **Әһмәд мәктәб кет** варианты илә үзләшмәли олачағыг. Јери кәлмишкән ону да гејд едәк ки, чох күман дил шүурунда мәһз белә сөз-тәсәввүрләр өзүнә јер тапыр. Чүмләнин бу мүмкүн һалында субјект формал планда о бири үзвләрдән фәргләнмә имканы әлдә етмир, бу сонралар јараныр, о бири үзвләрин грамматик көстәричиләрлә јүкләнмәси просеси башлајандан сонра мүбтәда ваһид мәркәзә дөнүр. Бу һалда, мәрһәләдә исә белә бир тәркибдә биз фактики олараг бир мүбтәда илә гаршылашмырыг. Мүбтәданын мүбтәда кими формалашмасы ики јолла кедир: биринчи јол о бири үзвләрин грамматик көстәричиләрлә јүкләнмәси јолу, икинчи јол исә мүбтәда кими формалашан үзвүн мәнтиги вурғу илә сечилмәјә чәһд јолудур. Бу ики јол тәбии ки, бир-бирини үзви сурәтдә тамамлајыр.

Бу јолларын һәр биринин чилаланмасы исә чүмләјә (әкәр буна чүмлә демәк оларса) онун мәнтиги әлагәдә олдуғу бөјүк контекст тәрәфиндән едилән мәнтиги вә грамматик тәзјигләр, басгылар алтында кечирилир. Бу ики јолун чүмләнин формалашмасы просесиндәки әһәмијјәти бөјүкдүр. Хүсусилә чүмлә гуранын психоложи-мәнтиги оријентасијасы мәнтиги вурғунун һансы үзвә аид едилмәсини јөнәлдәрәк дүшүнчә тәрзинин өзүнү дә мәһз инди алышдығымыз истигамәтдә дашлашдырмышдыр. Тутаным ки, јухарыдакы мүмкүн гәдим вариантын нејтрал-сәтһиндә субјект-мүбтәда кими оријентир Әһмәд сөзүнә дејил, мәктәб сөзүнә едилир. О заман чүмлә еjни мәзмуну, информатив тутуму вермәк мәгсәдилә грамматик јөнүмү дәјишмәк мәчбуријјәт гаршысында галыр; белә бир вариант алыныр: **Мәктәб Әһмәдә кедилди.**

Бу вариантын ортаја чыхма сәбәби мәнтиги вургу илә бағлыдырса, нәтичәси бүтөвлүкдә чүмләнин гурулушунун дәјишмәсилә әлагәдардыр — фе'л-хәбәр актив формадан пассивә чеврилир. Бунун өзү ачыг дејәк ки, мүбтәда кими истәнилән үзвүн вурғу илә ајрылмасы принсипинин ишләклијинә чәтинләшдирир. Демәли, мәнтиги вурғу да һәр һансы үзвүн үзәринә дүшмүр, о да мәһз мүбтәда потенсиаллы үзвүн ајрылмасына хидмәт көстәрә биләр.

Бә'зән дилчиләр гејд едирләр ки, «принсип е'тибарилә истәнилән аргумент грамматик сәтһдә мүбтәда вә ја тамамлыг ола биләп (објектләр нәзәрдә тутулур — К. Л.) субјект мөвгејини тута биләр»[26].

Мәнтиги вурғунун вә контекстин тә'сири нәтичәсиндә чүмләдә мүәјјән, кәскин сечилән субјект — мүбтәданын мејдана кәлмәси вә формалашмасы демәк олар ки, паралел шәкилдә бурадакы објект-тамамлығын вә ја објект-тамамлыгларын да сечилиб формалашмасыны шәртләндирир. Субјект мүбтәда кими өз-өзлүјүндә јүкләнмиш формал ифадәјә малик дејил, онун сечилмәси үчүн мүтләг објект фону (имплисит вә ја експлисит) олмалыдыр.

Мүбтәда кими оријентирләшмәлә принсип е'тибарилә һәм васитәли, һәм дә васитәсиз тамамлыглар сечилә биләр ки, бу да онларын синтактик ваһидләр кими кенетик бағлылыгларыны бир даһа сүбут едир. Васитәсиз тамамлығы олан белә бир чүмләни мүгајисә един: **S маһны охујур.** Васитәсиз тамам-

[26] Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление. Л., 1972, сәһ. 116

лығын мүбтәдаја трансформасијасы белә олачаг: **Маһны S-ә охунур.**

Инди исә васитәли тамамлығын мүбтәдаја трансформасија едилмәсинә диггәт едәк: S **евә гачыр.** — **Ев S-ә гачылыр.**

Трансформасија имканлары мәнтиги психоложи оријентирләрин илкин нејтрал чүмлә сәтһиндә кифајәт гәдәр динамик вә һәраки бир дәјәрлик олдуғуну, чүмләнин ајрыча дејил, даһа бөјүк контекст дахилиндә онунла мин бир бағла бағландығыны бир даһа сүбут едир.

§ 4. ЧҮМЛӘНИН ИКИНЧИ ДӘРӘЧӘЛИ ҮЗВЛӘРИ.

Ајдындыр ки, вә биз бир гәдәр јухарыда данышмышыг ки, чүмләнин баш үзвләри өз-өзлүјүндә мүәјјән абстракт вә ја конкрет анлајышлар ифадә едирләр. Бунун әкси олараг тә'јин вә зәрфлик кими чүмләнин икинчи дәрәчәли үзвләри өзләри мүәјјән анлајышлар ифадә етмирләр, онларын чүмләдәки функсијалары о бири үзвләрин — тәбии ки, баш үзвләрин даһа дәгиг, кениш тәсвири илә бағлыдыр. Бу икинчи дәрәчәли үзвләр әслиндә ишарәләрин ишарәси кими өзүнү көстәрир. Мәсәлән, тә'јин предметин әламәтинин, ифадәчисинин әламәтини билдирир вә белә олан заман нә грамматик планда нә дә семантик планда реал предметлә һеч чүр «говушма» билмир, онларын арасында һәмишә предметин ифадәчиси дурур. Зәрфлик дә ејнилә бунун кими. Һәрәкәтлә онун арасында һәмишә бу һәрәкәтин ифадәчиси олан фе'ли хәбәр дурур.

Чүмләјә објектив дахил олан (!) баш үзвләрдән фәргли олараг тә'јин вә зәрфликләр (әсасән сөһбәт бурада тәрзи-һәрәкәт зәрфликләриндән кедә биләр) чүмләјә субјектив дахил едилән үзвләрдир. Буну нечә анламаг лазымдыр? Белә бир чүмләјә диггәт едәк: **Әһмәд евә кәлди.** Бу чүмләдә маһијјәти е'тибарилә абстракт олан хәбәрә гәдәр бүтүн үзвләр принсип е'тибарилә објектив шәкилдә мөвчуд олан референтләрә, јә'ни реаллыгларә маликдирләр: јә'ни **Әһмәд** адлы бир субјект мөвчуддур, ев адлы бир објект мөвчуддур вә нәһајәт, објектә доғру субјектин һәрәкәти мөвчуддур. Бу чүмләнин структур бәсинә гәтијјән хәләл кәтирмәдән, әксинә ону дахилдән кенишләндирәрәк бу гурулушун сәрһәдләри ичинә мүәјјән икинчи дәрәчәли үзвләр — тә'јин вә зәрфлик јеритмәк мүмкүндүр. Мүгајисә един: **Әһмәд бизим евә тез кәлди.** Бу чүмләдә тә'јин кими чыхыш едән бизим елементи вә тәрзи-һәрәкәт зәрфлијә

кими чыхыш едән тез елементи ҹүмлә гурулушуна субјектив јериләилмиш үзвләр кими диггәти ҹәлб едир, башга сөзлә десәк, онлар нисби үзвләр кими дә сәҹијјәләндирилә биләр. Бу нисбилик ҹүмлә гуранын вә ҹүмләни, јә'ни мә'луматы габул едәнин ҝөрмә буҹағына ҝөрә мүәјјәнләшир. Бу ҝөрмә буҹағы «бизим» сөзүнүн, «сизин», «онларын» сөзләри илә дәјишмәсинә ҝәтириб чыхара биләр. Вә јахуд субјектин һәрәкәт сүр'әти дә бүтөвлүкдә субјектив шәкилдә гијмәтләндирилә биләр. Јенә ҝөрмә буҹағындан чыхыш етсәк, бу һәрәкәт кимә ҝөрәсә тез јох, ләнк ола биләр вә с. вә и. а. Ҝөрүндүјү кими, ҹүмләнин дахилинә субјектив шәкилдә јеридилән үзвләрдән башга бурада ҹүмләјә структур-семантик планда ваҹиб, чохкәрәкли компонентләр галыр. Бу компонентләрдә објектив мөвҹуд олан референтләрин тә'лимчилари баш үзвләрдир. Субјектив үзвләр чох асанлыгла трасформлара, дүшмәләрә уғрајыр. Беләликлә, мүәјјәнләшир ки, тәрзи-һәрәкәт зәрфликләри вә тә'јинлә инсан абстраксијаларынын мәһсулу олуб ҹүмләнин гурулуш вә семантикасына ујғун ҝәлә биләҹәк субјектив сеткалардыр. Бурадан тәбии ки, бу типли ҹүмлә үзвләринин периферијаја мәхсуслуғундан, өзәкдән кәнарда галмасындан, јә'ни маркиналлығындан данышмаг олар. Һәр һалда нәтиҹә кими белә сәҹијјәләр габул едилә биләр[37].

Сөһбәт ҹүмләнин икинҹи дәрәҹәли үзвләриндән кедәркән онларын семантик-грамматик охшарлыг вә фәргләри барәдә дә бә'зи гејдләр етмәк лазым ҝәлир. Хүсуси олараг тә'јин вә тәрзи-һәрәкәт зәрфлији арасындакы семантик-грамматик охшарлыг диггәти ҹәлб едир. Һәлә рус алими академик Л. В. Шерба гејд едирди ки, тәрзи-һәрәкәт зәрфлији өз тәбиәтинә ҝөрә тә'јинләрин хүсуси нөвү кими ајрыла биләр[38]. Бу јахынлыг Азәрбајҹан түрк дили материалында өзүнү даһа әјани шәкилдә ҝөстәрир. Доғрудан да, әкәр еј̌ни нитг һиссәси; мәсәлән **јахшы** сөзү принсип е'тибарилә бир ҹүмлә тәркибиндә һәм адла, һәм дә һәрәкәтлә узлаша билирсә (**јахшы тәләбә јахшы охујар** кими классик мисалы јада салаг), о заман бу ваһиди нечә габул еләмәк лазымдыр — ејни ҹүмлә үзвү кими вә ја ики мүхтәлиф ҹүмлә үзвү кими? Ејни үзләки фор-

---

[37] Муғајисә един: Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. М., 1978, с. 353; Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление. Л., 1972, с. 210; Баскаков Н. А. Историко-типологическая характеристика структуры тюрских языков. М., 1975, с. 183, 231...

[38] Бах.: Ахманова О. С. Микаэлян Г. Б. Современные синтаксические теории. М., 1963, с. 151.

ма ики дәрин функсијаның чарпазлашыб бирләшдији лексик мәкана дөнүр. Гејд едәк ки, бу вә бу типли мәсәләләр Азәрбајчан түрк дили синтаксисинин ән актуал мәсәләләриндәндир. Бә'зи дилчиләр тә'јин вә зәрфлик арасында синтактик сәрһәдләрин чәкилмәсинин белә әлејһинәдирләр. Мәсәлән, рус дилчиси А. И. Смирнитски вахтилә јазырды: «Чүмлә үзвү кими тә'јинин әламәтинин нәјә аид олдуғунун һеч бир әһәмијјәти олмадан бу әламәтин ифадәчиси олмаг сәчијјәси вар»[39].

Азәрбајчан алими профессор Ә. Дәмирчизадә дә өз чүмлә үзвләри бөлкүсүндә зәрфлијә јер ајырмыр. Икинчи дәрәчәли үзвләрә о јалныз тә'јинләри аид едир[40].

Бу мүлаһизәләри әсас көтүрсәк, **Јахшы тәләбә јахшы охујар** чүмләсиндә јалныз үч чүмлә үзвүнү ајырмаг мүмкүн олар: мүбтәда, хәбәр вә тә'јин. Бизә белә кәлир ки, зәрфлијин бүтүн мә'на груплары үчүн тә'јинлә јахынлығы ејни дәрәчәдә дејил. Бу јахынлыг анчаг тәрзи-һәрәкәт зәрфлији илә әлагәдар өзүнү көстәрир.

Мүтәхәссисләр ону да гејд едирләр ки, зәрфлијин өзүнүн мә'на групларынын сәрһәдләри сонадәк дәгиг мүәјјәнләшдирилмәјиб, семантик диференсиасија зәиф шәкилдәдир, кәскин фәргләр өзүнү көстәрмир[41]. Бу өзүнү һәм дә онда һисс етдирир ки, Азәрбајчан түрк дилиндә әкәр тәрзи-һәрәкәт зәрфләри дәгиг шәкилдә тә'јинлә охшарлыг кәсб етмишсә, зәрфлијин башга мә'на груплары — заман, јер, сәбәб вә б. ачыг-ајдын шәкилдә тамамлыглара тәрәф мејл көстәрир, өзләрини тамамлыг кими апарырлар. Мәсәлән:

1. **Әһмәд вәтәни севир.**
2. **Әһмәд мәктәби севир.**

Биринчи чүмләдә **вәтәни** компонентиндә мүәјјән мәкан анлајышы јох дејил, амма кифајәт гәдәр зәифләмиш шәкилдәдир вә әксинә бунун мүгабилиндә бу компонентдә објект мә'насы артыр.

Беләликлә, көрүрүк ки, Азәрбајчан түрк дилиндә објект вә мәкан анлајышлары мүәјјән мә'нада синкретикдирләр вә бу да өзүнү онда көстәрир ки, мүәјјән мәгамларда тамамлығы јер зәрфлијиндән ајырмаг, онларын һәр биринин дәгиг мә'на сәрһәдләрини позмаг чәтиндир.

---

[39] Смирницкий А. И. Синтаксис английского языка. М., 1957, с. 232.
[40] Бах.: Дәмирчизадә Ә. Мүасир Азәрбајчан дили. Чүмлә үзвләри. Бакы, 1947, с. 15, 63.
[41] Ахманова О. С. Микаэлян Г. Б. Көстәрилән әсәри, с. 150.

Дејиләнләрдән ајдын олур ки, тәрзи-һәрәкәт зәрфлији зәрфлијин о бири мә'на групларындан кәскин шәкилдә фәргләнир. Буну ондан да көрмәк олар ки, зәрфлијин бир чох башга мә'на групларынын нүмајәндәләри чүмләдә детерминант үзвләр кими өзләринин кестәрә билдикләри һалда, тәрзи-һәрәкәт зәрфликләри чүмләнин детерминант үзвү ола билмир. Бу барәдә ашағыда бир гәдәр кениш сөһбәт ачмаг лазым кәләчәк. Бурада исә чүмләнин детерминант үзвүнүк мә'насыны вә чүмлә тәркибиндә јеринә јетирдији функсијаны ачмаг мәгсәдәујғундур.

Рус дилчиси проф. Н. J. Шведованын бу мөвзуја һәср олунмуш «Детерминант објект вә детерминант зәрфлик чүмләнин мүстәгил јајычылары кими» адлы мәгаләсиндә чүмләнин детерминант үзвү һәртәрәфли тәһлилә чәлб едилир, дәрин вә системли шәкилдә өјрәнилир. Бунунла јанашы, бу мәсәләнин тәдгиги барәдә дә данышылыр, бу синтактик мәсәләнин өјрәнилмә зәрурәтинин мәшһур дилчиләр де Гроот, Е. Курилович, В. Виноградов, Е. Кротевич вә башгалары тәрәфиндән дә ирәли сүрүлдүјү гејд едилир[42].

Азәрбајчан түрк дилчилијиндә детерминант үзвләр хүсуси оларағ һәлә ки, тәдгигата чәлб едилмәмишләр. Бу мәсәлә садәчә ескиз шәклиндә тезисвари олараг 1959-чу илдә нәшр едилмиш, академик грамматика китабында гојулмушдур. Бурадакы «зәрфлик» бөлмәсиндә гејд едилир ки, зәрфлик, хүсусилә дә заман вә јер зәрфликләри, тамамлыға нисбәтән идарә едән фе'лә зәиф әлагәјә кирирләр. Чүмләдә зәрфликләр онун ајры-ајры үзвләри илә әлагәдән даһа чох, чүмләнин бүтөв тәркиби илә әлагәјә кирә билирләр.

Мәһз буна көрә дә зәрфликләр бә'зи һалларда хәбәрлә јанашы дејил, чүмләнин әввәлиндә мүбтәда илә јанашы ишләнир[43].

Ады чәкилән академик грамматикада бу мәсәлә илә әлагәдар верилән мә'лумат јалныз бундан ибарәтдир. «Детерминант үзв» термини ишләнмәсә дә, бурада һәр һалда чүмләнин һәјатындакы чох вачиб бир һала — чүмләнин бүтүн тәркиби илә әлагәјә кирә билән зәрфликләрин мөвчудлуғуна ишарә едилир. Амма тәәссүф ки, даһа дәрин нәтичәләр чыхарылмыр,

---

[42] Бах.: Шведова Н. Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения.—«Вопросы языкознания» журналы, 1964, № 6, с. 77.

[43] Бах.: Азәрбајчан дилинин грамматикасы II. Синтаксис, Бакы, 1959, с. 154.

детерминант үзвү олан чүмләнин бүтүн функсионал-грамматик дәјишикликләри тәһлилә чәлб едилмир.

Бу мәсәләнин үзәриндә бир гәдәр кениш дајанаг вә детерминант үзв нәдир, Азәрбајчан түрк дили чүмләсинин гурулушунда о өзүнү нә шәкилдә бирузә верир суалына чаваб вермәјә чалышаг. Дилчилик лүғәтиндә гејд едилир ки, детерминә едән чүмлә үзвү вә ја детерминант үзв «адәтән чүмләнин әввәлиндә јерләшән вә бүтүн сонракы предикатив бүтөвлә (јә'ни чүмлә илә — К. А.) грамматик әлагә јарадан, чүмләнин јајычысы олан сәрбәст сөз — формадыр»[44]. Һәтта бә'зи мүәллифләр, мәсәлән чүмләнин үзвләнмәсиндән данышан заман илкин олараг чүмләнин детерминанта (вә ја детерминантлар групуна) вә предикатив група бөлмәји тәклиф едирләр. Јалныз бундан сонра икинчи, сонракы тәһлил заманы предикатив груп мүәјјәнләшир, онун мүбтәда вә хәбәр һиссәләри ајрылыр[45]. Белә јанашым әлавә олараг ону сүбут едир ки, синтактик арашдырмаларда детерминант үзвүн маһијјәтинин, јеринин, дәјәринин мүәјјәнләшдирилмәси һеч дә сонунчу дәрәчәли мәсәләләрдән сајыла билмәз.

Детерминант үзвүн мөвчудлуғунун гәбул едилмәси бир даһа чүмләјә мүәјјән биткин бир бүтөв кими бахмаг имканы верир. Чүмләнин бүтүн јердә галан тәркибинин вә детерминант үзвүн бир-бирилә ујғунлашмасы принсипләри вә әлагәјә кирмә үсуллары нәтичә е'тибарилә чүмләнин бир бүтөв кими гурулушунун истигамәтини дә формалашдыран амилләрә дөнүр. Адәтән чүмләнин детерминант үзвү функсијасында заман, јер вә бир сыра башга зәрфликләр чыхыш едир. Һәлә академик В. В. Виноградов гејд едирди ки, заман, мәкан, сәбәб, мәгсәд, күзәшт вә шәрт кими икинчи дәрәчәли чүмлә үзвү олан зәрфликләр билаваситә чүмләнин бүтүн јердә галан һиссәсинә бүтөвлүкдә аид ола билирләр, демәли, конкрет олараг билаваситә нә ајрыча мүбтәда групу илә, нә дә ајрыча хәбәр групу илә әлагәјә кирмәјә билирләр[46]. Бу һал рус дили илә әлагәдар өзүнү доғрултдуғу кими Азәрбајчан түрк дили чүмләсинин дә маһијјәтини ачмаға хидмәт едә билир. Мәсәлән, белә бир мисала диггәт едәк:

---

[44] Розенталь Д. Э. Теленкова М. А. Словарь — справочник лингвистических терминов. М., 1976, с. 93.

[45] Бах.: Ковтунова И. И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. М., 1976, с. 63.

[46] Виноградов В. В. Введение. — «Грамматика русского языка» китабында т. 2, I һиссә. Синтаксис. М., 1960, с. 94.

Көһнә ев учуларкән кәрпич бәнннанын габырғасына дәјәр. Бу чүмләдә детерминант үзв кими **көһнә ев учуларкән** сөз бирләшмәси чыхыш едир вә онун дахил олдуғу заман әлагәси тәкчә **дәјәр** хәбәри илә дејил, ејни заманда бүтөвлүкдә јердә галан синтактик комплексләдир **(кәрпич бәнннанын габырғасына дәјәр)**. Бә'зи башга һалларда чүмләнин детерминант үзвү функсијасында јер зәрфлији дә чыхыш едә билир. Мүгајисә един:

Ашағыдан јоғун, бир гәдәр боғуг бир оғлан сәси ешидилди (И. Сејидбәјли).

Бу чүмләдә дә детерминант үзв **(ашағыдан)** һәмчинин чүмләнин бүтүн јердә галан гурулушу илә әлагәјә кирир. Амма бу ујғунлашма, бу әлагә артыг башга истигамәтдә — мүәјјән мәкан истигамәтиндә баш верир. Чүмләнин детерминант үзвүнүн тәбиәтилә вә хүсусилә дә онун мүхтәлиф конкрет дилләрдә ифадәолунма хүсусијјәтләрилә бағлы бир мәсәләјә диггәт јетирмәк истәрдик. Мүхтәлиф дилләрдә детерминант ролунда зәрфликләрин мүхтәлиф семантик груплары чыхыш едир. Мәсәлән, рус дилиндә тәрзи-һәрәкәт зәрфликләри чүмләнин детерминант үзвү кими[47] чүмләнин бүтүн корпусуна мүнасибәтдә препозисијада ола билир вә бүтүн бу корпусла билаваситә әлагәјә кирә билирләр. Амма геjд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан түрк дилиндә бу һал өзүнү көстәрмир. Сәбәбләрдән бири, бәлкә дә, биринчиси кими ону көстәрмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан түрк дилиндә тәрзи-һәрәкәт зәрфлији објектив олараг чүмләнин әввәлиндә кәлмир вә тәбии ки, артыг формал өлчүләринә көрә детерминант ролунда чыхыш едә билмир, чүнки детерминант ајдын мәсәләдир ки, јалныз чүмләнин илк мөвгејиндә чыхыш етдији һалда өз функсијасыны нормал јеринә јетирмәк имканы газаныр. Икинчи сәбәб (бу исә биринчидән чыхыр) одур ки, Азәрбајчан түрк дилиндә тәрзи-һәрәкәт зәрфлији формал бахымдан чүмләнин фе'л-хәбәриндән ајрыла билмир вә билаваситә ондан әввәл ишләнир. Анчаг чох надир вә услуби бахымдан хүсуси ишләнмә һалларында тәрзи-һәрәкәт зәрфлији Азәрбајчан түрк дилиндә мүтләг мөвге тута билмир. Бир сыра башга һалларда да геjд едәк ки, тәрзи-һәрәкәт зәрфлији илкин мөвгедә ишләнир. Бу сүр'әтли данышыг нитги заманы баш верир. Мәс. **Тез Әһмәд кәлди** вә с. вә и. а. Икинчи дәрәчәли үзвләр барәдә дедикләримиз-

[47] Шведова Н Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения. — «Вопросы языкознания» журналы, 1964, № 6, с. 83.

зи тамамлајаркән гејд етмәк лазымдыр ки, зәрфлик кими икинчи дәрәчәли үзв принсип е'тибарилә о бири үзвләрлә — тамамлыг вә тә'јинлә охшарлыг ҹәһәтдән узаглашыр. Амма буну сүбута јетирмәк тамам јени вә хүсуси бир истигамәтдән мәсәләјә јанашмаг демәкдир вә бурада А. И. Смирнитскинин инкилис дили материалы илә бағлы belә бир фикрини јада салмаг истәрдик: «Әкәр сонадәк ардычыл олмаг истәсәк вә әсас кими сөзүн һәр һансы үзвә аид олмасыны көтүрсәк, о заман тамамлыг вә зәрфлик арасында һеч бир дифференсиасија апармаг лазым кәлмәз»[48]. Бу фикри јухарыда ирәли сүрүлән истисналары нәзәрә алараг дилимизә аид етмәк мүмкүндүр.

§ 5. АЗӘРБАЈҸАН ТҮРК ДИЛИНДӘ ҸҮМЛӘ ҮЗВЛӘРИНИН ТӘРКИБИ БАРӘДӘ

Структур бахымдан ҹүмлә үзвләри һәм садә, һәм дә мүрәккәб ола биләр. Бу бөлкү бир ҹүмлә үзвү кими ајрылан компонентин тәркибиндәки таксономик (**гејд:** иштирак едән) ваһидләрин кәмијјәтиндән асылыдыр[49]. Мүрәккәб ҹүмлә үзвләри ики вә даһа артыг ҹүмлә ваһидиндән ибарәт олур вә өз араларында бир-бирилә, бөјүк алман алими, кәнҹ грамматикләр мәктәбинин нүмајәндәси Керман Паулун сөзләрилә десәк, «копулјатив» әлагәјә кирирләр[50]. Садә ҹүмлә үзвүнүн тәркиби бир таксономик ваһид вә мүмкүн олан бир гошмадан ибарәт олур. Белә бир мисала диггәт едәк: **Гардашынын евләнмәк фикри Пәршаны һамыдан артыг севиндирди** (М. Ибраһимов).

Бу ҹүмләдәки мүбтәданын тәркибиндә биз үч ҹүмлә ваһиди илә гаршылашырыг (гардашынын, евләнмәк, фикри) вә бу һалын өзү бу ҹүмлә үзвүнү бу ҹүмлә дахилиндә мүрәккәб үзв кими ајырмаға әсас верир. Башга ҹүмлә дахилиндә садә мүбтәдаја диггәт јетирәк: **Мән билирәм ки, ачыг сөз ачы олар.** (Ҹ. Ҹаббарлы). Бурада мүбтәда бир ҹүмлә ваһиди (мән) илә тәмсил олунуб.

Азәрбајҹан түрк дилиндә һәмчинин башга түрк дилләриндә, ҹүмлә үзвүнүн баш вә ја икинчи дәрәчәли олмасындан асылы олмајараг формал кенишләнмәсинин потенсиал им-

---

[48] Смирницкий А. И. Синтаксис английского языка., М., 1967, с. 226.

[49] Мүгајисә един: Долинина И. Б. Системный анализ предложения, М., 1977, с. 92.

[50] Пауль Г. Принципы истории языка, М., 1960, с. 163.

канлары кифајәт гәдәр кенишдир. Н. А. Баскаковун да гејд еләдијн кими, бурада: «чүмлә үзвләри ја ајрыча сөзлә, ја садә сөз бирләшмәси илә, ја мүрәккәб сөзбирләшмәси илә, ја кенишләнмиш үзвлә (мәсдәр, фе'ли сифәт тәркиби илә) ја да фе'ли бағлама конструксијасы илә ифадә олуна билирләр»[51].

Бир сыра тәдгигатчыларын да гејд еләдикләри кими мүәјјән чүмлә үзвләри вә мүәјјән нитг һиссәләри арасында гырылмаз әлагә мөвчуд олур. Мәсәлән, И. Б. Долинина кими алимин фикринә көрә, «таксономик (јә'ни әлагәсиз, өз-өзүнә мөвчуд олан — К. А.) сәвијјәдәки ваһидләрлә, функсионал-синтактик сәвијјәдәки ваһидләр арасында реал ујғунлуглар мөвчуддур: һәгигәтән, хәбәр анлајышы һәр шејдән әввәл ифадә олунма бахымындан фе'llә ассосиасија јарадыр, мүбтәда (номинатив гурулушлу дилләрдә) адлыг һалда (вә ја чыхышлыг һалда) исимлә, тамамлыг бүтүн дикәр һаллардакы исимлә ујғунлуг јарадыр, зәрфлик зәрфи јада салыр вә с.»[52]. Бу нәтичәләрин мүәллиф тәрәфиндән инкилис дили чүмләсинин тәдгиги илә әлагәдар чыхарылмасына бахмајараг, биз онлары бүтөвлүкдә Азәрбајчан түрк дили синтаксисинә дә тәтбиг едә биләрик.

Чүмлә үзвләринин тәркиби илә бағлы, даһа дәгиг десәк, мүбтәданын тәркиби илә бағлы бә'зи гејдләримизи ифадә етмәк истәрдик.

Мә'лум олдуғу кими, мүбтәда һәмишә ачыг вә ја кизли шәкилдә чүмләнин препозисјонал-мәнтиги әсасынын әмәлә кәлмәсиндә вачиб рол ојнајан субјекти ифадә едир. Демәли, ачыг вә ја кизлилијиндән асылы олараг, мүрәккәб мүбтәданын тәркибиндәки субјектин өзү актив вә ја пассив ола биләр. Мүбтәданын тәркибиндәки субјект активдирсә, мүбтәданын бүтүн тәркиби башдан-баша актив бир вәзијјәтдә олур, әкәр субјект пассивдирсә, бүтөвлүкдә мүбтәда тәркибинин вәзијјәти дә пассивләшир. Актив вә пассив вәзијјәтләр принсип е'тибарилә дә ифадә олуна билирләр. Ејни формал — үст (омонимик) гурулушун бир фокус кими өзүндә ики мүхтәлиф дәрин-семантик комплекси чәмләшдирдијини бир нүмунәјә диггәт јетирәк. Бу нүмунәдә «бир формал плана мәхсус ваһидлә ики вә даһа артыг семантик план ваһиди гаршылашдырылыр»[53]. Мүгајисә един: **Әһмәдин дә'вәти һамыны севиндирди.**

---

[51] Баскаков Н. А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. М., 1975, с. 245.

[52] Долинина И. Б. Системный анализ предложения. М., 1977, с. 9 — 10.

[53] Данеш Фр. Опыт теоретической интерпретации синтаксической омонимии — Вопросы языкознания, 1964, № 6, с. 4.

Бу вә бу типли нүмунәләр хүсуси синтактик мараг доғурур. Белә ки, данышанын вә ја бу информасијаны өтүрәнин коммуникатив мәгсәдләриндән асылы олараг бу чүмлә бир јох, бир нечә мүхтәлиф дәрин гурулушу реаллашдырма имканына маликдир. Бу имканлар нитг ситуасијасындан, данышан — гәбул едән мүнасибәтләриндән вә с. асылыдыр. Бизим нүмунәдә ики реаллашма һалыны дәгиг көстәрмәк мүмкүндүр. Бу реаллашма һаллары мүбтәда тәркибиндәки субјектин актив вә ја пассив мөвгеји илә бағлыдыр. Биринчи һалда субјект активдир, ја'ни **Әһмәдин дә'вәти** мүбтәда тәркибиндә **Әһмәд** мәһз дә'вәт едәнин өзүдүр. Икинчи һалда **Әһмәдин дә'вәти** мүбтәда тәркибинә бир гәдәр башга ракурсдан бахмыш олуруг вә бу заман **Әһмәд** бир субјект кими бизә пассив тәрәфдән көрүнүр. Мүбтәда бу һалда мәһз Әһмәдин дә'вәт едилмәси идејасыны өз дәрин гатында кизләдир. Биринчи һалда **Әһмәдин дә'вәт** дә'вәт едәнин Әһмәд олдуғуну ифадә едир. Бир үст гурулуш ики дәрин гурулушу өзүндә еһтива едир вә ја бир формал гурулуш ики мүхтәлиф мәзмун гаты тәгдим едә билир ки, көрдүјүмүз кими, бу да чүмләдә мүрәккәбләшдирилмиш мүбтәда тәркибинин мөвҹуд олмасы нәтиҹәсиндә баш верир. О да тәбии сајылмалыдыр ки, мүрәккәб мүбтәданын өзү илә кәтирә билдији бу өзүнәмәхсус гејри-мүәјјәнлик коммуникатив актда ортаја чыхан мүхтәлиф манеәләрә кәтириб чыхарыр. Бу манеәләрин дәф едилмәси макротекст вә ситуасија кими факторлар һесабына һәјата кечирилир.

§ 6. ЧҮМЛӘНИН ҺӘМҸИНС ҮЗВЛӘРИ ВӘ ПАРАЛЕЛ КОМПОНЕНТЛӘРИ.

Азәрбајҹан түрк дили чүмлә гурулушу һәмҹинс үзвләр вә паралел компонентләр үчүн ачыг гурулушдур. Чүмләнин һәмҹинс үзвләринин, онларын тәркиби вә әлагә үсулларыны Азәрбајҹан дилчилијиндә дәфәләрлә тәдгигат мөвзусу олмасына бахмајараг[54], чүмләнин паралел компонентләри индијәдәк кифајәт гәдәр өјрәнилмәмишләр. Бу һиссәдә биз һәмҹинс үзвләрлә паралел компонентләрин структур-профессионал јахынлығыны, фәргини өјрәнмәклә јанашы, ејни заманда чүмлә дахилиндәки ролларындан бәһс едәҹәјик.

[54] Бах.: Азәрбајҹан дилинин грамматикасы, II. Синтаксис. Бакы, 1959, с. 182 — 213.

Һәмчинс үзвләрин вә паралел компонентләрин чүмлә тәркибинә дахил едилмәси чүмләнин мәзмун сәвиј̇јәсинин коммуникатив долум бахымындан зәрури кенишләнмәјини нәзәрдә тутур. Чүмлә үзвүнүн вә јахуд паралел компонентин нормал тәкрары бу синтактик һадисәләрин јаранма әсасыны тәшкил едир. Чүмлә үзвү тәкрар едилирсә (һансы чүмлә үзвләринин тәкрарындан һәмчинс үзвүн јаранмасы һаггында бир гәдәр ирәлидә), һәмчинс үзв јараныр. Чүмлә белә һалда мүрәккәбләшмир, чүнки әсас гурулуш јени стуркур-семантик әлагә вә мүнасибәтләрлә зәнкинләшир. Һәм дә һәмчинс үзвләрин өз араларында узлашдырылмасы мәгамлары өзүнү көстәрмир[55], һәмчинс үзвләрдән һәр һансы бири башга һәмчинс үзвүн форма гурулушу васитәсилә мүәјјәнләшдирилмир. Онларын һамысы бир јердә вә һәр бири өз нөвбәсиндә онлар үчүн умуми олан вә һәмчинс үзвләрин чүмлә гурулушуна дахил едилдији заман зәрури олараг ортаја чыхан үмуми үзвлә узлашыр. Үмуми үзвүн бу функсијасы нәинки садә, һәтта мүрәккәб чүмлә гурулушларында да өзүнү көстәрир[56]. Мүгајисә един:

Мән Јаго ојнајанда, Мән Франс ојнајанда, Мән Отелло ојнајанда сиз һарада идиниз (Ч. Чаббарлы); **Маһмуд бәј гәләт еләјир, сән дә** (Ә. Һагвердијев); **Лакин бирчә мәсәлә евдәки үмуми разылыгы вә аһәнки позду** (М. Ибраһимов); **Нә Маја, нә Гараш бир сөз деди** (М. Ибраһимов).

Биринчи чүмләдә паралел, тәкрар олунан һәмчинс үзвләр **Мән Јаго ојнајанда, Мән Франс ојнајанда, Мән Отелло ојнајанда** чүмләнин үмуми үзвү кими бүтүн јердә галан (сиз һарада идиниз) һиссәси илә узлашыр. Демәк лазымдыр ки, үмуми үзв кими өзүнү көстәрән «сиз һарада идиниз» һиссәси чүмләдәки һәмчинс үзвләрлә заман мүнасибәтинә кирир вә бу һәмчинс үзвләр әслиндә өзләрини һәмчинс детерминаторлар (заман мәзмунлу үзвләр) кими апарырлар.

Икинчи чүмләдә һәмчинс кими **Маһмуд бәј** вә **сән** мүбтәдалары, үчүнчү чүмләдә **разылыгы** вә **аһәнки** тамамлыглары, дөрдүнчү чүмләдә **Маја** вә **Гараш** мүбтәдалары өзүнү көстәрир.

[55] Бах.: Қоклянова А. А. Нормы согласования в современном узбекском языке. Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. М., 1961, с. 75.

[56] Бах.: Зарбалиев И. С. Обшие члены предложения в современном азербайджанском языке. — Намизәдлик диссертасијасы. Автореферат. Бакы, 1972, с. 4.

Көрүндүјү кими, бүтүн бу мисаллардан мүрәккәблик јох, мүрәккәбләшмә диггәти чәлб едир вә о да јалныз чүмләнин формал гатында өзүнү көстәрир вә тәбии олараг чүмләдә коммуникатнвлик бахымындан кенишликдән данышмаға имкан верир. Бу чүр кенишләнмә чүмләнин семантик-структур әсасына һеч бир тә'сир көстәрә вә чүмлә үзвләри арасындакы гаршылыглы мүнасибәтләри дәјишә билмир.

Паралел компонентләрдә исә мәсәлә бир гәдәр башга чүрәдир. Чүмлә тәркибиндә паралел компонентләр варса, биз бурада чүмлә гурулушунун даһа чох мүрәккәблик кәсб етдијини сөјләјә билирик. Һәмчинс үзвләрдән фәргли олараг паралел компонентләр **бир-бирилә синтагматик әлагәјә кирән** ики вә даһа чох чүмлә үзвүнүн тәкрарындан јараныр. Һәмчинс үзвләр бир-бирилә әлагәјә кирмирди, паралел компонентләр исә мәһз бир-бирилә әлагәјә кирдији үчүн һәмчинс үзвләрдән фәргләндирилир вә даһа чох мүрәккәблик дәјәндә дә елә бу чәһәт нәзәрдә тутулур. Мүгајисә един: 1) **Заман јаша долду, инсан ағыла** (С. Вурғун); 2) **Күнәш ону таныјырды о, күнәши** (И. Маликзадә); 3) **О ачыглы, гарадинмәз адам һара, бу гәдәр нинчә һиссләрин саһиби һара** (Ч. Һүсејнов).

Илк нөвбәдә ону гејд еләмәк лазымдыр ки, һәр бир паралел компонент (синтактик комплект) үчүн нәзәрдә тутулмуш ајрыча мүбтәда белә, мөвчуд синтактик конструксијаны табесиз мүрәккәб чүмләјә чевирмир. Белә конструксијадакы мүбтәдалар даһа чох компонентдахили әлагәләрлә бағлы олур вә онларын хәбәрлә (үмуми үзвлә) билаваситә әлагәләри бунун нәтичәсиндә максимум зәифләјир. Бу типли әлагәнин зәифләмәси исә нәтичә е'тибарилә табесиз мүрәккәб чүмлә конструксијасына хас олан бүтөвлүјүн битмәсинә сәбәб олур.

Кәтирилән нүмунәләрин биринчисиндә паралел компонентләр **«заман јаша, инсан ағыла»** һиссәләридир. Бу һиссәләр «мүбтәда+тамамлыг» схеми илә гурулуб вә онларын үмуми үзвү кими фе'л-хәбәр **долду** чыхыш едир.

Икинчи нүмунәдә дә биринчидә олдуғу кими **«таныјырды»** фе'л-хәбәри үмуми үзв олараг ики паралел компонентин интерпозисијасында јерләшир. Бурадакы **«күнәш ону, о күнәши»** паралел компонентләри «мүбтәда+васитәсиз тамамлыг» **схеми** үзрә гурулур.

Үчүнчү нүмунәдә паралел компонентләр бүтүн чүмлә тәркибини әһатә едир вә **«тәјин+мүбтәда+предикатив сөз»** схеми үзрә гурулур.

Көрүндүјү кими, паралел компонентләрин гурулушу чох рәнкарәнк олуб, мүхтәлиф чүмлә үзвләрини мүхтәлиф схемләрдә бирләшдирә билир. Вә о да бир даһа ајдын олур ки, паралел компонентләр һәмчинс үзвләрә нисбәтән семантик бахымдан, мәзмун долуму бахымындан даһа чәпикдирләр, өз ич гурулушларынын формалашмасы паралел компонентләр үчүн даһа сәчијјәвидир. Һәмчинс үзвләрлә фәргә кәлдикдә демәк лазымдыр ки, паралел компонентләрин вачиб структур өзүнәмәхсуслуғу бир чүмлә үзвүнүн дејил, чүмлә үзвләринин әлагәли групунун тәкрарындан ибарәтдир. Демәк лазымдыр ки, белә тәкрарланмалар нәтичәсиндә, һәмчинс үзвлү чүмләләрдән фәргли олараг, чүмләнин семантик-структур әсасы мүрәккәбләшир. Белә ки препозитив паралел компонент сонракы паралел компонентләрин һамысынын гурулушуна өз тә'сирини кәстәрир. Бундан башга паралел компонентләр комплексинин бүтөвлүкдә формалашмасы заманы мүәјјән услуби факторун јер алмасыны да истисна етмәк олмаз. Чүмлә гурулушунун паралел компонентләр арасындакы мүнасибәтләрин нәтичәсиндә мүрәккәбләшмәси тәбиидир. Бу мүнасибәтләр услуби моментдән семантик моментәдәк чох рәнкарәнк ола билир. Вә бунларын сырасына паралел компонентләрлә чүмләнин үмуми үзвү арасындакы мүнасибәтләри дә әлавә етсәк, паралел компонентләрин, беләликлә, чүмләнин тәкчә формал дејил, ејни заманда мәзмун планында нечә дәриндән мүрәккәбләшдирилмәси бир даһа ајдын олар. Коммуникатив јөнүмүнә көрә дә паралел компонентли чүмләнин даһа мәзмунлу, даһа чох семантик гатлы олмасы үзә чыхар. Ону да демәк лазымдыр ки, һәрчәнд ки, паралел компонентләр чүмлә гурулушуна мүәјјән мә'нада ејнитиплилик, гурулуг кәтирир, амма бу чүмләләрин башга гурулушлу чүмләләрдән гурулушча даһа аз чевик олдуғуну да иддиа едә билмәрик. Һәм гурулуш, һәм дә хүсусилә семантик бахымдан паралел компонентли чүмләләрин мәтн дахилиндә өзүнү «апармасы» дикәр чүмләләрдән фәргләнмир. Муасир Азәрбајчан түрк дилиндә паралел компонентли чүмләләр услуби бахымдан мүхтәлиф вариантларда јарымчыг вә еллиптик формаларда, мүхтәлиф сыралакмада вә нәһајәт, мүхтәлиф гурулуш схемләриндә чыхыш едә билирләр.

Паралел компонентләр вә һәмчинс үзвләр арасында јухарыда кәстәрилән принсипиал синтактик (һәм гурулуш, һәм семантик) фәргләри кәстәрдикдән сонра, јахшы оларды ки, чүмләнин коммуникатив тамлыг бахымындан бу ики вачиб

тәркиб һиссәси барәдә, онларын спесифик хүсусиjjәтләри барәдә аjры-аjрылыгда данышаг. Һәмчинс үзвләрдән башлаjаг.

Јухарыда дејилдији кими, чүмләjә һәмчинс үзвүн дахил едилмәси еjни заманда онун тәркибиндә үмуми үзвүн пejда олмасына кәтирир. Һәмчинс үзвләрсиз үмуми үзв вә әксинә, үмуми үзвсүз һәмчинс үзвләрин «фәалиjjәти» мүмкүн дејил. (Тәбии ки ка, бир сыра үслуби еллипсисләр нәзәрә алынмыр). Мүгаjисә един:

Солдан шиддәтли вә сурәкли алгыш сәсләри ешидилди. (М. С. Ордубади); **О суаледичи нәзәрләрлә каh Васjаjа, каh да забитә бахырды** (Һ. Мehди); **Нә Тәhминә ханым, нә дә онун гызлары мәним сөзләримдән разы галмадылар** (М. С. Ордубади).

Биринчи чүмләдәки **шиддәтли вә сурәкли** һәмчинс үзвләри мүбтәда функсиjасында чыхыш едән **алгыш сәсләри** үмуми үзви илә синтактик мүнасибәтә кирир вә ону ики мүхтәлиф вә еjни заманда jахын истигамәтләрдә маhиjjәтини ачмаға чалышыр. Јери кәлмишкән гejд едәк ки, чүмләдә jанашы дуран ики тә'jин һәлә о демәк дејил ки, бу чүмләнин тәркибиндә һәмчинс үзвләр вар. Бу тә'jинләрдән бири чох асанлыгла тә'jинин тә'jини ола билә[57]. Әсл һәмчинс үзвләр исә үмуми үзвлә һәр бири өз-өзлүjүндә сапки «гејри хәтти» шәкилдә әлагәjә кирир.

Икинчи чүмләдә **(Васjаjа вә забитә)** һәмчинс тамамлыглары хәбәр функсиjасында чыхыш едән **бахырды** үмуми үзвү илә мүнасибәтә кирир. Бир мәсәләни дә бурада гejд етмәк лазымдыр ки, Азәрбаjҹан дилиндә вә башга түрк дилләриндә чүмлә тәркибиндә һәмчинс тамамлыглар олурса бу чүмләнин үмуми үзвү хәбәрдән башга принсип е'тибарилә һеч бир башга чүмлә үзвү ола билмир. Тамамлыгларын һәмчинслиjи заманы үмуми үзв jалныз хәбәр олур.

Вә наhаjәт, үчүнчү чүмләдә һәмчинс мүбтәдалар олан **Тәhминә ханым, онун гызлары** әввәлки мисалда олдуғу кими үмуми үзв кими фе'ли-хәбәр олан **разы галмадылар** илә узлашырлар.

Хүсуси олараг, белә бир һалы гejд етмәк лазымдыр. Бизә елә кәлир ки, бу һал Азәрбаjҹан түрк дилинин синтактик гурулушунда узлашмаларын, мүнасибәтләрин, чүмлә сәрһәдлә-

---

[57] Бах: Гасанов А. Г. Тюркские определения определений. — «Вопросы тюркских языков и взаимоотношение их с другими языками» китабында, Бакы, 1972, сәh. 98.

ринин, чүмләдән бөјүк ваһидләрин (мүрәккәб синтактик бү-
төзләрин) сәрһәдләринин мүәјјәнләшдирилмәсиндә мүстәсна
әһәмијјәтә малик ола биләр. О да ондан ибарәтдир ки, инди-
јә гәдәр бу мәгамда дејиләнләрин там әксинә олараг, биз
Азәрбајчан дили чүмләсиндә принсип е'тибарилә һәмчинс хә-
бәрләрин мүмкүнлүјүнү инкар едирик. Һалбуки һәм Азәрбај-
чан дилчилијиндә, һәм дә түрколожи дилчиликдә бир чох
әсәрләрдә нәинки бу ваһидләр, јә'ни һәмчинс хәбәрләр ај-
рылыр, һәтта онларын кениш тәһлили дә верилир[58]. Бизим
фикримизә көрә, һәмчинс хәбәрләрин чүмлә дахилиндә ајрыл-
мағынын гејри-мүмкүнлүјү belə бир факта — дилин дахили
мәнтигиндән доған белә бир реаллыға әсасланыр ки, әкәр
һәр һансы чүмләдә ики там һүгуглу мүстәгил хәбәр оларса
о заман биз, демәли, бир чүмлә илә дејил, ики чүмлә илә раст-
лашмыш олуруг. Белә ки, хәбәр артыг, даһа доғрусу, онун
тәркибиндәки шәхс көстәричиләри ајрыча чүмләнин битмә-
јини көстәрән објектив сигналдыр вә тәбии ки, бу конструкси-
ја дахилиндә даһа бир хәбәри дахил етмәк гејри-мүмкүндүр.
Бизим јанашмамыздан вә бу көстәрилән ме'јарлардан чы-
хыш етсәк, бир гәдәр дә ирәли кетмәк олар — тәгдим едилән
системләрин тамлығыны горумаг үчүн һәмчинс зәрфликләр-
дән дә имтина етмәк лазым кәләр. Белә ки, јухарыдакы
икинчи дәрәчәли үзвләрә һәср едилән параграфда көстәри-
ләп кими, зәрфлик өз-өзлүјүндә мүстәгил, ајрыча чүмлә үзвү
кими көтүрүлә билмәз.

Јухарыда бир гәдәр әввәл гејд едилдији кими, паралел
компонентләр һәмчинс үзвләрдән һәм кәмијјәт, һәм дә кејфиј-
јәт бахымындан фәргләнирләр. Һәмчинслик анлајышы үчүн
тамам јени олан бу ваһид — паралел компонентләр өз тәрки-
бинә ән азы ики мүстәгил чүмлә үзвү дахил едирләр, башга
сөзлә, белә тәркиб әслиндә бүтөв һәмчинс синтактик ком-
плексдән ибарәт олур. Вә буна көрә дә тәбии ки, синтактик
комплексләрин узлашмалы олдуғу үмуми үзв дә чүмлә гуру-
лушунун ачыг-ашкар мүрәккәбләшмәсиндән јана һәмчинс
үзвләрә аид олан үмуми үзвдән фәргли олараг синтактик ба-
хымдан даһа дәгиг ифадә едилән үмуми үзв илә узлашмалы-
дыр. Мүгајисә един:

[58] Бах: Азәрбајчан дилинин грамматикасы. II һиссә, Синтаксис.
Бакы, 1959, сәһ. 189. Карачај — балкар дилинин материалы әсасында
бах.: Алиев У. Б. Синтаксис Карачаева — балкарского языка. М., 1972,
сәһ. 229 — 234 вә бир чох башга әсәрләрдә.

1. Мән кечән гыш, ондан әввәлки гыш вә мәним јадыма ҝәлән бүтүн гышларда бизә кәләндә бибимин үзүнү нә үчүн кизләтдијини баша дүшдүм (Ә. Әјлисли);

2. Минләрлә ушаглар сиздән өз атасыны, минләрлә аналар өз оғулларыны истәрләр (Ҹ. Ҹаббарлы);

3. Әлаһәзрәт императорун әдаләт маһкәмәси Ејваз Әсријаны асылмаг васитәсилә өлүм ҹәзасына, мүттәһим Бахшыны исә беш илә каторга ҹәзасына мәһкум едир (Ҹ. Ҹаббарлы);

4. Үстдә бир ејван узаныб кедирди, алтда бир ејван (Ә. Әјлисли).

Јухарыда дејилдији кими, паралел компонентләр ики (икинҹи, үчүнҹү, дөрдүнҹү мисаллар), үч (биринҹи мисал) вә даһа чох ҹүмлә үзвләрини еһтива едә биләр. Бир паралел компонентин тәркибиндә ҹүмлә үзвләри мүхтәлиф әлагәләрә кирирләр. Бу әлагәләр компонентдахили әлагәләрдән паралел компонентләрарасы әлагәләрдән вә тәбии ки, бүтөвлүкдә паралел компонентлә умуми үзв арасында олан мүрәккәб әлагәләр каләфиндән ибарәтдир.

Хүсуси мараг ојадан ҹәһәтләрдән бири дә паралел компонентләрин ҹүмлә дахилиндә умуми үзвә мүнасибәтдә тутдуғу мөвгеләрлә бағлыдыр. Умуми үзв әсас е'тибарилә интерпозисијада вә постпозисијада јерләшир. Надир һалларда умуми үзвүн јери препозисија олур. Сон мөвге хүсуси илә поетик үслубда нәзәрә чарпыр. Тәбии ки, хестәрилән позисијалар паралел компонентләрә мүнасибәтдә мүәјјәнләшир. Бөјүк алман дилчиси кәнҹ грамматикләр мәктәбинин јарадыҹыларындан Керман Паулун дә гејд етдији кими, умуми үзв узлашдыгы үзвләрә мүнасибәтдә мүхтәлиф мөвгеләр тута биләр. Умуми үзвлә онларын арасында јерләшиб, һәр биринә ејни дәрәҹәдә аид ола биләр..., даһа сонра о әввәлдә вә бүтүн бирләшмәләрин сонунда да јерләшә биләр[59].

Јухарыда кәтирилән мисаллардан көрдүјүмүз кими, умуми үзв һәм интерпозисијада (IV мисал), һәм постпозисијада (биринҹи вә икинҹи мисаллар) вә нәһајәт, натамам — зәиф препозисијада (үчүнҹү мисал) ишләнә биләр.

Умуми үзвүн натамам препозисијасы о заман өзүнү көстәрир ки, умуми үзвүн дахили тәркиби үзвләнмиш олсун — бир һиссәси ҹүмләдә илкин, дикәр һиссәси исә сонунҹу мөвгедә ишләнсин. Бир нөв паралел компонентләр санки, ичәридән, дахилдән бу умуми үзвү «силкәләмиш», парчаламыш олсун.

[59] Бах: Пауль Г. Принципы истории языка. М., 1960, сәһ. 375.

Јухарыда көтирилән үчүнчү мисалда үмуми үзв бүтөвлүкдә (паралел компонентләри чыхсаг) чүмләнин мүбтәда-хәбәр бирлији илә ифадә едилир. (**Әлаһәзрәт императорун әдаләт маһкәмәси... маһкум едир**).

Беләликлә, ајдын олур ки, паралел компонентләр чүмлә дахилиндә һәм структур бахымындан, һәм семантик әлагәләрин мөвчудлуғу бахымындан чүмләнин һәмчинс үзвләриндән кәскин шәкилдә фәргләнирләр. Вә гәрибәдир ки, онлар арасында бу фәрг индијәдәк кениш вә бирмә'налы шәкилдә нәзәрдән кечирилмәмишдир. Бәлкә дә буна мане олан чәһәт һәм паралел компонентләрин, һәм дә чүмлә үзвләринин һәр икисинин принсип е'тибарилә бир мәгсәдә — чүмләнин коммуникатив тамлығынын артырылмасына хидмәт етмәләридир. Мәһз, бу тамлығын тәләбатына көрә бир һәмчинс үзв дә кенишләниб һәмчинс компонентин тәркибинә дахил ола билир. Муг. ет.:

Бирдән ев дә она јад көрүндү, јазы столунун далында отуруб кимәсә мәктуб јазан Әнвәр дә (Ч. Һүсејнов).

Әкәр бу чүмләдә икинчи компонент кими «**Јазы столунун далында отуруб, кимәсә мәктуб јазан Әнвәр**» синтактик комплексини көтүрсәк, о заман бу комплексдә «тә'јин+мүбтәда» комплекси мејдана чыхыр. Бүтөв чүмләнин тәркибиндә бу паралел компонентин синтактик үјғуну кими садәчә бир сөздән ибарәт олан тә'јинсиз **ев** компоненти өзүнү көстәрир. Белә һалда бизә елә кәлир ки, һәмин тәкүзвлү биринчи компоненти јарымчыг вә ја нагис кими сәчијјәләндирмәк мүмкүндүр. Белә ки, бу һалда илкин вәзијјәт үчүн вә илкин вәзијјәт кими тәбии оларды ки, о бири компонентдә олан кими бинар бирлик бирләшсин вә белә оларкән нагис компонентин дә тә'јини тәсәввүр едилсин вә бәрпа олунсун. Дикәр тәрәфдән ону да геjд еләмәк лазымдыр ки, мараглы компонентин реал, әсас үзвүнү онун тамамлајычысындан ајырмаг асан дејил. Бу мәгамла әлагәдар компонентләрин чидди көзләнилән паралелизмина белә бир мисала диггәт едәк: **Мән бу тајда, көрпәлијим о тајда** (И. Мәликзадә).

Бу чүмләдә тә'јинләр илк өнчә өзләричи паралел комплексин үзвү кими апарырлар вә бундан сонра онлары тамамлајычылар кими сәчијјәләндирмәк мүмкүн олур. Амма о заман ки, паралел компонентләрдән бири нагис, тамамлајычысыз олур, (јухарыда көтирилән **ев** мисалында олдуғу кими) белә бизим гаршымызда хүсуси нәзәрә чатдырылан тамамлама өзүнү көстәрир. Вә бурада нагис паралел компоненти

јалныз икинчи паралел компонентин там вариантынын әсасында барпа еләмәк мүмкүн олур. Јухарыдакы мисалдакы ев нағис паралел компоненти илә бағлы ону гејд еләмәк олар ки, бурада бикәр бирлијин тамлығы үчүн конситуасија илә ујғунлашан истәнилән тә'јини (тамамлајычыны) ишләтмәк мүмкүндүр.

Өзүнәмәхсус тәснифат мүрәккәбликләри паралел компонентләрдә хәбәр функсијасында лексик тәкрарлар чыхыш етдикдә мејдана кәлир. Бу типли тәкрарларда бир гајда олараг, паралел компонентләрдәки үмуми үзв иштирак етмир. Хәбәрин тәкрары там вә натамам ола билир. Натамам тәкрарлардан о заман данышмаг олур ки, паралел компонентләрдә мүхтәлиф субјектләр иштирак едир вә узлашма ејни шәкилдә һәјата кечирилмир. Мәс.:

1. Мән ону танырам, о мәни танымыр (И. Мәликзадә); 2) ...бу көјүн алтындакы дәниздә бир Балададаш вар иди, бу Балададашын исә үрәјиндә он сәккиз јашлы бир гыз вар иди (Елчин).

Бу нүмунәләрдәки гурулушла әлагәдар белә бир суал ортаја чыхыр вә бу јухарыда хәбәрлә бағлы кәскин шәкилдә гојулан мәсәлә илә узлашыр. Бу чүр синтактик комплексләри ајры-ајрылыгда бир чүмләми сајмаг лазымдыр вә јахуд онлары ики мүстәгил чүмләнин бирләшмәсн кими гәбул етмәк доғру оларды? Иш бурасындадыр ки, бу типли чүмләләрдә һәр бир паралел компонент өз-өзлүјүндә ајрыча чүмләнин тәләбләринә чаваб верә билән биткин структур бир гурулушдур. (мүг. един: **Мән ону танырам; О мәни танымыр; Бу көјүн алтындакы дәниздә б ир Балададаш вар иди; Бу Балададашын үрәјиндә исә он сәккиз јашлы көзәл бир гыз вар иди.**).

Буна бахмајараг, бу ме'јарла бағлы конкрет олараг бу һалда бә'зи «јумшаглыглар» да етмәк мүмкүндүр. Бу мисалларла бағлы ону гејд еләмәк олар ки, бә'зән чүмләнин мүстәгиллијини кәскин олараг габартмаг бүтөв мәти нәгтеји-нәзәриндән дүзкүн олмур. Чүнки әввәла, синтактик комплексләри бир ваһид бүтөвүн ичиндә бирләшдирән структур-семантик әлагә чох күчлүдүр. Бундан әлавә бу комплексләрин биринә көмәк едән бир вачиб мәсәлә дә ритмик-мелодик параметрләрдир, ејни заманда сөз сырасы мүхтәлиф паралел компонентләрдә өз стабиллијини горујурса, о компонентләрин синтактик идентиклијиндән данышмаг олар вә бу һал јенә дә бир бүтөвүн ичиндә бу комплексләрин әримәсинә хидмәт көстәрир

вә нәһајәт, ән вачиб мәсәлә кими лексик тәкрарлары гејд етмәк лазым кәлир. Онларын ролу кәстәрилән һалла баглы чох бөјүкдүр, чүнки лексик тәкрар бир чүмлә бүтөвү сәрһәдләриндә мүәјјән семантик «тохлуг» (башга сөзлә буну плеоназм да адландыра биләрик) јарадыр. Амма орасы да вар ки, бу чүр плеоназм (гејд: артыг тәкрар) конструксијаны гәбулу просесиндә јохалыр, чүнки лексик тәкрар компонентләриндән бири информасијаны гәбул едәнин дил шүурунда елиминасијаја уграјыр.

Тәкрар олунан лексик компонентләр дил шүурунда санки, бир-биринә гајнајыб гатышыр, бир нөв контаминасијаја мә'руз галыр вә бунун нәтичәсиндә паралел компонентләри регулә едән, низамлајан һәр һансы ваһид предикатив мәркәз јарадыр. Хүсуси олараг гејд етмәк лазымдыр ки, паралел компонентләрин сәрһәддиндә јерләшән вә өзүндән әввәлки компонентин формал-грамматик бүтөвлүк иллјузијасыны верән тәкрар елементләрин биринин бу шәкилдә зәифләмәси бирләшдиричи интонасијанын күчләнмәсинин мүшајиәти илә баш верир. Бәлкә дә интонасија бурада кениш көтүрсәк, бағлајычы функсијасыны јеринә јетирир вә бунунла да даһа мүрәккәб әһәмијјәт кәсб едир. Бу хүсусијјәтә вә јухарыда сајылан дикәр әламәтләринә көрә бу типли бирләшмәләрин әмәлә кәтирдији гурулушу истисна кими (ики хәбәр ики чүмлә јарадыр — принсипиндән истисна кими) бир ваһид чүмлә гурулушу һесаб етмәк олар. Принсип е'тибарилә бу типли чүмләләр үмуми үзвү паралел компонентләрә мүнасибәтдә интерпозисијада јерләшән чүмләләрдән аз фәргләнирләр. Мүг. един:

Бири сүрүчүнүн јанында отурмушду, икиси архада (И. Мәликзадә).

Бу чүмләнин икинчи компонентинин тәркибинә чох асанлыгла лексик тәкрар јеридәрәк бир гәдәр дәјишдирмәк олар, мәс: **Бири сүрүчүнүн јанында отурмушду, икиси архада отурмушду**. Көрүндүјү кими, бу вариантдакы мухтәлифлик јалныз формал мухтәлифликдир. Һәр һансы вариантын сечилмәси, нитг мүбадиләсинә дахил едилмәси там олараг даһа кениш контекстин үслуби јөнүндән асылыдыр. Информатив бахымдан исә там әвәзләнмә имканы көз габагындадыр.

Бүтүн бунлара бахмајараг, тәкрар өзү дә бә'зән там елиминасијаја мә'руз гала билмир. Мүг. един:

1) Әбили бундан ичмәди, Әбили башга шејдән ичмиди (Елчин); Белә ишыг бошлугдан, һавадан кәлә бил-

мәзди, гапалы бир јердән — отагдан, дәһлизә кәлә билләрди (Апар).

Бу чүмләләрдә тәгдим едилән паралел компонентли конструксија типи тәкрар едилән хәбәрләрин садә елиминасијасына — јохалмасына имкан верир. Инкарлыг — тәсдиглиг аспектиндә гаршылашдырылан хәбәрләр (инчимәди-инчиди; кәлә билмәзди-кәлә биләрди) чүмләнин семантикасына хәләл кәтирмәдән, структур-семантик бүтөвлүјү позмадан јохала билмәзди. Бурада әкәр лексик тәкрардан гачмаг нијјәти варса, јалныз биринчи компонентдәки инкарда олан тәкрар үзвү **јох** предикатив сөзү илә әвәз еләмәк мүмкүндүр. Амма буну да гејд едәк ки, белә оларкән дә **јох** принсип е'тибарилә паралел компонентли чүмлә кими битмәсинә јардым едә билмир вә бунун өзү дә биринчи вә икинчи паралел компонентләрин бүтөвлүкдә даһа сых синтактик јанашмасына, бирләшмәсинә, бир бүтөв дахилиндә синтактик әримәсинә имкан јарадыр. Тәкрар олунан хәбәрләр дә морфоложи ориентасијаны мүхтәлифлији өн морфоложи категоријаларын үзәриндә гурула биләр. Мүхтәлиф субјектләрлә узлашан фе'лләрин морфоложи тәшкилинин диапозону чох кениш ола биләр. Мүг. един:

1) Бу күн мән кејдим, јарын наибим кејсин (Китаби-Дәдә Горгуд); 2) Аһ ејләјиб сејран едәр (Әсрарнамә).

Әкәр мүәјјән чүмлә тилиндә лексик тәкрары бир үзвү ајрыча вә мүстәгил хәбәр олмурса, ејни заманда һәр компоненти мүхтәлиф хәбәрләри варса о заман, паралел компонент мүстәгил вә ајрыча чүмлә ролуна иддиа едә биләр. Мүг. един:

1) Күчәнин бир тәрәфиндә арвадлар отурурду, күчәнин бир тәрәфиндә биз ајаг үстә дајаныб сөһбәт едирдик (Ә. Әјлисли); 2) Бибим о башдакы дирәјин јанында дурмушду, Јагуб бу башдакы дирәјә сөјкәниб дајанмышды (Ә. Әјлисли).

Көрүндүјү кими, нүмунә кәтирилән чүмләләрдә компонентләрдәки хәбәрләр семантик бахымдан чох јахын олсалар да, хәбәрин там лексик тәкрары мүшаһидә едилмир. Тәбии ки, бу типли конструксијада нә формал ачыг, нә дә кизли шәкилдә мөвчуд олан үмуми үзв дә ола билмәз.

Беләликлә, бу чүмлә типиндәки һәр бир паралел компонент өз хәбәрини ајрыча тәшкил олунмасы һесабына мүстәгил чүмлә кими чыхыш едир. Компонентләр арасындакы пунктуасијаны садәчә дәјишмәклә һәмин компонентләри чох асанлыгла чүмлә шәклиндә өзләрини кестәрмәләри мүшаһидә едилир. Мәс.: **Күчәнин бир тәрәфиндә арвадлар оту-**

рурду. **Күчәнин бир тәрәфиндә биз ајаг үстдә дајаныб сөһбәт едәјирдик; 2) Бибим о башдакыдырәјин јанында дурмушду. Јагуб бу башдакы дирәјә сөјкәнмишди.**

Биринчи чүмлә илә бағлы гејд етмәк лазымдыр ки, бурадакы синтактик комплексләрин һәр биринин мүстәгил чүмлә олмаларына дәлаләт едән башга амил дә вар. Иш бурасындадыр ки, һәр ики синтактик комплексдә мәкани детерминант функсијасында чыхыш едән вә тәкрарланан һиссә вардыр. **(Күчәнин бир тәрәфиндә).** Ејни заманда бу тәкрар олунан һиссәнин нә биринчи, нә дә икинчи компонентдә вә јахуд онларын һәр һансы бириндә ишләнмәси мүмкүн дејил. Белә бир һал мүмкүн олсајды, мәкани детерминант һәр ики компонент үчүн автоматик олараг үмуми үзвә чевриләрди. Бу мүмкүн дејил. Мәкани детерминанты һөкмән там шәкилдә икинчи компонент үчүн дә тәкрар етмәк лазымдыр вә бу һал бизим фикримизчә, сонунчу синтактик комплексин **(Күчәнин бир тәрәфиндә биз ајаг үстә дајаныб сөһбәт едәјирдик)** чох јүксәк дәрәчәдәки синтактик мүстәгиллијиндән хәбәр верир. Табии ки, бу паралел компонентләрдән бири мүстәгил чүмлә сәвијјәсинә јахынлашырса, икинчи дә автоматик олараг ејни илә о дәрәчәдә мүстәгиллик газаныр.

Беләликлә, белә бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, паралел компонентләрдәки үмуми үзв тәкрар олунан хәбәрләрдән ибарәтдирсә, о заман бу синтактик комплекси бүтөвлүкдә ваһид бүтөв чүмлә кими гәбул етмәк лазымдыр. Амма әкәр паралел компонентләрдәки хәбәрләр мүхтәлифдирсә, тәкрар олунмурса, о заман белә синтактик конструксијаны ајрыча хәбәрли нечә паралел компонент варса, о гәдәр чүмләјә ајырмаг мүмкүндүр. Бу мәсәләнин, бизә белә кәлир ки, нәинки синтактик нәзәри әһәмијјәти вар, һәмчинин онун чох ваҹиб методик вә практик әһәмијјәтини көрмәмәк мүмкүн дејил. Белә ки, бу ганундан чыхыш едиләрсә, пунктуасија илә бағлы бир чох мәсәләләрин даһа дәгиг һәллинә наил олмаг мүмкүн олар.

Паралел компонентли чүмлә гурулушунда даһа бир мәгам һаггында хүсуси данышмаг лазымдыр. Компонентләрдә хәбәрин мүхтәлиф морфоложи тәшкили, башга сөзлә десәк, структур паралелизмдән јајынма һалы даһа ашкар шәкилдә фе'ли-хәбәрләрдә өзүнү көстәрир. Адәтән биринчи хәбәрин компоненти трансформасијаја — дәјишкәнлијә уғрајыр. Башга сөзлә, мәһз о өзүнүн морфоложи көстәричиләри илә икинчи компонентин трансформасијаја уғрамајан хәбәринин илкин чыхыш нөгтәсиндәки грамматик вәзијјәтиндән узаглашыр.

илкин чыхыш нөгтәсиндәки тәмиз хәбәр кими там (вә ја даhа чох) предикасија билдирән хәбәри гәбул етмәк лазым кәлир. Вә адәтән, бу типли хәбәр чүмләнин вә ја чүмләләр комплексинин вә компонентләр комплексинин постпозисијасында — сон мөвгејиндә өзүнә јер тутур. Мүг. един:

1) Аг чыхарыб гара кејин (Китаби-Дәдә Горгуд); 2) Асланы галдырыб оғланы тутдулар (Китаби-Дәдә Горгуд).

Мәhз фе'ли-хәбәрин илкин тәмиз чыхыш вәзијјәтиндән фе'ли бағламалы (-ыб илә) трансформасија олмуш вәзијјәтә кечиди һәмин конструксијанын бүтөвлүкдә садә конструксија кими гәбул едилмәсини шәртләндирир. Бу һалын өзү биринчи фәсилдә гејд едилдији кими, Азәрбајчан түрк дили чүмләсинин гурулушунда өзүнү көстәрән күчлү предикатив нөгтәләрин азалмасы мејли илә узлашыр. Ејни заманда орасы да вар ки, трансформасија уграмыш компонентин предикативлијинин азалмасы (фе'ли бағламанын вә јахуд һәр һансы башга компонентин предикативлијинин азалмасы) постпозитив компонентин предикативлијинин артмасына тәкан верир. Вә бурада әсас мәсәлә һәм дә олур ки, постпозитив компонент нәинки тәкчә күчлү предикасијалы компонентә, һәм дә бүтүн чүмләнин ваһид предикатив фокусуна чеврилир. Фе'ли-хәбәрин препозитив компонентдә бу типли трансформасијасыны бир гәдәр метофорик шәкилдә јанашсаг, чүмлә гурулушунун даhа дәрин вәзијјәтиндән даhа үздәки вәзијјәтинә кечид кими дә гијмәтләндирмәк оларг[60].

Икинчи әсас компонентин илкин фе'ли-хәбәринин морфоложи ориентасијасына ујғун олараг, биз трансформасијаја уграмыш биринчи компонентдәки фе'ли-хәбәрин дә даhа дәриндәки вәзијјәтини бәрпа едә биләрик. О заман јухарыдакы мисаллар бу вариантда өзләрини көстәрәчәкләр: 1а) **Аг чыхарын, гара кејин;** 2а) **Асланы галдырдылар, оғланы тутдулар.**

Трансформасијаја уграмыш компонент, јә'ни **-ыб** -лы вариантын конструксијасы бүтөвлүкдә трансформасијаја уграмыш илкин компонентин конструксијасы илә нисбәтдә даhа әввәл баш вермиш заман кәсијинә аид олур. Трансформасијалы компонентин заманы трансформасија олунмамыш компонентдән әввәл баш верир. Көркәмли түркологН. З. Һачыјева түрк дилләриндә өзүнү көстәрән бу һалла әлагәдар олараг белә ја-

[60] Мүг един: Солнцев В. М. Относительно концепции «глубинной структуры» — «Вопросы языкознания» журналы. М., 1976, № 5, сәһ. 23.

зырды: «ыб -лы конструксија эксәр һалларда әсас һадисәнин әсас конструксијадан әввәл баш вердијинә ишарә едир»[61].

Паралел компонентләр арасында заман мүнасибәтләринин мәһз белә гурулмасы, бизә белә кәлир ки, ҹүмлә гурулушунун даһа дәрин вәзијјәтиндән даһа үздәки вәзијјәтинә кечид үчүн мүәјјән шәраит јарадыр. Дәрин гурулушлу паралел компонентләр баш верән заманын синхрон олмасына ишарә верир ки, бу да көрүнүр, информасија өтүрәнин бирбаша мәгсәдинә ујғун кәлмир. Үздәки гурулуша кечид, (мәс. ыб -лы форманын өзүнү көстәрмәси) беләликлә, хүсуси грамматик мә'нанын — компонентләрин заман кәсикләринин тәнзимләнмәсинә, сыраланмасына кәтириб чыхаран хүсуси грамматик мә'нанын үзә чыхмасы илә билаваситә әлагәдардыр. Мүг. един:

Әлин өпүб, бојнун гучгыл (Китаби-Дәдә Горгуд).

Биринҹи паралел компонентин тәсвир етдији һадисәнин заманынын илкин олмасыны һәм дә дил нөгтеји-нәзәриндән (адичә сыраланма илә дејил) габартмаг үчүн бу һиссәдәки фе'ли-хәбәр трансформасијаја уғрајыр. Мәһз буна көрә дә заман кәсикләринин сыраланмасы һәм дә дил нөгтеји-нәзәриндән тәгдим едилир, башга сөзлә, компонентләрин мәзмунуну дәрк едәркән мүәјјән диахроник ардычыллыг мејдана чыхыр. Өзүнүн дәрин илкин вәзијјәтиндә бу ҹүмлә компонентләриндәки заман кәсикләринин сыраланмасы бир-биринә гајнајыб гарышмыш белә бир шәкилдә бәрпа едилә биләр: **Әлин өпкил, бојнун гучгыл.** Компонентләр арасында веркүл вә ја нөгтә олмасы, тәбии данышыгда бунун мувафиг интонасијаларда верилмәси мәсәләни принсипиал шәкилдә дәјишә билир. Веркүллү вариант компонентләрдәки заман кәсикләринин бир-биринә гајнајыб гарышмыш һалына, нөгтәли вариант **(Әлин өпкил. Бојнун гучгыл).** мүәјјән сыраланмаја, ардычыллыра, ејни заманда данышыгда заман кәсикләринин бир-биринә хүсуси интонасија илә, мүхтәлиф компонентләрдәки заман кәсикләринин ајрылмасына ишарә едир.

Беләликлә, ајдын олур ки, паралел компонентләр вә ҹүмләнин һамҹинс үзвләри Азәрбајҹан түрк дилинин синтактик сәвијјәсиндә бир-бириндән принсипиал шәкилдә фәргләнирләр. Тәәссүф ки, индијә гәдәр дилчиләр тәрәфиндән бу фәргә диггәт јетирилмәмиш, тәдгигат објекти кими ән'әнәви олараг јалныз ҹүмләнин һамҹинс үзвләри өјрәнилмишдир. Бурада

[61] Гаджиева Н. З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М., 1973, сәһ. 318.

умуми вә бир сыра спесифик сәчиjјәви чизкиләринә, әламәтләринә диггәт јөнәлтдијимиз паралел компонентләр өзләринин тәснифи, грамматик тәшкили, тәркиби бахымындан там вә кениш тәдгигини һәлә көзләјир.

§ 7. АЗӘРБАЈЧАН ТҮРК ДИЛИНДӘ ЧҮМЛӘ ҮЗВЛӘРИНИН ФУНКСИЈАСЫ

Чүмлә үзвләри чүмләнин тәркибиндә елә белә, ади шәкилдә, садәчә олараг өзләрини көстәрмир, бир-бирилә бирләшмирләр. Онлар чүмлә тәркибиндә мүәјјән функсијаны јеринә јетирирләр, јә'ни еһдәләринә дүшән конкрет синтактик вә коммуникатив програмлары һәјата кечирирләр. Чүмлә үзвләринин мүәјјән функсијапы јеринә јетирмәләри бундан әлавә чүмлә структурунда функсионал бахымдан мүәјјән дәрәмалик олан дил васитәләринин гәнаәт принсипи илә әлагәдар ола биләр. Мәшһур рус алими Б. А. Серебренников гејд едир: «Гәнаәтә мејлин мәнбәјиндә инсан организми дурур. Дилдә гәнаәт принсипи өзүнү мүһафизә инстинктинин бир конкрет тәзаһүр формасыдыр. Бу физиоложи кәркинлијин һәддән артыг ишләнмәсинә гаршы өзүнәмәхсус реаксијадыр, јаддашын ишини мүрәккәбләшдирән, нитгин јаранмасы вә гавранмасы илә бағлы бејиндә олан бә'зи функсијаларын һәјата кечмәсинә гаршы — һәр чүр гејри-раһатлыға гаршы дуран бир просесдир»[62].

Чүмлә дахилиндә гәнаәт принсипинин өзүнү көстәрмәси илк нөвбәдә чүмләнин бу вә ја башга үзвүнүн еллипсисә уграмасы һесабына баш верир. Бунунла бағлы инкилис алими О. Јесперсенин белә бир фикрини јада салмаг јеринә дүшәрди. О. Јесперсен гејд едир: «Експрессија данышан нә верирсә одур, суппрессија онун верә биләчәји, амма вермәдијидир»[63].

Еллипсис көрүндүјү кими, башдан-ајаға суппрессив һалла әлагәләндирилә биләр вә онун әламәтдар чәһәти одур ки, чүмлә тәркибиндә истәнилән заман данышанын мәгсәдиндән, арзусундан асылы олараг бәрпа едилмәси асанлыгла баш верә биләр. Еллипсис, беләликлә, принсип е'тибарилә үслуби бир категорија кими өзүнү көстәрир. Рус алими И. Ф. Вардул дә еллипсисин маһијјәтини суппрессивликлә әлагәләндирир.

[62] Серебренников Б. А. Вероятностные обоснования в компаративистике. М., 1974, с. 27.

[63] Есперсен О. Философия грамматики. М., 1958, с. 359.

Онун фикринчә, синтаксеми еллипсисләшдирмәк онун мәзмунуну супрессивләшдирмәк демәкдир[64].

Еллипсисләшмә илә тәсәввүр арасында тәдгигатчылар там паралелизм мүәјјәнләшдирирләр. Ејни заманда мәшһур франсыз алими Шарл Баллинин дедији кими, синтаксис кәһ биринин, јә'ни еллипсисин, кәһ да о биринин тәсәввүрүнү тәләб едир[65]. Бу анламда тәсәввүр илкин чыхыш нөгтәси ролуну јеринә јетирир. Тәсәввүр еллипсис үчүн мүәјјән башланғычы тәшкил едән мәгам кими өзүнү көстәрир. Бизә белә кәлир ки, мәһз еллипсисин тәсәввүрлә әлагәси еллипсисләшмәнин, бүтөвлүкдә, динамик сәчијјәни шәртләндирир. Башга сөзлә десәк, бу һалда еллипсисин вә тәсәввүрүн чүмлә гурулушундан бизә мә'лум олан мүстәгиллијини көстәрир.

Еллипсис, јә'ни чүмлә үзвүнүн чүмләдә бурахылмасы һеч дә о демәк дејил ки, үзүн синтактик позисијада — мөвгедә өз јерини тутмамышдыр, бурахылмышдыр вә тәбии ки, чүмләнин бурахылмыш үзвүнүн бәрпасы чүмлә гурулушундакы мөвге васитәси илә һәјата кечирилә билләр вә бу мөвгени шәртләндирән бөјүк мәтн вә ситуасија васитәси илә үзә чыхыр. Контексуал вә ситуатив еллипсисләр һәлә Ш. Балли тәрәфиндән фәргләндирилмишдир. Онларын һәр биринин өзүнәмәхсус мөвгеји вә чүмлә гурулушу илә әлагәси Баллинин ады чәкилән китабында һәртәрәфли тәдгиг едилмишдир. Биз дә бу моментләри ајры-ајры нәзәрдән кечирәк. Азәрбајчан түрк дили илә бағлы еллипсисин бәрпасы үч истигамәтдә апарыла биләр.

1. Еллипсисин чүмлә гурулушу васитәси илә бәрпасы. 2. Еллипсисин мүрәккәб синтактик бүтөвүн (контекстин) васитәси илә бәрпасы. 3. Еллипсисин ситуасија васитәси илә бәрпасы.

1. Еллипсисин чүмлә гурулушу васитәсилә бәрпасы.

Бу һалда еллипсисләшмә мәгамында вурғу күчлү синтактик структура, синтактик компонентләрин дәгиг гаршылыглы әлагәсинә едилир. Еллипсисин бәрпасыны чүмлә гурулушу өз-өзлүјүндә һеч бир башга амилдән асылы олмајараг һәјата

[64] Вардуль И. Ф. К вопросу о явлении эллипсиса. — «Инвариантные синтаксические значения и структура предложения» китабында. М., 1969, с. 63.

[65] Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 2955, с. 99.

кечирир. Тәсәввүрдә олан там структурун әсасында чүмлә гурулушундакы еллипсисә уғрамыш һәр һансы бир елемент бәрпа едилә билир. Мәс.:

Сән аға, мән аға, инәкләри ким сафа.

Тәсәввүрдәки гурулушу там бәрпа етсәк, бу чүмлә гурулушуна бурахылмыш шәхс сонлугларыны (хәбәр шәкилчисини) әлавә етмиш оларыг: **Сән ағасан, мән ағајам** вә с. вә и. а.

Чүмлә гурулушу васитәсилә бәрпа едилән еллипсисләшмә өз маһијјәти е'тибарилә чүмлә дахилиндәки синтактик әлагәләри инкар етмир, онлара зәрәр кәтирмир, әксинә долајысы илә онлары габарыглашдырыр. Нәзәрдән кечирдијимиз һалда мәһз еллипсисләшмә чүмлә синтактик комплексинин, һәр һансы чүмлә комплексинин даһа мөһкәм синтактик әлагәсинә хидмәт едир. Мүг. един: **Күсүлү кими һәрә өз аләминә далмыш, өз фикрилә мәшғулду** (М. Ибраһимов).

Бу мисалда еллипсисә биринчи һиссәдә -ды шәкилчиси, икинчи һиссәдә **һәрә** мүбтәдасы уғрајыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, мәһз бу типли еллипсисләшмә бу конкрет синтактик һиссәләри бир бүтөв комплексдә бирләшдирир вә тәбии ки, һәр бир һиссәнин дә ајрылыгда синтактик чәһәтдән мүстәгиллијини азалдыр, һеча ендирир. Бәрпа етмәли олсаг, һәр бир һиссә бу шәкилдә ајрылыгда бәрпа едилә биләр.

а) Күсүлү кими һәрә өз аләминә далмышды;

б) Күсүлү кими һәрә өз фикри илә мәшғулду.

Гејд етдијимиз кими, чүмләдахили еллипсисләр даһа бөјүк контекстин вә ситуасијанын тә'сириндән максимум дәрәчәдә азаддырлар. Онларын бәрпасы да бир чүмләнин верә биләчәји там структур гурулушунун ишығында апарыла биләр.

2. Еллипсисин мүрәккәб синтактик бүтөв (мәтн) васитәси илә бәрпасы.

Еллипсисин бәрпасынын чүмлә гурулушу васитәсилә дејил, ондан асылы олмадан һәјата кечирилән бир јолу да бу бәрпанын мүрәккәб синтактик бүтөв (мәтн) гурулушу васитәсилә, тә'сирилә апарылмасыдыр. Еллипсисләшмәнин бу аспектдән өјрәнилмәси тәтгигат марағынын ајрыча көтүрүлмүш чүмләнин гурулуш сәрһәдләриндән кәнара чыхмасы илә дә әһәмијјәтлидир. Бу һалда гоншу чүмләләрдә ишләнән сөз бирләшмәләринин ајры-ајры һиссәләри еллипсисә уғраја билир вә һәр дәфә еллипсиси гоншу чүмләнин, башга сөзлә десәк,

мүрәккәб синтактик бүтөвүн васитәсилә бәрпа етмәк лазым кәлир. Мүг. един: **Тәпәкөз бујнузундан бәрк тутду, галдырачаг бујнуз дәри илә әлиндә галды** (Китаби-Дәдә Горгуд).

Бу чүмләләрин тәгдим етдикләри ситуасија барәдә там тәсәввүрү анчаг онларык мәзмунундан чыхыш едәрәк гурмаг мүмкүн дејил. Ән азы она көрә мүмкүн дејил ки, бу контекстин дахилиндә мә'лум дејилдир ки, бујнуз кимә мәхсусдур — Тәпәкөзүн өзүнә вә јахуд һәр һансы чанлы мәхлуга. Анчаг бу сөз бирләшмәсинин өзүндән әввәлки чүмләдә өзүнү көстәрән еллипсисә уғрамыш һиссәси һәмән чүмләнин дә вердији тәсәввүрү там шәкилдә бүтөвләшдирә билир.

Мүг. един: **Басат гочун башыны Тәпәкөзүн әлинә сунду. Тәпәкөз бујнузундан бәрк тутду. Галдырчаг бујнуз дәри илә әлиндә галды...**

Биринчи чүмләдәки информасијадан икинчи вә үчүнчү чүмләнин бә'зи гаранлыг јерләри ајдынлашыр. Беләликлә, бир чүмләнин мәзмун натамамлығы өзүндән әввәлки чүмлә васитәсилә долғунлашдырылыр вә бир чүмләнин структур сәрһәдләриндән кәнара чыхан мүрәккәб синтактик бүтөвүн (мәтнин) структур сәрһәдләринә кирән еллипсисләшмә бир тәрәфдән чүмләдәки информативлик веричилијини сүр'әтләндирмәк мәгсәдилә мүмкүн олан һәр чүр тәкрарлардан гачмаг мејлини өзүндә сахлајырса, дикәр тәрәфдән вә ән әсас мәсәлә дә мәһз бурасындадыр ки, бу чүр еллипсисләр тәбии ки, башга синтактик васитәләрлә бир јердә ајрыча мүстәгил чүмләләр арасында семантик структур әлагәләрин јаранмасына вә мөһкәмләнмәсинә имкан верир, бунлары шәртләндирир, башга сөзлә, чүмләхаричи әлагәләрин формалашмасына хидмәт едир. Бу әлагәләрин формалашмасында көрүндүјү кими, еллипсисләр өзүнәмәхсус спесифик рол ојнајыр. Бүтөв мәтн, башга сөзлә десәк, чүмләләр бирлији башдан-баша мәтнин мүхтәлиф мәканларына сәпәләнмиш, мүхтәлиф јерләриндән ачыг-ајдын көрүнән ағ ләкәләрлә — еллипсисләрлә зәнкиндир. Бу еллиптик ләкәләр илк бахышда бошлуг кими көрүнүр, әслиндә онлар мәтндәки чүмләләри даһа сых бағламаға хидмәт көстәрирләр. Белә ки, бир чүмләнин нагислији, бошлуғу, дикәр чүмләнин тамлығынын, бүтөвлүјүнүн фонунда бош көрүнүр вә нагис чүмләнин «сағлам» чүмләдән асылылығы мәтнин гурулуш вә мәзмунуну формалашдыран амилләрдән биринә чеврилир.

3. Еллипсисин ситуасија васитәсилә бәрпасы.

Еллипсисләшмәнин бир јолу да чүмләдахили вә чүмләхаричи факторлардан асылы ситуасија васитәсилә тәнзимләнән бир үсул кими ајрыла билэр. Бу типли еллипсисләр тәктәркибли синтактик комплексләрдә өзүнү көстәрир. Бу чүр комплексләрә Сәһәрдир; Гарлајыр. вә с. типли мисаллары аид етмәк олар. Инкар етмәк олмаз ки, бу типли синтактик комплексләрдә имплисит-кизли шәкилдә заман чаларлы мүтләг ситуатив елемент иштирак едир. Бу һалда бүтөвлүкдә синтактик комплексин вердији тәсәввүр мәс. «инди» кими заман локализаторларынын (көстәричиләринин) васитәсилә бәрпа едилә билэр. Инди сәһәрдир; Инди гарлајыр; Инди сакитликдир вә с.

Нәзәрдән кечирилән еллипсис типләриндә мүәјјән дил тәсвири бүтөв бир ситуасија илә ујғунлашдырылыр, амма јенә дә бу ситуасијанын чох чәһәтлилијини дискрет (бөлүнмүш) шәкилдә вермәјә өзүндә күч тапмыр. Мәс., мүәјјән тәәссүрат алтында јаранан «ә'ла», «јахшы», «охај» типли ифадәләр дә өз-өзлүјүндә санки јумруг кими сыхылмыш олсалар да, әслиндә инсан тәсәввүрүндә принсип е'тибарилә ачылмыш синтактик хәтт јарадырлар вә бу тәсәввүр һәмин ифадәләри ситуасијаја көрә санки ачыр. Тәсәввүрдә онлар ситуасијаны даһа дәгиг верирләр. Мәсәлән, јухарыда көстәрилән «ә'ла» «јахшы», «охај» типли ифадәләр хоша кәлән һәр һансы бир һәрәкәтин үмумиләшмиш, абстракт адына чеврилә билэр. Өзләри бир сөздән ибарәт олсалар да, тәсәввүрдә кениш чүмләләрә дөнә билирләр. «Бу китаб ә'ла китабдыр.»; «Бу күн һава јахшыдыр»; «Охај, нә сәрин судур».

Мәһз белә синтактик кениш тәгдимат тәсвир едилән ситуасијаларын чохчәһәтлилијини верә билир. Марағлы одур ки, бу ифадәләр әслиндә бир-бирләринә јахын олсалар да, јенә дә мүхтәлиф ситуасијаларын адына дөнә билир вә бизә белә кәлир ки, бу типли ифадәләри мүәјјән мә'нада метафорик шәкилдә десәк, аналитик үстгат гурулмасы кими сәчијјәләндирмәк мүмкүндүр. Мәсәлән,

Јахшыдыр: ——— Бу нә јахшы китабдыр.
——— Мүгәнни нә јахшы охујур.
——— Сәһһәтим бу күн јахшыдыр.

Беләликлә, еллипсисләшмәнин јоллары барәдә — бу көстәрилән үч истигамәт барәдә дејиләнләрә ону әлавә етмәк олар

ки, принсип е'тибарилә еллипсисләшмә долајысы илә чүмлә гурулушунда данышанын, информасија верәнин әввәлчәдән нәзәрдә тутдуғу моделин тәгдим едилмәсинә хидмәт едир. Гурулушу әввәлдән ахыра гәдәр нәзәрдә тутулан кими ортаја чыхармаға хидмәт едир.

Бу мүддәаны бир гәдәр үмумиләшдирсәк, белә дејә биләрик ки, коммуникасијада иштирак едән һәр һансы гапаәт елементи (биринчи нөвбәдә, шүбһәсиз ки, еллипсисләр) данышанын нәзәрдә тутдуғу модели, гурулушу вә һәтта лексик елементләри дә мүмкүн гәдәр горумаға хидмәт едир.

Беләликлә, еллипсисли чүмлә гурулушуну јалныз формал харичи көрүнүш бахымындан деформасијаја уғрамыш кими гәбул етмәк олар. Әслиндә бу деформасијаја уғрамыш гурулуш информасија гәбул едәнин дил шүурунда кизләнмиш там тәсәввүрүнүн проеобразыдыр. Белә деформасијаја уғрамыш структуру информасија верән анчаг онун идеал прообразынын дил шүурунда ојанаҹағы инамына әсасланараг коммуникатив акта дахил едә билир.

Чүмлә үзвләринин функсијасыны тәдгиг едәркән онларын сыраланмасы ганунаујғунлугларына хүсуси диггәт вермәк лазым кәлир. Бурада бунун үзәриндә хүсуси дајанмаға еһтијач јохдур. Азәрбајчан дилчиси Ә. Чавадов өзүнүн «Мүасир Азәрбајчан дилиндә синтактик ваһидләрин сыраланмасы» китабында бу барәдә әтрафлы тәдгигат апармышдыр[56].

Сөз сырасы илә баглы ајры-ајры мәгамлар јери кәлдикчә чүмләнин актуал үзвләнмәсинә һәср едилмиш фәсилдә нәзәрдән кечириләчәкдир. Бурада исә ашағыдакы һала диггәти јөнәлтмәклә кифајәтләнмәк истәрдик.

Бизә белә кәлир ки, чүмлә үзвләринин дүзүлмәси сәһмасыны ики планда нәзәрдән кечирмәк олар. Биринчи план чүмлә үзвләринин **тактики дүзүмүнү** нәзәрә алыр, икинчи план исә чүмләнин **стратежи дүзүмүнү** нәзәрә алыр.

Чүмлә үзвләринин тактики дүзүмү дејәркән һәмин чүмлә үзвләринин ајрыча көтүрүлмүш чүмләнин тәркибиндә сыраланма гајдалары нәзәрдә тутулур. Белә тактики дүзүм чүмлә тәркибиндәки бүтүн јердәјишмәни анчаг вә анчаг һәмин чүмлә гурулушунун тәркибинә аид мәсәлә һесаб едир. Әксәр һалда бу чүр дәјишмәләр чох бәсит вә локал характер дашыјыр,

[56] Чәвадов Ә. М. Мүасир Азәрбајчан дилиндә синтактик ваһидләрин сырасы. Бакы, 1977.

бә'зән дә онларын маһијјәти о бири дүзүм, јә'ни стратежи дүзүмдәки дәјишикликләрин һазырланмасы илә бағлы олур.

Ҹүмлә үзвләринин тактики дүзүмү информасија өтүрәнин илкин мәгсәди илә сых бағлыдыр, һәтта ҹүмләнин үмуми планы белә бүтөвлүкдә әввәлҹәдән мүәјјәнләшдирилир вә (һәмин плана сөз дүзүму дә дахилдир.) үмуми планда ајры-ајры сөзләр сонрадан мејдана чыхыр.

Ҹүмлә үзвләринин тактики вә стратежи дүзүмү бүтөвлүкдә функсионал синтаксисин тәдгиги үчүн бөјүк имканлар ачыр. Ајрыҹа кениш ҹүмлә илә һәмән ҹүмләнин нитг просесиндә тәмасда олдуғу ҹүмләләр групу илә мүнасибәтини тәнзимләнмәсиндә бу јанашым мәсәләнин маһијјәтинин ачылмасына көмәк етмәјә имкан верир. Вә бүтөвлүкдә ҹүмлә үзвләринин сыраланмасы ганунаујғунлугларына јени бир ишыг котирир. Һәмән сыраланманын вә тәбии ки, јердәјишмәнин бүтөвлүкдә кениш контекстин тә'сиринин нәтиҹәсиндә баш вердијини бир даһа нумајиш етдирир.

Ҹүмлә үзвләринин ҹүмлә дахилиндә ишләнмәси ҹүмлә гурулушу илә бағлы хәтти тәсәввүрлә сых әлагәлидир. Азәрбајҹан түрк дилиндә шәффаф морфем бирләшмәләринин нәтиҹәсиндә әсасән бир хәтти әлагә өзүнү көстәрир. Ҹүмләнин јаранмасынын үмуми психолокијасы будур.

Ҹүмлә үзвләринин о бири, стратежи дүзүмү кими ајырдығымыз дүзүм ҹүмлә тәркибиндәки сөз сырасынын дојишмәсини һәмин ҹүмләнин һармоник вә јумшаг шәкилдә окун әслиндә тәркиб һиссәси олдуғу мүрәккәб синтактик бүтөвүн (мәтнин) ичинә дахил едилмәси илә әлагәдардыр. Мәтн синтаксиси әслиндә мүәјјәнләшдирә билир ки, бир ҹүмләнин һәр һансы үзвү вә ја үзвләри башга ҹүмләнин бир үзвү вә ја үзвләри илә тәмаса нечә кирә билир, белә бир синтактик тәмас ҹүмлә дахилиндә һансы дәјишмәләри јарадыр. Тәбии ки, бу типли јердәјишмәләрин ајрыҹа котүрүлмүш ҹүмләнин структур сәрһәдләринин ичиндә ајдынлашдырыб, изаһыны вермәк олмазды. Беләдә ҹүмлә үзвләринин стратежи дүзүмү анламы көмәјә кәлир вә тәбии олараг синтактик тәһлилин ајрыҹа котүрүлмүш ҹүмләнин сәрһәдләриндән кәнара чыхыр. Бир сыра дүнја дилләриндә, мәсәлән, алман дилиндә бунун әкси өзүнү көстәрир, орада нитт зәнҹиринин чоххәтлилијиндән тәдгигатчылар сөз ачыр[67].

[67] Бах.: Адмони В. Г. Основы теории грамматики. М., — Л., 1964.

Бә'зи һалларда Азәрбајҹан түрк дилиндә дә тәдгигатчылар бир нечә грамматик мә'наларын бир лексик грамматик комплексдә консертдә олукма имканына диггәт јөнәлдирләр. Мәс., И. Т. Мәммәдов јазыр: «Азәрбајҹан дилиндә фе'лин үчүнҹү шәхс тәкинин заман формалары (кәлди, кәлир, кәләҹәк) һәм заман, һәм шәхс, һәм дә кәмијјәт мә'наларыны билдирир»[68].

Бу типли грамматик бирикмәни В. Г. Адмони нитг зәнҹиринин гурулмасынын партитур схеми адландырыр[69]. Грамматик мә'наларын бир синтактик нөгтәдә бирикмәсинин, бизә белә кәлир ки, мәсәләјә бир гәдәр кениш бахсаг, һәм дә дил васитәләринин гәнаәти принсипинә дә аиддијјәти вар. Бу бирикмәнин «дешифрә» едилмәси башга сөзлә десәк, партитур схемин гәбул едилмәси онун формал тәзаһүрүнүн әксн оларағ, хәтти ардыҹыллыгда һәјата кечирилир. Бурада да еллипсисләшмиш формаларла јахынлығы көрмәмәк мүмкүн дејил.

Тәдгигатчылар гејд едирләр ки, синтаксисин објекти кими ҹүмләдә сөзләрин әлагә үсуллары вә ҹүмлә үзвләринин тәснифаты мәсәләләри көтүрүлүр. Азәрбајҹан түрк дилиндә ҹүмлә үзвләринин синтактик бирләшмәси үч үсулла һәјата кечирилир. Бунлар интенсија, гаршылыглы нәзәрдә тутма вә формал әлагәдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, интенсија бир ҹүмлә үзвүнүн өзүнә үјгун олан о бирн илә әлагәјә кирмә һазырлығы бу вә ја башга шәкилдә әлагәли нитгин истәнилән синтактик кәсијиндә өзүнү көстәрирсә, башга сөзлә синтактик әлагәнин базисини, әсасыны тәшкил едирсә, ҹүмлә үзвләринин бир-бирини гаршылыглы шәкилдә нәзәрдә тутмасы, тәләб етмәси даһа чох ҹүмләнин кәмијјәт бахымындан нә дәрәҹәдә јүксәлмәсиндән асылыдыр. Биз дејәндә ки, ҹүмләдә мүбтәда хәбәри тәләб едир вә әксинә хәбәр дә мүбтәданы тәләб едир о заман бу категоријаларын ҹүмлә дахилиндә гаршылыглы интенсионаллығыны нәзәрдә тутуруг. Мүгајисә един:

1) Мән әлли илдир алыш-вериш едирәм, бу ҹүр гочаг оғлан көрмәмишәм (Ә. Һагвердијев);

2) Бу гәбирдә јатаны сән дә билирсән, мән дә (Ә. Һагвердијев);

3) Сизә сөз верирәм ки, о јазар (Ҹ. Ҹаббарлы).

---

[68] Мамедов И. Т. Грамматическая синонимия в азербайджанском языке. Намизәдлик диссертасијасы, Бакы, 1970, сәһ. 69.

[69] Адмони В. Г. Основы теории грамматики. М., — Л., 1964.

Мүбтәда функсијасында чыхыш едән биринчи, икинчи, үчүнчү шәхсә аид әвәзликләр бу мисалларда тәсадүфи сечилмәјиб. Бу мисалларда чүмләнин баш үзвләринин бир-бирини гаршылыглы шәкилдә тәләб етмәси еjни заманда синтактик узлашма васитәсилә дә мөһкәмләндирилир. Мүг. един:

Мән ... едирәм;
Сән ... билирсән;
О ... јазар.

Гејд етмәк лазымдыр ки, чүмлә үзвләринин бир-бирини гаршылыглы асылылыг, тәләб етмә принсипи тәкчә баш үзвләри дејил, еjни заманда икинчи дәрәчәли үзвләри дә әһатә едир вә өз-өзлүјүндә структур — дүзәнләјичи фактор кими өзүнү көстәрир. Белә ки, тә'јин о заман ортаја чыхыр ки, чүмләнин тәркибиндә тә'јинолунан олсун. Өз нөвбәсиндә һәр бир тә'јин олунан чүмләдә өз препозисијасында (илк мөвгејиндә) тә'јин үчүн (бахмајараг ки, долдурулачаг вә ја долдурулмаjачаг) потенсиал — синтактик «бошлуг мөвге» һазырлајыр. Коммуникатив тамлыг чүмлә орбитинә тамамлығын дахил едилмәсини тәләб едир вә о да өз нөвбәсиндә һөкмән хәбәрлә синтактик әлагәјә кирир. Чүмлә үзвү өз фәалијјәтиндә потенсиал шәкилдә башга чүмлә үзвләри илә бирләшмә һазырлығыны өзүндә јашадыр. Буну чүмлә үзвүнүн валентлији кими гәбул етмәк лазымдыр. Бунунла әлагәдар мәшһур түрколог Н. К. Дмитријев белә јазыр: «Беләликлә, садә чүмләнин сөз сырасы уjғунлашма принсипинин әсасында дүзәлир. Бир чүмлә үзвүнүн јери башга чүмлә үзвүнүн јери илә шәртләнир. Вә әксинә, башга чүмлә үзвүнүн јери әввәлкинин јери илә шәртләнир»[70].

Чүмлә үзвләринин бағланмасынын о бири үсулу формал әлагә кими ајыра биләчәјимиз бағлајычылы үсулдур. Вә бу үсул чүмләнин структуруна хүсуси нитг һиссәсинин, јәни бағлајычынын дахил едилмәсини шәртләндирир. Биз бурада бағлајычыларын семантикасындан сөз ачмајачағыг. Онлары табе едән вә табе етмәјән һиссәләрә ајырмајачағыг, чүнки бу мәсәлә дилчилик әдәбијјатында кифајәт гәдәр ишыгландырылыб. Анчаг бурада белә бир мәсәләни дә гејд етмәк лазымдыр ки, бағлајычы мә'лум олдуғу кими, һәтта табесиз бағлајычыдырса белә, һәмишә синтагматик табелилик ишарәси кими чыхыш едир[71].

[70] Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М., — Л., 1948, сәһ. 208.

[71] Мүг. един: Общее языкознание (внутренняя структура языка). М., 1972, сәһ. 772.

Һәр һансы бир бағлајычынын илкин функсијасы табелилик функсијасыдыр. Бундан чыхыш едәрәк, һәтта биз дејә биләрик ки, бүтүн табесиз бағлајычылар өз нөвбәсиндә табелилик бағлајычыларынын базасында јаранныр. Бағлајычынын илкин ишләми, мөвгеји синтактик комплексләр арасында зәиф вә ја күчлү шәкилдә өзүнү көстәрән табелилик мәғамыдыр. Хүсуси мараға, белә демәк мүмкүндүрсә, икили бағлајычылар сәбәб олурлар, онлары һәм дә **инерсион бағлајычылар** адландырмаг олар. Әкәр Азәрбајчан түрк дилиндә садә бағлајычылар чүмләдахили бирләшмәләр арасында ишләнирсә, инерсион бағлајычылар чүмләхаричи бағлајычылар кими сәчијјәләндирилә биләр. Башга сөзлә, онлар бүтүн чүмләләрә бәрабәр структуру — синтактик комплексләри бағламаға хидмәт едирләр. Мүгајисә един:

1) Кечә сакит вә сирли көрүнүрдү (М. Ибраһимов);
2) Нә дум лазым олар, нә мум (Ә. Һагвердијев);
3) Сөзлә көрәк нә вар, нә јох (Ә. Һагвердијев);
4) Оху көрәк нә вар, нә јох (Ч. Чаббарлы).

Биринчи чүмләдә дахили сәчијјәли вә бағлајычысы чыхыш едиб, һәр ики һиссәдәки зәрфликләри ејни шәкилдә, ејни дәрәчәдә хәбәрлә бағламаға хидмәт едир. О бири мисалларда чүмләхарични бағлајычы олан **нә** бағлајычысынын икинчи һиссәси санки, инерсија нәтичәсиндә мејдана чыхыр. Бу инерсион бағлајычы өзүнүн ортаја чыхмасы илә чүмләнин синтактик чәһәтдән кенишләнмәјә вә өз чәрчивәси ичинә өзүндән сонра кәлән предикатив гурулушу дахил етмәјә мәчбур едир. Чүмлә инерсион бағлајычынын јалныз биринчи компонентинин мөвчудлуғу илә нә синтактик, нә дә интонасија нөгтеји-нәзәриндән битмиш сајыла билмәз. Мүг. един: **Нә китаб охуја билирәм, нә дә јазы јаза билирәм** (Ә. Һагвердијев). Бу мисалда биринчи предикатив үзв олан **билирәм** хәбәриндән сонра нөгтә гојмаг вә бүтүн әввәлки синтактик кәсији ајрыча чүмлә шәклиндә көтүрмәк мүмкүн дејил. (Мүг. един: **Нә китаб охуја билирәм** синтактик гурулушу дилин тәләбләринә чаваб вермир). Бүтүн конструксија санки, дахили бир инерсија илә өзүнүн тамамлығыны көзләјир. Белә ки, бу һалда синтактик нөгтеји-нәзәрдән натамамдыр. Коммуникатив, информатив аспектдә һәмчинин бу синтактик кәсик натамамлыг нүмунәсидир, јалныз икинчи һиссәси илә бирликдә чүмлә бир биткин синтактик комплекс шәклинә дүшә билир.

Ејни һал о бири инерсион бағлајычыларла да әлагәдар өзүнү көстәрир. Инерсион, чүмләхаричи бағлајычылар кими

һәмчинин «каһ, нәинки, һәтта» вә башга бағлајычылары да көстәрә биләрик. Мүгајисә един:

1) Каһ арвадлар һәр күн кәлирдиләр, каһ да бәрк шахта оланда бир нечә күн ара верирдиләр (Ә. Әјлисли);

2) Нәинки ушаглар ондан горхурдулар, һәтта бөјүк адамлар онун мүһиб гијафәсиндән чәкинирдиләр (Ә. Һагвердијев).

Бу мисалларда да әввәлдә олдуғу кими, чүмләләрдәки һәр һансы бир һиссә о бириндән ајры ишләнә билмир. Бағлајычыларын биринчи һиссәсинин инерсијасы бүтөвлүк үчүн һөкмән икинчи һиссәсинин тәләб едир вә синтактик комплексләр һәр ики һиссә илә бирликдә ваһид чүмлә ола биләрләр.

Инерсион бағлама үсулу кими ...дә гошмасы да чыхыш едә билир. Мүгајисә един:

Бу гәбирдә јатаны сән дә билирсән, мән дә. (Ә. Һагвердијев).

Чүмләхарнчи сәчијјә дашыјан инерсион бағлајычылар синтактик кенишләнмәнин мүәјјән бир минимум һәддинә сала билирләр. Бу да өз нөвбәсиндә дил васитәләринин гәнаәти принсипинә хидмәт едән бир һалдыр. Мүәјјән марағы чүмлә дахилиндәки элементләрин реципиент тәрәфиндән (чүмлә гәбул едән) тәрәфиндән гәбул едилмәси мәсәләси доғурур. Бунунла әлагәдар бә'зи мүлаһизәләри ејни чүмләнин мүхтәлиф заман кәсикләриндәки вариантларына мүрачиәт едәрәк сөјләмәк мүмкүндүр.

Әһмәд мәктәбә кәлди.
Әһмәд мәктәбә кәләчәк.

Фе'ли кечмиш заманда ишләнән хәбәрә малик биринчи чүмлә өз компонентләринин бир бүтөв шәклиндә дәрк едилмәсини шәртләндирир, белә ки, бу компонентләрин ифадә етдикләри һәрәкәт артыг баш вермиш һәрәкәтдир вә тәсәввүрдә ону үзвләринә ајырмаг мүмкүн дејил вә ја чох чәтиндир. Баш вермиш һәрәкәт реципиент тәрәфиндән бир бүтөв синкретик там кими гәбул едилир, ону һиссәләрә ајырмаг мүмкүн олмур. Кәләчәк замапли фе'лә малик хәбәрли икинчи чүмләдә исә компонентләрин дискрет — квантитатив гәбулу вә дәрки асандыр. Белә ки, нәзәрдә тутулан һәрәкәт бу сөјләмин сөјләндији заман һәлә баш вермәмишдир. Һәлә објектив аләмин денотатларынын репрезентаторлары, jә'ни чүмлә компонентләри бир-бири илә реал планда тоггушма, тәмас имканына малик олмамышлар. Вә елә буна көрә дә бу чүмләнин гурулушу үзвләнмиш шәкилдә гәбул едилә билир, башга сөзлә десәк, бу чүмләдә һәр бир үзв әввәлки кечмиш замана малик фе'лин

чүмләдәки үзвләрдән даһа мүстәгилдир. Бундан чыхыш едәрәк, јери кәлмишкән биз бир суала да чаваб верә биләрик. Чох мараглыдыр, нә үчүн кечмиш вә кәләчәк заманлары ифадә етмәк үчүн ики аффикс (ды⁴; мыш⁴; ачаг²; ар²), индики заманы ифадә етмәк үчүн исә бир аффикс (ыр⁴) ишләнир? Бунунла әлагәдар белә бир фикрә кәлмәк олур. Һәм кечмиш, һәм дә кәләчәк заман бир даһа јохламадан кечирилә вә објектив аләмлә ујғунлашмалары бир даһа гијмәтләндирилә биләр. Белә ки, бунун үчүн информасија өтүрәнин сөзүн һәрфи мә'насында заманы, вахты вардыр. Һәр һансы бир заман формасынын (кәләчәк вә ја кечмиш) алтернатив истифадәсини мәһз бу гејд едилән имкан васитәсилә изаһ етмәк мүмкүндүр. Бунун әксинә олараг, индики заман мүгајисә вә алтернативлик үчүн һеч бир грамматик диапозон имканы вермир. Индики заманда һәрәкәт саники, мүстәсна шәкилдә бир дәфә баш верир. Вә буна көрә дә ону мүхтәлиф заман паралелләриндә вермәк мүмкүн олмур. Бу һәрәкәт индики заманда објектив реаллығын өзү кими ортаја чыхыр.

Чүмлә үзвү чүмлә дахилиндә ишләнәркән һәмишә синтактик — семантик маһијјәтә малик олур, ја'ни о, һәр һансы башга чүмлә үзвләри илә һәр һансы мүмкүн бир әлагәјә һазыр бир вәзијјәт алмыш олур. Чүмлә үзвүнүн мүтләг автосемантизми (өз-өзүнә гапалылыг, башга үзвләрлә әлагәјә кирмә маһијјәти) принсипи е'тибарилә реаллыгда мүмкүн дејил. Ән үмуми анламда чүмлә үзвүнүн синсемантизми онун өзүндә чатышмајан синтактик тамамланма еһтијачындан доғур. Бунунла бағлы демәк олар ки, мәсәлән, мүәјјән һал шәкилләри коммуникатив информатив мәгсәддән асылы олараг, мүәјјән објектләрин дил тәмсилчиләринә (репрезентаторлара) гошуларкән ајрыча чүмләнин семантик тамамланма дәрәчәсинин аз вә ја чохлуғуну шәртләндирир. Мүгајисә един:

1) Мән китабы көрдүм.
2) Мән китабы охудум.

Чүмләнин структур-коммуникатив тамамлығынын бүтөвләнмәсинә, тамамланмасына кәтирилән мисалларда тә'сирлик һалда ишләнән мүстәгим објектләрин дил тәмсилчиләри кифајәт гәдәр тә'сир көстәрир. Чүмләнин үмуми структуруну әввәлки кими сахлајыб, објектин гәбул етдији һал шәклини дәјишсәк, вәзијјәт белә олар:

1а) Мән китабда көрдүм.
2а) Мән китабда охудум.

Белә бир трансформасија нәтичәсиндә ортаја чыхан чүмлә гурулушларында семантик коммуникатив натамамлыг көз габағындадыр. Һал формаларынын өзү илә кәтирдији синтактик семантизм семантик информасијанын давам етмәсини тәләб едир. Бу гаршылашдырма еjни заманда белә бир нәтичәјә кәлмәјә имкан верир ки, ајры-ајры чүмлә үзвләри өз ишләм мәгамларында аз вә ја чох дәрәчәдә мүстәгиллијә малик олур. Бу мүстәгиллик онларын һамысы үчүн еjни дәрәчәдә олмур. Бу мәгамла әлагәдар рус алими Г. А. Золотованын фикрини јада салмаг јеринә дүшәрди: «... сөз нә гәдәр семантик чәһәтдән тамдырса, онун синтактик әлагәләри бир о гәдәр мүстәгим олур, семантик бахымдан зәиф олан сөз бир о гәдәр синтактик бахымдан күчлү олур»[72]. Бу мәгам чох гијмәтли мәгамдыр вә һәр һансы дилин функсионал синтаксисини гурмаг үчүн күчлү нәзәри әсаслардан бири ола биләр. Сөз вә чүмлә мүнасибәтләринин тәнзим едилмәсиндә сөзүн лексик реаллашмасы илә јанашы, потенсиал күчә дә малик олмасы вә сөзүн чүмлә дахилиндә ишләм мәгамында синтактик семантизминин күчлү вә ја зәиф олмасы, чүмләнин башга чүмләләрлә әлагәдә өнчә өз дахилиндә «әмин-аманлыгә», сәһман јарада билмәси вә башга бу кими мәсәләләр функсионал синтаксисә аид проблемә диггәти илк нөвбәдә чәлб едән проблемләрдәндир. Бу истигамәтдә хүсуси тәдгигат апарылмасына, јәгин ки, бөјүк еһтијач вардыр.

Беләликлә, бу дедикләримизә әсасән јухарыда гејд едилән мисаллардан чыхыш едәрәк, мәсәлән, тә'сирлик һал көстәричиси олан тамамлығы онун ичиндә чыхыш етдији чүмләнин структур-коммуникатив биткинлији нәтичәсиндә даһа мүстәгим сајмаг мүмкүндүр.

Јухарыда көстәрилән мисалларын тимсалында вә әксинә јерлик һал көстәричиси олан тамамлығы (чыхышлыг һал көстәричиси олан тамамлығы) бура аид етмәк олар. Мүгајисә един:

Мән китабдан охудум.

Чүмлә дахилиндә аз мүстәгил һесаб едилә биләр, белә ки, чүмләнин структур минимумунун тәркиби бурада коммуниактив бәси илә ујғун кәлмир, уздашмыр.

[72] Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка, М., 1973, с. 47. Еjни заманда мүг. ед: Шмелев Д. Н. Проблемы синтаксического анализа лексики. Докторлуг диссертасијасынын авторефераты. М., 1969, сәһ. 14.

Ҹүмләнин тәркибиндә чүмлә үзвләринин әлагәси вә чүмләдә чүмлә үзвләринин бир-биринин ардынҹа сыраланмасы чох дәрин гатда мөһкәм әлагәси олан ајры-ајры дил һадисәләридир. Буну нәзәрдән кечирәркән, бизә белә кәлир ки, сөзләрин хәтти дүзүмү илә сөзләрин ијерархик дүзүмү арасындакы фәрги нәзәрә алмаг вачибдир. Азәрбајҹан түрк дилиндә чүмләдә сөз дүзүмү чүмлә үзвләринин ијерархиклијинә, ја'ни онларын бир-бириндән кәскин асылылығына, кәскин шәкилдә мүәјјәнләшмиш асылылығына табе ола биләр. Хүсуси олараг ијерархик фактор өзүнү данышығ дилиндә көстәрир. Белә ки, Азәрбајҹан дилинә хас олан базис дүзүмүн хәттилијинин позулмасы һалы даһа тез-тез мүшаһидә едилир.

Н. З. Һачыјеванын доғру олараг көстәрдији кими, үмумијјәтлә, түрк дилләриндә «Бүтүн синтактик категоријаларын структурунда тә'јин+тә'јинолунан ардычыллығынын күчлү сыраланма ганунаујғунлуғу кими өзүнү көстәрмәси мүшаһидә олунур»[73]. Бу шәкилдә формалашмыш ганун мүбтәда илә хәбәрин, тамамлыгла хәбәрин вә тәкрар едәк ки, тә'јинлә тә'јинолунанын мүнасибәтләриндә өзүнү көстәрир. Бә'зи мүәллифләр тә'јини сөз бирләшмәләриндә һәтта тә'јинләрин сыраланма ганунаујғунлугларына да диггәт јетирирләр. Тә'јинләр ејни чинсли олмаларда онларын тә'јинолунма мүнасибәтләриндә, тәбии ки, спесифик ҹәһәтләр ортаја чыхыр.

Чох мараглы мәсәләјә XIX әср дилчиләриндән М. Казымбәј, П. М. Мелиоранскп илә јанашы, мүасир дөврдә Н. К. Дмитријев, А. Н. Кононов диггәт јетирмишләр. Бу саһәдә хүсусилә Азәрбајҹан дилчиләри М. Һүсејнзадәнин, М. Ш. Рәһимовун вә А. Һәсәновун хидмәтләри бөјүкдүр[74]. Башга тәрәфдән јанашсаг, чүмлә үзвләринин бир-биринә бағланма дәрәчәси онларын арасындакы мәсафәни мүәјјәнләшдирир, бу мәсафәнин дистант вә контакт вәзијјәтиндә олмасыны тәнзимләјир. Тамамлығын предикатла олан мә'на әлагәси илә вә онларын арасындакы мәсафәнин гаршылыглы шәкилдә бир-бириндән асылы олмасы мәсәләси түрк дилләри үчүн о гәдәр мараглыдыр ки, буну түркмән дили материалы әсасында хүсуси олараг А. Потселујевски тәдгиг етмишдир. Онун кәлдији нәтиҹәләрдән бири, үмумијјәтлә, сөз сырасы үчүн әһә-

---

[73] Гаджиева Н З О методах сравнительно — исторического анализа синтаксиса (на материале тюрских языков). — «Вопросы языкознания» журналы, 1968, № 3, с. 22.

[74] Мәсәләнин тарихи илә бағлы бах.: Һәсәнов А. Азәрбајҹан дилиндә мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик категоријасы. Бакы, 1970, сәһ. 51.

мијјәтли олмасы илә диггәти чәлб едир. Мүәллифә көрә, тамамлығла предикатын мә'на әлагәси нә гәдәр сых оларса, тамамлыг бир о гәдәр предиката формал бахымдан јахынлашмыш олур[75]. Ејни һалы Азәрбајҹан түрк дилинә дә шамил етмәк мүмкүндүр. Әлавә етмәк лазымдыр ки, бу заман сөз сырасынын бурада әсас хәтти дүзүму ганунү позулмур, белә ки, тамамлыг јенә дә хәбәрдән әввәл јерләшдирилир. Азәрбајҹан түрк дилиндә хәбәр ҹүмләнин елә бир нөгтәсиндә јерләшир ки, о нөгтәдән о тәрәфә кечмәјә нормал актуаллашдырылмыш үслубда һеч бир ҹүмлә үзвү «ҹүр'әт» етмир. Бунунла әлагәдар түрк дилләриндә сөз сырасынын сабитлији илә бағлы фикир јүрүдән рус дилчиләри илә разылашмаг мүмкүн олмур. Мәсәлән, Т. Т. Ҝалјакина-Ҝаледина гагауз дилинин садә ҹүмләсиндә сөз сырасыны тәдгиг едәркән белә јазыр: «Түрк сөз сырасынын сабитлији әсас е'тибарилә ән'әнәнин нәтиҹәсидир. Вә түрк дилләриндә сөз сырасы грамматик гурулушун әсасыны тәшкил едир демәк үчүн әсас јохдур[76].

Бизә белә ҝәлир ки, мүәллиф бурада сөз сырасы бахымындан сон дәрәҹә стабил олмајан синтаксисинә ҝүҹлү харичи дил тә'сири олан гагауз дилинин материалларындан чыхыш едәрәк бу мүнасибәти һаглы олмадан бүтүн түрк дилләринә аид едир.

Гагауз дилинин башга танынмыш тәдгигатчысы Л. А. Покровскаја бу масәлә илә әлагәдар белә јазыр: «Түрк дилләринин агглутинатив гурулушунун инкишафынын илк мәрһәләләриндә (бу просес түрколоҝијада мүстәгил көкләрин көмәкчи сөзләрә вә аффиксләрә кечмәси просеси кими тәсәввүр едилир) сабит сөз сырасы, доғрудан да, ҹүмләнин гурулушунда һәлледиҹи грамматик рол ојнамалы иди»[77]. Јенә дә һәмин әсәриндә Л. А. Покровскаја ҝөстәрир ки, мүасир түрк дилләриндә сөз сырасынын функсијасы исә ҝенишләнмишдир вә мүәллиф буну түрк дилләриндә сөз сырасынын функсионал инкишафынын диалектикасы кими тәдгиг едир.

Доғрудан да, конкрет ҝөтүрсәк, гагауз дилиндә сөз сырасынын гејри-грамматик функсијасы кифајәт гәдәр ҝенишдир.

---

[75] Бах.: Поцелуевский А. П. Основы синтаксиса туркменского литературного языка. Ашгабад, 1948, сәһ. 53.

[76] Калякина — Каледина Т. Г. Порядок слов в простом предложении гагаузского языка. Намизәдлик диссертасијасынын автореферaты. М., 1955, с. 19.

[77] Покровская Л. А. Синтаксис гагаузского языка (в сравнительном освещении). М., 1978, с. 184.

Белә бир һал өзүнү сіни заманда Азәрбајҹан түрк дилиндә вә бир сыра башга түрк дилләриндә дә көстәрир. Бир гәдәр јухарыда биз иіерархик сөз сырасындан данышмышдыг. Анҹаг ону да унутмаг лазым дејил ки, иіерархик сөз сырасы-сөз сырасынын гејри-грамматик функсијасы өзүнү јалныз данышыг дилиндә вә һәмчинин бир сыра үслублашдырылмыш синтактик комплексләрдә бирузә верир. Бурадан чыхыш едиб, белә бир фикир ирәли сүрмәк мүмкүндүр ки, гагауз дили кәнч јазылы дилләрдән олдуғу үчүн бурада әдәби дилла данышыг дили арасындакы фәрг о гәдәр да бөјүк олмамалыдыр. Азәрбајчан түрк дилиндә вә бир сыра башга гадим јазылы түрк дилләриндә белә бир фәрг кифајәт гадәр көрсәнир. Вә гагауз дилиндәки сөз сырасынын гејри-стабил, гејри-сабит гурулушу, бизә белә кәлир ки, даһа чох шифаһи данышыг дилинин тә'сиринин нәтичәсиндәдир[78]. Вә тәбии ки, түрк дили анлајишинин бир үзвүнүн шифаһи данышыг дили сферасындакы өзүнәмәхсуслуғуну, Т. Г. Каљакина-Каледиинанын етдији кими, бүтүн түрк дилләринә (онлардакы бүтүн сфералара) аид етмәк доғру дејилдир.

Шифаһи данышыг нитгинин әламәтләри илә әдәби јазылы үслубун әламәтләри бир-бирини зәнкинләшдирән, бир-бириндән фајдаланан факторлардыр, бири дикәрини тамамлајыр, амма бунунла јанашы, өзүнәмәхсус чәһәтләр јох дејил. Бириндә норма ја дөнмүш бир һал, башгасында вариативлик шәклиндә ола биләр. Түрк дилләринә аид етсәк, түрк дилләринин һәр һансы бириндә бу вә ја башга сәбәбләрин нәтичәсиндә өзүнү норма кими көстәрән бир хүсусијјәт, башга түрк дилиндә һәлә нормалашмамыш сәвијјәдә гала биләр. Бу бахымдан Азәрбајчан түрк әдәби јазылы дили ән'әнәси илә гагауз дили халг шифаһи нитгини мүгајисә етмәк марағлыдыр вә мүгајисә индичә сөјләнилән нәтичәләрә кәтириб чыхарыр.

Азәрбајчан түрк дилиндә чүмлә үзвләринин бир-бири илә бағланмасы мүәјјән дәрәчәдә сөз сырасынын мүәјјәнләшдирдији синтактик мөвге васитәси илә мүәјјәнләшдирилир. Башга сөзлә десәк, синтактик бахымдан сабит мөвге чүмлә үзвләринин бағланмасы вә бир-бири илә синтактик мүнасибәтә кирмәси үчүн мүнбит зәмин јарадыр. Чүмлә үзвләринин нормал

[78] Покровскаја Л. А. гејд едир ки, гагауз дили сөз сырасынын үмумтүрк нормаларынын, јә'ни асылы үзвүн әсас үздән әввәл кәлмәсинин јениндәнгурулмасы просеси олунла асанлашыр ки, бурада јазы ән'әнәси олмалыдыр вә халг данышыг дилиндә исә әдәби дилдән фәргли олараг, сөз сырасы даһа һәрәкидир. (Покровская Л. А. Көстәрилән әсәр. сәһ. 190).

јашләм мәгамынын һәјата кечирилмәси үчүн синтактик кенишләнмәнин вә синтактик мүнасибәтләрин бу ики әсас факторунун — бир тәрәфдән синтактик мөвге, дикәр тәрәфдән чүмлә үзвләринин бир-бири илә әлагәсинин диалектик мүнасибәти вачибдир.

III фәсил.

АЗӘРБАЈЧАН ТҮРК ДИЛИНДӘ ЧҮМЛӘНИН АКТУАЛ ҮЗВЛӘНМӘСИ

Чүмләнин актуал үзвләнмәси онун мүмкүн олан башга үзвләнмәләриндән өз функсионал јөнү илә фәргләнир. Функсионал синтаксисин әсас тәдгигат објектләриндән бири олан актуал үзвләнмә принсип е'тибарилә чүмләјә јалныз онун гурулушундан чыхыш едиб, гијмәт вермир, бу гурулушу сәрһәдләриндән кәнара чыхарыр. Бу кәнара чыхма истигамәтләри мүхтәлифдир. Информасијаны верән вә информасијаны гәбул едән арасындакы мүнасибәтләрдән башлајараг чүмләләрин нитг просесиндә гоншу сәрһәдләринә нүфуз етмәјә гәдәр олан чох кениш психоложи-мәнтиги функсионал грамматик мәгамлар бура аиддир.

Актуал үзвләнмәни бүтүн дилләрдәки чүмлә гурулушларына тәтбиг етмәк имканы илә јанашы, гејд етмәк лазымдыр ки, һәр бир дилин синтактик типиндән асылы олараг, бу үзвләнмәнин реаллашмасы спесифик ола биләр. Бу спесификлији јарадан амилләр сырасында сөз дүзүмүнүн ганунаујғунлугларыны, көмәкчи нитг һиссәләри арсеналынын зәнкинлијини, чүмләләр арасында әлагә јаратма имканларынын боллуғуну вә с. кестәрмәк мүмкүндүр.

Чүмләнин актуал үзвләнмәси илә бағлы бу үзвләнмәнин тарихинә аид зәнкин дилчилик әдәбијјаты мөвчуддур. Чүмләјә функсионал-коммуникатив, психоложи бахымдан јанашма актуал үзвләнмә тарихинин ортаја чыхмасындан чох-чох әввәл мөвчуд иди. Бу мәгамда XIX әср кәнч грамматикләр мәктәбинин рәһбәрләриндән олан мәшһур алман алими Керман Паулун, рус алими А. Потебнјанын, франсыз алими С. Вејлин адларыны чәкмәк кифајәтдир. Онлар өз тәдгигатларында чүмләнин функсионал-психоложи гатына фикир вермиш, сөз сырасына чүмлә илә објектив аләм арасында олан ујғунлуғу тәнзим едән васитә кими бахмыш вә принсип е'тибарилә XX әсрин 20-чи илләриндә Прага дилчилик мәктәбинин баниси В. Матезиусун ирәли сүрдүјү чүмләнин актуал үзвләнмәси термининә вә идејасына бундан сонра бу әтрафда јаранан бөјүк вә кениш һәчмли әдәбијјата мөһкәм, нәзәри өзүл ола билмишләр. Азәрбајчан түрк дилиндә чүмләнин актуал үзвлән-

мәсини, онун мүхтәлиф спесифик хүсусијјәтләрини өјрәнмәји актуал үзвләнмә анлајышындан башламаг мәгсәдәујғун оларды.

§ 1. ҸҮМЛӘНИН АКТУАЛ ҮЗВЛӘНМӘСИ АНЛАЈЫШЫ

Демәк олар ки, бүтүн тәдгигатчылар ҹүмләнин әсас ики сәвијјәли характерини гејд едирләр. Бу сәвијјәләр мүхтәлиф үзвләнмә методларына ујғун кәлирләр. Синтактик сәвијјә, беләликлә, ҹүмлә үзвләринә көрә үзвләнмә илә јанашы (грамматик үзвләнмә илә јанашы), ејни заманда хүсуси бир үзвләнмә сәвијјәсинә маликдир. Бу хүсуси үзвләнмә сәвијјәси ҹүмләнин актуал үзвләнмә сәвијјәси кими өзүнү көстәрир. Бәлкә дә, бу үзвләнмәни тәмиз синтактик үзвләнмә адландырмаг доғру олмазды. Белә ки, бурада ҹүмләнин мәнтиги гатына доғру чох чидди бир ирәлиләјиш вардыр. Бо ҹүмлә үзвләринә көрә апарылан синтактик (грамматик) тәһлил мәнтиги грамматик сәвијјәдә субјект—предикат үзвләнмәсиндән фәргләнир. Мәнтиги субјект вә мәнтиги предикат анлајышлары ортаја чыхыр. Рус дилчиси В. З. Панфиловун гејд етдији кими, ҹүмләнин синтактик сәвијјәсини мәнтиги сәвијјәдән фәргләндирмәк, ајырмаг лазым кәлир[1]. Башга рус дилчиләри дә ики мәрһәләни, ики јарусу бир-бириндән фәргләндирирләр. Садәҹә бу фәргләнмә башга ҹүр адландырылыр. Мәс., И. П. Распопов бу сәвијјәләри конструктив-синтактик вә коммуникатив-синтактик дејә адландырыр[2].

И. Ф. Вардул һәмчинин ҹүмләнин гурулушунда ики јарусу ајырыр — синтактик јарусу вә супрасинтактик јарусу о да фәргләндирир[3].

Үмумијјәтлә, дедијимиз кими, ҹүмлә гурулушунда ики сәвијјәнин ајрылмасы тәбии олараг, ики ҹүр үзвләнмәнин формалашмасына кәтириб чыхарыр. Бу үзвләнмәләрдән бири синтактик (грамматик) үзвләнмә, јә'ни ән'әнәви олараг мәк-

[1] Панфилов В. З. Взаимоотношение языка и мышления. М., 1971, сәһ. 162. Јенә дә онун: Грамматика и логика (грамматическое и логико — грамматическое членение предложения). М. —Л., 1963, сәһ. 80.

[2] Бах.: Распопов И. П. Актуальное членение предложения в русском языке. Уфа, 1961; Јенә дә онун. Строение простого предложения в современном русском языке. М., 1970, сәһ. 31.

[3] Бах.: Вардуль И. Ф. Основы описательной лингвистики. М., 1977, сәһ. 291.

тәб грамматикаларындан таныш олан чүмлә үзвләринә көрә үзвләнмәдир. О бири үзвләнмә мәнтиги,-психоложи, функсионал,-коммуникатив имканлары нәзәрә алан мәнтиги-синтактик үзвләнмә, башга сөзлә десәк, актуал үзвләнмәдир.

Актуал үзвләнмәјә даир зәнкин елми әдәбијјат вар вә биз бурада үзвләнмә илә әлагәдар тәдгигатларын ортаја чыхмасына, фикирләр вә идејаларын формалашмасы тарихинә хүсуси олараг јер ајырмајачағыг, бу чох кениш вә дәрин мөвгенин ишләнмәсини тәләб едәрди. Чүмләнин актуал үзвләнмәси илә бағлы бу вә ја башга идејаларын еволјусијасы да бизим әсас мәгсәдимиз дејил. Бурада биз Азәрбајчан түрк чүмләсинин спесифик хүсусијјәтләриндән, чәһәтләриндән чыхыш едәрәк, актуал үзвләнмәнин үзвләнмә методларындан бири кими онун гурулушуна тәтбиг едилмә имканларындан вә бунунла әлагәдар актуал үзвләнмәнин үмуми ганунаујғунлугларындан сөз ачачағыг. Азәрбајчан түрк дилиндә актуаллашмаја хидмәт едән васитәләр (фонетик, лексик, морфоложи, синтактик) бизим диггәт мәркәзимиздә олачаг. Әсас мәгсәдимиз бу васитәләрин көмәји илә чүмләнин актуал үзвләнмәсинин Азәрбајчан түрк дили материаллары әсасында принсипләринин мүәјјәнләшдирилмәсидир.

Мәсәләнин тарихини хүсуси олараг изләмәсәк дә, бир-ики моментә диггәт јетирмәк лазымдыр, вачибдир. Чүмләнин актуал үзвләнмәси проблеми һәртәрәфли вә системли шәкилдә Прага дилчилик мәктәбинин үзвләри тәрәфиндән өјрәнилмишдир[4]. Онлар бу мәсәләни елми шәкилдә арашдырмаға башлајандан аз сонра проблем совет дилчиләри тәрәфиндән тәдгиг олунмаға башланды[5].

Көстәрилән проблемә јанашаркән илк нөвбәдә белә бир суала чаваб вермәк лазым кәлир: Чүмләнин синтактик гурулушунун онун формал грамматик өзүлү илә чүмләнин актуал үзвләнмәси арасында әлагә вармы, башга сөзлә десәк, чүмләнин формал вә актуал үзвләнмәләри бир-бирилә гаршылыглы шәкилдә әлагәли ола биләрләрми? Бу суал чох вачиб суалдыр вә нәзәрдән кечирилән проблемин әсас мәсә-

---

[4] Бах.: Лаптева О. И. Чехословацкие работы последних лет по вопросам актуального членения предложения. — «Вопросы языкознания» журналы, № 4, М., 1963; Сизова И. А. Что такое синтаксис? М., 1966, сәһ. 39.

[5] Рус дилчиләриндән И. А. Распоповун, В. З. Панфиловун, Т. М. Николајеванын, И. И. Ковтунованын, В. Е. Шевјакованын, К. Г. Крушелнитскајанын, О. И. Лаптеванын, Н. А. Слјусареванын вә башгаларынын әсәрләрини мисал кәтирмәк олар.

ләләриндән биридир, белә ки, В. Матезиусун да гејд етдији кими, актуал вә формал үзвләнмәләр арасындакы мүнасибәт һәр бир дилдә өзүнү көстәрән ән сәчијјәви хүсусијјәтләрдәндир[6].

В. Матезиус өзүнүн бу фикринә гејд едилән әсәринин башга бир јериндә гаршы чыхыр вә јазыр ки, чүмләнин актуал үзвләнмәси илә онун формал үзвләнмәси кәскин шәкилдә гаршылашдырылмалыдыр[7]. Бу фикри ејни заманда вахтилә бу истигамәтдә ишләјән бә'зи совет дилчиләри дә мүдафиә едирдиләр. Өз тәдгигләриндә әсасән белә марағлы фактдан чыхыш едирдиләр ки, чүмләнин һәр бир үзвүнүн принсип е'тибарилә коммуникатив јүкү ола биләр, јә'ни һәр бир чүмлә үзву чүмләнин синтактик үзвләнмә сәвијјәсиндә өз кејфијјәтләрини итирмәдән актуал үзвләнмә терминләри илә десәк, «јени» вә «көһнә» ола биләр. Вә мәһз бу јөнәт В. З. Панфиловун да гејд етдији кими, «чүмләнин актуал үзвләнмәси онун синтактик үзвләнмә сәрһәдләриндән кәнара чыхмасыны көстәрир»[8]. Башга бир рус дилчиси Т. Ломтев дә бу фикирлә шәрик олдуғуну билдирир[9].

Дикәр тәрәфдән актуал үзвләнмәни мә'на үзвләнмәси кими адландыран К. Г. Крушелнитскаја да гејд етдији кими, чүмләнин чүмлә үзвләринә кәрә грамматик үзвләнмәси илә мә'на үзвләнмәси (актуал үзвләнмәси) арасында В. Матезиус вә бир сыра башга тәдгигатчыларын да гејд етдији кими, кәскин сәдд гојмаг үчүн әсас јохдур[10].

Бизә белә кәлир ки, бу чүр гаршылашдырманы (әкәр доғрудан да, реалдырса) јенә дә һәр нечә олурса олсун бир там, бүтөв објектин, јә'ни чүмләнин ичиндә баш вермиш бир һадисә кими габул етмәк лазымдыр. Тәбии ки, бу һалда һәтта чүмләнин ики мухтәлиф чүр үзвләнмәси арасында фәал гаршылыглы әлагәни вә гаршылыглы тә'сири нәзәрә алмаг мүмкүн олмаз. Белә ки, бу гаршылашдырманын сәчијјәси белә

[6] Бах.: Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения.— «Пражский лингвистический кружок». китабында. М., 1967, сәһ. 240.

[7] Јенә орада, сәһ. 239.

[8] Панфилов В. З. Грамматика и логика (грамматическое и логико-грамматическое членение простого предложения). М.—Л., 1963, сәһ. 38.

[9] Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории. М., 1972, сәһ. 17.

[10] Бах.:Крушельницкая К. Г. К вопросу о смысловом членении предложения.— Вопросы языкознания. М., 1956, № 5. сәһ. 59.

әлагәләри инкар етмир. Беләликлә, гејд етмәк олар ки вә јәгин ки, бу ән доғру чыхыш јолу вә, ики әкс гүтбү бирләшдирән чыхыш јолу да бу оларды: бу мүхтәлиф үсулларла апарылан үзвләнмәләр бир-бириндән кәскин чәкилмиш сәрһәд хәтләри илә ајрылмырлар. Бизә еіни заманда елә кәлир ки, бу үзвләнмә үсуллары арасында мүнасибәти мүәјјәнләшдирәркән «објектив дејим» вә «субјектив тә'сир» анлајышларындан чыхыш етмәк мәгсәдәујғун оларды. Чүмләнин коммуникатив тәрәфинин актуал үзвләнмә васитәләри илә тәдгиги нәтичә олараг һәмин чүмләнин формал аспектинин грамматик үзвләнмәсинин дә даһа дәрин гатынын дәрк едилмәсинә кәтириб чыхарыр. Белә оларкән чүмләнин грамматик структуру кими онун семантик структуру — јә'ни коммуникатив тәрәфинин өјрәнилмә әһәмијјәти гат-гат артмыш олур.

Актуал вә формал үзвләнмә арасындакы әлагәләр бир дә она көрә шүбһә доғурмур ки, һәр бир чүмлә һәм формал, һәм дә семантик бахымдан формалашаркән гаршысына бир ајдын мәгсәд гојур — бүтөвлүкдә коммуникатив просесин әвәзедилмәз елементи мәгсәдини. Чүмләнин мәһз коммуникатив аспекти даһа вачиб вә сон сәвијјәдир. Вә тәбии ки, нә формал, нә дә семантик аспектләр ајры-ајрылыгда бу коммуникатив аспекти там шәкилдә әвәз едә билмәз. Диккәт тәрәфдән конкрет тәдгигат заманы үстүнлүјү бу аспектләрдән һәр һансы биринә— формал, јахуд семантик аспектә вермәк-гејри мүкүндүр. Белә ки, һәр һансы аспектдәки дахили дәјишмә башга аспектдә дә дәјишмәјә сәбәб олур.

Әкәр бу чүмләнин сөз сырасыны формал—синтактик аспектин факты кими гәбул етсәк, о заман бизим актуал вә синтактик үзвләнмә арасындакы әлагәдән даһа чох данышмаг әсасымыз олар. Елә бирчә бу факты — түрк чүмләсиндә хәбәрин синтактик планда дикәр чүмлә үзвләринә көрә сон мөвге постпозисија тутмасы фактыны көтүрәк. Түрк дилләриндә хәбәрин стандарт јеринин чүмлә сону олмасыны бүтүн түркологлар гејд едирләр. Вә актуаллашма нәтичәсиндә бу хәбәрин өз стандарт јерини дәјишиб, чүмләнин ичинә доғру «јүрүшү»— орта вә өн мөвгеләрә чыхмасы билаваситә формал синтактик гатда мәһз актуаллашма имканларынын тә'сири илә бағлыдыр. Әлагә көз габағындадыр. Әкәр сәрбәст сөз сырасына малик олан дилләр үчүн хәбәрин јердәјишмәси синтактик планда информатив дејилсә, түрк дилләриндә, о чүмләдән Азәрбајчан түрк дилиндә чүмлә үзвләринин сабит мүәјјәнләшмиш синтактик позисијаларынын олдуғуна көрә белә бир һал рел-

јефчәсинә габарыглашыр вә бурада артыг јердәјишмә информативләшир, өзү илә әлавә мә'лумат кәтирир. Бу мә'лумат һәм үслуби, һәм дә коммуникатив-ситуатив маһијјәтдә олур.

Мә'лумдур ки, чүмләнин актуал үзвләнмәси чүмләнин мәнтиги базасына, чүмләнин нитг просесиндә нормал ишләмәни тәнзимләјән екстралингвистик просесә әсасланыр. Актуал үзвләнмәнин ајры-ајры категоријаларынын мүәјјәнләшмәси чүмләнин тәркиб компонентләринин мәнтиги бахымдан јерләшмәси илә бағлыдыр. Бу компонентләр ики група — субјект вә предикат гүтбүнә аид олуб, чүмләдә гүтбләр јарадыр. Синтактик фикрин инкишафы просесиндә ајры-ајры тәдгигатчылар субјект вә предикат гүтбүнү ајры чүр адландырырлар. Субјект групуну тема, чыхышлыг һиссә, верилмиш һиссә, әсас һиссә, психоложи-субјект вә башга чүр адландырырлар. Предикат групуну рема, јени һиссә, нүвә, психоложи-предикат вә с. адландырырлар. Бунларын маһијјәти табии ки, дәјишмир. Дилчиликдә психолокизм өз тә'сирини синтактик тәдгигатларын бу саһәсиндә көстәрир. Һәлә XIX әсрдә бөјүк алман дилчиси, кәнч грамматикләр мәктәбинин рәһбәрләриндән бири Керман Паул өз мәшһур әсәриндә бу истигамәтдә мүләһизәләр јүрүдәркән психоложи-субјект, психоложи-предикат дејәрәк чүмләдә ики гүтбү ајырмышдыр[11]. Онун ардынча рус дилчиси Ф. Фортунатов һәмчинин психоложи һөкмдә психоложи мүбтәданы вә психоложи хәбәри бир-бириндән ајырыр. Фортунатова көрә, данышанын дил шүурунда илкин үзә чыхан нәдирсә, о психоложи субјектдир, психоложи предикат исә данышанын бу субјект һагда нә дүшүндүјүдүр[12]. Рус дилчилијинин тарихини араштыран Ф. М. Березин јазыр ки, психоложи һөкм һагда Фортунатовун тә'лими Авропадакы XIX әсрин ахырындакы синтактик фикрин әсас апарычы истигамәтләри илә сәсләширди. Бу истигамәтләр исә нәһајәтдә психоложи синтаксис кими формалашырды вә өз әксини Қ. Паулун тә'лиминдә тапырды[13].

Чүмләнин актуал үзвләнмәсиндә мәнтиги вә психоложи моментләр, факторлар бу вә ја башга дөврләрдә һәмишә гејд олунмушлар. Мәс., профессор Отто Јесперсен ејни лексик долумда олан чүмлә илә сөз сырасыны гаршылашдырыр.

---

[11] Пауль Г. Принципы истории языка. М., 1960, сəh. 339.

[12] Бах.:Фортунатов Ф. Ф. О преподавании грамматики русского языка в средней школе. Избранные труды. т. 2, М., 1957, сəh. 449 — 450.

[13] Бах: Березин Ф. М. Очерки по истории языкознания в России (конец XIX — начала XX вв.). М., 1968, сəh. 90.

Меһрибан ата вә ата меһрибандыр. Вә белә бир нәтичәјә кәлир ки, һәр ики һалда «меһрибан» сөзү мәнтиги нөгтеји-нәзәрдән «ата» мүбтәдасына мүнасибәтдә хәбәр ролунда чыхыш едир[14].

Беләликлә, чүмләнин онун актуал үзвләнмә нөгтеји-нәзәриндән өјрәнилмә имканы вә һәтта еһтијачы бир даһа белә бир факты тәсдиг едир ки, данышанын дил шүурунда мәнтиги, психоложи вә сырф дил структурлары чох сых шәкилдә бир-биринә гарышмышлар.

Мәнтиги һөкмүн гурулушу илә аналокијада чүмләнин мә'на әсасынын структуру гурулур вә о да өз нөвбәсиндә актуал үзвләнмә үчүн чох әлверишли бир шәраит јарадыр. Нитг сәвијјәсиндә һөкмүн субјекти фактики олараг, сөјләмин темасы илә, һөкмүн предикаты исә сөјләмин ремасы илә ејнидир. Биз бурада вә даһа сонра бу мөгамла әлагәдар әсасән тема вә рема терминләриндән истифадә едәчәјик. Илк өнчә онларын маһијјәти барәдә данышаг.

Тема сөјләмин елә бир махсуси синтактик фонудур ки, бу фон сөјләмин рематик һиссәсинин үзә чыхмасына, габармасына хидмәт едир. Принсип е'тибарилә тема һәмишә өзүндән әввәлки контекстдә вә дил ситуасијасына түшланыр, онунла әлагәлидир, ондан доғур. Чүмләнин мәнтиги грамматик сәвијјәсиндә онун тематик һиссәси мә'лум сајылыр. Белә ки, бу мә'лумлулуг һәм информасија өтүрәнә, һәм дә информасијаны гәбул едәнә — адресанта ејни заманда аид олур. Бу һиссә өзүндән әввәлки контекстә түшланыр вә ејни заманда чүмлә әтрафы ситуатив структураја чыхыр вә чүмлә дахилиндә мәнтиги бахымдан фәргләнмир.

Тема һәм данышанын, һәм гәбул едәнин үмуми билик базасыдыр. Бу үмуми билик олмаса, принсип е'тибарилә информасија өтүрмәк нөгтеји-нәзәриндән ирәли аддым атмаг мүмкүн олмаз. Мәһз белә үмуми билик бир трамплин кими фикрин кәләчәк инкишафынын әсасында дурур вә ону һазырлајыр.

Рема исә әксинә, мә'луматын әсас нүвәсини вә јенилијини тәшкил едир. Сөјләмдә нә дејилдијинин тәмсилчиси олан рема нитг фәалијјәти заманы мүәјјән дәрәчәдә актуаллашмаға, хүсуси олараг нәзәрә чатдырылмаға мә'руз галыр. Бу чүр актуаллашма мүхтәлиф дил васитәләри илә һәјата кечмир. Бу барәдә бир гәдәр әтрафлы данышачағыг.

---

[14] Бах.: Есперсен О. Философия грамматики. М., 1958, сәһ. 168.

Гејд етмәк лазымдыр ки, чүмләдә рема һәм просодик-екстралингвистик васитәләрин, һәм дә формал-грамматик васитәләрин көмәји илә актуаллашдырылыр, хүсуси нәзәрә чарпдырылыр. Рема чүмләдә хүсуси олараг, адресата үнванланмыш һәмән намә'лум һиссәдир ки, онун көмәји илә мүәјјән ентропијанын арадан көтүрүлмәси нәзәрдә тутулур, башга сөзлә десәк, информасија гәбул едәндә информасија гытлығынын азалмасы мәгсәд кими гаршыја гојулур. Тема вә ремалын гаршылыглы әлагәси вә гаршылыглы шәкилдә узлашмасы, беләликлә, чүмләнин мәнтиги-семантик грамматик әсасынын мөһкәмләнмәсини шәртләндирмиш олур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, һәм тема, һәм дә рема өз тәркибиндә чүмләнин даими синтактик үзвләрини сахламырлар, онларын тәркиби даими дејил, һәмишә ејни үзвләр илә долмур. Тема һәмишә мүбтәда дејил, рема да һәмишә хәбәр дејил. Теманын тәркибинә мүбтәда, тамамлыг, хәбәр дахил олан кими, реманын тәркибинә дә мүбтәда, хәбәр, тамамлыг дахил ола билир. Актуал үзвләнмә компонентләринин грамматик тәркибинин гејри-сабитлији өз нөвбәсиндә башга бир чәтинлији ортаја чыхарыр. Тәдгигатчыларын гејд етдији кими, бә'зән садәчә олараг теманын тәркибини реманын тәркибиндән кәскин фәргләндирмәк олмур. Бу һалы чох вахт икинчи дәрәчәли үзвләрлә вә мүхтәлиф тәркибләрлә јүкләнмиш услуби чәһәтдән мүрәккәбләшмиш чүмләләрә аид етмәк мүмкүндүр[15].

Үст-үстә тема вә рема мә'луматын бүтүн тәркибини әһатә едир. Мә'луматы башларкән адәтән, теманы адландырыб, теманы мүәјјәнләшдириб, сонра јенә дә тема әтрафында фырланырлар: јенә дә теманы артыг бу дәфә рема васитәсилә дәгигләшдирирләр. Беләликлә, теманы дәгигләшдирилмиш рема кими дә адландырмаг олар.

Беләликлә, мә'луматы тема илә дәгигләшдирилмиш ремалын чәминә бәрабәрләшдирмәк мүмкүндүр. Вә бу һал истәнилән дилдә предикатларын мүәјјәнләшмәсиндә әсас чыхыш нөгтәси ола билир[16].

Ајры-ајры түрк дилләриндә вә үмумијјәтлә, түркологијада билаваситә функсионал синтаксис вә јахуд функсионал синтаксисә һәзырлыг сәпкили тәдгигатларда чүмләнин актуал үзвләнмәси мәсәләсинә бу вә ја дикәр дәрәчәдә тохунулмуш-

[15] Муг. един: Крушельницкая К. Г. К вопросу о смысловом членении предложения — «Вопросы языкознания» журналы. М., 1956, № 5, сәһ. 60

[16] Мельников Г. П. Синтаксический строй тюркских языков и позиции системной лингвистики. — Народы Азии и Африки. М., 1969, № 6, сәһ. 10°.

дур, М. З. Зәкијевин, Г. П. Мелниковун, Ә. Чавадовун, С. А. Соколовун, А. С. Сафајевин, З. Р. Кәримовакын вә башгаларынын әсәрләриндә чүмләнин актуал, функсионал семантик үзвләнмәси илә бағлы мәсәләләрә тохунулмушдур. Азәрбајчан түрк дилчилијиндә нә функсионал синтаксис мәсәләләри, нә дә онун тәркиб һиссәси олан чүмләнин актуал үзвләнмәси мәсәләси вә бунунла бағлы чүмлә гатынын ики сәвијјәли сәчијјәси системли шәкилдә өјрәнилмәмишдир. Һәр һалда бу истигамәтдә јазылмыш чидди бир тәдгигат һазырламаг мүмкүн дејил. Ајры-ајры мәгаләләр јазылмышдыр ки, онлар да рус совет дилчиләринин, ејни заманда чехословакијалы дилчиләрин, әсасән В. Матезиусун вә И. П. Распоповун мүәјјәнләшдирдикләри үсулларла умуми шәкилдә актуал үзвләнмә илә бағлы мүлаһизәләр сөјләмәјә чәһд едилмишдир. Тәәссүф ки, бу мүлаһизәләр дә орижинал олмамышлар. Азәрбајчан түрк дилинин орижинал синтактик гурулушу, хүсусилә чүмлә гурулушу актуал үзвләнмәнин бу дилләрин материаллары әсасында бир сыра гијмәтли нәтичәләринә кәтириб чыхара биләрди. Бунунла јанашы, гејд етмәк лазымдыр ки, актуал үзвләнмә методикасынын бә'зи елементләрини бөјүк Азәрбајчан дилчиси Ә. Дәмирчизадәнин һәлә 1947-чи илдә јаздығы «Мүасир Азәрбајчан дили. Чүмлә үзвләри». адлы әсәриндә көрмәк мүмкүндүр. Актуал үзвләнмәни, чүмләнин функсионал сәвијјәсини өјрәнмәји гаршысына мәгсәд гојмаса да, мүәллиф санки интуитив шәкилдә сөз сырасынын хүсуси әһәмијјәтини, онун чүмлә сырасы илә әлагәсини вә бунларын фикир сөјләнилмәсиндә хүсуси ролуну гејд етмишдир. Бундан әлавә, Ә. Чавадовун «Дил ваһидләринин сыраланмасы» (Азәрбајчан дили материаллары әсасында) јаздығы докторлуг ишини гејд етмәк олар. Бурада да әсас мәгсәд актуал үзвләнмәни өјрәнмәк олмаса да, һәр һалда кениш планда функсионал синтаксисин өјрәнилмәсиндә бу тәдгигатын әһәмијјәтини көрмәмәк мүмкүн дејил[17].

Јенә дә тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, дилчилијимизин бу истигамәти хүсуси олараг, бу мәгсәдә доғру давам етдирилмәмишдир вә бунун нәтичәсиндә синтактик тәдгигатын чох вачиб бир саһәси бу күнә гәдәр дилчилијимизин «хам торпағы» шәклиндә галмагдадыр. Чүмләнин мәнтиги грамматик

[17] Бах.: Дәмирчизадә Ә. Мүасир Азәрбајчан дили. Чүмлә үзвләри. Бакы, 1947. сәһ. 7, 8, 80. Һәмчинин мүгајисә един: Джадавол А. М. Порядок языковых единиц (Азәрбајчан дили материаллары әсасында). Докт. дисс. Бакы, 1975, сәһ. 51 — 63.

сөвијјәсинин өјрәнилмәмәси, онун нитг просесиндә ишләм мәғамынын мүәјјәнләшдирилмәмәси, башга чүмләләрлә әлагә үсулларынын ајдынлашмамасы она кәтириб чыхарыр ки, Азәрбајҹан түрк дилинин синтактик тәдгигатларында чүмлә семантикасынын, чүмләнин мүхтәлиф семантик гатлары чүмләнин контекстлә, еjни заманда ситуасија илә әлагә принсипләри там шәкилдә унудулмушдур, нәзәрә алынмамышдыр. Бу исә өз нөвбәсиндә чүмлә гурулушунун ајрыча олараг өјрәнилмәсиндән мүрәккәб синтактик бүтөвләрин гурулушунун өјрәнилмәсинә апаран мәнтиги вә тәбии кечиди сон дәрәчә ләнкитмишдир. Вә елә буна көрә дә тәбии олараг функсионал синтаксисин базасы олан мүрәккәб синтактик ваһидләр, конкрет олараг мәтн синтаксиси Азәрбајҹан түрк дилиндә хүсуси вә һәртәрәфли тәдгигатын објекти олмамышдыр.

Чүмләнин актуал үзвләнмәси чүмләнин актуаллашмыш вә актуаллашмамыш компонентләринин гаршылыглы шәкилдә бир-биринә ујғунлашмасы принсипинә әсасланыр. Чүмләнин мүәјјән компонентләринин актуаллашмасы онун башга компонентләр сырасындан хүсуси олараг сечилиб ајрылмасыдыр. Хүсуси олараг сечилмә хүсуси васитәләрлә һәјата кечирилир. Вә бу сечилмә чүмләнин һәмән компонентинин чүмләнин кирдији коммуникатив просесдә хүсуси ролу олдуғуну габартмаг үчүндүр. Тәбии олараг нитг просесиндә чүмләнин мүәјјән компонентләринин сечилмәси вә ја актуаллашмасы ресипијент, ја'ни гәбул едән тәрәфиндән чүмләнин мә'на- мәзмун өзүлүнүн адекват шәкилдә дешифрә едилмәсинә хидмәт едир. Данышыг дилиндә вә јазы дилиндә актуаллашма принсипләри бир чох һалларда бир-биринә ујғундур. Амма нитг фәалијјәтинин бу мүхтәлиф сфераларындакы бу вә ја дикәр үсуллар аз вачиб вә ја чох вачиб, биринчи вә икинчи дәрәҹәли ола биләр. Бу һала В. Матезиус вә башга тәдгигатчылар да диггәт јөнәлтмишләр вә гејд етмишләр ки, актуал үзвләнмәнин данышыг дилиндәки мәнзәрәси јазы дилиндә олдуғундан даһа зәнкиндир.

Данышыг дилиндә актуаллашма әсас е'тибарилә интонасија, вурғуја, данышыг темпинә, данышыг тонуна вә башга просодик һадисәләрә әсасланараг баш верир. Актуаллашмаја көмәк едән формал грамматик әламәтләр данышыг дилиндә көмәкчи фактор ролуну ојнајыр, һәтта сөз сырасы да бир чох һалларда көмәкчи рол ојнамагдан о тәрәфә кедә билмир. Јазы дилинә кәлдикдә исә бурада илк нөвбәдә өн плана актуаллашдырманын формал әламәтләри, еjни замада актуал

үзвләнмәјә хүсуси такан верән сөз сырасы вә башга амилләр чыхыр.

Бизә белә кәлир ки, Азәрбајҹан түрк дилиндә бу вә ја башга ҹүмлә компонентинин (үзвүнүн) актуаллашмасына шәраит јарадан, сәбәб олан мүхтәлиф үсуллары системләшдирмәк мәгсәдәујғун оларды. Дилимизин ҹүмлә гурулушу илә бағлы олараг актуаллашманын бу үсулларыны көстәрмәк олар:

1. Сөз сырасы васитәсилә актуаллашма.
2. Формал-грамматик васитәләрин көмәји илә олан актуаллашма.
3. Просодик актуаллашма.

Бунларын һәр бири үзәриндә ајрыҹа дајанмаг лазымдыр.

§ 1. СӨЗ СЫРАСЫ ВАСИТӘСИ ИЛӘ АКТУАЛЛАШМА

Хүсуси гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајҹан түрк дилиндә бир чох башга мүхтәлиф системли дилләрдә олдуғу кими ҹүмлә үзвүнүн актуаллашмасы јазылы дилдә әсасән сөз сырасынын һесабына һәјата кечирилир.

Беләликлә, сөз сырасы өзүнү нәинки үслуби ҹәһәтдән ҹүмләнин лазымлы васитәси кими көстәрир, еjни заманда дәһа там коммуникативлијә, дәһа там информативлијә хидмәт көстәрән амил кими дә чыхыш едир. Рус дилчиси И. И. Ковтунованын да доғру олараг гејд етдији кими, сөз сырасынын актуал үзвләнмәјә мүнасибәти форманын функсијаја мүнасибәти кимидир[18]. Һәгигәтән дә, актуал үзвләнмә заманы ҹүмлә хүсуси олараг гурулур, онун композисијасы елә бир һала кәтирилир ки, ән ваҹиб информасија «габаға дүшмәсин, өзүнү әввәлә салмасын». Ҹүмлә гурулушунда өзүнә мүәјјән мәкан тутан јени мә'лумат коммуникатив актын психоложијасына ујғун олараг шүурлу суратдә ҹүмләнин сонуна доғру јерләшдирилир. Белә оларкән тәбии ки, ҹүмләдә сөз сырасынын субјектив тәзаһүрү мејдана чыхыр вә сөз сырасынын ҹүмләдә тәбии, објектив аһәнки позулур. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, субјективлик бу һалда мүәјјән мә'нада ганунаујғун бир сәҹијјә дашыјыр, чүнки мәгсәдәујғун шәкилдә сечилән вә груплашан ситуасија системинин символлары олан тема-рема

---

[18] Бах: Ковтунова И. И. Современный язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. М., 1976, с. 9.

үзвләнмәсини шәртләндирир. Бурадача ону да гејд етмәк лазымдыр, ки чүмләнин бир чох һалларда нејтрал адландырылан сөз сырасы објектив сөз сырасындан фәргләнир вә булар ејни шеј дејилләр. Објектив сөз сырасы дејәркән мүәјјән дил үчүн инвариант сөз сырасы нәзәрдә тутулур, бу гурулушун шәртләндирдији гурулуш нәзәрдә тутулур. Азәрбајҹан түрк дили үчүн инвариант әсас сыраланма кими белә бир сыраланма өзүнү көстәрир ки, бурада мүбтәда илкин—биринҹи мөвгедә, хәбәр сонракы—сон мөвгедә јер тутур. Бүтүн дикәр чүмлә үзвләринин белә чәрчивәјә салынмасы өз-өзлүјүндә нејтрал сајыла билмәз. Белә ки, истәнилән чүмлә, әлбәттә ки, коммуникатив просесин ишләм мәгамынын вәһиди олан чүмләдән сөһбәт кедир, препозитив вә постпозитив компонентләрә үзвләнир, булара үјғун олараг тәбии шәкилдә илкин тема, сонра рема өзүнү көстәрир. Хәбәрин чүмләнин сонунда јерләшдији нејтрал сөз сырасы мүәјјән шәраитдә һеч дә нејтрал сајылмаја билэр. Белә ки, белә сыраланмада актуаллашмыш үзв мәнз хәбәр олачагдыр. Буна бахмајараг, һәлә бу һал о демәк дејил ки, хәбәрин објективчәсинә верилмиш сондакы мөвгеји бу чүмлә үзвүнүн мәһз актуаллашмасы илә бағлыдыр. Белә ситуасијаны конкрет, хүсуси һал кими гәбул етмәк лазым калир. Белә ки, актуал үзвләнмә өз параметрләринә көрә синтактик нејтрал сөз сырасы илә үст-үстә дүшүр.

Азәрбајҹан түрк дили чүмләсинин принсип е'тибарилә көскин, сабит, мөһкәм сөз сырасына малик олмасы актуал үзвләнмә елементләринин тәзаһүрү үчүн чох мүнбит бир зәмин јарадыр. Иш бурасындадыр ки, сабит сөз сырасы заманы актуаллашма нәтиҹәсиндә баш верән һәр һансы јердәјишмә чүмләнин гурулушунда чох ајдын, габарыг шәкилдә онун әсас сәтһиндән сечилир, фәргләнир.

Беләликлә, чүмләнин актуаллашмыш үзвү үчүн (сонунчу) чүмләдәки сон мөвгејини мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр. Бу сон мөвге билаваситә хәбәрдән әввәлки мөвгедир. Елә бурадача изаһ едәк ки, хәбәрин өзүнүн актуаллашдығы заман бир сыра әлавә дәгигләшмәләрә еһтијаҹ јаранир ки, онлары да јери кәлдикҹә гејд едәҹәјик.

Азәрбајҹан түрк дили чүмләсиндә хәбәрдән өнчәки мөвгедән башга, актуаллашмыш үзвүн даһа бир мөвгејини мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр. Бу реманын — јени мә'лумат дашыјан актуал үзвүн чүмләнин башга тәркиб компонентләринә мүнасибәтдә мүтләг постпозисија мөвгејидир.

Беләликлә, Азәрбајҹан түрк дили ҹүмләсиндә реманын ики мөвгејини мүәјјәнләшдирмәк олар.

Реманын биринчи мөвгеји хәбәрин постпозисијасыны нәзәрә алараг ҹүмләдә објектив сөз сырасы шәраитиндә хәбәрдән әввәлки мөвгедир. Реманын икинчи мөвгеји мүтләг постпозисија мөвгејидир. Тәбии ки, бу чүр һаллары нәзәрдән кечирәркән сөһбәт әдәби дилдән, јазы дилиндән кедирсә, бу вә ја башга әдәби дилин спесифик хүсусијјәтләрини нәзәрә алмаг лазымдыр. Ајдын бир һәгигәтдир ки, бәдии әдәбијјатда ҹүмләнин сөз сырасы бир чох һалда тәбии олараг мүәллифин услубундан асылы олур. Башга тәрәфдән о ҹәһәти дә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, ҹүмләдә рема үчүн ики мөвгенин мүәјјәнләшдирилмәси өз-өзлүјүндә актуаллашманы даһа күчлү, даһа зәиф дејә һиссәләрә бөлә биләр. Вә белә бир алтернативлик, јә'ни актуаллашма үчүн һансы мөвгенин сечилмәси имканы бүтөвлүкдә ҹүмлә тәркибиндә информатив мәркәзләрин чох мүһүм, аз мүһүм олмасындан доғур. Бу, информатив мәркәзләрин мүһүмлүлүк нөгеји-нәзәриндән бир-биринә јахын олмасындан доғур.

Бизә белә кәлир ки, Азәрбајҹан түрк ҹүмләсиндә күчлү актуаллашма мөвгеји ҹүмләнин мүтләг постпозисијасыдыр. Белә ки, бу мөвге ејни заманда мувафиг емосионал кәркинликлә дә мүшајиәт едилир. Түрк дилләриндә башга күчлү актуал мөвге дә ола биләр. Мәс., газах дилиндә хәбәрдән әввәлки мөвге мүтәхәссисләр тәрәфиндән күчлү актуаллашма мөвгеји һесаб олунур[19].

Зәиф актуаллашма исә тәбии олараг, хәбәрдән әввәлки мөвгени тутур. Актуаллашманын бу мөвгеји, јә'ни хәбәрдән әввәлки мөвгеји бир нөв ҹүмләнин информатив кәркинлијинин елә бил еһтијат потенсиалыны тәшкил едир вә Азәрбајҹан түрк дилинин, еләҹә дә бүтүн түрк дилләринин ҹүмлә гурулушунда тема-рема мөвгеләринин мүәјјәнләшмәсиндә хүсуси, өзүнәмәхсус јер тутур. Бу өзүнәмәхсуслугун бүтүн түрк дилләринә шамил едилмәси әсассыз дејил. Белә ки, Азәрбајҹан түрк дили ҹүмләсиндән башга реманын белә мөвгеји муасир өзбәк дилиндә мүшаһидә едилир. Өзбәк дилиндә актуал үзвләнмәни тәдгиг едән З. Кәримованын фикринчә, мәнтиги-грамматик

---

[19] Мүг един: Амиров Р. С. Способы актуального членения в казахском языке. Советская тюркология. Бакы, 1970, № 6, сәһ. 35.

предикаты ифадә едән чүмлә үзву өзбәк дилиндә билаваситә хәбәрдән әввәлки мөвгени тутур[20].

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, өзбәк дилиндә реманын бу зәиф позисијасы З. Кәримованын вә Б. Уринбајевин тәдгигатларындан чыхыш етсәк, бу дилдә реманын јеканә мөвгејидир. Вә беләликлә, бизә бу һалда ону гејд етмәк галыр ки, өзбәк дилиндә зәиф вә күчлү дејә ајырдығымыз актуаллашма дәрәчәси вә актуаллашманын өзүндәки фәрг өзүнү көстәрмир.

Мүхтәлиф чүмлә үзвләринин актуаллашма ганунаујғунлугларыны конкрет материала әсасланараг көстәрмәк мәгсәдәујғун олардı. Доғрудан да, мүтәхәссисләрин гејд етдији кими, актуал үзвләнмәнин көмәјилә истәнилән чүмлә үзвүнү предикатлашмасына наил олмаг мүмкүндүр[21].

Һәр бир чүмлә үзвүнүн актуаллашма потенсиалыны үзә чыхармагла биз һәмән чүмлә үзвүнүн дәрин гатларыны ојатмыш олуруг, онун имканларыны үзә чыхарырыг. Рема олан һәр һансы бир чүмлә үзвү чүмләдә хүсуси рол ојнамагла јанашы, ејни заманда кениш мәтндә дә өзүнүн иштирак етдији чүмләдән конардакы чүмләләр арасында бир нөв өз чүмләсинин тәмсилчиси кими чыхыш едир, өз чүмләсинин «сәфиринә» чеврилир. Өз чүмләси дахилиндәки сөз сырасынын дәјишмәсинә тәкан вермәклә јанашы, кениш мәтндә дә иштиракы ремаја дөнмүш чүмлә үзвүнүн кениш потенсиалыны ачыг шәкилдә көстәрир. Инди исә рема кими ишләнән һәр бир чүмлә үзвүнү ајры-ајры нәзәрдән кечирәк.

1. МҮБТӘДАНЫН АКТУАЛЛАШМАСЫ. МҮБТӘДА РЕМА КИМИ.

Чүмләнин бу баш үзвүнүн актуаллашмасы онун чүмлә гурулушунда сон мөвгеләрә доғру һәрәкәти илә јер тутур. Зәиф вә ја күчлү дејә ајырдығымыз актуаллашма дәрәчәләри

[20] Бах.: Кәримова Р. З. Мүасир өзбәк вә инкилис дилләриндә садә чүмләнин мәнтиги — грамматик үзвләнмәси. Намизәдлик диссертасијасынын автореферати. М., 1981, сәһ. 14 — 15. Һәмчинин мүгајисә един: Уринбајев Б. Өзбәк данышыг дилинин синтаксиси мәсәләләри. Докторлуг диссертасијасынын автореферати. Дашкәнд, 1976, сәһ. 49. Амиров О. С. Газах данышыг дили синтаксисинин хүсусијјәтләри. Док. диссертасијасы. Алма-ата, 1972.

[21] Муг един: Кацнельсон С. Д. О категории субъекта предложения. — «Универсалии и типологические исследования». (Мешаниновские чтения). М., 1974; сәһ. 123.

мүбтәдаја аид ола билир. Мүбтәданын ремалашмасы ҹүмлә гурулушунда ики мөвгедә өзүнү көстәрир. Күчлү мөвге јухарыда дејилдији кими, мүбтәда реманын ҹүмләнин мүтләг сонлугда јерләшмәси нәтиҹәсиндә јараныр. Мәсәлән, ашағыдакы мисаллара диггәт едәк:

1) Ортада дүзүлмүшдү нөв-нөв чөрәкләр, сухарылар, пахлавалар, һалвалар, конфетләр, лимон-портағаллар, гуру јемишләр (Ч. Мәммәдгулузадә); 2) Бәли, гыл көрпүдән кечәндәди тамаша (Ч. Мәммәдгулузадә); 3) Һәлә чәкилиб битирилмәмиш рәсм кими иди дәниз (Анар); 4) Әтрафдан гојулмушду јастыг вә балышлар (Ч. Мәммәдгулузадә).

Бүтүн бу кәтирилән мисалларда мүбтәдалар ҹүмләнин мүтләг сон мөвгејиндә ишләнир вә бунунла да күчлү ремалашмаға мә'руз галыр вә бурада məһз мүбтәда васитәсилә ифадә едилән анлајышлар дејимин әсас базис һиссәсини тәшкил едир. Ән начиб коркинлијини өз үзәринә көтүрүр. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, реманын күчлү мөвгеји сөз сырасыны да кәскин шәкилдә дәјишдирир. Рема мүбтәданын күчлү мөвгеји кәскин, максимал шәкилдә дәјишир. Бу һалда бәдии үслуб данышыг үслубуна јахындыр.

Актуаллашмыш зәиф мөвгеји онун хәбәрдән әввәл ишләнмәсини шәртләндирир. Мүбтәда рема оларкән белә бир мөвгенин, һалын, jə'ни онун белә бир мөвге тутмасы тәсадүфи олараг истифадә олунмур. Белә оларкән реманын дәгигләшмәси мүәјјән чәтинликләр төрәдир, амма нәзәрә алсаг ки, нејтрал сөз сырасында мүбтәданын јери мүтләг әввәлдир, о заман онун һәр һансы јердәјишмәсини илк нөвбәдә актуаллашмасы илә бағламаг лазым кәлир. Икинчи тәрәфдән адәтән мүбтәда хәбәрин билаваситә јанында ишләнәрсә, сон мөвгедә олан хәбәр өз грамматик информатив маһијјәтини хејли итирмиш олур. Бу хәбәрә там мүстәгил хәбәр сөјләмәк олмур. Елә бил бунунла да хәбәр өзүндән әввәлки мүбтәданын актуаллашмыш ролуну бир гәдәр дә габартмыш олур. Мәс., бу мисаллара диггәт едәк:

1) Ханымын сағ тәрәфиндән началник әјләшди (Ч. Мәммәдгулузадә); 2) Кәрбәлајы Исмајылын бу күнүндә онун һарајына чатан Абасгулу бәј олмушду (Ф. Кәримзадә).

Бу мисалларда биринчи ҹүмләдәки **началник** мүбтәдасы, икинчи ҹүмләдәки **Абасгулу бәј** мүбтәдасы актуаллашмаја мә'руз галыр вә бунун нәтиҹәсиндә хәбәрдән әввәлки мөвгедә ишләнир. Бу ҹүр актуаллашма зәиф актуаллашма кими гејд едилә биләр. Диггәтлә фикир версәк, көрәрик ки, мисаллар-

дакы хәбәрләр кифајәт гәдәр күчлү хәбәрләр дејилләр. Һарадаса мәзмунлары тәсвир едилән хәбәрләрдир. Вә бунун нәтичәсиндә информатив ағырлыг дашыма јүкү мүбтәданын өһдәсинә дүшүр вә онун билаваситә хәбәрә јахынлашмасындан күчлү рематик кәркинлик јараныр. Бәлкә дә, бу кәркинлијин әсас мәнбәји хәбәрлә бағлыдыр, амма биз бурада реманын мөвгејини мүәјјәнләшдирмәјә чалышмаг. Вә бу мөвге өз-өзлүјүндә дејил, мүхтәлиф үзвләрин мүнасибәтиндән формалашырса, ону да нәзәрә алмамаг олмаз, она көрә дә һәр һансы чүмлә үзвүнүн, о чүмләдән мүбтәданын актуаллашмасындан — ремалашмасындан данышаркән ајрылмыш мөвге илә јанашы, ејни заманда бу мөвгенин формалашмасына шәраит јарадан хәбәрин дә бу ремалашмаја вердији информатив кәркинликдән данышмаг лазымдыр.

Реманын зәиф мөвгеји кими ајырдығымыз мөвге она көрә белә сәчијјәләндирилир ки, реманын хәбәрдән сонра ишләндији күчлү мөвге илә мүгајисәдә мүбтәданын чүмләдә јердәјишмәси о гәдәр дә кәскин шәкилдә өзүнү көстәрмир. Мүбтәданын актуаллашмасынын зәиф мөвгеји вә мүбтәданын актуаллашмасынын күчлү мөвгеји јенә дә көрүндүјү кими, хәбәрин әтрафында, хәбәрлә мүгајисәдә мүәјјәнләшир. Хәбәр әсас чыхыш нөгтәсидир. Вә јәгин ки, бир гәдәр јухарыда сөјләдијимиз кими, ремалашманын әсас енеркија мәнбәјидир. Актуал үзвләнмәјә грамматик дүзүмдән, грамматик сәвијјәдән кәтирилә билән күч грамматик информатив бир күчдүр. Ејни һал башга чүмлә үзвләри илә дә әлагәдар онларын да ремалашмасы заманы өзүнү көстәрир.

2. ТАМАМЛЫҒЫН АКТУАЛЛАШМАСЫ

Ејни илә мүбтәдада олдуғу кими, тамамлыг да рема функсијасында чыхыш едәркән чүмләнин мүтләг сонунда күчлү мөвгејә вә хәбәрдән әввәлки јериндә зәиф мөвгејә малик олур. Тамамлыг-реманын күчлү мөвгеји чүмләнин бүтөвлүкдә структур мәканыны, јә'ни хәбәрдән әввәлки мәканыны бир нөв санки тәмизләјир вә даһа сәрбәст едир. Ән азы она көрә ки, әсас кәркинлији өзүнә јыған тамамлыг бу мәкандан көтүрүлүб, сон мөвгејә апарылыр. Мејдан, белә демәк мүмкүнсә, бош галыр. Мисаллара диггәт јетирәк:

1) Ағалар вә ханлар башладылар чај ичмәјә (Ч. Мәммәдгулузадә); 2) Уста Зејнал чубуғу тахтанын үстә гојуб көтүрдү малашы вә башлады ишләмәјә (Ч. Мәммәдгулузадә);

3) Көрүрсән сизин бу бинамус Аға Садығы (Ч. Мәммәдгулузадә); 4) Хан чох таләсирди Ирәвана кетмәјә (Ч. Мәммәдгулузадә).

Бу мисалларда бүтүн сон мөвгедәки тамамлыглар әслиндә чүмләнин бүтүн информатив кәркинлијини өз ичләринә јығмыш бир вәзијјәтдәдирләр. Ремалашмыш бу тамамлыглар чүмләнин өзләриндән әввәлки структур мәканына санки, бир сәрбәстлик вермиш кимидирләр. Бу мәкан синтактик бахымдан кифајәт гәдәр шәффафдыр. Елә бил бүтөвлүклә бүтүн чүмләнин корпусуну сон мөвгедәки актуаллашмаға һазырлајыр. Бу актуаллашма чох күчлү актуаллашмадыр, чүнки сөз сырасынын кәскин шәкилдә позулмасы илә мүшајиәт олунур.

Тамамлыгларын зәиф мөвгеләри исә дејилдији кими, хәбәрдән билаваситә әввәл ишләнән мөвгедир. Бу һалда тамамлыг өзүнү бүтүн формаларында, јә'ни һәм тә'сирлик һалы гәбул едән муәјјән формада, һәм дә тә'сирлик һалсыз сығыр кестәричили гејри-муәјјән формада өзүнү кестәрир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, сығыр кестәричили гејри-муәјјән формадакы тамамлыг принсип е'тибарилә Азәрбајчан түрк дилиндә ремалашаркән кениш шәкилдә күчлү мөвгедә чыхыш едә билмир. Бә'зи истисналар мүмкүндүр.

Ремалашмыш тамамлығын хәбәрдән әввәлки мөвгеји чох кениш јајылмыш мөвгедир. Әслиндә бу мөвге тамамлығын објектив синтактик мөвгеји дә сајыла билә. Мәсәлән;

1) Аббасгулу бәј бу сөзләрдән сонра дөш чибиндән ипәк дәсмала бүкүб сахладығы билети чыхарды. (Ф. Кәримзадә); 2) О мәнә бир билет верди (Данышыг дилиндән).

Биринчи чүмләдәки рема мөвгејиндә ишләнән **билети** тамамлығы өз муәјјәнлијинин нәтичәсиндә икинчи чүмләдәки рема мөвгејиндә ишләнән гејри-муәјјән **билет** тамамлығындан тәбии ки, фәргләнир. Бу фәргләнмә өзүнү онда кестәрир ки, муәјјән тамамлыглар ремалашаркән даһа бөјүк актуаллашмаға мә'руз галыр. Гејри-муәјјән тамамлыглар даһа аз актуаллашыр. Бу шәкилдә актуаллашманын өзүнүн һәр һансы бир мөвгедә (зәиф вә күчлү) дәрәчәләриндән данышыг имканы да мејдана чыхыр. Бу көрүндүјү кими, хүсуси бир тәдгигатын мөвзусудур.

3. ЈЕР ЗӘРФЛИКЛӘРИНИН АКТУАЛЛАШМАСЫ.

Јер зәрфликләри илә ифадә олунмуш реманын күчлү мөвгеји, онун күчлү актуаллашмасы јенә дә чүмләнин мүтләг сонуна тәсадүф едир. Гејд едәк ки, зәрфлијин белә бир мөвгедә, јә'ни хәбәрдән сонра ишләнмәси Азәрбајчан түрк дили чүмләсинин стандарт, нејтрал сөз сырасына кәскин шәкилдә ујғун кәлмир. Бу нејтраллыгдан кәскин шәкилдә фәргләнир. Мәсәлән, бу чүмләләрә диггәт едәк:

1) Сабаһ ахшам дәмир јол гатары јетишәр «Гуртлар» мәнзилинә (Ч. Мәммәдгулузадә); 2) Ханым бир кирди ичәри, бир чыхды балкона, гонаглар да чыхдылар һәјәтә вә гачдылар гапыја (Ч. Мәммәдгулузадә); 3) Приставын арвады отурду столун баш тәрәфиндә (Ч. Мәммәдгулузадә).

Бу мисалларда ишләнән јер зәрфликләри чүмләнин нејтрал сөз сырасыны позараг чүмлә гурулушунда мүтләг сон мөвгени тутмушлар. Бунунла да, чүмләнин кәркинлик еһтијачыны өз үзәринә јығмышлар. Актуаллашма баш вермишдир. Динләјичијә чатдырыласы ән информатив мәгам мәһз бу јер зәрфликләри васитәсилә һәјата кечирилир. Бу чүр күчлү актуаллашманын әмәлә кәлмәсинә, көрүндүјү кими, сөз сырасынын кәскин шәкилдә позулмасы сәбәб олмушдур.

Јер зәрфликләри илә бағлы ремакын зәиф мөвгеји башга чүмлә үзвләриндә олдуғу кими, онун хәбәрдән билаваситә әввәлки мөвгедә ишләнмәси илә бағлыдыр. Бу мөвге дә принсип е'тибарилә јер зәрфлији үчүн тәбии мөвге сајыла биләр. Вә орада јер зәрфлијинин вә јә һәр һансы баш үзвдән асылы олмајараг, үмумијјәтлә, бир кәркинлијин гејд етмәк мүмкүн дејил. Бу чүр зәиф актуаллашмаја аид мисаллара бахаг:

1) Бу күн Москваја кедирсән (М. Һүсејн); 2) Шәфгәт бачысы сәссиз аддымларла палатаја кирди (М. Һүсејн); 3) Мән бу дағлара јухары кәндә кедирдим (М. Һүсејн).

Ону гејд етмәк лазымдыр ки, јер зәрфликләри илә бағлы реманын күчлү мөвгеји өзүнү адәтән елә әдәби мәтнләрдә көстәрир ки, онларын үслубу шифаһи данышыг нитгинә јахын олур. Тәсадүфи дејилдир ки, бу мәгамла әлагадар јухарыда кәтирилән мисалларын һамысы бу үслубун көзәл јарадычысы Чәлил Мәммәдгулузадәнин әсәрләриндән көтүрүлмүшдүр. Реманын зәиф мөвгеји исә даһа чох өзүнү сырф јазы дилинә јахын олан үслубда көстәрир. Меһди Һүсејнин үслубу буна јахшы мисалдыр.

4. ТӘ'ЈИНИН АКТУАЛЛАШМАСЫ.

Тә'јинин зәиф ремалашма мөвгеји **исми** хәбәрли чүмләләрдә өзүнү көстәрир вә бурада хәбәрдән әввәл кәлән тә'јин бүтүн чүмләнин ән мүһүм информасијасыны өзүндә сахламыш олур. Мәсәлән, мугајисә един:

1. Уста Рамазан Бакы мә'дәнләриндә чохдан бәри танынмыш бир адам иди (М. Һүсејн);
2. О да бөјүк јурдумузда хырдача бир сәнәткардыр (С. Вурғун);
3. Аһ, нә көзәл дагыгалар иди (Ј. В. Чәмәнзәминли).

Башга чүмлә үзвләринин актуаллашмасындан фәргли олараг, бурада бир гәдәр фәргли чәһәт өзүнү көстәрир. Белә ки, рема функсијасында ајрыча котурулмуш тә'јин јох, бүтөв синтактик комплекс «тә'јин+хәбәр» комплекси ишләнир.

Беләликлә, ремапын зәиф мөвгејини дә онунла изаһ етмәк мүмкүндүр ки, бу мисалларда рема кими ишләнән тә'јинләр (биринчи мисалда «танынмыш», икинчи мисалда «хырдача», үчүнчү мисалда «көзәл» тә'јинләри) өз чүмләдахили структур хүсусијјәтләринә көрә чүмлә каркасынын әсас структуруна дахил олмурлар. Бунун нәтичәсиндә вә бунунла мугајисәдә рема-тә'јинин күчлү мөвгеји тә'јинин чүмләнин структур сәрһәдләриндән кәскин шәкилдә кәнара чыхыб, өзүнәмәхсус шәкилдә формалашма бичиминдә өзүнү көстәрир. Мугајисә един:

Онда ики гылынч вар. Бири гынлы, бири гынсыз (Китаби-Дәдә Горгуд).

Бу көстәрилән мисалда **бири гынлы, бири гынсыз** дејә ајрылан синтактик комплекс әслиндә «гылынч» мүбтәдасынын вә бүтөвлүкдә «гылынч вар» исми хәбәринин семантик тә'јинидир.

Әкәр биз бу чүмләни нормал сөз сырасындакы һалына кәтирмиш олсаг, һәмән тә'јин синтактик структур дахилиндә өз һагиги орта јерини тутачагдыр. Мугајисә един:

Онда бири гынлы, бири гынсыз ики гылынч вар. Бу сон дәјишдирилмиш вариантда ајдын шәкилдә көрмәк олур ки, тә'јин актуаллашма даирәсиндән чыхмыш шәкилдәдир. Актуаллашмаға бурада мә'руз галан мәһз **гылынч** мүбтәдасыдыр. Белә һалларда башга һеч бир чүмлә үзвүнү јох, хүсуси олараг тә'јини актуаллашдырмаг лазым кәлирсә, бунун јолу анчаг вә анчаг тә'јини чүмләнин структур сәрһәдләриндән кәнара чыхарыб, белә бир парселласион структур јаратмагдыр.

Вә белә саја биләрик ки, бу һалларда тә'јин чүмләнин әсас структурундан кәнарда хүсуси олараг актуаллашыр вә актуаллашманын күчлү мөвгеји әлдә едилир.

Беләликлә, тә'јинин рема мөвгејиндә чыхышы, көрүндүјү кими, дикәр чүмлә үзвләриндән фәргләнир. Чүнки бу теманын чүмләдәки, үмумијјәтлә, зәиф мөвгеји илә бағлыдыр. Чүмлә гурулушуна о гәдәр дә дахил олмајан белә бир мөвге әлавә диггәт тәләб едир ки, бу да хүсуси олараг формалашмада (парселасион формалашмада) өзүнү көстәрир.

Гејд: Порселасион гурулуш о гурулуша дејилир ки, чүмләнин тә'јини чүмләнин әсас структурунун ичиндән чыхарылыб, чүмләдән кәнарда ајрыча шәкилдә формалашыб тәгдим едилсин. «Китаби-Дәдә Горгуд»дан кәтирдијимиз мисал буна јахшы нүмунәдир.

5. ХӘБӘРИН АКТУАЛЛАШМАСЫ.

Хәбәрин актуаллашмасындан данышаркән биринчи ону гејд етмәк лазымдыр ки, бүтүн дикәр чүмлә үзвләринин актуаллашмасына реал шәраит јарадан бу чүмлә үзвүнүн өзүнүн актуаллашмасы тәбии ки, бә'зи әлавә, өзүнәмәхсус шәртләрлә бағлыдыр. Бә'зи чүмлә типләриндә тәбии шәкилдә рема вә хәбәр там үст-үстә дүшә билир. Мәсәлән, **Јағыш кәлди, күнәш чыхды** кими ики тәрәфли садә чүмләләрдә буну мүшаһидә етмәк мүмкүндүр.

Амма икинчи дәрәчәли чүмлә үзвләри илә мүрәккәбләшдирилмиш чүмләләрдә, јә'ни бу типли кениш чүмләләрдә хәбәрин ремалашмасы бир гәдәр мүбаһисәлидир, чүнки, бу һалда хәбәрдән әввәлки мөвге һәр һансы бир чүмлә үзвү тәрәфиндән тутулмуш олур вә ону да биз актуаллашмыш мөвге һесаб едирик.

Беләликлә, синтактик гурулушун функсионал бахымдан ән вачиб елементләриндән олан хәбәр актуал үзвләнмә заманы өз објектив мөвгеји илә (чүмләнин сонунчу јериндә олмасы илә) ремаџын, јә'ни информасија дашыјан елементин аз вә ја чох ифадәсинә шәраит јарадыр. Әкәр биз контекстдән там шәкилдә тәчрид олунсаг, ајрыча тәм шәкилдә о бири чүмләләрлә әлагәси олмамыш бир чүмлә ајырсаг (бу исә принсип е'тибарилә мүмкүн дејил), о заман белә бир һалы гејд етмәли оларыг ки, нормал сөз сыралы гурулушда хәбәр һеч заман рема олараг ишләм мәгамына малик ола билмәз.

Чүнки ремалашмыш чүмлә үзвү һәмишә хәбәрдән әввәлки мөвгедә олан чүмлә үзвү олачаг. Беләликлә, хәбәрин актуаллашмасынын вә рема шәклиндә чыхыш еләмәсинин өзүнәмәхсуслуғу ондан ибарәт олур ки, бу јалныз контекстин дахилиндәки бир-бирилә баглы чүмләләрдә өзүнү көстәрә билир. Вә һәр һансы бир башга чүмлә үзвүнүн ремалашмасынын мәһәк дашына чеврилән хәбәр өзү ремалашаркән әлавә күчлү просодик ајырычы васитәләрдән истифадә едилмәси лазым кәлир.

Гејд: Чүмләләрин контекст бағлылығы дејәркән ики вә даһа чох чүмләнин синтактик әлагәси, јә'ни мә'на вә гурулуш нөгтеји-нәзәриндән бир-биринә јанашмасы, бир синтактик бүтөв әмәлә кәтирмәси нәзәрдә тутулур.

Биз чүмлә үзвләринин ајры-ајрылыгда ремалашмасынын, јә'ни актуаллашмасынын өзүнәмәхсус чәһәтләрини нәзәрдән кечирәркән ајдын олду ки, Азәрбајҹан түрк дилиндә реманын ики мөвгеји вардыр: күчлү вә зәиф мөвгеји. Һәр ики мөвге хәбәрә мүнасибәтлә формалашыр. Зәиф мөвге хәбәрдән әввәлки мөвгедир, күчлү мөвге исә хәбәрдән сонракы мөвгедир. Тәбии ки, актуаллашманын күчлү мөвгеји Азәрбајҹан түрк дили чүмләсиндә сөз сырасынын кәскин шәкилдә позулмасы нәтичәсиндә әлдә едилир. Хәбәрдән сонраја кечән чүмлә үзвү елә бил ки, өзүнүн хүсуси ајрыча информасија дашыјычысыны «көзә сохур», «гулаға дүртүр». Чүмләнин нејтрал сөз сырасы һарадаса хатирәјә дөнүр. Бу чүр актуаллашма чүмләни дахил олдуғу мәтнин үмуми фонундан ајырыр вә она хүсуси диггәтин јөнәлмәсинә хидмәт едир.

Демәли, күчлү актуаллашма бир тәрәфдән чүмләдахили просесләрә тәкан верир, дикәр тәрәфдән чүмләхаричи мүнасибәтләрдә, јә'ни мәтн мүнасибәтләриндә һәмән чүмләни бир нөв «кимлијинә» дөнүр.

Актуаллашмыш чүмлә үзвүнүн күчлү вә зәиф мөвгеләри еіни заманда мәтндә фикрин инкишафы просесинә мүхтәлиф тә'сирләр көстәрир. Актуаллашманын күчлү мөвгеји гоншу чүмләләрин бир-биринә идеал шәкилдә говушмасына хидмәт едир, чүнки бу һалда, адәтән, әввәлки чүмләнин хәбәрдән сонра ишләнән, јә'ни ән сон мөгамда ишләнән ремасы тәбии шәкилдә ондан сонра кәлән гоншу чүмләнин темасына чеврилир. Мәсәлән, белә бир мисала диггәт едәк:

Јарым саатдан сонра гонаглары чағырдылар гонаг отағына. Отағын ортасында узун хәрәк столу үстүндә дүзүлмүшдү һәр чүр хөрәкләр вә ичкиләр (Ч. Мәммәдгулузадә).

Көрүндүјү кими, бу мисалда әввәлки чүмләнин ремасы илә сонракы чүмләнин темасынын билаваситә контактда олмасы өзү дә ејни лексик тәркиб васитәсилә һәјата кечирилмәси (**гонаг** сөзүнүн еллипсисини дә нәзәрә алараг бүну сөјләјирик.) мәтндә фикир инкишафыны тәбии шәкилдә бир чүмләдән о бири чүмләјә өтүрүр. Әввәлки чүмләнин бүтүн әсас информасија јүкүну өз үзәринә јыған рема бу шәкилдә сонракы чүмләнин темасына, јә'ни фикрин давамы үчүн трамплин нөгтәсинә дөнүр. Ремансын вә теманын билаваситә јанашы ишләнмәси фикрин зәнчирвари инкишафына хидмәт едир вә фикрин мәтнбоју инкишафынын еффектлијини бир даһа тәсдиг едир.

Актуаллашманын зәиф мөвгејиндә исә актуал үзвләнмә компонентләринин (тема вә ремаиын) бир-бирилә әлагәси, тәбии ки, дистант мәсафәдә баш верир, башга сөзлә, онларын арасында башга чүмлә үзвү олур, нәтичәдә фикир һәрәкәтинин прогрессијасы зәифләјир. Реманын вә теманын зәнчирвари олараг бир-биринә кечмиш еффектлији бир гәдәр азалыр. Муг. един:

Бәј папиросуну ағзына алыб, Ҝәрбәлајы Гасыма ишарә еләди. Ҝәрбәлајы Гасым гачыб көлди агасынын јанына (Ч. Мәммәдгулузадә).

Рема функсијасында ишләнән тамамлығын зәиф актуаллашма мөвгеји өзүндән сонра ишләнән хәбәрин сонракы чүмләнин темасы илә әввәлки чүмләнин ремасынын арасында интерпозисијада јер тутмасына имкан верир. Тәбии ки, бурада контакт билаваситә дејил вә фикир һәрәкәтинин әввәлки һала — күчлү мөвгели актуаллашма һалына мүнасибәтдә бир балача сәнкимәсини мүшаһидә етмәк мүмкүндүр. Актуаллашманын зәиф вә күчлү мөвгеләринин һәр чүмлә үзвүнүн рема кими ишләм мәгамынын ишығында өјрәнилмәси принсип е'тибарилә функсионал синтаксисин тәмәл мөвзуларындандыр. Бунун әһәмијјәтини гијмәтләндирмәмәк мүмкүн дејил. Ејни заманда түрк дилләри илә мугајисәдә Азәрбајчан түрк дили чүмләсинин рема мөвгеләринин мүәјјәнләшдирилмәсиндә хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Бу мәсәләнин үслубијјат вә тәрчүмә проблемләри илә бағлылығыны бура әлавә етсәк, бунун актуаллығы бир гәдәр дә дәрк едилмиш олар.

§ 2. ФОРМАЛ ГРАММАТИК ВАСИТӘЛӘРЛӘ АКТУАЛЛАШМА

Гејд едилдији кими, мүәјјән чүмлә үзвүнүн актуаллашмасы, јә'ни онун һәмән чүмләнин ремасына чеврилмәси сөз сырасындан башга, ејни заманда мүхтәлиф грамматик вә лексик елементләрин (әламәтләрин) көмәјилә дә баш верә биләр. Бунунла бағлы мүәјјән формал һиссәчикләр Азәрбајҹан түрк дилиндә ајрылыб бир груп тәшкил едир ки, бүтөвлүкдә бу групун елементләри чүмләјә ремаиын варлығыны сечиб ајырмаг, нәзәрә чатдырмаг үчүн дахил едилир. Бу групун елементләрини билаваситә актуаллашмаға хидмәт етдикләрини көрә, актуаллашманы јаратдыгларына, габартдыгларына көрә хүсуси бир адла адландырмаг ваҹибдир. Бу мәгамла әлагәдар биз **актуализатор** терминини тәклиф едирик.

Азәрбајҹан түрк дилиндә актуализаторлара мүхтәлиф елементләр аид едилә биләр. Бунлара әдатлары, гајыдыш әвәзликләри илә әдатларын бирләшмәсини, редупликасија вә башга васитәләри аид етмәк олар. Мәсәлә: әдатлардан **да, дә, белә**, гајыдыш әвәзликләриндән **өзү**, гајыдыш әвәзлији илә әдатын бирләшмәси **өзү дә**, редупликасија, јә'ни там тәкрар вә башга васитәләр актуализатор кими өзләрини көстәрирләр. Бу һал бир чох дүнја дилләриндә мүшаһидә едилир. Мәсәлән, инкилис дилиндә чүмләнин ремасынын, јә'ни јени олан һиссәсинин хүсуси олараг нәзәрә чатдырылмасы үчүн грамматик әламәтдән вә ја лексик көстәричиләрдән истифадә едилир.[22]

Беләликлә, актуаллашмаға, јә'ни ремаиы хүсуси олараг ајырмаға хидмәт едән грамматик әламәтләри, көстәричиләри **актуализатор** деје **адландырмаг** мәгсәдәујғун сајыла биләр.

Мүхтәлиф дилләрдә актуализаторларын чүмләдахили мүнасибәтләри мүхтәлиф ола биләр. Мәсәлән, Азәрбајҹан түрк дили чүмләсиндә ишләнән актуализаторлар аид олдуглары вә актуаллашдырдыглары чүмлә үзвүнә мүнасибәтдә постпозисијада, јә'ни ондан сонра ишләнир вә әкәр чүмләјә актуализатор дахил олурса, ону да гејд етмәк лазымдыр ки, бу заман сөз сырасы артыг актуаллашмағы габардан васитә кими өз әһәмијјәтини итирир. Әсас јүкү актуализатор чәкир,

[22] Мүгајисә един: Шевякова В. Е. Актуальное членения предложения. М., 1976, с. 14, 15.

әсас васитә — реманы ајыран, реманы көстәрән әсас әламәт мәһз актуализатор олур.

Фикримизи бир гәдәр дәгигләшдирәк. Актуализаторларын Азәрбајҹан түрк дили ҹүмләсиндә ишләм мәгамына ајры — ајрылыгда диггәт јетирәк:

1. Да/дә актуализатору

Да/дә актуализатору ҹүмлә тәркибиндә узлашдығы ҹүмлә үзвүнүн функсионал мә'насынын шиддәтләнмәсинә шәраит јарадыр, белә оларкән һәмин ҹүмлә үзвү ҹүмләдәки јериндән асылы олмајараг актуаллашыр, башга сөзлә десәк, ҹүмләнин дикәр ҹүмлә үзвләри илә мүгајисәдә о коммуникатив кәркинлијин әсл дашыјыҹысына чеврилир вә онда чох асанлыгла ҹүмләнин ремасыны көрмәк олур.. Бу мисаллара диггәт едәк:

1) Јолдашым Тејмир Мирзә да, дејәсән, мәним күнүмдә иди (Ч. Мәммәдгулузадә); 2) Гадынлардан да кәләң аз дејилди (М. Һүсејн); 3) Әмраһ да буну дујурду (М. Һүсејн).

Әкәр јухарыда көстәрилән мисалларда актуализатору, мүәјјәнләшмәси сөз сырасы, просодика кими факторларын, јә'ни рема көстәриҹисинин кәнарлашдырсаг, о заман реманын үмидинә галыр. Бу типли ҹүмләләрдә мүәјјән ҹүмлә үзвүнүн ајрылмасы вә актуализаторун көмәјилә ҹүмләнин үмуми кејфијјәтиндән чыхарылмасы, она рема функсијасынын верилмәси долајысы илә олса да, белә бир һалдан хәбәр верир ки, белә ҹүмләләрдә сөз сырасына хүсуси олараг күч верилмәјиб, сөз сырасы сон дәрәҹә нејтралдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, да/дә актуализатору Азәрбајҹан түрк дили ҹүмләсиндә чох ишләк дил үнсүрүдүр. Ону дил тарихиндә дә — мүхтәлиф абидәләрин дилиндә дә мүшаһидә етмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, «Китаби — Дәдә Горгуд» дастанларынын дилиндә да/дә-нин дахи формасына раст кәлирик ки, бу форма өзүндән да/дә-ни доғуран илкин форма кими диггәти ҹәлб едир. Мәсәлән, бу мисала диггәт едәк:

Мәним дахи оғлум олса, Бајандырын гаршысын алса дурса, гуллуг еләсә, мән дахи бахсам севинсәм, гывансам, күвансәм — деди (Китаби-Дәдә Горгуд).

2. «Өзү» актуализатору.

Гајыдыш әвәзлији олан өзү ҹүмлә дахилиндә актуализатор кими чыхыш едә билир. Бу рема көстәриҹиси санки

чүмләдәки информасијаны гәбул едәнин диггәтини өзүнүн аид олдуғу чүмлә үзвүнә гајтарыр вә беләликлә, онун функсионал бахымдан гүввәтләнмәсинә хидмәт едир. Принсип е'тибарилә ишләнмә мөвгејинә көрә «өзү» актуализатору да/дә актуализаторундан бир о гәдәр дә фәргләнмир, һәр икиси рема кими ајрылан чүмлә үзвүнә мүнасибәтдә постпозисијада ишләнир. Мүгајисә един:

Сархан өзү пулемјот атәшини башламадан јолдашларына «Атәш» әмрини верди (М. Һүсејн).

Гејд етмәк лазымдыр ки, «өзү» актуализатору чүмләнин субјектинә аид олур вә бунунла да, һәр һансы бир үзвә аид ола биләчәк да актуализ торундан фәргләнир. Буннарын икисинин јанашы ишләндијини мүшаһидә етмәк мүмкүндүр.

3. «Өзү дә» актуализатору.

Өзү вә дә актуализаторларынын бирләшмәси вә рема кими сечилмәси чүмлә үзвүнүн дикәр чүмлә үзвләриндән даһа кәскин ајрылмасыны нәзәрдә тутур. Мисаллара диггәт едәк:

1) Һеч мән өзүм дә кәнди белә гојуб өзкә јерә кетмәк истәмәздим (Ә. Әјлисли); 2) Буну Маһирә өзү дә һисс етмишди (М. Һүсејн); 3) Гурбанәли бәј өзү дә дәстәнин башындан јапышыб башладығы атылыб дүшмәјә (Ч. Мәммәдгулузадә).

Һәм дә «өзү дә» мүрәккәб актуализатору чүмләнин субјектинә аид олур.

4. «Белә» актуализатору.

Актуализатор кими «белә» гошмасы да ишләдилә билир. О да аид олдуғу чүмлә үзвүндән сонра ишләнәрәк онларын рема кими сечилмәсинә хидмәт едир. Мисаллара диггәт едәк:

1) Бир-биринин ардынча јағдырылан суаллара гаршы бир сөзлә белә чаваб вермәди (М. Һүсејн); 2) Маһирә фелдшердән белә әлли-ајаглы тәрпәнирди (М. Һүсејн); 3) О өлүмдән белә горхмурду (М. Һүсејн).

«Белә» актуализатору бүтөвлүкдә да/дә актуализатору илә, демәк олар ки, синоним үјғунлуг тәшкил едир. Биз онлары чүмлә дахилиндә асанлыгла бир-бири илә әвәз едә биләрик. Бунунла јанашы, онларын арасында мүәјјән структурсемантик фәрг дә јох дејил. Белә ки, да/дә актуализатору чүмләдә аид олдуғу чүмлә үзвләринин потенсиал шәкилдә синонимлик давамы имканыны инкар етмир. Белә гошмасы

лнсә өзү илә нөгтә гојур, ондан сонра **чүмләнин** үјғун компонентләрини структур шәкилдә узатмаг мүмкүн дејил. Бурадан гејд едиб, белә фикир јүрүдә биләрик ки, **белә** актуализатору **да/дә** актуализаторундан фәргли олараг даһа чох хүсусиләшмиш актуализатор вә чүмләнин функсионал гурулушундакы реманы даһа кәскин шәкилдә ајырмаг имканына маликдир.

5. Редупликасија актуализатор кими.

Актуаллашмаға намизәд олан чүмлә үзвүнүн редупликатив формасы өз-өзлүјүндә өзүнәмәхсус актуализатор кими диггәти чәлб едир.

Гејд: **Редупликасија чүмлә үзвүнүн чүмлә дахилиндәки тәкрарына дејилир. Мәсәлән, јахшы вә јахшы-јахшы, көзәл вә көзәл-көзәл, ағыллы вә ағыллы-ағыллы.**

Чүмлә үзвүнүн икиләшмәси тәбии ки, она диггәти артырыр, диггәти бир гәдәр дә онун үзәриндә сахлајыр. Беләликлә, тәбии олараг ону чүмләнин дикәр үзвләри арасындан сечиб ајырыр, ремалашдырыр. Мәс.:

1) Бөјүк-бөјүк ағач кәмиләр ојнадан су (Китаби—Дәдә Горгуд).

Ән нејтрал вәзијјәтдә истәр-истәмәз диггәт **бөјүк-бөјүк** үзвүнүн үзәриндә санки илишиб галыр. Бу тәкрар едилән момент чүмләнин әсас мәркәзинә дөнүр. Бә'зән редупликасијаја уграјан чүмлә үзвүнүн тәкрар компонентләри арасына бә'зи шиддәтләндиричи әдатлар да дахил ола билир ки, бунун өзү дә, бизим фикримизчә, бу чүмлә үзвүнүн хүсуси олараг, гурулушундан вә тәбии олараг ремалашмасындан хәбәр верир. Белә шиддәтләндиричи әдатлара **«лап»** әдатыны мисал кәтирмәк олар. Мәс.:

1) Чохданды, лап чохданды ки, Кәрим киши ичи гојун дәрили бу куркүнү кејмирди (Елчин).

6. Көмәкчи сөзләр актуализатор кими.

Актуализатор кими Азәрбајчан түрк дили чүмләсиндә **«фәгәт», «анчаг», «јалныз»** кими көмәкчи сөзләри көстәрмәк мүмкүндүр. Бу сөзләр семантик планда анд олдуглары чүмлә үзвүнүн функсионал мә'насыны дараддараг онларын хүсусиләшмәсинә, јә'ни ремалашмасына шәраит јарадырлар. Бу көмәкчи сөзләр дә анд олдуглары чүмлә үзвүндән әввәл ишләнирләр. Мисаллара диггәт един:

1) Јалныз Маһирә бир аз фикирли иди (М. Һүсејн); 2) Инди анҹаг дүз јолу тапмышам (Н. Нәриманов); 3) Бундан сонра гылынчы анҹаг вәтән јолунда чыхарт (Н. Нәриманов).

Көстәрилән мисаллардан көрүндүјү кими, көмәкчи сөзләр актуализатор кими ишләнәркән функсионал бахымдан бир-бириндән фәргләнмирләр вә онларын бирини дикәри илә әвәз етмәк мүмкүндүр.

7. **Гәдәр** вә **кими** актуализаторлары.

Анҹаг тамамлыг һесабына кенишләнән ҹүмләләрдә **гәдәр** вә **кими** гошмаларыны актуаллашмаға хидмәт көстәрән актуализатор кими гејд етмәк мүмкүндүр. Онлар аид олдуглары тамамлығын мәзмунуна елә гајнаыб гарышырлар ки, бир ваһид кими диггәти ҹәлб едирләр. Мәс.:

1) Мән ева гәдәр **кәлдим**; 2) О евә кими данышды.

Бурада ҹүмләнин ремасы кими **евә тамамлығыны** ајырмаг лазымдыр. Бунунла белә, әкәр ҹүмлә башга үзвләрин һесабына кенишләнәрсә, о заман **гәдәр** вә **кими** гошмалары актуализатор кими өз әһәмијјәтини итирирләр. Мәс., мүгајисә един: **Мән евә гәдәр һирсли кәлдим.**

Бу мисалда актуаллашмаға сөз сырасы сәбәб олур вә Азәрбајҹан түрк дили ҹүмләсинин ганунларына көрә хәбәрәну ваһид өзүнү рема кими көстәрир, бу исә **һирсли** елементидир. Гошмалы тамамлыг **евә гәдәр** рема кими өзүнү көстәрә билмир.

* * *

Бә'зән модал сөзләрин актуаллашмаға хидмәт көстәрән васитәләр кими өзүнү көстәрмәси мушаһидә едилир. Илк бахышда модал сөзләр дә санки, ҹүмләләрдәки синтактик мөвгејинә көрә шәраит јарада билир. Модал сөзләр принсип е'тибарилә актуаллашмаға хидмәт көстәрә билмәз. Ҹүнки модал сөзләр ҹүмләнин конкрет бир үзву илә дејил, бүтөвлүкдә бүтүн тәркиби илә әлагәјә кирир. Ишләнмә мөвгејиндән асылы олмајараг ҹүмләнин бүтүн мәзмунуна аид олурлар. Актуализатор кими ајырдығымыз елементләр исә ән мүхтәлиф нитг һиссәләринә аид олсалар да, аид олдуглары үзвләрдән әввәл вә ја сонра ишләнсәләр дә, бир ҹүмлә үзвүнүн информасијасынын кәркинләшмәсинә хидмәт едирләр.

Беләликлә, модал сөзләри актуализатор кими гәбул етмәк принсип е'тибарилә олмаз. Бу мисала диггәт едәк:

1) Әлбәттә, мән сөзүмә әмәл едәҹәјәм.

1а) Мән, әлбәттә, сөзүмә әмәл едәҹәјәм.

1)б Мән сөзүмә, әлбәттә, әмәл едәҹәјәм.

Бизә белә кәлир ки, бу ејни ҹүмләнин үч мүхтәлиф вариантлары һәр һансы ајрыҹа ҹүмлә үзвүнүн актуаллашмасы дәрәҹәсинә көрә бир-бириндән фәргләнир. Белә ки, һарда ишләндијиндән асылы олмајараг, «әлбәттә» сөзү ҹүмләнин бүтүн тәркиби илә әлагәдә олур. Ону да унутмаг олмаз ки, белә узлашма әлагәси, тәбии ки, модал сөзүн ҹүмләдә мүтләг препозисија мөвгејиндә өзүнү даһа нормал шәкилдә бир хәтли апармасы баш верир. (биринҹи ҹүмлә).

Ҹүмләнин о бири вариантларында исә модал сөзүн ҹүмләнин тәркиби илә әлагәси бирхәтли дејил вә бурада өн плана мүхтәлиф көмәкчи психоложи факторлар чыхыр. Бу факторларын көмәјилә интерпозисијада, јә'ни орта мөвгедә ишләнән модал сөзү информасијаны гәбул едәнин дил шүурунда ҹүмләнин препозитив мөвгедә ишләнән компоненти кими дәрк едилир.

Беләликлә, модал сөзләрин актуаллашмаға хидмәт едән елементләр кими ајрылмасы вә актуализатор групуна аид едилмәси мүмкүн дејил, чүнки синтактик планда онлар ҹүмлә дахилиндә ајрыҹа бир ҹүмлә үзвү илә дејил, ҹүмләнин бүтүн тәркиби илә әлагәјә кирмиш олурлар.

Гејд етмәк ваҹибдир ки, Азәрбајҹан түрк дили ҹүмләсиндә өзүнү көстәрән актуализаторларла јанашы, ејни заманда елә формал-грамматик елементләр ајырмаг мүмкүндүр ки, онлары деактуаллашдырма васитәләри кими гәбул етмәк имканы јараныр.

Гејд: Актуализаторун әксинә олараг деактуализатор кими тәгдим етдијимиз термин актуаллашдырманын әксинә, актуаллашдырмамаға хидмәт көстәрән васитәдир.

Бу типли деактуализаторлар ҹүмләдә актуал үзвләнмәнин, јә'ни теманын ајрылмасына хидмәт едирләр. Һәр һансы бир үзв, һәр бир формал-грамматик васитә диггәти теманын үзәринә чакирсә, о заман рема да тәбии шәкилдә ајрылыр.

Азәрбајҹан түрк дилиндә деактуализатор кими өзүнү көстәрән елементләр сырасында илк нөвбәдә контекст (мәтн) гурулмасына хидмәт көстәрән чох ваҹиб дејктик елементләри көстәрмәк мүмкүндүр.

Гејд: Дејктик — әвәзликлә ифадә олунмуш елементдир.

Бу дејктик елементләр **«бу»**; **«о»**, **«һәман»** елементләридир вә чүмләнин гурулмасында көстәрилән деактуализаторлар аид олдуглары чүмлә үзвүндән, башга сөзлә десәк, чүмләнин темасындан әввәл ишләнирләр. Мәс:

1) Бу сәс о гәдәр ачы вә изтираблы иди ки, ешидәнләрә гујудан чыхан бир бағыртыны хатырладырды (М. Һүсејн);
2) Бу адамлар ади бир һәбсхана һәјаты кечирирдиләр (М. Һүсејн).

«Бу» әвәзлији илә әлагәдар ону әлавә етмәк лазымдыр ки, контекст јаранмасына хидмәт едән дејктик сөз олан **«бу»** илә ситуатив дејктик сөз олан **«бу»**-ну фәргләндирмәк лазымдыр. Бу сонунчу чүмләнин темасыны ајырыб сечмәјә һеч бир хидмәт көстәрмир. Мәс., мүгајисә един:

1) Мәним дедијим бу адамдыр.

Бу чүмләдәки **бу** мәһз ситуасијадан доған чүмләдахили функсијасы олан бир әвәзликдир. Вә бу әвәзлик ситуатив дејксис олмаг е'тибарилә контекстин гурулмасына хидмәт едән контекст дејксиси олмасындан фәргли олараг мүәјјән чүмлә үзвүнүн мәһз актуаллашмасына хидмәт едир.

Бизим сонунчу мисалда ишләнән **бу** субјектә ишарәдир **вә** бу субјект һәмән чүмләдән әввәлки контекстлә дејил мәһз һәмән чүмләдахили, һәмән чүмләнин вердији ситуасија илә бағлы актуализатордур. Бурадан белә чыхыр ки, «бу» әвәзлији Азәрбајҹан түрк дили синтаксисиндә өзүнү ики ишләм мәгамында бирузә верир. Бу ишләм мәгамы әкәр чүмләдахили сәрһәдләрлә мәһдудлашырса, ситуасија илә ишләнирсә, о заман **«бу»** әвәзлији өзүнү актуализатор кими көстәрир, чүнки бу заман о чүмлә дахилиндә бир үзвә аид олуб, ону актуаллашдырыр. Әкәр **«бу»** әвәзлији бөјүк контекстин гурулушуна хидмәт едиб, ишләндији чүмләдән әввәлки чүмләјә ишарә едәрәк, чүмләләр арасында әлагә јарадырса, о заман һәмән әвәзлик деактуализатор кими чыхыш едир, әввәлки чүмләнин сонракы чүмләдә тәмсилчисинә чеврилир.

«Бу» деактуализатору өзүнү мәтнә дахил олан чүмләләр арасында биринчи васитә кими көстәрир. Ону хүсусилә гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајҹан түрк дили чүмләсиндә принсип е'тибарилә һәм актуализатор, һәм дә деактуализатор ејни заманда өзүнү көстәрә билир вә тәбии ки, белә оларкән һәм актуализатору, һәм дә деактуализатору олан чүмләдә актуал үзвләнмә компонентләрини, ја'ни тема вә реманы асанлыгла мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, белә бир мисала диггәт едәк:

Бу мүсәлман һакимләриндән савајы, шәһәрдә рус һакимләри дә вар иди (Ч. Мәммәдгулузадә).

Бу чүмләнин темасы кими чох асанлыгла **мүсәлман һакимләриндән** тамамлығыны ајырмаг мүмкүндүр, чүнки мәһз бу чүмлә үзвү өзүндән әввәл ишләнән контекст гурулушуна хидмәт едән **«бу»** дејктик елементинин көмәјилә деактуаллашыр. Нәзәрдән кечирилән чүмләнин ремасы исә **«рус һакимләри»** мүбтәдасыдыр. Вә о да **«дә»** гүввәтләндиричи әдаты илә актуаллашдырылыр.

Елә чүмлә типләринә раст кәлинир ки, нә гәдәр гәрибә олса да, һәм деактуализатор, һәм дә актуализатор ејни чүмлә үзвүнә хидмәт едир, ејни чүмлә үзвүнә аид олур. Бу тип чүмләләрдә деактуализатор аид олдуғу чүмлә үзвүндән әввәл (препозисијада), актуализатор исә аид олдуғу чүмлә үзвүндән сонра (постпозисијада) ишләнир. Мәс.:

Һәгигәт, дүнјада бу никаранчылыгдан да пис шеј јохдур (Ч. Мәммәдгулузадә).

Көрүндүјү кими, бу чүмлә типиндә **«бу»** деактуализатору вә **«да»** актуализатору ејни чүмлә үзвүнә — **«никаранчылыгдан»** тамамлығына аид едилмиш, санки, ики тәрәфдән ону мүһасирәјә алмышлар. Бизә белә кәлир ки, белә һалларда даһа үстүн мөвгеје мәһз актуаллашма наил олур, амма ејни заманда ону да демәк лазымдыр ки, бу мисалда олдуғу кими, белә актуаллашмалар бир гәдәр зәиф шәкилдә өзүнү кестәрир. Көрүнүр, чүмләдә ишләнән деактуализаторун да белә бир зәифләмәнин мејдана чыхмасында ролу аз дејил.

Бизим ајырдығымыз актуализаторлар вә деактуализаторлар принсип е'тибарилә ишләм мәгамлары заманы чүмләнин тема-рематик үзвләнмәсинин көстәричиләри ола билирләр. Бунунла белә, Азәрбајчан түрк дили чүмләсиндә бу көстәричиләр сабит шәкилдә ишләнмирләр, онларын тәзаһүрләри даими дејилдир, мүхтәлиф үслуби хүсусијјәтләрдән асылыдыр, факултативдир вә чүмләнин структур-семантик бүнөврәси, адәтән, онларын јохлуғундан сыхышыны һисс етмир. Бир сыра башга дүнја дилләриндә мәсәлә бир гәдәр башга шәкилдә ола биләр. Бизим ајырдығымыз актуализаторлары вә деактуализаторлары актуал үзвләнмә көстәричиләри кими бу дилләрә аид етсәк, алман вә инкилис дилләриндә мүәјјәнлик артикли кими ајрылан артикләр чүмләнин мә'лум һиссәсинә, јә'ни темасына, гејри-мүәјјәнлик артикләр кими ајрылан артикләр исә чүмләнин јени һиссәсинә, јә'ни ремасына ишарә едирләр.

Актуал үзвләнмәнин формал елементләр, көстәричиләр васитәсилә компонентләринин мүәјјәнләшдирилмәси Азәрбајҹан түрк дилинин морфоложи-лексик системинин елементләринин чох кениш имканлара малик олмасыны бир даhа көстәрир. Бу елементләр ән'әнәви сәвијјәдә әкәр мә'лум ишләк мәгамына малик идиләрсә, јени бахышда, јә'ни актуал үзвләнмә илә әлагәдар олараг ҹүмлә дахилиндә бир сыра јени кејфијјәтләр кәсб етмиш олурлар. Актуализатор вә деактуализатор анлајышлары, бизә белә кәлир ки, ҹүмләнин актуал үзвләнмәси проблемини (һәр һансы бир дилә аид олурса, олсун) хүсуси олараг, ајрыҹа олараг тәтбиг едән заман тәдгигатчыја конкрет нәзәри мулаһизәләр јүрүтмәјә көмәк едә биләр.

§ 3 ПРОСОДИК АКТУАЛЛАШМА.

Просодик елементләрә интонасија, темп, вурғу, аһәнк вә башга фонетик үнсүрләр дахилдир вә онлар данышыг нитгиндә хүсуси әһәмијјәт кәсб едирләр.

Биз бурада ону гејд етмәк истәрдик ки, бүтөвлүкдә бу елементләр актуаллашмага хидмәт едән васитәләр кими өзүнү көстәрир вә белә бир ишләм мәгамлары хүсуси спесифик хүсусијјәтләрә малик олурлар. Тәбии ки, бу тәдгигатын ичиндә Азәрбајҹан түрк дилиндә просодиканын вә актуал үзвләнмәнин мүнасибәти вә гаршылыглы әлагәләри һагда там вә һәртәрәфли тәдгигат апармаг бизим мәгсәдимизә аид дејил. Амма бунунла белә, актуаллашмага билаваситә хидмәт көстәрән бә'зи мәгамлар барәдә хүсуси данышмаг јеринә дүшәрди. Дејиләнләр, тәбии ки, данышыг нитгинә аид олачагдыр.

Просодик актуаллашма заманы ҹүмләнин гурулушунда реманын сечилиб ајрылмасы адәтән мүвафиг ҹүмлә үзвүнүн пауза илә фәргләндирилмәси һесабына баша кәлир. Мәсәлән, үч нөгтәләрлә пауза көстәричиси олан белә бир мисала диггәт едәк:

Мән бу күн... ишә кедирәм.

Бир мәсәләни дә хүсуси гејд етмәк лазымдыр ки, күчлү актуаллашдырма мәгамы кими гејд едә билдијимиз пауза, бир фасилә, адәтән, актуаллашдырылан үзвдән әввәл даһа күчлү, ондан сонра исә хејли зәифләмиш шәкилдә өзүнү көстәрир вә принсип е'тибарилә пауза илк бахышда ајырыҹы мәгам кими нәзәрә чарпса да, бу ајрылыг формал ајрылыгдыр. Дәрин гатда пауза өзүндән әввәлки вә өзүндән сонраки ҹүмлә елемент-

ләринин бир-биринә бирләшдирән васитә кими дәрк едилмәлидир.

Мәһијјәт е'тибарилә пауза дикәр просодик елементләрлә, хүсусилә дејимин темпи илә сых бағлыдыр. Бунунла әлагәдар А. А. Реформатскинин јаздығы кими «Пауза дејимин һәм темпини, һәм дә ритмини мүәјјәнләшдирир, регулә едир»[23].

Дејимин темпи дә тема вә реманын мүәјјәнләшдирилмәсиндә иштирак едир вә мүәјјән рол ојнајыр. Бир сыра тәдгигатларда тема вә реманын тәләффүз темпләри мүгајисә едилмиш вә марағлы нәтичәләр әлдә едилмишдир. Белә ки, тәдгигатлар көстәрир ки, Азәрбајчан түрк дилиндә теманын тәләффүз темпи реманын тәләффүз темпиндән бир гәдәр јүксәкдир[24]. Белә нәтичә бизә доғру вә ганунаујғун көрүнүр. Чүнки о диггәти ки, өзүнә рема, јәни намә'лум тәләб едир, о тәбии олараг дејим тәрзинин темпинин ашағы дүшмәсинә әсасланыр. Кәркинлик мәгамы темпин јавашыдылмасыны шәртләндирир. Вә тәбии ки, бунун әксинә олараг теманын тәләффүз темпи тезләшир. Бу да ајдындыр. Белә ки, конкрет чүмләнин темасы нитг ахарында һәмишә өзүндән әввәл кәлән чүмләнин актуал үзвләнмә нөгтеји-нәзәриндән јанашарса, һансыса бир компонентидир вә онун үзәриндән иккинчи дәфә о мәзмун тәкрар едилирсә, темплә, сүр'әтлә дә кечмәк олар, чүнки о информасијаны гәбул едәнә әввәлки контекстдән мә'лумдур вә онун үзәриндә хүсуси дајанмамаг олар.

Актуаллашма көстәричиси кими чыхыш едән даһа вачиб бир просодик елемент вурғудур. А. А. Реформатскинин дәгиг ифадәсинә көрә мәнтиги вурғу елә һәмән фраза вурғусудур, амма өз јериндә раст кәлмәјән фраза вурғусудур.

Реманын просодик көстәричиси олан мәнтиги вурғу чүмләдә ишләнәркән чүмләни дәркетмә, гәбулетмә психоложијасы нөгтеји-нәзәриндән чүмлә өзүнүн структур-семантик сәрһәдләрини санки итирмиш олур. Бу сәрһәдләр дағылыр. Чүнки белә һалда мөвгејинә көрә чүмләнин сон елементи мәнтиги предикаты, јә'ни мәнтиги-грамматик сәвијјәдә чүмләнин әсас вә ән вачиб елементи олмасы вачиб олмур. Вә беләликлә, мөвгејинә көрә сон елемент унутмајаг ки, о һәм дә чүмләнин структур сонлуғунун сәрһәдинин синтактик сәвијјәдә көстә-

[23] Реформатский А. А. Очерки по фонологии, морфологии и морфонологии. М., 1979, сәһ. 56.

[24] Чәлилов Ф. Бағлајычысыз табели мүрәккәб чүмләләрин мүәјјәнләшдирилмәсиндә интонасијанын ролу. — Ученые записки АГУ, серия «Язык и литература». Бакы, 1978, № 5.

рачисидир, мөвгејинә көрә сон елемент коммуникатив сәвијјәдә структур сәрһәдин вә структур сонлуғун көстәричиләри дә олмаја биләр, демәли, мәнтиги вурғу структур бахымдан дејил, коммуникатив бахымдан әһәмијјәт кәсб едир вә мәнтиги вурғу ејни заманда структур сәвијјәјә өз варлығы илә һисс едиләчәк тә'сир дә көстәрир. Белә ки, әкәр чүмләдә һәр һансы бир интерпозитив үзв мәнтиги вурғуну өз үзәринә көтүрүб, мәнтиги предиката чеврилирсә, белә бир һал чүмләнин грамматик, ја'ни структур предикатынын сон мөвгејини зәифләдир. Беләликлә, көз габағындача структур бүтөвлүк коммуникатив бүтөвлүјә санки гурбан верилир. Бунда исә бир мәгсәд вар. Мәһз, беләликлә, дил шүурунда чүмләнин дахил олдуғу кениш текстлә әлагәси, бағлылығы тә'мин едилир.

Коммуникатив сәвијјәдә чүмләнин сәрһәдләринин гејри-мүәјјән олмасы, тәбии ки, чүмләнин текстдә иштирак едән чүмләләрлә әлагәсини даһа сых шәртләндирир. Белә бир һал, белә бир әлагә билаваситә лингвистик васитәләрин көмәјилә һәјата кечирилдији кими, ејни заманда көрдүјүмүз кими, екстралингвистик факторларын, башга сөзлә десәк, просодик васитәләрин көмәји илә дә баша кәлир. Интонатив елементләрин чүмләнин актуал үзвләнмәсиндә хүсуси ролу Азәрбајчан түрк данышыг нитгини зәнкинләшдирән әламәтдар васитәләрдәндир.

§ 4. АЗӘРБАЈЧАН ТҮРК ДИЛИ ЧҮМЛӘСИНИН АКТУАЛ ҮЗВЛӘНМӘ ПЕРСПЕКТИВЛӘРИ.

Азәрбајчан түрк дилчилијиндә сон заманлара гәдәр чүмләнин мәнтиги-грамматик сәвијјәси вә бу сәвијјәдән јаранан актуал үзвләнмәси хүсуси вә һәртәрәфли тәдгиг објектинә чеврилмәмишди. Бу вәсаитдә тәгдим едилән тәһлил, тәбии ки, белә бир шәраитдә актуал үзвләнмә проблемләрилә бағлы лингвистик материалын там әһатәсинә үмид едә билмәз. Амма бунунла белә, бизә белә кәлир ки, бу лингвистик һадисәнин јухарыда гејд едилән әсас параметрләри мүәјјән мә'на вә мүәјјән дәрәчәдә актуал үзвләнмә проблеминин сонракы һәртәрәфли тәдгиги үчүн чыхыш нөгтәси ола биләр.

Илк нөвбәдә елми планда перспектив көрүнән саһә актуал үзвләнмә илә бағлы грамматик планда үзвләнмәјән чүмләләрин тема-рематик үзвләнмәси мараглы көрүнүр. Ону да гејд едәк ки, актуал үзвләнмәдә бу чүр чүмләләри тәдгигатчылар

«комплекс рема»[25] кими адландырырлар. Бунунла әлагәдар тәдгигата тәктәркибли чүмләләри дә дахил етмәк олар. Чүнки онларда грамматик бахымдан өзүнү көстәрән тәкүзвлүлүк даһа дәрин вәзијјәтдә чүмләнин дәрин гатында актуаллашан икиүзвлүлүјүн үзәриндә гурулур, јә'ни бурада чүмләнин формал, үздә олан грамматик монолитлијинин архасында мүхтәлиф трансформасијалар јолу илә дәрин гатдакы тема вә реманы мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр. Бу чүр тәдгиг еjни заманда чүмләнин формал гаты илә, јә'ни үст гаты илә онун дәрин гаты арасындакы мүнасибәтләри дә өјрәнмәјә имкан верир.

Актуал үзвләнмә илә бағлы проблемләр сырасына тәдгиги вачиб мәсәләләрдән бири кими бу үзвләнмәнин метод вә үсулларыны, мүддәаларыны мүрәккәб чүмлә (табели мүрәккәб чүмлә) гурулушуна тәтбиг едилмәсидир. Вә белә оларкән бу анализ методунун мүәјјән синтактик универсалијә малик олдуғу барәдә гәти сөз демәк мүмкүндүр. Белә ки, ону синтактик сәвијјәнин бүтүн үзвләринә принсип е'тибарилә аид етмәк олур.

Актуал үзвләнмәнин мүрәккәб чүмләјә тәтбиг едилмәси илә бағлы һәлә рус алими В. Виноградов дејирди ки, һәм мә'лум, һәм дә јени һиссәси мүхтәлиф чүмлә үзвләри илә ифадә олуна билər. Кениш чүмләләрдә онлар чүмлә үзвләринин бүтөв групплары илә, мүрәккәб чүмләләрдә исә бүтөв чүмләләр васитәсилә өзүнү көстәрә биләр[26]. Көрүндүјү кими, мүрәккәб чүмләләрә тәтбиг едиләркән актуал үзвләнмә компонентләринин структур сәрһәдләри бөјүјүр, тема да, рема да ајрыча чүмләләрлә ифадә олунур.

Тема вә ја реманын чүмләнин бүтүн тәркиби илә ифадә олунма имканы актуал үзвләнмә илә бағлы тәдгигатларда јени истигамәт ачыр. Мүрәккәб чүмләнин актуал үзвләнмә мәсәләсинә нәзәр саларкән бир тәрәфдән тема вә реманын бурада даһа ајдын вә ашкар сәрһәдләрә малик олмасы өзүнү көстәрир, дикәр тәрәфдән бунунла јанашы, бир мүрәккәблик дахилиндә ајры-ајры чүмләләр тәркибиндәки үзвләрин бирбиринин сәрһәдләринин ичәрисинә кирмәси мүшаһидә олунур. Бу сәрһәд позунтусу үчүн кифајәт гәдәр кениш синтактик имкан вә мәкан вар.

---

[25] Мүг. един: Ковтунова И. И. Структура художественного текста и новая информация. — «Синтаксис текста» китабында. М., 1979, сәһ. 262.

[26] Виноградов В. В. Введение — «Грамматика русского языка», — китабында. Том 2, 1 һиссә. (Синтаксис). М., 1960, сәһ. 32.

Чүмләнин актуал үзвләнмәси илә бағлы даһа бир перспектив истигамәт бүтөвлүкдә мәтнин, јә'ни мүрәккәб синтактик бүтөвүн гурулушунун өјрәнилмәси илә бағлыдыр. Принсип е'тибарилә нә гәдәр гәрибә сәсләнсә дә, демәк лазымдыр ки, ајрыча көтүрүлмүш, изолјасија олан чүмләни јалныз методик бахымдан өјрәнмәк мүмкүндүр. Онунла бағлы дәрин нәзәри елми потенсиал белә оларкән әслиндә үзә чыхмамыш галыр. Белә үзвләнмәнин синтактик еффектлилијини нәзәрдән гачырмыш олуруг. Тема-рематик үзвләнмәнин дүзкүн апарылмасы да (әкәр мүмкүн вариантлар ортаја гојулмурса) шүбһә алтына алына биләр. Мүрәккәб синтактик бүтөвдә бу чатышмамазлыг арадан галдырылыр. Ајрыча чүмләдә мәсәлән, **Әһмәд сабаһ Бакыја кедәчәк** кими чүмләләрдә тема вә реманын ајрылмасы заманы бу компонентләр санки нөвбәләшиб онларын һәр бир чүмлә үзвүнә аидлилији ајрыча шәкилдә нәзәрдән кечирилир. Чүмләнин һәр бир үзвү тема вә рема олур. Бу мәгам актуал үзвләнмәнин методоложи бахымдан өјрәнилмәси үчүн чох вачиб мәгамдыр.

Гејд едәк ки, бу типли чүмләләрдән актуал үзвләнмә компонентләрини ајырмаг үчүн һәлә XIX әсрдә «Кәнч грамматикләр» мәктәбинин јарадычыларындан, рәһбәрләриндән алман дилчиси Керман Паул истифадә едирди. Онун мәшһур «**Карл сабаһ Берлинә јола дүшәчәк**[27] чүмләси актуал үзвләнмә илә мәшғул олан тәдгигатлар үчүн әсас чүмлә типинә чеврилмишдир. Ејни чүмлә типиндән рус дилчиси Т. Ломтев дә истифадә етмишдир. Онун чүмләси белә иди: **Пјотр Ленинграда јола дүшүр.**

Көрүнүр, бу типли чүмләләрлә актуал үзвләнмә компонентләринин маһијјәтини даһа ајдын шәкилдә баша дүшмәк олур. Јалныз вә јалныз мүрәккәб синтактик бүтөвдә, јә'ни чүмләләр бирлијиндә актуал үзвләнмәнин өјрәнилмәси илә бағлы бүтүн чатышмамазлыглар арадан галдырылыр.

Әкәр биз функсионал синтаксис бахымындан јанашырыгса, фикир өтүрүлән заман о фикрин тәдричи инкишафы мәһз бүтүн мәтндә өзүнү көстәрә биләр. Ајрыча көтүрүлмүш чүмләдә фикрин инкишафы барәдә сөһбәт кедә билмәз. Мәтндә мүхтәлиф синтактик вә семантик васитәләрлә структур бахымдан нисби чүмләләр бир-бири илә әлагәјә кирир, бир-биринә гајнајыб гарышыр. Мәтн дахилиндә бир-биринә тематик

---

[27] Мүт. един: Пауль Г. Принципы истории языка. М., 1960, сәһ. 339; Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории. М., 1972, сәһ. 18.

вә рематик маһијјәти өтүрүр вә бүтүн бунларын нәтичәсиндә бүтүнлүкдә шитг ахыны бу маһијјәтин вә мотивләрин әвәзолунмасы вә тәкрары илә зәнкинләшмәси е'тибарилә бүтөв коммуникатив систем кими гурула билир.

Актуал үзвләнмә вә мәтн проблемләри — бу ики факторун гаршылыглы мүнасибәти синтаксисин бу чох марағлы саһәси үчүн јени вә гијмәтли нәтичәләр верә биләр, јени вә гијмәтли истигамәтләр ача биләр. Нәтичәдә функсионал синтаксис дејә ајырдығымыз бөјүк саһәдә апарылан тәдгигат даһа системли вә даһа дәрин маһијјәт кәсб едә биләр.

II ҺИССӘ

МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘ.

I ФӘСИЛ

МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘНИН МҮӘЈЈӘНЛӘШМӘСИ.

Мүрәккәб чүмлә синтактик системин бир мәрһәләси кими өз-өзлүјүндә елә ијерархик чәһәтдән даһа мүрәккәб, јүксәк дәрәчәдә тәшкил олунмуш II һиссә синтактик комплексдир ки, өзүнәмәхсус бирқәликдә ики вә даһа чох чүмләни, даһа доғрусу, чүмләјә бәнзәр ваһиди бирләшдирир. Синтактик мүрәккәблик, башга сөзлә десәк, чүмләләрин бирләшмәси бу чүмлә нөвүнү принсипиал сурәтдә синтактик сәвијјәнин башга мәрһәләдәки үзвүндән, јә'ни садә чүмләдән фәргләндирир.

Грамматик тәдгигатларда мүрәккәб вә садә чүмләләр арасындакы ијерархик мүнасибәтләр онларын ән'әнәви олараг мүәјјәнләшдирилмиш тәдгигат нөвбәлијиндә әкс олунур. Тәдгигатчыларын гејд етдији кими, илк олараг садә чүмләни, сонра исә мүрәккәб чүмләни өјрәнмәк мәгсәдәујғундур.

Азәрбајчан түрк дилиндә бу чүмлә гурулушлары илә јанашы, ејни заманда аралыг синтактик бир бирләшмә дә өзүнү көстәрир ки, буну да мүрәккәбләшмиш садә чүмлә кими ајырмаг мүмкүндүр. Тәдгигат ардычыллығына кәлдикдә Азәрбајчан дилчиси Ә. Чавадовун јаздығы елә бу принсипә әсасланыр: «Мүрәккәб чүмлә синтаксиси нејтраллашмыш садә чүмлә синтаксисиндән сонра кәлир[1]. Бу мөвге бир чох көркәмли Азәрбајчан грамматистләринин синтактик тәдгигләриндә өзүнү көстәрир.

«Мүасир Азәрбајчан дили. Синтаксис» дәрслијинин мүәллифләри садәдән мүрәккәбә инкишафы белә бир схемлә көстәрирләр: Садә чүмлә→тәркибиндә фе'ли тәркиб олан садә чүмлә→табели мүрәккәб чүмлә[2]. Бу мүәллифләрин фикринчә, табели мүрәккәб чүмләнин јаранма вә тәкамүл јолу беләдир. Елә орадача табесиз мүрәккәб чүмләләр үчүн белә тәкамүл

[1] Джавадов А. М. Порядок языковых единиц (на материале азербайджанского языка). Докторлуг диссертасијасы. Бакы, 1975, сәһ. 3.

[2] Бах.: Абдуллајев Ә., Сејидов Ј., Һәсәнов А. Мүасир Азәрбајчан дили. Бакы, 1972, сәһ. 334.

хәтти мүәјјәнләшдирилир: Садә чүмлә→тәркибиндә һәмчинс үзвләр олан садә чүмлә→табесиз мүрәккәб чүмлә.

Садә вә мүрәккәб чүмләнин ән'әнәви бөлкүсү структур бахымдан өзүнү ән азы она көрә доғрулдур ки, бу нөвләрин арасында аралыг кечид бирләшмә мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн олур вә бу бирләшмәдән, бизим фикримизчә, һәмән нөвләрин, јә'ни садә вә мүрәккәб нөвләрин даһа кәскин шәкилдә гаршылашдырылмасыны (тәбии ки, гурулуш бахымындан) тә'мин едир.

Беләликлә, ики вә даһа чох чүмләнин мүмкүн бирләшмәсинин вердији мүрәккәб чүмлә, — јә'ни, ики вә даһа чох чүмләнин ваһид коммуникатив мәгсәдлә бирләшдији мүрәккәб чүмлә синтактик бир гурулуш кими өз функсијасыны бир чүмләдән ибарәт олан садә чүмләјә нисбәтән синтактик планда даһа кениш шәкилдә, коммуникатив планда исә даһа мәгсәдјөнлү шәкилдә һәјата кечирир. Мүрәккәб чүмлә реал кәрчәклијин мүәјјән бир фрагментинин — коммуникатив фокуса јерләшдирилмәси тәләб едилән фрагментинин даһа кениш вә һәртәрәфли ифадәсидир. Тәбии оларағ садә чүмлә илә мүгајисәдә мүрәккәб чүмләнин коммуникатив саһәси дә хејли кенишдир. Вә тәбии ки, бу кенишлик мүрәккәб чүмләнин структур-семантик гурулушунда өзүнү көстәрир. Бүтүн бу кејфијјәтләринә көрә мүрәккәб чүмлә там һүгугла садә чүмләјә мүнасибәтдә синтактик системин ијерархик чәһәтдән даһа јүксәк ваһиди сајыла биләр.

Мүрәккәб чүмлә илә садә чүмләнин синтактик системдәки ијерархик мүнасибәтләри барәдә мүәјјәнлик әлдә едиләндән сонра мүрәккәб чүмләнин өзүнә билаваситә концептуал бир анлајыш кими јанашмаг лазымдыр. Еј'ни заманда мүрәккәб чүмлә тер召ининин өзүнүн истифадә олунмасынын мәгсәдәујғунлугу вә бу термин һәм концептуал анлајыша ујғун кәлмәси барәдә мүлаһизәләр јүрүтмәк вачиблији ортаја чыхыр. Бу мәсәлә һәм үмуми дилчиликдә, һәм дә түркологијада бир чох мүтәхәссисләри дүшүндүрмүш, онлары да заман-заман ејни суалын гаршысына гојмушдур. Һәмән суалы белә формалашдырмаг олар: Мүрәккәб чүмлә термини ујғун синтактик һадисәнин ады кими өзүнү доғрулдурму? Вә бурадан да белә суал чыхыр: Табели мүрәккәб чүмлә өз-өзлүјүндә нәдир вә о табесиз мүрәккәб чүмләдән нә илә фәргләнир?

Бу суал әсасән, рус дилчилијиндә гојулмушдур вә рус дилчилијинин А. Пешковски, Г. В. Колшански, И. Ф. Вардул

вә башга нүмајәндәләри бу суала чаваб вермәјә чалышмышлар[3].

Түрколожијада да бу суал актуал суаллардан сајыла биләр. Хүсусилә, У. Б. Әлијевин карачај-балкар дили илә бағлы мүрәккәб чүмләјә аид дедикләри түрк дилләри үчүн дә бу суалларын јериндә олдуғуну көстәрир[4]. Азәрбајчан түрк дилиндә мәсәләнин бу чүр гојулушу јенидир вә тәбиидир. Бизә белә кәлир ки, доғрудан да, мүрәккәб чүмлә термини јалныз о заман јериндә ишләнмиш сајыла биләр ки, о мәһз табелк мүрәккәб чүмлә анлајышына ишарә етсин. Чүнки Азәрбајчан түрк дилиндә, еләчә дә бир чох түрк дилләриндә табесиз мүрәккәб чүмлә кими ајрылан мүрәккәб чүмлә нөвү ачыг-ашкар шәкилдә онун тәркибинә дахил олан компонентләрин, јә'ни мүстәгил чүмләләрин структур-семантик хүсусијјәтләрини өз ичиндә әридә билмир. Елә буна көрә дә, табесиз мүрәккәб чүмләнин тәркибинә дахил олан һәр бир чүмлә өз-өзлүјүндә мүстәгил синтактик ваһид кими галмағында давам едир. Әнәнәви олараг табесиз мүрәккәб чүмлә кими адландырылан белә бир синтактик комплексин тәркибиндә бу чүмләләрин мүстәгиллији һәмән синтактик комплексин бүтөвлүјү вә гарнајыб-гарышмасы үчүн ујғун шәраит јаратмыр. Амма о да мә'лумдур ки, мүрәккәб чүмләнин әсас әламәтләриндән бири кими ону ајырмаг олар ки, онун һиссәләри, компонентләри бир-бирилә сон дәрәчә гајнајыб-гарышыр вә гајнајыб-гарышма өзүнәмәхсус әлагәләр типини јаратмалыдыр. Белә мүнасибәт мәһз табелилик әсасында баш верә билир. Табелилик өз маһијјәти е'тибарилә бинар әлагәдир, јә'ни елә бир әлагәдир ки, о әлагәјә ики компонент дахил олур вә компонентләрин бири олмадан мөвчуд олмур. Мәһз бу чүр ишләм мәгамына малик олмур. Мәһз бу чүр табелилик әлагәси мүрәккәб чүмләнин компонентләринин, јә'ни мүстәгил чүмләләринин монолит гајнајыб-гарышмасы үчүн шәраит јарадыр вә компонентләри, јә'ни чүмләләри интәһасыз нитг ахарында бир структур-семантик бүтөв шәклиндә формалашдыра билир.

Табесиз мүрәккәб чүмләләрдә белә биркәлик, белә гајнајыб-гарышма мүшаһидә олунмур. Азәрбајчан түрк дилиндә вә

---

[3] Бах: Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956, VII нәшр, сәһ. 455; Бархударов Л. С. Колшанский Г. В. К проблемы структуры сложного предложения. — «Сборник статей по языкознанию» мәҹмуәсиндә. М., 1958; Вардуль И. Ф. Основы описательной лингвистики. М., 1977, вә башгалары.

[4] Алиев У. Б. Синтаксис карачаево-балкарского языка. М., 1972, сәһ. 229.

еләчә дә бир сыра инкишаф етмиш түрк дилләриндә табесиз мүрәккәб чүмлә фактики олараг өзүнү мүрәккәб синтактик комплекс кими дејил, тәркиби синтактик комплекс кими көстәрир. Һәр һансы бир мүрәккәб објект тәбии шәкилдә, мүәјјән шәкилдә бирләшмиш садә објектләрин чәми кимидир. Бурада бизә марағлы олан «мүәјјән шәкилдә» бирләшмәсидир, чүнки мәһз бундан асылы олараг һәмин мүрәккәблијин типини мүәјјәнләшдирмәк олур. Бурадан чыхыш едәрәк белә бир фикрә кәлмәк мүмкүндүр ки, садә објектләрин чәми һеч дә вачиб дејил ки, мүрәккәблијә чеврилсин, о садә тәркибли објект шәклиндә дә гала биләр. Һәр шеј јухарыда гејд етдијимиз кими, бу чәмә дахил олан елементләрин әлагәләринин типиндән асылыдыр[5].

Беләликлә, гејд етмәк олар ки, чүмләнин мәһз тәркиби јох, мүрәккәб сәчијјәси онун компонентләри арасындакы мүнасибәти дә табели мүнасибәт едир. Әксинә дејил, компонентләр арасындакы мүнасибәт чүмләни формалашдырмыр. Мәһз чүмләнин мүрәккәб маһијјәти онун типинә көрә мүрәккәб формасы структур мүнасибәтләри дә табели шәклә салыр вә бурадан да белә нәтичә чыхармаг олар ки, табесиз мүрәккәб чүмлә кими ајрылан чүмлә типи ваһид бүтөвлүк тәшкил етмир, белә ки, бу синтактик комплексин компонентләри арасындакы гаршылыглы әлагәләр принсип е'тибарилә һәр һансы бир бүтөв мәти үчүн өзүнү доғрултмур. Бу әлагәләр синтактик категорија кими ајрылан чүмлә үчүн спесефик дејил, мәти үчүн спесефикдир. Бунун нәтичәсиндә, бизә белә кәлир ки, ән'әнәви олараг табесиз мүрәккәб чүмлә кими өјрәнилән синтактик һадисәнин тәдгигини там шәкилдә даһа јүксәк синтактик бирләшмәнин, мәһз мәтнин синтактик сәрһәдләринә дахил етмәк лазымдыр.

Бунунла әлагәдар И. Ф. Вардул да доғру олараг гејд едир: «табели мүрәккәб чүмләләр әслиндә чүмләләр дејил, чүнки онлар илкин олараг чүмләләрә бөлүнүрләр. Бу чүр адландырылан ваһидләр әслиндә табесизлик нәтичәсиндә ортаја чыхан чүмлә зәнчирләри, чүмлә ардычыллыгыдыр»[6]. Бу сонунчу нәтичәдән мүәллиф белә гәнаәтә кәлир ки, бир һалда ки, табесиз мүрәккәб чүмләләр, үмумијјәтлә мөвчуд дејил, тәбии олараг үјғун терминләрә дә еһтијач галмыр вә ејни заманда тәбии олараг табели мүрәккәб чүмлә термининә дә еһтијач гал-

[5] Муг. един: Грязнов Б. С., Дынин Б. С., Никитин Е. П. Теория и ее объект. М., 1973, с. 117.

[6] Вардуль И. Ф. Основы описательной лингвистики. М., 1977, сәһ. 222.

мыр. Бу сонунчулары садә чүмләләрин әксинә олараг, мүрәккәб чүмлә кими адландырмаг кифајәтдир[7].

Бизә белә кәлир ки, мүрәккәб чүмлә синтактик системинә бу бахыш бүтөвлүкдә һәмән системин дәрк едилмәсинә бир ајдынлыг кәтирә биләр вә она көрә дә һәр һансы бир дилдә ујғун чәһәтләр варса, бу бахымдан чыхыш етмәк олар.

Азәрбајчан түрк дилиндә садә вә мүрәккәб чүмлә типләри арасындакы мүнасибәтләр мүрәккәб чүмлә компонентләринин әлагә үсуллары, мүрәккәблик анлајышынын өзүнүн сәчијјәси имкан верир дејәк ки, бурада да мүрәккәб чүмлә ады алтында өјрәнилмәјә јалныз әнʼәнәви табели мүрәккәб чүмләләр дахил едилә биләр. Вә тәбии ки, мүрәккәб чүмлә дедикдә биз јалныз табели мүрәккәб чүмләләри нәзәрдә тутачағыг, табесиз мүрәккәб чүмлә типини, үмумијјәтлә, инкар едәрәк мүстәгил чүмләләрин һәр һансы бирлијини мүрәккәб синтактик бүтөвлә әлагәдар, мәтнлә әлагәдар өјрәнәчәјик. Мәсәләнин белә һәлли тәкчә методоложи, терминоложи чәһәтдән дејил, синтактик комплексләрин вә онларын компонентләри арасындакы әлагәләрин адекват синтактик тәсвири чәһәтиндән дә өзүнү доғрулдур. Беләликлә, бизим схем беләдир:

Садә чүмлә — мүрәккәб чүмлә (табели мүрәккәб чүмлә) — мәтн (бура һәм дә табесиз мүрәккәб чүмләләр аиддир).

---

7 Вардуль И. Ф. Көстәрилән әсәри.

II ФӘСИЛ

САДӘ ВӘ МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘЛӘРИН ГАРШЫЛЫГЛЫ МҮНАСИБӘТИ ВӘ НИСБӘТИ

Садә вә мүрәккәб чүмләләрин гаршылыглы мүнасибәтини ики истигамәтдән нәзәрдән кечирмәк мүмкүндүр: бир тәрәфдән мүрәккәб чүмләни вә структур планда онун садә чүмлә олан тәркиб компонентләрини мүәјјәнләшдирмәјә чәлб етмәк олар. Белә бир тәһлил, бизим фикримизчә, мүәјјән мә'нада динамик характер дашыјыр. Белә ки, дәрин дахили анализ тәләб едир.

О бири тәрәфдән мүрәккәб чүмләни тамам мүстәгил садә чүмлә илә гаршылашдырмаг олар вә бунун нәтичәсиндә дә һәм мүрәккәб, һәм дә ајрыча садә чүмләнин өз-өзлүјүндә өз спесифик хүсусијјәтләри үзә чыхыр.

Мүрәккәб бир комплексин тәркибинә дахил олан чүмләләр, саҹки, бу комплексин үмуми мәзмунунун, истигамәтинин тә'сири алтында әријир, бир-бири илә гајнајыб-гарышыр вә о мүрәккәб комплекс тәрәфиндән нәзәрдә тутулан структур бирлик касб едир. Онлар, јә'ни чүмләнин тәркиб һиссәләри өз мүстәгилликләрини, фәргликләрини, бүтөвлүкләрини бүсбүтүн итирирләр, даһа үмуми механизмин ишләк һиссәсинә чеврилирләр.

Көркәмли рус дилчиси Н. С. Поспелов доғру олараг гејд едир ки, «Мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләрини ајрыча шәкилдә нәзәрдән кечирмәк олмаз, онлары ваһид синтактик гурулушун бир-бири илә әлагәли вә буна көрә дә гејри-мүстәгил елементләри кими гәбул етмәк лазымдыр»[1].

Бу фикир сонралар да бир сыра дилчиләр тәрәфиндән мүдафиә олунмушдур. Түрколокијада белә бир фикри С. Н. Иванов дәстәкләмишдир. О өз өзбәк дилинин синтаксисинә аид тәдгигатында белә јазыр: «...мүрәккәб чүмләнин тәркибиндәки будаг чүмлә коммуникатив бахымдан там дәјәрли ваһид дејил»[2].

---

[1] Поспелов Н. С. О грамматической природе сложного предложения. — «Вопросы синтаксиса современного русского языка» китабында. М., 1950, сәһ. 336.

[2] Иванов С. Н. Очерки по синтаксису узбекского языка. Л., 1959, сәһ 86.

Сонракы тәдгигләриндә дә С. Н. Иванов бу фикирләри давам етдирир. Түрк дилләриндә будаг чүмлә проблеминә һәср олунмуш мәгаләсиндә о гејд едир ки, белә натамамлығын структур бахымдан сәчијјәси дилләрин грамматик гурулушундакы фәргләрдән асылы олараг мүхтәлиф чүр тәзаһүр едә биләр[3].

Бу јанашым, бизә белә кәлир ки, Б. Б. Әлијевин «Гарачај-балкар дилинин синтаксиси» китабында гојдуғу суаллардан биринә јахшы чаваб ола биләр. О суал белә иди: Мүрәккәб чүмләни тәшкил едән садә чүмләләри мүәјјән дәрәчәдә мүстәгил сајмаг олар, јохса онлары бу чүр адландырмаг вә ајрыча ишләнән садә чүмләләрдән фәргләндирмәк лазымдыр?

Јәгин ки, мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәси олан компонентләри мүстәгил чүмлә сајмаг олмаз. Бунунла белә, онларын ајрыча ишләнән мүстәгил чүмләләрлә аналог олмалары да шүбһәсиздир. Мүрәккәб чүмлә елә һиссәләри бирләшдирир ки, бу һиссәләрин мүстәгиллији гаршылыглы шәкилдә шәртләнир. Бунлардан биринин мүстәгиллик дәрәчәси о бири чүмләнин мүстәгиллик дәрәчәси илә мүәјјәнләшир вә әксинә. Структур вә семантик васитәләрин көмәјилә бир-биринә бирләшән бу һиссәләр коммуникасија шәраитиндә гејри-бәрабәр вәзијјәтдә өзүнү көстәрир. Вә бу гејри-бәрабәрлик өзүнәмәхсус шәкилдә чүмләдә тәшкил едилиб ифадәсини тапыр.

Мүрәккәб чүмләнин һиссәләринин гејри-бәрабәрлијинин тәшкили һәм ајры-ајры бағлајычылар васитәсилә, һәм дә мүхтәлиф екстралингвистик васитәләрлә реаллашыр. Бу гејри-бәрабәрлији структур бахымдан реаллашдыран бу васитәләр ејни заманда һәмин һиссәләрин өзүнәмәхсус шәкилдә, даһа мөһкәм шәкилдә бир ваһид бүтөвдә бирләшмәсини тә'мин едирләр. Бу аспектдә мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләринин бирләшмәсиндә бағлајычыларын ролу бөјүкдүр. Мәһз бағладыгы мүрәккәб чүмләнин һәр һансы бир һиссәсинин — баш вә ја будаг һиссәсинин структур бирлијини ичәридән дағыдан бир васитә кими чыхыш едир. Натис һиссә илә һәм синтактик, һәм ритмик бахымдан бирләшән бағлајычы (мәс.: «ки» бағлајычысы баш чүмлә илә бу шәкилдә бирләшир.) максимал шәкилдә һиссәнин структур бүтөвлүјүнү зәифләдир. **Мән көрдүм ки..., Мән охудум...**

[3] Елә орда. Һәмчинин бахын: Иванов С. Н. К проблеме придаточных предложений в тюркских языках. «Тюркологический сборник» — китабында. М., 1981, сәһ. 115.

Бу чүр һалларда баш чүмләдәки һәр һансы бир үзвүн семантик вә мәзмун бошлуғу структур ачыгла компенсә едилир.

Ајдындыр ки, белә компонентләр нитг просесиндә (өзүнәмәхсус үслуби һаллары нәзәрә алмасаг) мүстәгил чыхыш етмәк имканына малик дејилләр. Белә һалларда тамамлајычы һиссә, башга сөзлә десәк, будаг чүмлә бүтүн чүмләнин структуруну тамамлајан өзүнәмәхсус воситәјә дөнүр. Деформасијаја уғрамыш һиссә, ајдындыр ки, тамамланмаг еһтијачы һисс едир вә бу баш верән заман тамамлајычы һиссәни нә структур, нә дә семантик бахымдан деформасијаја уғрамыш һиссәдән ајырмаг мүмкүн олмур. Онлар гаршылыглы интенсионалдырлар.

Гејд: Интенсионал, јә'ни гаршылыглы шәкилдә бирләшмәни тәләб едән үзвләр. Мәс.: мүбтәда вә хәбәр интенсонал характерә маликдирләр.

Мәһз бу һиссәләрин деформасијасына көрә мүрәккәб чүмлә һиссәләринин үмумиликдә бир-биринә даһа мөһкәм бағланмасы баш верир. Беләликлә, мүрәккәб чүмләнин һиссәләриндән бири фактики олараг һәм семантик, һәм структур бахымдан деформасијаја уғрамыш вәзијјәтдәдир. Вә тәбии ки, белә һалда онун нитг просесиндә мүстәгил фәалијјәти дә шүбһә алтына алына билӛр.

Бизә белә кәлир ки, нәинки мүрәккәб чүмләнин деформасијаја уғрамыш һиссәси, һәтта тамамлајычы һиссәси белә нитг ахарында мүстәгил шәкилдә чыхыш едә билмир. Чүнки бу һиссә дә һәм семантик, һәм интенсионал нөгтеји-нәзәриндән деформасијаја уғрамыш һиссәјә мөһкәм бағлыдыр. Бунунла јанашы, бир һалы да гејд етмәк лазымдыр ки, тамамлајычы һиссәнин тамам ајрыча бир шәраитдә, ситуасијада аналогу кими чыхыш едән чүмләнин мүстәгил фәалијјәтини дә инкар етмәк олмур. Мәс.; белә бир чүмләјә диггәт едәк:

Мән көрдүм ки, о кәлир.

Бу чүмләдә деформасијаја уғрамыш ајрыча, мүстәгил шәкилдә ишләнә билмәјән һиссә кими **мән көрдүм ки** комплекси өзүнү көстәрир. Бу комплекс көрүндүјү кими, ајрыча тамамланмыш структур ваһид ола билмир. Ејни заманда бу мүрәккәб чүмләнин тамамлајычы һиссәсинин аналогу олан **о кәлир** комплекси башга бир шәраитдә, башга бир ситуасијада мүстәгил фәалијјәт көстәрмәк имканына маликдир.

Азәрбајчан түрк дилиндә мүрәккәб чүмләнин деформасијаја уғрамыш һиссәси, адәтән, баш чүмлә кими ајрылыр. Мувафиг олараг будаг чүмлә синтактик вә семантик чәһәтдән

даһа там, бүтөв вә баш чүмләни тамамлајан һиссә кими өзүнү көстәрир.

Мүрәккәб чүмлә тәбии олараг бүтөвлүкдә бу һиссәләрин интенсионаллығы, гаршылыглы әлагәсинә ујғун олараг, она әсасланараг формалашыр. Чүнки онларын мәһз белә бирләшмәси, әввәлки фәсилдә дејилдији кими, мүрәккәб чүмләнин маһијјәтини тәшкил едир.

Мүрәккәб чүмләнин садә ишләм мәгамы олан садә чүмләдән фәрги тәкчә онларын һәр биринин өзүнәмәхсус структур мүстәгиллијинин үзәриндә гурулмур, бу фәрг ејни заманда онларын һәр биринин коммуникатив синтактик өзүнәмәхсуслуғуна да аид олур. Белә ки, структур фәрг принсип е'тибарилә һәр бир тәдгигатда өн плана чыхарылдығы үчүн бә әслиндә садә вә мүрәккәб диференсиалын әсасында дурдуғу үчүн биз бу ишдә аксенти коммуникатив функсионал фәргин үзәринә кәтирмәк истәрдик. Бу синтактик ваһидләр арасында белә бир фәрг мөвчуддур, амма, тәәссүф ки, тәдгигатларда она аз диггәт јетирилмишдир. Бу бахымдан јанашдыгда, бизим фикримизчә, хүсуси әһәмијјәти актуал үзвләнмә принсипләриндән мүхтәлиф мәгамларда истифадә етмә һалы кәсб едир.

Мүгајисәјә кечәк. Садә вә мүрәккәб кими ајырдығымыз ики чүмләни гаршылашдыраг, белә бир һалдан чыхыш едәк ки, мүрәккәб чүмлә садә чүмләнин кенишләнмиш вариантыны тәшкил едир вә биз дә бир гәдәр сонра көстәрмәјә чалышаг ки, белә кенишләнмә һалы тәкчә структур планда дејил, ејни заманда коммуникатив мә'на планында да әһәмијјәтлидир. Мәс.:

1) Сәнин кәлмәјини билирдим;

2) Мән билирдим ки, сән кәләчәксән.

Мәшһур Азәрбајчан синтаксисти Әләвсәт Абдуллајев бу чүр чүмләләри синтактик синоним һесаб едир. О јазыр ки, ејни фикри һәм садә, һәм дә мүрәккәб чүмләләр васитәсилә ифадә етмәк мүмкүндүр. Мәс.: **Мән ешитдим ки, Әһмәд Москвадан гајытмышдыр** мүрәккәб чүмләдир. **Әһмәдин Москвадан гајытмасыны мән ешитдим** садә чүмләдир. Бу чүмләләр мәзмунларына көрә чох јахындырлар, һәтта синтактик синонимлик тәшкил едир[4].

Структур бахымдан бу мисаллардан фәргләнмәјән өз мисалларымыза диггәт јетирәк. Бизим мисалларда биринчи чүмлә садә, икинчи чүмлә мүрәккәб чүмләдир.

---

[4] Абдуллајев Ә., Сејидов Ј., Һәсәнов А. Мүасир Азәрбајчан дили. Бакы, 1972, сәһ. 333.

Биз белә чыхыш нөгтәсиндән истифадә едирик ки, мүрәккәб ҹүмләнин јаранма вә формалашмасы икинчи, сонракы һалдыр вә мүәјјән дәрәҹәдә информасијаны өтүрәнин, ја'ни данышанын конкрет коммуникатив мә'на мәгсәдләриндән асылыдыр.

Садә ҹүмлә мүрәккәб ҹүмләјә нисбәтән һәр һансы бир информасијаны, мә'луматы максимал нејтрал шәкилдә ифадә едир. Бу аспектдә мүрәккәб ҹүмлә өзүнүн үслублашмасы вә хүсуси гурулмасы илә диггәти ҹәлб едир.

Белә ки, баш ҹүмлә маһијјәт е'тибарилә әсас информасијаны вермир, әсас информасија үчүн садәҹә зәмин һазырлајыр. Нә гәдәр тәәҹҹүблү олса да, мүрәккәб ҹүмләнин әсас коммуникатив информасијасы будаг ҹүмлә васитәсилә тәгдим едилир. («Сән кәлмисән» будаг ҹүмлә кими там информасија вермәк имканына маликдир). Беләликлә, баш ҹүмлә бурада актуал үзвләнмә терминләриндән истифадә етсәк, өзүнәмәхсус тема кими өзүнү көстәрир. Ҹүмләнин ремасы исә бүтөв мүрәккәб ҹүмләнин тамамлајыҹы һиссәси олан будаг ҹүмлә олур. Мүрәккәб ҹүмләнин бу шәкилдә тема вә ремаја бөлүнмәси өз-өзлүјүндә актуал үзвләнмәнин сәрһәдләринин кенишләнмәсинә кәтириб чыхарыр. Бурадан белә нәтиҹәјә кәлмәк мүмкүндүр ки, садә ҹүмлә илә мүгајисәдә мүрәккәб ҹүмлә нитг коммуникасијасына, нитг ахарына даһа мәгсәдјөнлү шәкилдә, даһа кәскин шәкилдә дахил едилә билир. Актуал үзвләнмә нөгтеји-нәзәриндән јанашсаг, бөлкә дә белә демәк мүмкүндүр: садә ҹүмләнин коммуникатив јөнү илә мүрәккәб ҹүмләнин коммуникатив јөнү нитг ахарына дахил олмаг үчүн ејни имканлар ачыр.

Мүрәккәб ҹүмләнин үслублашмасы, ја'ни хүсуси шәкилдә тәгдим едилмәси өзүнү һәм дә онда көстәрир ки, I һиссәдә, ја'ни тематик һиссәдә ҹүмлә өзүнүн коммуникатив вәзифәсини јеринә јетирмәмишдир. Вә буна көрә дә II һиссә, ја'ни рематик һиссә ејни заманда һәм бүтүн мүрәккәб ҹүмләнин бүтөвлүјүнү тамамлајыр, һәм дә структур-семантик бахымдан баш ҹүмләнин бурахылмыш һәр һансы бир үзвүнүн кенишләнмиш тәгдиматыны үзә чыхарыр. Бизим мисалда бурахылмыш үзв тамамлыгдыр. Садә ҹүмлә мә'луматы санки о мә'луматын гурулмасына паралел олараг тәгдим едир, ја'ни садә ҹүмләнин структуру хариҹи дүнјадан көтүрүлүб, екс етдирдији һадисәләри, санки, механики изләјир. О максимал дәрәҹәдә үслублашмадан азаддыр, чүнки бурада структур-семантик сычрајышлар өзүнү көстәрмир вә јаддаш да артыг диггә-

тә алынмыш мәсәләјә бир даһа гајытмыр. Беләликлә, садә чүмләдә информасија тәгдиматы артан ардычыл семантик хәтт үзрә өзүнү көстәрир.

Мүрәккәб чүмләнин тематик һиссәси, јә'ни баш чүмлә әлагәли нитг психолокијасы нөгтеји-нәзәриндән дә мараг ојадыр. Баш чүмләдә үмуми информасијанын, үмуми зәмин информасијанын верилмәсиндән әлавә һәм дә көзләмә моменти кими чох вачиб коммуникатив мәгам кизләниб. Мәһз бу көзләмә моменти мүрәккәб чүмләнин һиссәләринин ресипијентин шүурунда даһа сых бирләшмәси ефектини јарадыр.

Гејд: Ресипијент һәр һансы коммуникатив актуаллашма заманы информасијаны гәбул едән шәхсдир.

Бунунла јанашы, гејд етмәк лазымдыр ки, тема-рематик (актуал үзвләнмә) үзвләнмәнин бу чүр тәтбиги мүрәккәб чүмләнин һеч дә бүтүн типләринә ејни дәрәчәдә шамил едилә билмир, һәтта ејни тип (ејни структура малик будаг чүмлә) чүмләдә јерләшмә јериндән асылы олараг, јә'ни мүрәккәб чүмләдә баш вә будаг чүмләләрин мөвгејиндән асылы олараг актуал үзвләнмә принсипләринә мүнасибәтдә өзүнү мүхтәлиф чүр апара билир. Бу принсипләрин мүвәффәгијјәтли тәтбиги үчүн баш чүмләнин препозисијада, будаг чүмләнин исә постпозисијада ишләнмәси вачибдир.

Гејд: Препозисија — һәр һансы бир елементдән әввәлки мөвгe, постпозисија һәр һансы бир елементдән сонракы мөвгедир.

Түрколокијада әкс фикирләрә дә раст кәлмәк мүмкүндүр. Вахтилә рус дилчиси академик А. Н. Кононов бу мәсәлә илә бағлы гејд едирди ки, баш чүмләнин мүәјјән шәраитлә бағлы препозисијасы онун будаг чүмләјә нисбәтән мүәјјән аспектә малик олмасы илә бағлыдыр, јә'ни мәнтиги бахымдан түрк дилли чүмләдә чүмләнин даһа чох аксентләшмәси һадисәси илк мөвгејә чыхарылыр[5].

Бу мәсәлә принсипиал ајрылыға әсасланыр. Нитг психикасы нөгтеји-нәзәриндән аксентли, јә'ни актуаллашмыш һиссә һеч шүбһәсиз ки, постпозисија һиссәдир вә о мүәјјән тема функсијасыны јеринә јетирән препозитив һиссәдән сонра өзүнү көстәрир. Азәрбајчан түрк дили чүмләсиндә будаг чүмлә принсип е'тибарилә тема, баш чүмлә исә принсип е'тибарилә рема функсијасында чыхыш едә билмир. Бу онунла бағлыдыр

[5] Мүг. един: Кононов А. Н. Некоторые проблемы исторического синтаксиса тюркских языков. — «Восточная филология» китабында. Күрчүстан ССР, Шәргшүнаслыг Институту, Тбилиси, 1973, сәһ. 173.

ки, баш чүмлә мә'на-мәзмун аспектиндә деформасијаја уғрамыш шәкилдәдир вә буна көрә дә јени информасија өзүнү там ифадәсини мәһз структур-семантик бахымдан бүтөв шәкилдә тәзаһүр едән будаг чүмләдә тапыр.

Мәһз тема, јә'ни мүрәккәб чүмлә шәраитиндә көтүрсәк, препозисијада олан баш чүмлә дәгигләшдирилир, тамамланыр, бүтөвләшдирилир. Вә бүтүн бунлар постпозитив рема, јә'ни будаг чүмлә васитәсилә һәјата кечирилир. Муг еләи:

1) Үрәјимә даммышды ки, бу саат кәләчәксән; 2) Елә гачды ки, финишә биринчи чатды; 3) Арзум будур ки, тез бөјүјәсән; 4) О елә ушаг тәрбијә едиб ки, һамы әһсән дејир.

Биринчи чүмлә мүбтәда будаг чүмләли, икинчи чүмлә тәрзи-һәрәкәт зәрфликли будаг чүмләли, үчүнчү чүмлә хәбәр будаг чүмләли, дөрдүнчү чүмлә тә'јин будаг чүмләли мүрәккәб чүмләләрдир. Бүтүн мисалларда баш чүмлә препозитив мөвге тутур. Бундан әлавә ону да гејд етмәк лазымдыр ки, бу мүрәккәб чүмләләрин һамысы баш чүмләнин структур-семантик планда̃кы үмуми деформасијасы вә коммуникатив гејри-мүстәгиллији илә сәчијјәләндирилир.

Мисаллардакы баш чүмләләр информатив аспектдә, санки, реал информасија илә долмаға һазыр бош ҹувачыглар кимидирләр, башга сөзлә десәк, бош ҹувачыглар әслиндә әсас фундамент ролуну ојнајырлар. Чох заман һәмән информасијаны дахилән һазырлајырлар.

Мүстәгил мүрәккәб вә садә чүмләләр арасындакы фәргә гајыдаркән биринчи нөвбәдә һәм дә ону гејд етмәк лазымдыр ки, бу фәрг структур мәгамла јанашы, коммуникатив мә'на мәгамыны да әһатә едир. Хүсуси олараг тәшкил едилән синтактик комплексин бирлији кими мүрәккәб чүмлә информасија өтүрүлмәсинин даһа еффектив шәкилдә һәјата кечирилмәсинә хидмәт едир. Бунунла әлагәдар олараг чүмләнин хүсуси шәкилдә тәшкилатланараг будаг чүмләни јаратмасыны билаваситә информасија өтүрәнин коммуникатив мәгсәдилә бағламаг лазымдыр. Хүсуси тәшкилатланма вә бунун нәтиҹәсиндә будаг чүмләнин ортаја чыхмасыны, үмумијјәтлә, мүрәккәб чүмләнин ачыг вә кизли функсијасынын төрәмәси сајмаг олар. Бүтүн синтактик комплексләрин тема вә рема кими өзүнү кестәрмәси мәһз функсионаллыг бахымындан өзүнү доғрулдур. Мәһз коммуникатив мә'надан доған мәгсәд, мәһз структур функсионаллыг синтактик комплексләрдән биринин рема олараг хүсуси будаг чүмлә шәклиндә, башга сөзлә десәк, парселјатив формада тәгдиминә кәтириб чыхарыр.

Гејд: Парселјасија — һәр һансы бир синтактик комплексин әсас синтактик комплексин ичиндән ајрылыб, ајрыча шәкилдә формалашмасыдыр.

Тәбии олараг, белә бир фикир ирәли сүрмәк мүмкүндүр ки, мүрәккәб чүмлә, даһа доғрусу, онун мүәјјән структур типләри өзүнүн тема вә ремаја белә шәффаф бөлүнмәси илә вә үмумијјәтлә, садә чүмләдән структур-коммуникатив планда кәскин фәргләнмәсинә көрә информасијанын синтактик тәшкилинин тамам башга бир мәрһәләсидир. Ән ваҹиб суаллардан бири дә бу суалдыр вә о функсионал синтаксис үчүн чох ваҹиб суалдыр. Дилин синтактик гурулушунун тәкамүлү бу ваһидләрдән һансыны даһа әввәл, һансыны даһа сонра јаратмышдыр? Бир мәсәлә гәтидир ки, һансынын әввәл, һансынын сонра јаранмасындан асылы олмајараг бу синтактик гурулушлар бири дикәриндән төрәмишдир.

Ән'әнәви дилчиликдә вә үмумијјәтлә, синтактик тәдгигатларда ән азы тәгдимат ардычыллығындан чыхыш етсәк, беләгәнаәтә кәлмәк мүмкүндүр ки, садә чүмлә даһа әввәл, мүрәккәб чүмлә исә ондан сонра садә чүмләнин мүхтәлиф үсулларла вә васитәләрлә бирләшмәсиндән јаранмышдыр. Бу тәдгигатларда мүрәккәб чүмлә бир катекорија кими мәһз белә бирләшмәнин нәтиҹәси шәклиндә ортаја чыхыр. Белә бир тәгдиматын, үсулун механиклији көз габағындадыр. Ән әсас јолла садәдән мүрәккәбә. Вә бу механиклик, бу типли бирләшмә үсулу, һеч шүбһәсиз ки, дилин ән гәдим дөврләриндәки дахили гурулушуна хас олан спонтан тәкан мәрһәләләрини изләмәјә имкан вермир. Әкәр биз белә бир тәкамүл мәрһәләсини изләмәји гаршымыза мәгсәд гојсаг, синтактик фикрин инкишафынын мүрәккәб гурулушдан садә гурулуша кечиддә реаллашмасыны шаһиди оларыг. Илк өнҹә дилдә инди бизим анладығымыз шәкилдә олмаса да, өз гәдим гурулушуна хас олан мүрәккәблик јарадыр. Бу мүрәккәблик гәдим инсанын чыхардығы сәс-сигналларын мүрәккәблији кимидир. Илк бахышда санки сәсдирсә, демәли садәдир, амма бу сәсләр бүтөв комплекс шәклиндә идиләр. Вә бу сәс-сигналлардан, бөјүк чајлар булаглардан башладығы кими дилдәки бүтүн мүрәккәбликләр башлајыр. Јаваш-јаваш инкишаф едәрәк өз мүрәккәб гурулушларыны тәдриҹән тәкамүл просесиндә чилләлајыр, тәмизләјир, садәләшдирир. Вә беләликлә дә, өз ичиндән сонракы садә гурулушлары санки доғурдулар. Һәр бир садә гурулуш мүрәккәб гурулушун ичиндән сыјрылыб чыхмышдыр. Вә бүтүн бу садә гурулушларын сонрадан һәр-

һансы бир мүрәккәблик јаратмалары бу тәкамүл просесиндә сонракы мәрһәләјә аид едилә биләр. Шүбһәсиз, бунлары конкрет мисалларла изләмәк чәтиндир. Биз бурада әдәби дил тарихиндән дејил, мәһз дил тарихиндән сөһбәт ачдыг. Гәти сөјләмәк олар ки, дил сәвијјәсиндә һәр һансы бир гурулушун мүрәккәбликдән садәјә доғру инкишафыны изләмәк принсип е'тибарилә дилин гәдим гурулушундан мүасир дөврә гәдәр кәлиб чатан ваһидләрин әсл тарихини изләмәк демәкдир.

III ФӘСИЛ

МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘ: ПРОБЛЕМЛӘР, ПАРАДОКСЛАР

Тәбии ки, бу фәсилдә биз ајдын сәбәбләрә көрә Азәрбајчан түрк дилинин синтаксисиндә мүрәккәб чүмләнин бүтүн проблематик ҹә парадоксал мәгамларыны вә һадисәләрини ишыгландырмаг вә инчәликләринә гәдәр тәһлил етмәк фикриндә дејилик. Нәинки дикәр түрк дилләри илә бағлы, буну јалныз Азәрбајчан түрк дили илә дә бағлы етмәк мүмкүн дејил. Биз бурада даһа чох һәм Азәрбајчан дилчилији үчүн — һәм дә түрколокија үчүн индијә гәдәр әһәмијјәтини итирмәјән проблем кими галмага давам едән ән ваҹиб проблемләрдән сөһбәт ачачағыг.

Белә проблемләрдән бири, бәлкә дә биринчиси, түрколокијада ән әһәмијјәтли сајылан вә индијә гәдәр өз актуаллығыны итирмәјән проблем будаг чүмләләрин вә тәркибләрин нисбәти проблемидир. Бу проблемә онларла, јүзләрлә мәгаләләр, китаблар, диссертасијалар һәср едилмиш, мүхтәлиф истигамәтләрдән бу проблеми ишыгландырмаға чалышылмышдыр. Үмумиттифаг конфрансларда бу проблем әсас тәдгигат објектинә чеврилмиш, мүбаһисәләр, дискусијалар, чәкишмәләр, санки, һеч бир нәтичә вермәмишдир[1]. Бу проблемин зәнкин тәдгигат тарихини изләмәк чох чәтиндир. Түрк дилләри илә мәшғул олан, демәк олар ки, бүтүн синтаксистләр бу вә ја дикәр дәрәчәдә бу проблемлә әлагәдар өз мүлаһизәләрини сөјләмишләр. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, түрколокијада бу мәсәлә илә бағлы фикир јүрүдән дилчиләр арасында Азәрбајчан дилчиләринин јери хүсусидир.

Бу проблеми проблем кими елми шәкилдә әсасландырыб ајыран вә онун бүтүн истигамәтләриндә ишыгландыран дилчиләрдән бири мәшһур Азәрбајчан дилчиси М. Ш. Ширәлијев олмушдур[2]. Онун бу проблемлә бағлы чап етдирдији мәгалә-

---

[1] 1958-чи илдә Алма-Атада кечирилән бу проблемә һәср олунмуш Үмумиттифаг конфрансы бу дедикләримизә мисал ола биләр. Бах.: Вопросы грамматики тюркских языков. Алма-Ата, 1958.

[2] Бах.: Ширәлијев М. Ш. Азәрбајчан дилиндә мүрәккәб чүмләләр мәсәләси — Низами адына Әдәбијјат вә Дилчилик Институтунун әсәрләри. Дилчилик серијасы. Бакы, 1953, т. 5; Јенә дә о. Сложноподчиненное предложение в азербайджанском языке. — «Вопросы языкознания» журналы, 1956, № 1; Јенә дә о. Проблема сложноподчиненного предложения. —

ләрдә, мүшавирә вә конфрансләрдакы чыхышларында кифајәт гәдәр күчлү позисија мүәјјәнләшмишдир ки, сонралар бу позисија бүтүн Азәрбајчан дилчиләринин бу проблемлә бағлы мәсәләләринин формалашмасына кәтириб чыхармышдыр. Тәркибләр вә будаг чүмләләр мәсәләси, бу гурулушларын бир-биринә мүнасибәти, демәк олар ки, сөнмәјән бир очагдыр. Бу очаг бә'зән аловланыр, бә'зән көзәрир. Түркологијада тәркибләр вә будаг чүмләләрин мүнасибәтинин ишығландырылмасында вә мүәјјәнләшдирилмәсиндә үч истигамәт мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр. Биринчи истигамәт дедијимиз кими акад. М. Ш. Ширәлијевин вә онун ардычылларынын истигамәтидир. Бу истигамәтин маһијјәти одур ки, бурада гурулушунда тәркиб олан чүмләни категорик шәкилдә мүрәккәб (табели мүрәккәб) чүмлә сајмырлар. Белә гурулушлары анчаг вә анчаг садә чүмлә кими мүәјјәнләшдирирләр. Бу истигамәт Азәрбајчан дилчилијиндә артыг ән'әнә шәклини алмышдыр десәк, јанылмарыг. Бу ән'әнәнин јаранмасында вә мөһкәмләнмәсиндә бөјүк дилчи проф. Ә. Абдуллајевин дә хидмәти бөјүк олмушдур. Өзүнүн бу проблемә һәср олунмуш «Мүасир Азәрбајчан дилиндә табели мүрәккәб чүмләләр» адлы монографијасында[3] Ә. Абдуллајев өзүндән әввәл бу истигамәтин јолчуларына — М. Ш. Ширәлијев, Б. А. Серебренников, М. Һүсејнзадә, Н. А. Баскаков вә башгалары кими көркәмли дилчиләрә гошулур вә өз әсәрләри илә бу истигамәтин нәзәри вә практик сүтунларыны һазырлајыр.

Икинчи истигамәтә мәхсус олан дилчиләр тәркибләри битмиш чүмлә, будаг чүмләјә бәрабәр чүмлә кими гәбул едир, гурулушунда тәркиб олан чүмләләри исә табели мүрәккәб чүмлә сајырлар. Бу дилчиләрин сырасына көркәмли дилчиләр М. А. Казымбәј, В. Гордлевски, А. К. Боровков, Ч. Валиди вә башгалары дахилдир.

Вә нәһајәт, үчүнчү истигамәтин тәмсилчиләри П. М. Мелиорански, А. Н. Сомолјович, А. П. Поселујевски, Ә. Дәмирчизадә, Н. К. Дмитријев, Н. З. Һачыјева, Е. А. Грунина, Г. А. Әбдүррәһманов вә башгалары белә һесаб едирләр ки, тәркибли чүмләләри јалныз о заман будаг чүмлә сајмаг олар

«Вопросы грамматики тюркских языков» китабында. Алма-Ата, 1958; Јенә дә о. Проблема сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке. — «Вопросы составления описательных грамматик» китабында. М., 1961.

[3] Бах: Абдуллајев Ә. Мүасир Азәрбајчан дилиндә табели мүрәккәб чүмләләр. Бакы, 1977.

ки, чүмләдәки тәркибин өзүнүн мүстәгил, «шәхси» мүбтәдасы олсун.

Түркологијада табели мүрәккәб чүмлә илә бағлы мүхтәлиф классификасијаларын вә изаһларын тарихини биз бурада хүсуси олараг нәзәрдән кечирмәјәҹәјик[4]. Бу бахышларын формалашмасы, бир-бириндән кифајәт гәдәр узаглашмасы тәһлил објекти кими хүсуси бир мөвзу ола биләр. Биз бурада проблеми ән үмуми шәкилдә гојмаг вә проблемин гојулушундан истиҹадә едәрәк ән мүхтәлиф истигамәтләрдәки, ән мүхтәлиф бахышларда мүсбәт вә барышдырычы мәгамлары ахтармаг нијјәтиндәјик. Бу күнки күнә бу проблемдән калиб чыхан биринчи вә үчүнчү истигамәтләрин тәмсилчиләри арасында олан мүбаһисәдир. Башга сөзлә десәк, мүбаһисә тәркибли чүмләни бирмә'налы шәкилдә мүбтәданын олуб олмамасына бахмајараг садә чүмлә кими гәбул едәнләрлә вә тәркибли чүмләни мүбтәдасы олмасына әсасланараг будаг чүмлә, бүтөвлүкдә чүмләни иса табели мүрәккәб чүмлә кими саjанларын арасындадыр. Биз инди ајры-ајры параграфларда бу мәсәләнин мүхтәлиф тәрәфләринин тәһлил етмәјә вә проблемин маһијјәти һагда тәсәввүр бүтөвлүјүнү јаратмаға чалышачағыг.

§ 1. ӨЗ МҮБТӘДАСЫ ОЛАН ТӘРКИБ МҮСТӘГИЛ ЧҮМЛӘ ОЛА БИЛӘРМИ?

Түрк дилләриндә нөвбәти проблемә вә табели мүрәккәб чүмләләрә һәср олунмуш Алма-Ата конфрансындакы чыхышында көркәмли рус дилчиси Б. А. Серебренников тәркиб вә будаг чүмләнин мүнасибәти проблеми илә бағлы мүхтәлиф бахышларын вә истигамәтләрин нәјә әсасландығыны, нәдән доғдуғуну чох ајдын шәкилдә ифадә едәрәк дејирди: «Бу нөггеји-нәзәрләри фәргләндирән әсас мәсәлә алимләр тәрәфиндән чүмләнин маһијјәтинин тамамилә фәргли дәркедилмәси илә бағлыдыр. Һәр шејдән әввәл разылыға кәлмәк лазымдыр ки, чүмлә ады алтында нәји анламаг лазымдыр вә онун әсас әламәтләри һансылардыр?»[5].

---

[4] Марагланаплар бу мәнбәләрә баха биләрләр: Гаджиева Н. З. Основные пути развития синтаксической строй тюркских языков. М., Наука, 1973, с. 17; Ә. Абдуллаjев. Мүасир Азәрбаjчан дилиндә табели мүрәккәб чүмләләр. Бакы, 1977, сәh, сәh. 85.

[5] Серебренников Б. А. Выступление на координационном совещании по проблемам вида и сложноподчиненного предложения в тюркских языках. —

Доғрудан да «чүмлә ады алтында нәји анламаг лазымдыр» суалына һәддиндән артыг вә кифајәт гәдәр мүхтәлиф чаваблар алмаг мүмкүндүр. Амма бир шеј вар ки, чүмләнин әсас әламәтләриндән бири олан шәхс сонлугларынын чүмлә үчүн мөвчудлуғу, демәк олар ки, бүтүн тәдгигатчыларда шүбһә доғурмур. Вә тәбии ки, будаг чүмлә дә мүстәгил чүмлә структуруна малик олмаг үчүн гурулушунда шәхс сонлугларына јер вермәлидир.

М. Ширәлијев бу мәсәлә илә әлагәдар доғру оларат белә јазыр: Азәрбајчан дилиндә будаг чүмләнин мүәјјәнләшдирилмәсинин әсас ме'јары будаг чүмләләрин тәркибиндә мүстәгил мүбтәданын ишләнмәси илә јох, фе'ли вә ја исми шәкилдә формалашан мүстәгил хәбәрин олмасы илә бағлыдыр[6].

Беләликлә ајдын олур ки, мүәјјәнләшмәсинә еһтијач олан әсас мәсәлә мәһз будаг чүмләләрдир. Будаг чүмлә өз-өзлүјүндә нәдир вә о әслиндә мүстәгил мүбтәдасы олан тәркиб васитәсилә ифадә олуна биләрми суалларына чаваб вермәјә чалышаг.

Рус түркологу Н. К. Дмитријев өзүнүн артыг классик бир әсәрә дөнмүш «Кумык дилинин грамматикасы» китабында нәзәрдән кечирилән проблемлә бағлы јазырды: «Бахмајарат ки, белә тәркибләр (јә'ни өз мүбтәдасы олан тәркибләр—К. А.) будаг чүмлә үчүн ирәли сүрүлән әсас әламәтләрдән бирини истисна едир (шәхс әламәти олан хәбәри истисна едир), биз дә һәр һалда онлары будаг чүмлә сајмаға мејллијик. Кечид характерли олсалар да, бу типдә формалашмыш өзүндә шәхс әламәти сахлајан хәбәрин олмамасы сәнки грамматик (вә мәнтиги) чәһәтдән ашкар ифадә олунмуш мүбтәда илә компенса едилир»[7].

Бу мөвгени тәбии ки, М. Ширәлијевин вә онун тәрәфдарларынын мөвгејиндән фәргләндирмәк лазымдыр, будаг чүмләјә мүнасибәтдә истигамәтләрин бамбашга олмасы көз габағындадыр. Ширәлијевин дә јухарыда мисал кәтирдијимиз невбәти фикри Н. Дмитријевин фикирләринә гаршы долајысы да олса, е'тираз кими сәсләнир. О гејд едир ки, тәркиб дахилин-

«Вопросы грамматики тюркских языков» китабында. Алма-Ата, 1958, сәһ. 190 — 191.

[6] Ширалиев М. Ш. Проблема сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке. — «Вопросы составления описательных грамматик» китабында. М., 1951, сәһ. 158.

[7] Дмитриев Н. К. Грамматика кумыкского языка. М. — Л., 1940, сәһ. 5.

дәки мүбтәдә там сәјлә билмәз, belә ки, бурадакы адлыг һал формасы əслиндә сонракы јаранмадыр, даһа әввәл адлыг һал əвәзинә бу мәвгедә јијәлик һалда олан ад чыхыш едирди.

М. Ширәлијев јазыр: «Беләликлә, **Мәним охудуғум вахт** типли фе'ли сифәт тәркиби вә **мән охудуғум вахт** ејни шеји, ејни һалы, ејни мәгамы ифадә едирләр. Она көрә дә бу тәркибләрдәки һәм **мәним** сөзү, һәм дә **мән** сөзү мүбтәдә ола билмәзләр"[8].

Мәним охудуғум вахт кими синтактик гурулушлардакы поссесивлик чаларыны проф. Ә. Абдуллајев дә нәзәрдән кечирир[9]. О да бу истигамәтдә М. Ш. Ширәлијевин мөвгејини мүдафиә едир. Кәтирилән аргумент мүстәгил хәбәри олан тәркибләри будаг чүмлә сајан дилчиләрин мөвгејинә чох чидди зәрбәдир. Амма бурада бир мәсәлә вар. Санки бу мүддәаны асанлыгла бүтүн дикәр түрк дилләринә аид етмәк олар вә лазымдыр. Бир түрк дилинин хүсусијјәти о бириләриндә дә өз әксини тапмалыдыр. Принсип е'тибарилә бу белә олса да, нәзәрдән кечирилән мәсәләдә башга түрк дилләриндә вәзијјәт башга чүрдүр. Бә'зи шәрги түрк дилләриндәки, конкрет олараг јакут дилиндәки мәнзәрә бунун әксини көстәрир. Белә ки, јакут дилинин тәдгигатчысы Ј. Убрјатова дилчиләрин ады чәкилән һәмин Алма-Ата конфрансындакы чыхышында белә бир факта диггәт јөнәлтди ки, 'асылы предикатив сөз бирләшмәнин (шәхссиз тәркибин — К. А.) мүбтәдасы мүасир јакут дилиндә јијәлик һал формасында чыхыш етмир.[10]. Белә бир хүсусијјәт түрк дилләриндә башга бир һалда өзүнү көстәрир. Бу хүсусијјәт дә ики мүбтәдасы олан (бири шәхссиз тәркибдә, о бири әсас һиссәдә) конструксијаларын һибридлији, сонракылығы һалыдыр. Н. З. Һачыјеванын сонракы тәдгигатларында гејд етдији кими, «Ики мүстәгил вә грамматик чәһәтдән там ифадә олунан мүбтәдәнын мөвчудлуғу она ишарә едир ки, бу һалда илкин олараг ики мүстәгил садә чүмлә бирләшмәси баш вермишдир[11].

Бүтүн бу дејиләнләр белә бир фикрә кәтириб чыхарыр ки, бу һадисәјә јанашмалар, јә'ни будаг чүмләнин мүәјјәнләшмә-

---

[8] Ширәлијев М. Ш. Көстәрилән әсәри, сәһ. 154.

[9] Муг. един: Абдуллајев Ә. Мүасир Азәрбајчан дилиндә табели мүрәккәб чүмләләр. Бакы, 1974, сәһ. 66.

[10] Убрятова Е. И. Выступление. — «Вопросы грамматики тюркских языков,» китабында. Алма-Ата, 1958, сәһ, 222.

[11] Гаджиева Н. З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М., 1973, сәһ. 19.

си ме'јарлары бүтүн түрк дилләри үчүн ејни ола билмәз. Бу ме'јарлар дилдән-дилә, тәбии ки, нисби характер дашымалыдыр. М. Ш. Ширәлијевин дә фикрини бу мәгамда јада салмаг јеринә дүшәрди. О дејирди ки, табели мүрәккәб чүмлә проблеминин һәлл едилмәси заманы бүтүн түрк дилләри үчүн һәр бир дилин конкрет спесификлијини нәзәрә алмадан үмуми ресептләр вермәк мүмкүн дејил[12]. Биз дә бурда гејд едилән белә нисбилијин сәчијјәсини көстәрән мәсәлә илә әлагәдар даһа кениш шәкилдә өјрәнмәјә чалышаг.

Бир нечә дилин материалы әсасында түрк чүмләсинин гурулушунда шәхссиз фе'ли тәркибләрин статусу илә бағлы нисбилик ме'јарлары хүсуси олараг проф. Ә. Абдуллајев тәрәфиндән нәзәрдән кечирилмишдир. Онун фикринчә, әкәр бә'зи түрк дилләриндә мәс., татар, өзбәк, гырғыз, јакут дилләриндә фе'ли бағлама вә фе'ли сифәт тәркибләри садә чүмлә кими кинләнә билирләрсә, башга сөзлә десәк, бу дилләрдә шәхссиз тәркибләр әкәр будаг чүмлә сајыла билирләрсә, белә факт Азәрбајҹан дилчилијиндә аналожи мәсәләләрин һәлли заманы аргумент кими көтүрүлә билмәз[13].

Бу гејдин доғрулуғуну гејд етмәклә јанашы, ону да дејәк ки, Ә. Абдуллајевин бахышы өз нөвбәсиндә кичик бир дәгигләшмәјә дә еһтијач дујур. Иш орасындадыр ки, нәзәрдән кечирилән мәсәләнин бу шәкилдә һәлли анчаг вә анчаг сөһбәт мүасир дилдән кетдији һалда өзүнү доғрулдур. Белә ки, Азәрбајҹан әдәби дилинин тарихиндә, һәмчинин бир сыра диалектләрдә шәхс сонлугларынын фе'ли бағламаларла ишләнмәси фактына раст кәлмәк мүмкүндүр. Тарихән белә бир һал өзүнү көстәрмишдир. Јалныз никишаф нәтичәсиндә фе'ли бағлама, фе'ли сифәт тәркибләри өзләринин тәмиз гурулушларына, шәхссиз гурулушларына кәлиб чыха билирдиләр. Азәрбајҹан әдәби дили илә мәшғул олан алимләр гејд едирләр ки, кечмиш заман формалары илә бағлы бу һалы мүшаһидә етмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, көркәмли дилчи А. Ахундов фе'лин заманларына һәср етдији елми әсәрләриндә Азәрбајҹан дили тарихиндә фе'ли бағламанын I шәхс шәкилчиси гәбул етмәсинә диггәти јөнәлдир. Дүздүр, о буну фе'ли бағлама адландырмыр, кечмиш заманын перфекти кими көтүрүр, амма форма ејнилији вә мөвге спесификлији бу формаларын

[12] Ширалиев М. Ш. Проблема сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке. — «Вопросы составления описательных грамматик» китабында. М., 1961, сəһ. 159.

[13] Абдуллајев Ә. Көстәрилән әсәри. Сәһ. 17 — 18.

мүасир фе'ли бағлама формаларына ујғун кәлмәсини дә ортаја чыхарыр. Мәс., А. Ахундовун М. Фүзулидән кәтирдији мисал диггәти чәлб едир.

Тәһгүг едүбәм ишим хәтадыр. (Фүзули)[14].

Бу мисал кифајәт гәдәр мүхтәлиф јозумлара имкан верән бир гурулуша маликдир. Бу дәрин гурулушу мүасир үздәки гурулуша чевирсәк, ики вариант ортаја чыхыр. I вариант: **Тәһгиг етмишәм, ишим хәтадыр.** II вариант мүәјјән елементләрин еллипсиси илә бағлыдыр. III вариант исә беләдир: **Тәһгиг едиб, анламышам ки, ишим хәтадыр.** Бу чох инчә вариантдан һансынын XVI әср әдәби дилиндә көстәрилән о нүмунәнин архасында дурдуғуну сөјләмәк һәм чәтин, һәм марағлыдыр. Бизә белә кәлир ки, **Тәһгүг едүбәм ишим хәтадыр** типли чүмләләрин әсасында еллипсисли II вариант дурур. Вә бурадакы **едүбәм** мәһз фе'ли бағлама тәркибидир. Демәли, дил тарихимиз бојунча тәркибләрдә шәхс шәкилчиләринин ишләнмәси һалыны гејд етмәли олуруг.

Бу мүлаһизәни А. М. Шербакын белә бир фикри илә узлашдырмаг мүмкүндүр: «Бә'зи фе'ли бағламалар өзүндә гәдим һәрәкәт адынын етимоложи чизкиләрини горујараг хәбәрин синтактик мөвгедә шәхс әламәтләрини өзүндә бирләшдириб. Беләликлә, ачыг-ашкар фе'ли формалар кими чыхыш едә биләрләр»[15].

Түрколожијада белә бир фикир јад фикир дејил. Башга түркологлар да гејд едирләр ки, түрк дилләриндә фе'ли бағламаларда бә'зән шәхс көстәричиләри өзүнү көстәрир[16].

Ону да гејд етмәк вачибдир ки, көстәрилән һал јалныз Азәрбајчан дилинин тарихи илә бағлы һал дејил. Фе'ли бағламада шәхс шәкилчиләринин мөвчудлуғуну Азәрбајчан дилинин гәдим диалектләриндән олан Кәркүк диалектиндә мүшаһидә етмәк мүмкүндүр. Мүтәхәссисләр, тәдгигатчылар гејд едирләр ки, бу һал кәркүк диалектиндә кениш олараг јајылыб. Мәс., кәләмдәм, кәләндән вә с.[17]. Көстәрилән ишиндә

---

[14] Ахундов А. Фе'лин заманлары. Бакы, 1961, сәһ. 60.

[15] Шербак А. И. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Глагол). Л., 1981, сәһ. 122.

[16] Грунина Э. А. О роли неличных форм глагола в конструкции сложноподчиненного предложения в тюркских языках. — «Тюрко-монгольское языкознание и фолклористика» китабында. М., 1960, сәһ. 77.

[17] Бах.: Ширалиев М. Ш. Новые диалектные данные для истории тюркских языков. — Советская тюркология. Бакы, 1970, № 5, сәһ. 22; Пашајев Г. М. Кәркүк диалектинин фонетикасы. Намизәдлик дис. Бакы, 1969, сәһ. 25.

М. Ш. Ширәлијев гејд едир ки, бу факт, јә'ни кәркүк диалектиндә фе'ли бағлама тәркибиндә шәхс сонлугларынын ишләнмәси һалы будаг чүмләләрин өјрәнилмәси үчүн чох вачиб фактдыр[18].

Бүтүн көстәриләнләр ону тәсдиг едир ки, Азәрбајчан дилинин (әдәби дилинин јох, мәһз дилинин) тарихиндә фе'ли бағлама тәркибләриндә шәхс сонлугларынын ишләнмәси һалы өзүнү көстәрмишдир.

Беләликлә, нәзәрдән кечирдијимиз проблемин дилләр үчүн нисбилији өзүнүн ики аспектини бирузә верир: I тәрәфдән шәхссиз тәркибләрин өзүнүн мүхтәлиф түрк дилләриндәки нисбилији үзә чыхыр, II тәрәфдән бу нисбилик ејни бир дилин мүхтәлиф тарихи кәсикләринин мүгајисә едәркән дә өзүнү көстәрир. Елә буна көрә дә будаг чүмлә функсијасында ишләнән шәхссиз форма конструксијаларынын тәһлили заманы ајры-ајры түрк дилләринин спесифик хүсусијјәтләриндән чыхыш етмәклә јанашы, ејни заманда һәр конкрет түрк дилинин синтаксиси тарихиндәки ајры-ајры дөврләрин спесификасыны нәзәрә алмаг вачибдир.

Белә бир фикир формалаша биләр ки, әкәр мүасир шәрги түрк дилләриндә тәркибләрлә бағлы бир һал мүасир гәрби түрк дилләриндән сајылан Азәрбајчан түрк дилиндә өзүнү көстәрирсә, о заман бу һал үмумтүрк һалы кими гејд едилә биләр. Үмумтүрк сәвијјәсиндән һәр бир түрк дили өз типик, характерик хүсусијјәтләри илә сыјрылыб чыхыр, бу күнүмүзә гәдәр кәлиб чатыр. Будаг чүмләләрин тәкамүлүндә гәдим үмумтүрк реаллығы илә мүасир Азәрбајчан дили арасындакы мәсафәдә һеч шүбһәсиз, орта мәвгедә артыг үмумтүрк дили олмајан гәдим Азәрбајчан дилини гејд етмәк лазымдыр.

Дејиләнләрлә әлагәдар һәр шејдән әввәл ону нәзәрдән кечирмәк мәгсәдәујғундур ки, бизи марагландыран аспектдә дилин мүасир вәзијјәти илә онун тарихи кәсикләри арасында фәрг һансы дәрәчәдәдир. Артыг гејд едилән кими Азәрбајчан түрк дилинин тарихиндә фе'ли бағлама таркибли конструксијаларын хәбәрлик шәкилчиләри илә ишләнмәси өзүнү көстәрир. Бу да тәбии олараг һәмин конструксијада предикативликдән данышмаға имкан верир. Бу һалы нәзәрә алараг, бу конструксијаны Азәрбајчан түрк дилинин бүтүн дикәр дөврләри үчүн будаг чүмлә кими гәбул етмәк оларды. Онларын будаг чүмлә кими иштирак етмәси илк нөвбәдә тәдгигат-

[18] Ширәлијев М. Ш. Көстәрилән әсәри.

чыларын да гејд етдији кими, шәхс сонлуглары илә бағлыдыр. Нә гәдәр кенишләнмиш олсалар да, шәхс сонлуглары олмадан онлар чүмлә сәвијјәсинә кечә билмирләр[19]. Тәбии олараг бу тәркибләрдә шәхс сонлугларынын һәр һансы бир тарихи дәврдә өзүнү көстәрмәси бу принсипә әсасән будаг чүмлә кими гијмәтләндирилмәсинә кәтириб чыхарыр.

Бунунла јанашы, ону да нәзәрә алмамаг олмаз ки, дилин мүасир мәрһәләсиндә һәмән өз сон мөгамларындакы шәхс әвәзлији көстәричисини итирмишләр, нәтичәдә онларда предикативлик кәскин сурәтдә азалмышдыр. Бу һал биринчи фәсилдә ирәли сүрүлән Азәрбајчан түрк дили чүмләсинин гурулушунун полипредикативликдән монопредикативлијә кечиди принсипи илә үзви шәкилдә һәмаһәнкләшир.

Будаг чүмләнин маһијјәтинә нисби (тарихи дөврләрә көрә) јанашманын зәруриләјини Н. З. Һачыјева дәфәләрлә гејд едиб. Һәлә өзүнүн артыг бурада ады чәкилән Алма-Ата мүшавирәсиндәки мә'рузәсиндә тәдгигатчы өз мүбтәдасы олан тәркибләри мүстәгил чүмлә сајанларын консепсијасынын бир нөв манифестини вермишдир вә бу истигамәтдәки тәдгигини дәринләшдирәрәк һәтта фе'ли-сифәт конструксијаларынын мүхтәлиф формаларынын предикативликлә бағлы мүхтәлиф имканларыны үзә чыхармаға чалышмышдыр. Н. З. Һачыјеванын фикринчә, Азәрбајчан дили мүһитиндә **-ан** формасынын (чох күман ки, **-ган** формасынын фонетик вариантыдыр) предикатив хүсусијјәтләриндән данышмаг мүкүн дејил[20]. Н. З. Һачыјева сонра јазыр: «Азәрбајчан дилиндә **-ан** формалы конструксијалар һәтта әсас һал шәкилчиси илә әсас һалда өзүнү көстәрән мүбтәдасынын мөвчудлуғуна бахмајараг, тәмиз атрибутив характерә маликдир»[21].

Н. З. Һачыјева һаглы олараг гејд едир ки, түрк дилләриндә фе'ли-сифәт формалары, адәтән, ики мә'на ифадә едир[21]. Хәбәрлик мә'насыны вә функсијасыны; II. тә'јин мәнасыны вә функсијасыны.

Беләликлә, Н. З. Һачыјеваја көрә, «конкрет бир дилин мүһитиндә бу мә'налардан һәр биринин үстүнлүјүндән данышмаг

[19] Абдуллајев Ә. Көстәрилән әсәри, сәһ. 44.

[20] Гаджиева Н. З. Критерии выделения придаточных предложений в тюркских языках. — «Вопросы грамматики тюркских языков» китабында. Алма-Ата, 1958. сәһ. 101.

[21] Мүт. ед: Гаджиева Н. З. Критерии выделения предаточных предложений в тюркских языках. — «Вопросы языкозвания» журналы, 1957, № 3, с. 115 — 116.

маг олар ки, бүтүн форманы бу үстүнлүјүн ады илә бағламағ олар»[22].

Беләликлә, индичә гејд етдијимиз принсипә ғошулсаг вә ондан чыхыш етсәк, гејд етмәлијик ки, Азәрбајчан түрк дилиндә фе'ли-сифәт тәркибләриндә даһа чох өзүнү көстәрән мә'на вә функсија тә'јинлик мә'на вә функсијасыдыр. Вә бурада хәбәрлик функсијасы сон дәрәчә зәиф көстәрилир. Вә тәбии олараг белә конструксијалары табели мүрәккәб чүмлә тәркибиндә будаг чүмлә кими гәбул етмәк мүмкүн дејил. Амма бунунла белә, ону да көстәрмәк лазымдыр ки, Н. З. Һачыјева принсип е'тибарилә фе'ли бағлама конструксијаларыны будаг чүмлә кими гәбул етмәк мүмкүнлүјүнү дә истисна етмир[23].

Гејд етмәк лазымдыр ки, көркәмли түрколог, дилчи Н. З. Һачыјеванын будаг чүмлә вә тәркиб проблеминә бахышы даим инкишаф етмиш, дәјишмиш, тәдгигатчы һәр бир түрк дилинин дахили тәбиәтиндән чыхыш едәрәк, бу мәсәлә илә бағлы објектив фикирләр ирәли сүрмәјә чалышмышдыр. Өз әсәрләриндә Н. З. Һачыјева «Трансформлар нәзәријјәси» адландырдығы бир нәзәријјәни ирәли сүрмүш вә бу нәзәријјәнин мүддәалары васитәсилә түрк дилләриндә өз мүстәгил мүбтәдалары олан тәркибләрин тәбиәтинә максимал шәкилдә адекват јанашмышдыр. О нәзәријјәни өзүнүн әсас китабында ортаја гојмушдур[24].

Дикәр көркәмли түрколог С. Н. Ивановун гејд етдији кими, мүрәккәб синтактик бүтөвүн тәркиб һиссәси олан садә чүмләләрин трансформасијасы (вә јахуд деформасијасы) нәзәријјәсинин күчү ондадыр ки, бу нәзәријјә ејни шәкилдә бүтүн дилләр үчүн, мүхтәлиф синтактик гурулуша малик дилләр үчүн ујғундур[25].

Бизә белә кәлир ки, Н. З. Һачыјеванын интерпретасијада трансформлар нәзәријјәси илә танышлыг бизә дә тәркиб проблеминин дәриндән вә кениш анламаг үчүн әһәмијјәтли олардı.

Өнчәдән ону гејд едәк ки, тәркибләр мүхтәлиф мүәллифләр тәрәфиндән бә'зән мүхтәлиф терминләрлә адландырылыр. Н. З. Һачыјеванын өзү гејд едир ки, трансформлар (тәркиб-

[22] Јенә орада. Сәһ. 99 — 100.

[23] Јенә орада. Сәһ. 106.

[24] Бах.: Гаджиева Н. З. Основные пути развития синтаксиса тюркских языков. М., 1973.

[25] Иванов С. Н. К проблеме придаточных предложений в тюркских языках. — Тюркологический сборник, 1977» китабында. М., 1981, с. 116.

ләр — К. А.) будаг чүмлә дејилдир[26]. Онлар мәһз трансформлардыр. Вә бу анлајышын маһијјәти ондан ибарәтдир ки, ики фе'ли чүмләни бирләшдирәркән табе олан чүмләнин фе'ли грамматик чәһәтдән трансформасијаја уграјыр. Фе'ллијини итирмәјә чәһд көстәрир вә адлыг (исми) форма кәсб едир. Бу мүрәккәб просес түрк чүмләсинин гурулушунун башга бир ганунаујғунлуғу нәтичәсиндә баш верир. Бу да ондан ибарәтдир ки, түрк чүмләсиндә ики мүстәгил verbum finitum (битмиш хәбәрлик) формасындан гачылыр. Белә һал, јә'ни бир нечә verbum finitum-лу чүмлә артыг садә чүмлә сәрһәдләриндән кәнара чыхыр, ја мүрәккәб синтактик бүтөв јарадыр, ја да хүсуси нөв, гурулуш кими ајыра биләчәјимиз һәмчинс хәбәрли чүмлә јарадыр.

Дедик ки, ајры-ајры түркологлар тәркибләри мүхтәлиф чүр дә адландыра билирләр. Бу биринчи нөвбәдә һәмин тәркибләрин мүхтәлиф дилләрдә тәзаһүр едән спесификасы илә дә бағлы ола биләр. Мәсәлән: Н. К. Дмитријев башгырд дилинин тәдгиг едәркән онлары кечид типли будаг чүмләләр адландырмышдыр[27].

Татар дилинин көркәмли тәдгигатчысы М. З. Закијев онлары семантик будаг чүмләләр деjә ајырыр[28].

Гагауз дили илә бағлы тәдгигат апаран Л. А. Покровскаја тәркибләрдән абсолјут (мүтләг) конструксијалар кими бәһс едир[29].

Бүтүн бунлар көстәрир ки, һаггында данышылан мәсәлә, јә'ни тәркибләр бүтүн түрк дилләри үчүн ејни шәкилдә өзүнү көстәрмир, онларын һәр биринин инкишаф јолу вә инкишаф дәрәчәси илә әлагәдар олараг ја там мүстәгил синтактик ваһид кими чүмләјә бәрабәр олур, ја да натамам синтактик ваһид кими сөз бирләшмәси сәвијјәсиндән јухары галха билмир. Елә буна көрә дә Н. З. Һачыјеванын ирәли сүрдүјү ики мүстәгил хәбәри олан чүмлә гурулушунун түрк чүмләсинә ујғун калмадији гануну бизә там әсаслы көрүнүр. Белә ки, бу ганун нәтичәсиндә садә чүмлә, мүрәккәб чүмлә, мүрәккәб синтактик

---

[26] Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Көстәрилән әсәри, с. 289.

[27] Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М. — Л., 1949, с. 245.

[28] М. З. Закиев. Синтаксический строй татарского языка. Казан, 1963, сәһ. 287.

[29] Покровская Л. А. К вопросу о личных и неличных формах глагола в тюркских языках. — «К семидесятилетию академика А. Н. Кононова» китабында. Л., 1976, с. 131.

бүтөв кими синтактик категоријалары бир-бириндән кәскин шәкилдә фәргләндирмәк мүмкүн олур. Бу ганунун тәтбиги бир гәдәр сонра көстәрәчәјимиз кими мүрәккәб синтактик бүтөвләрин өјрәнилмәсини вә синтаксисин сәрһәдләринә дахил едилмәсини әсасландыран ганундур. Чүнки мүрәккәб синтактик бүтөв мәһз мүстәгил чүмләләрин бирләшмәсиндән әмәлә кәлир вә бир гәдәр дә ирәли кетсәк, тәбии олараг бу ганунун тәтбиги бизә имкан верәр ки, синтактик тәдгигат објекти кими табесиз чүмлә адландырылан сүн'и бирләшмә термининдән имтина едәк. Она көрә имтина едәк ки, онун маһијјәти түрк дилләринин тәбиәтинә ујғун дејил. Бу бирләшмәләрдә бир нечә хәбәрли чүмләләр әслиндә бир чүмлә шәклиндә тәгдим едилир. Бүтүн булардан әлавә Н. З. Һачыјеванын ирәли сүрдүјү ганун, бизә белә кәлир ки, бизим әсас вә начиб нәтичәмиз олан Азәрбајчан түрк дили чүмләсинин синтактик конструксијанын тәркибиндә өзүнү көстәрән предикативлијин дәрәчә вә кәмијјәтинин азалмасы тенденсијасына ујғундур. Бу тенденсијаны нәзәри чәһәтдән әсасландырыр.

Н. З. Һачыјева тәдгигатларында ејни заманда ону да көстәрир ки, «трансформа» термини мүәјјән мә'на бахымындан чохмә'налы, «гејри-әлверишли» терминдир вә бу термини бә'зән «будаг чүмләләрин фе'ли сифәт вә фе'ли бағлама әвәзләјичиләри» кими адландырмағы тәклиф едир. Бу тәклифләрин өзүндә мүәллифин нәзәрдән кечирилән конструксијанын проблематиклијинә әсл мүнасибәти кизләниб. Н. З. Һачыјева шәхссиз тәркибләрдә адлыг функсијаны өнә сүрмәјә чалышыр. Вә онун тәгдим етдијә терминләрдәки «әвәзләјичилик» сөзүнүн өзүндә тәркибләрин һинд — Авропа типли будаг чүмләләрлә ејниләшдирилмәси мүмкүнлүјү идејасы кизләниб. Бу гыса екскурсдан сонра бу фослин башлығында ирәли сүрүлмүш проблемин өзүнә гајыдаг. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу проблеми бир гәдәр конкретләшдирмәк лазымдыр, тәдгигатын сәрһәдини мәһз Азәрбајчан түрк дилинин гурулушу чәрчивәсиндә апармаг индики шәраитдә даһа мәгсәдәујғундур. Беләликлә, әсас суалымыза гајыдаг: Мүасир Азәрбајчан түрк дилиндә мүбтәдасы олан шәхссиз тәркибләр мүстәгил чүмлә јарадыр, ја јаратмыр, башга сөзлә, мүстәгил мүбтәдасы олан тәркибләри будаг чүмлә сајмаг мүмкүндүр, ја мүмкүн дејил?

Биз артыг ону дедик ки, бу мәсәләјә јанашманын нисбилик әсасында гурулмасы бүтөвлүкдә һәр һансы конкрет һал (дил) үчүн даһа доғру һәлл едилмәсинә кәтириб чыхарыр.

Гејд етдик ки, Азәрбајчан түрк дилинин тарихи материалы

бу истигамәтдә бирмә'налы чаваб вермир. Бир чох абидәләрин дилиндә, бир чох диалектләрдә фе'ли бағлама тәркибиндә ишләнән шәхс шәкилчиләринә (хәбәрлик) раст кәлмәк мүмкүндүр. Мүасир дилдә исә бу әлагә васитәсиндән азад олмуш конструксија өзүнү көстәрир. Бир даһа бизим әсас нәтичәмизи хатырладаг. Ајрыча көтүрүлмүш чүмләдә предикативлијин тарихи инкишаф боју азалмасыны јада салаг. Һәтта белә бир һалда да, бизә белә кәлир ки, шәхссиз тәркибләрин тәбиәти илә бағлы суалын доғру һәлл едилмәсинин бирмә'налы вә бирхәтли чавабы јохдур.

Биз белә һесаб едирик ки, бу мәсәләнин һәллинә ики истигамәтдән јанашмаг ујғундур. Биринчи истигамәт тәмиз гурулушу нәзәрә алыр, икинчи истигамәт тәмиз семантиканы нәзәрә алыр.

Јалныз вә јалныз ики истигамәтин гејд олунмасы вә нәзәрә алынмасы бу күнкү күн үчүн ән мәгсәдәујғун чаваба кәтириб чыхара биләр. Белә јанашманын өзүнүн нисбилик маһијјәти еһкамчылығындан узаглашмаг, синтактик гурулушун тәбиәтинә даһа дәриндән нүфуз етмәк мејлиндән доғур.

Шәхссиз тәркибләрин структур истигамәтинин нәзәрә алынмасындан чыхыш етсәк, демәлијик ки, онлар будаг чүмлә кими формалашмырлар, башга сөзлә, тәбии ки, мүстәгил чүмлә әмәлә кәтирмирләр.

Мүасир Азәрбајчан түрк дилиндә бүтүн шәхссиз формалар әсас фе'лин төрәнмәсидир вә тәбии ки, икинчидир. Белә бир һалы проф. Ә. Абдуллајев дә тәсдигләјир[30].

Түрк дили арашдырычысы П. И. Кузнетсов да гејд едир ки, түрк дилиндә фе'лин инкишафынын ади јолу онун битмиш формаларынын фе'ли сифәтә чеврилмәсидир, әксинә дејил[31].

Беләликлә, тәркибләрин бүтөв фе'лликдән узаглашмасы тәбии олараг онларын предикатив күчүнү дә нисбәтән азалдыр. Бунун нәтичәсиндә фе'лин шәхссиз формалары мүстәгил чүмләнин нүвәсини, јә'ни чаныны, хәбәрини тәшкил етмәкдә ачизләшир. Вә нәтичәдә садә монопредикатив чүмләнин гурулушунда бизим квазипредикатив адландырдығымыз јарымчыг хәбәрлик тәбиәтинә малик синтактик јохушлар јарадыр.

[30] Бах.: Абдуллајев Ә. Мүасир Азәрбајчан дилиндә табели мүрәккәб чүмләләр. Баки, 1974. сәһ. 374.

[31] Бах.: Кузнецов П. И. Система функциональных форм глагола в современном турецком языке. Докторлуг диссертасијасынын авторефераты. М., 1983, сәһ. 17.

(Бунунла әлагәдар бу вәсаитин чүмлә гурулушунун монопредикативлијинә һәср олунмуш I фәслинә бахын).

Шәхссиз конструксијаларын семантик истигамәтини нәзәрә алан јанашмада исә гәбул етмәк лазымдыр ки, «шәхссиз форма + мүбтәда» конструксијасы әслиндә потенсиал мүбтәдалары олан потенсиал будаг чүмләләр кимидирләр. Дил шүурунда онлар нәинки башга системли дилләрин классик будаг чүмләләринә, һәтта бир сыра түрк дилләриндәки ишләк будаг чүмлә гурулушларына ујғундурлар[32]. Нәзәрдән кечирилән конструксијаларын мәһз семантик хүсусијјәтләринин әсасында сон заманлар шәхссиз тәркибләрлә онлара ујғун олан будаг чүмләләрин синонимија мәсәләләри интенсив шәкилдә тәдгиг едилир ки, бу да өз нөвбәсиндә бу ваһидләрин даһа дәриндәки гоһумлулуғуна дәлаләт едир.

Һәлә рус дилчилијиндә бу мәсәләләрин тәдгигатчысы П. И. Поспелов гејд едир ки, мүасир типли мүрәккәб чүмләләрдә мүрәккәб чүмлә инкишафынын ики мүхтәлиф јолунун кәлиб бирләшдијини гејд етмәк лазымдыр[33]. Тәбии ки, о өз фикриндә А. Рифтинин вахтилә мүәјјәнләшдирдији мүрәккәб чүмләнин инкишаф јолларыны нәзәрдә тутурду. А. Рифтин бу фикирләри гәдим әлү аккад дили илә әлагәдар ирәли сүрүрду. Амма дилчилик тарихиндә мүрәккәб чүмләнин әмәлә кәлмәси илә бағлы мүхтәлиф системли дилләр үчүн көстәрдији ики јол принсипи е'тибарилә һәр дәфә өзүнү доғрулдурду. И. С. Поспелов ону рус дилинә тәтбиг едирди. Һәгигәтән дә, Рифтинин фикирләри чох јајылмышды. Тәкчә Һинд — Авропа дилләриндә дејил, һәтта түрколокијада да кениш шәкилдә нәзәрдән кечирилир.

А. Рифтинә көрә мүрәккәб чүмләнин јаранмасынын биринчи јолу табесизлик әсасында ики садә чүмләнин бирләшмәси јолудур. Бу јол өз-өзлүјүндә ән кениш универсал тенденсијаны экс етдирир вә ејни заманда түрк дилләринә, о чүмләдән Азәрбајчан түрк дилинә аид едилә биләр.

---

[32] Гејд едәк ки, Азәрбајчан түрк дилинин материаллары әсасында мәрһум тәдгигатчы З. Тагызадә апардығы експерементләр нәтиҹәсиндә көстәрмишдир ки, мүстәгил мүбтәдасы олан фе'ли-исми конструксијалар мүстәгил чүмләләрин аналогу кими чыхыш едир. Бах.: Таги-заде З. Х. Сложное предложение в современном азербайджанском языке. Докторлуг диссертасијасы. Т. II, Бакы, 1965, сәһ. 515.

[33] Поспелов Н. С. О грамматической природе сложного предложения. —«Вопросы синтаксиса современного русского языка» китабында. М., 1950, с. 329.

Мүрәккәб чүмләнин јаранмасынын икинчи јолу исә садә чүмләнин ичиндән мүхтәлиф нөв тәркибләр васитәсилә инкишаф едән мүрәккәб чүмлә гурулушуна кәтирән јолдур[34].

А. Рифтинин гејд етдији чүмләнин инкишафындакы бу икинчи јол, бизә белә кәлир ки, түрк дилләри вә хүсусилә дә Азәрбајҹан түрк дили үчүн характерик јол дејил, јә'ни бу јолла өз-өзлүјүндә мүәјјән структура јарана биләрди вә јаранмышды, амма онун түрк дилләри материаллары әсасында дәјәрләндирилмәси бир гәдәр фәргли олмалыдыр.

Азәрбајҹан түрк дилинин тарихиндә, еләҹә дә онун бир сыра диалектләриндә, мәсәлән, кәркүк диалектиндә фе'ли бағламада өзүнү көстәрән шәхс сонлугларынын мөвҹудлуғу фактынын өзү ону дејир ки, артыг Азәрбајҹан түрк дилинин мүрәккәб чүмләсинин инкишафында, мүрәккәб чүмләнин формалашмасында, мүрәккәблик анлајышынык јаранмасында А. Рифтинин көстәрдији икинчи јолун өнәми јохдур.

Гејд едилән тәркибләр тарихән илкин олараг хәбәрлик формасы кими өзүнү көстәрир, бу хәбәрлик формасы сонралар јаваш-јаваш трансформаҹија уғрајыр. Демәли, бу һалда әкс просес өзүнү көстәрир. Әввәлҹә, там мүстәгил чүмлә шәхс сонлугларыны итирәрәк шәхссиз конструксијаја чеврилир. Бизим дилимизин тәбиәтиндәки мүрәккәб чүмлә гурулушунун инкишафы будур: там предикативликдән квазипредикативлијә доғру. Беләликлә дә, садә чүмләләрин ичәрисиндәки тәркибләрин инкишафы илә табели мүрәккәб чүмләнин јаранмасы принсипи Азәрбајҹан түрк дилиндә өзүнү доғрулдур.

Илк бахышда чүмләнин там предикативликдән квазипредикативлијинә кедән јол Азәрбајҹан түрк дилинин тәбиәтинин зәифләмәси кими гијмәтләндирилә биләр. Амма белә дејилдир. Предикативлијин бир синтактик ваһиддә зәифләмәси (бизим һалда чүмлә гурулушунда зәифләмәси) онун башга даһа бөјүк ваһидин әмәлә кәтирилмәсиндә күчләнмәсини көстәрир. Чүмләдә зәифләјән предикативлик мүрәккәб синтактик бүтөвдә күчләнир, онун јаранмасына вә формалашмасына хидмәт едир.

Мүрәккәб чүмләнин инкишафынын икинчи јолу илә бағлы проблемләрин көклү вә һәгигәтән јарадыҹы шәкилдә өјрәнилмәси вә тәтбигинә көркәмли Азәрбајҹан дилчиси Ә. Абдул-

---

[34] Бах.:Рифтин А. О двух путях развития сложного предложения в аккадском языке. — «Советское языкознание» мәҹмуәси. Том 3. Л., 1937, с. 66.

лајевин әсәрләриндә раст кәлирик. Онун тәклиф етдији мүрәккәб чүмләнин инкишаф јолу нәзәријјәси А. Рифтинин ирәли сүрдүјү нәзәријјәдән тамамилә фәргләнир вә әслиндә там оринжинал бир консепсија кими өзүнү көстәрир. Ә. Абдуллајевә көрә, бир нүвәли табели мүрәккәб чүмләләр һәмчинин садә чүмләнин кенишләнмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Бу просеслә јанашы, садә чүмләнин мүәјјән һиссәси структур сәрһәдләриндән кәнара чыхарылыр вә бу структур сәрһәдләрдән кәнарда будаг чүмлә кими формалашыр[35]. А. Рифтинин мөвгејиндән кәскин шәкилдә фәргләнән белә бир јанашманын маһијјәти ондадыр ки, А. Рифтиндә будаг чүмләнин формалашмасы билваситә садә чүмләнин сәрһәдләриндә баш верир ки, принсип е'тибарилә бу өз-өзлүјүндә аз еһтимал олунан һалдыр. Ә. Абдуллајевә көрә исә будаг чүмлә кими формалашан һиссә садә чүмләнин структур сәрһәдләриндән кәнара чыхарылыр.

Беләликлә, Ә. Абдуллајев чох инандырычы шәкилдә әсас чүмләдән кәнар мөвгедә шәхссиз конструксијаларын әсасында формалашан будаг чүмлә гурулушунун инкишаф мәрһәләләрини көстәрә билир.

Бир мәсәләнин үзәриндә хүсуси дајанмаг истәрдик. Нәзәрдән кечирилән тәркибләрин мүстәгил чүмлә шәртләринә чаваб вермәдијини вә буна көрә дә мүрәккәб чүмлә дахилиндә будаг чүмлә кими ишләнмә мәгамына малик олмадығыны гејд едән дилчиләр тәсдиг едирләр ки, өзләринин истифадә етдикләри чүмлә гурулушунда өзүнү көстәрән, мөвчуд олан биткинлик барәдә мә'лумат верән шәхс сонлуғу кими чох вачиб ме'јары синтактик тәсвирин практикасында өзүнү көстәрән бүтүн табели мүрәккәб чүмлә типләринә аид етмирләр. Белә ки, мәсәлән, шәрт будаг чүмләси кими ајрылан вә адландырылан чүмлә типи үчүн белә һал истисна едилир. Бу будаг чүмлә типинин мүәјјәнләшмәсинин гејри-дәгиглијинә вә дикәр будаг чүмлә типләриндән принсипиал фәргләринә һәла Алма-Ата конфрансында мүхтәлиф дилчиләр диггәт јетирмишдиләр. Бахмајараг ки, шәрт шәкилчили конструксијалар мүстәгил шәкилдә ишләнмә мәгамына малик дејилдиләр, јени мүстәгил чүмлә ола билмирләр, М. Ш. Ширәлијев вә онун ардычыллары будаг чүмлә типини өзләринин будаг чүмлә сајдыглары дикәр чүмлә типләри илә бир сырада гојурлар[36].

---

[35] Бахын: Абдуллајев Ә. Көстәрилән әсәри. сәһ. 385.
[36] Амонжолов С. А. Чыхышлары — «Вопросы грамматики тюркских языков» китабында. Алма-Ата, 1958, с. 218.

Беләликлә, гејд етмәк лазымдыр ки, шәрт будаг ҹүмләси кими онун дахили тәбиәтинә ујғун адекват дәрк едилмәси вә тәсвири индијәдәк бир нөв һәлл едилмәмиш мәсәлә кими галыр. Әслиндә бүтүн дикәр будаг ҹүмлә типләриндән фәргләнмәсинә бахмајараг, мәсәлән, Азәрбајҹан синтаксисинә аид тәдгигләрдә бу будаг ҹүмлә типи бүтүн тәснифат схемләринә дахил едилир. Белә бир һал исә, тәбии ки, синтактик тәсвирин тамлыг вә бүтөвлүк системинә хәләл кәтирмәмиш дејил[37].

Шәрт будаг ҹүмлә конструксијаларыны будаг ҹүмлә кими гәбул едән консепсијанын нәзәри ардычыллыгдан кәнарда олмасы көз габағындадыр. Һәм функсионал бахымдан, һәм предикативлик бахымдан шәрт конструксијалары шәхссиз тәркибләрә ујғун кәлир, башга сөзлә десәк, јә'ни онлар өзләри дә шәхссиз конструксијалардыр. Јә'ни бу фикри давам етдирсәк, тәбии ки, фе'ли баглама вә фе'ли сифәт, мәсдәр тәркиби кими шәхссиз конструксијалары әкәр будаг ҹүмлә кими гәбул етмириксә, о заман шәрт кими шәхссиз конструксијаны да будаг ҹүмлә кими сајмамалыјыг.

Ҹүмлә дахилиндә шәхссиз тәркибләрдән вә онларын әтрафында галан проблемләрдән данышаркән бир мәсәләни дә гејд етмәк лазымдыр ки, бу да ишләм сферасындан асылы олараг шәхссиз тәркибләри вә будаг ҹүмләләрин сәрһәдләрини дәгиг чызмаг мәсәләсидир. Белә јанашым заманы тәдгигатын објекти кими бу категоријалар үчүн үмуми муштәрәк һал кими чыхыш едән синонимија һадисәси өн плана чыхыр. Мүхтәлиф түрк дилләриндә бу мәсәлә илә баглы сон илләр бир сыра тәдгигат ишләри мејдана чыхмышдыр[38].

Јери кәлмишкән ону да хатырладаг ки, синтактик категоријаларын бу хүсусијјәтләри һаггында һәлә 1958-ҹи илдәки

---

[37] Муг. един: Абдуллајев Ә. Мүасир Азәрбајҹан дилиндә табели мүрәккәб ҹүмләләр. Бакы, 1974, сәһ. 320; Азәрбајҹан дилинин грамматикасы. II һиссә. Бакы, 1959, сәһ. 380; Мүасир Азәрбајҹан дили. Бакы, 1981, сәһ. 419 вә башга әсәрләр.

[38] Муг. един: Мусаев М. Н. Придаточные предложения времени и причастные деепричасные обороты с временным значением в тюркских языках юго — западной группы. Намизәдлик дисс. авторефераты. Бакы, 1980; Рахматуллина Л. Л. Сложноподчиненные предложение с придаточным времени в башкирском языке в сопоставлении с русским языком. Намизәдлик дисс. авторефераты. Уфа, 1981; Абдуллајева Н. Мүасир Азәрбајҹан дилиндә синтактик синонимлик. Бакы, 1978 вә башгалары.

Алма-Ата конфрансында рус түркологу Н. А. Баскаков өз чыхышында данышмышдыр[39].

Гејд едилән тәдгигатларын мәгсәдини ашағыдакы кими үмумиләшдирмәк олар: I. Һәр бир конструксијанын мүасир әдәби дил сферасында конкрет ишләнмә јерини мүәјјәнләшдирмәк гаршыја мәгсәд гојулмушдур; II. Һәр бир конструксија үчүн онун ишләнмә мәгамы илә бағлы јаранма сферасыны мүәјјәнләшдирмәк гаршыја мәгсәд гојулмушдур. Мәсәлән, мәсәл олараг көстәрмәк олар ки, әдәби дил сферасы үчүн будаг чүмләләрдән, данышыг нитги үчүн тәркибләрдән истифадә етмәк вачибдир; III. Шәхссиз тәркибләри будаг чүмлә анлајышынын спесифик түрк типи кими, онларла паралел ишләнән классик будаг чүмләләри исә гоншу Һинд — Авропа дилләринин тә'сири кими гијмәтләндирмәк вә мүәјјәнләшдирмәк гаршыја мәгсәд гојулмушдур[40].

Бу проблемә һәср едилән әсәрләрдә нәзәрдән кечирилән конструксијаларын синонимија мәсәләләри, тәәссүф ки, проблеми бүтөвлүкдә көтүрмүр, онун бүтүн аспектләрини там шәкилдә әһата етмир, проблемин һәлли үчүн бә'зи ајры-ајры фрагментләри тәгдим едир[41]. Орасы да вар ки, бизим тәсәввүрүмүзә көрә, будаг чүмләләрлә шәхссиз тәркибләрин синонимлији үзәриндә хүсуси дајанмаг вә хүсуси аксент вурмаг һансы дәрәчәдә исә тәркибләрин мүстәгил чүмләләрлә ујғунлуғу мәсәләсини арха плана атыр вә һарадаса арашдырылан проблемин бүтөвлүкдә үзәринә көлкә салыр. Бунунла әлагәдар бизә белә кәлир ки, даһа мәгсәдәујғун оларды ки, бу мәсәлә даһа бөјүк тамын ичиндә өзүнү көстәрән хүсуси, амма разылыг ки, мүтләг бир мәсәлә кими ортаја гојулсун. Тәбии ки, шәхссиз тәркибләр вә будаг чүмләләр мүнасибәтинин бир глобал проблем кими мөвчудлуғуну истисна етмәдән онун контекстиндә. Јалныз белә оларкән бу синтактик категоријаларын өјрәнилмәси синтаксисин үмуми сәчијјәли бир сыра уму-

[39] Баскаков Н. А. Чыхышлары. — «Вопросы грамматики тюркских языков» китабында. Алма-Ата, 1958, сәһ. 233.

[40] Мүг. един: Кузнецов П. И. Происхождение прошедшего времени на-ды и имен действия в тюркских языках. — «Тюркско-монгольское языкознание и фольклористика» китабында. М., 1960, сәһ. 71.; Ахундов А. А. Системная вариантность как типологический признак языков. — «Вариантность как свойство языковой системы» китабында I. М., 1982, сәһ. 15 — 16.

[41] Мәс.: мүг. един: Абдуллајева Н. Ч. Мүасир Азәрбајчан дилинин синтаксиси үзрә хүсуси семинар материаллары: тәркибләр вә будаг чүмләләрин синонимлији. Бакы, «Маариф», 1975.

ми мүбаһисәли мәсәләләринин һәллиндә өз нәтичәсини верә биләр.

Түрк дилиндәки шәхсиз тәркибләрин вә будаг чүмләләрин гаршылыглы мүнасибәтиндән доған проблемин актуаллығы шүбһәсиздир. Тәбии ки, бу проблеми сонадәк һәлл етмәк мүмкүн дејил. Проблем мәһз она көрә проблемдир ки, ону өјрәнмәјә, ону гаршыја чыхаран мәсәләләри әјрәнмәјә, тәдгигүфүгләрини ортаја чыхармаға көмәк етсин. Проблем она көрә проблемдир ки, ону еһкам нәтичәсиндә бирмә'налы проблем кими һәлл едәсән. Тәбии ки, мүхтәлиф јанашымларын һәр һансы бир проблемин тәбиәтинә даһа дәриндән нүфуз етмәјә јалныз көмәји ола биләр. Тәбии ки, проблемин бир һиссәсини «кујә ки, һәлл етдикдә» онун јени тәрәфләри, һәлл едилмәмиш үфүгләри ортаја чыхыр вә нәһајәт, ағыллы адамларын дедији кими, проблеми принсип е'тибарилә һәлл етмәк елә принсип е'тибарилә дә әбәдидир. Проблемлә ујғунлашмағы бачармаг лазымдыр.

Бизим һаггында данышдығымыз бу проблемин актуаллығыны сүбут едән бир мәсәлә дә одур ки, онунла тәкчә түркологлар дејил, мәсәлән, керманистләр дә мәшғул олмаға чалышмышлар. Белә көркәмли керманистләрдән биринин — рус дилчиси В. Г. Адмонинин бу мүнасибәтлә јаздығы чох мараглы мәгалә буна сүбутдур[42].

Мүәллиф нәзәри планда шәхсиз тәркибләри Һинд — Аврона вә хүсусилә дә керман дилләриндәки гаршылыглары илә мүгајисә едир вә бу да ону мараглы нәтичәләрә кәтирмәјә имкан верир. Белә ки, В. Г. Адмони принсип е'тибарилә мүрәккәб чүмләнин јени үч үзвлү парадигмасыны тәклиф едир, онун фикринчә, бу парадигма табесиз мүрәккәб чүмләдән, табели мүрәккәб чүмләдән, бирикмиш чүмлә типиндән ибарәтдир[43]. Сонунчу тип мәһз шәхсиз конструксијалары әһатә едир вә мараглыдыр ки, шәхсиз конструксијаларын маһијјәти мәһз бу алда — терминдә дә өз әксини тапыр — бирикмә бу конструксијаја дахил олан комплексләрин саики, фе'лә'адә бирләшмә вәзијјәтинә ајдын шәкилдә ишарә едир.

Бизә белә кәлир ки, бир дилин синтактик системиндә вә јахуд гоһум дилләрин синтактик системиндә вә јахуд даһа кениш перспективә чыхсаг, гоһум олмајан дилләрин нәзәрдән

---

[42] Адмони В. Г. Сложноспаянное предложение в тюркских языках (түрколог олмајанын гејдләри). — Советская тюркология, 1982, № 3, сәһ. 10.

[43] Елә орада, сәһ. 35.

кечирилән конструксијаларын јеринин мүәјјәнләшдирилмәси чәһдләрини, үмумијјәтлә, бу конструксијаларын тәдгигат истигамәтинин перспектив чәһәтдән еффектли олмасыны көстәрир. Бу проблемин арашдырылмасында, бизим фикримизчә, бир тәрәфдән чох дәгиг шәкилдә гејд едилән конструксијаларын һәм структур, һәм дә семантик хүсусијјәтләринин нәзәрә алмагла јанашы, дикәр тәрәфдән дә бу конструксијаларын мүхтәлиф түрк дилләриндә өзләринин мүхтәлиф функсионал ишләм мәгамларыны нәзәрә алмаг лазымдыр. Јалныз вә јалныз нисби јанашма нәтичәсиндә һәр һансы еффектив нәтичәјә кәлмәк мүмкүндүр.

Азәрбајчан түрк дили материалларына әсасән, ону демәк олар ки, бу конструксијалар бә'зән тарихи планда табели мүрәккәб чүмләләрин конструксијалары кими өзләрини көстәрә билсәләр дә, мүасир вәзијјәтдә сырф формал планда еңни һалын көстәричиси ола билмирләр. Семантик планда исә ајдын мәсәләдир ки вә бунунла да разылашмаг лазымдыр ки, мүасир дөврдә ишләнән классик чүмлә типләринин парадигматик гаршылыгларыдыр.

Грамматик вәсаит вә дәрсликләрдә, тәбии ки, бу ролда тохунулан проблем бүтүн боју вә дәринлији, бүтүн мигјасы илә гојула билмәз вә тәбии ки, онун һәлл едилмәсиндән сөһбәт кедә билмәз.

Биз бу мәсәләјә тохунмагла онун дилчилик үчүн әһәмијјәтини гејд етмәк истәдик. Дәрслик вә вәсаитләрдә әслиндә тәдгигатчылар тәрәфиндән гәбул едилмиш сон нәтичәләр өз әксини тапмамышдыр. Конкрет десәк, һансы конструксијаларын синтаксисин һансы бөлмәсинә дахил едилмәси артыг мүәјјәнләшмиш һал кими гејд олунмушдур вә бурадан чыхыш едәрәк шәхссиз тәркибләр һаггында данышаркән, көрүнүр, тәдгигатын һансы аспектиндән чыхыш етмәси мәгсәдәујғунлуг кәсб едир. Синтактик анализин формал аспекти бизә белә имкан верир ки, тәркибиндә шәхссиз тәркиб олан чүмләләри садә чүмлә кими гәбул едәк. Амма синтактик анализин семантик аспекти бу конструксијалары будаг чүмләләрин аналоглары, гаршылыглары вә јахуд парадигматик вариантлары кими гәтмәјә кәтириб чыхарыр.

Көрүндүјү кими, бурада бирмә'налы шәрһ вермәк мүмкүн дејил. Түрк дилләринин синтаксисиндәки бу чох мүрәккәб вә чох марағлы проблемә бир даһа тәкрар едәк ки, јалныз нисби јанашмаг мүмкүндүр вә артыг дејилдији кими, мәһз белә нисби јанашма даһа перспективли, даһа еффективдир вә синтак-

тик тәсвирдә өзүнү бирүзә верән бир чох натамамлыглары вә анлашылмазлыглары мәһз белә јанашма дәф етмәјә имкан верир.

§ 2. МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘ ТӘРКИБИНДӘКИ БАШ ВӘ БУДАГ ЧҮМЛӘЛӘРИН ГАРШЫЛЫГЛЫ ӘЛАГӘСИ

Түрколожи әдәбијјатда мүрәккәб чүмләнин һиссәләринин (баш вә будаг чүмләләрин) гаршылашдырылмасы вә гаршылыглы әлагәси онларын информатив тамлыгы нөгтеји-нәзәриндән хүсуси тәдгиг предметинә чеврилмәмишдир. Бунунла јанашы, ону гејд етмәк лазымдыр ки, һәм баш чүмләнин, һәм дә будаг чүмләнин информатив мәзмун гурулушунун мүәјјәнләшмәси, бу гурулушларын гаршылашдырылмасы илә бағлы мәсәләләрин өјрәнилмәси мүрәккәб чүмлә гурулушунун бүтөвлүкдә бүтүн һиссәләринин бир-бири илә гаршылыглы әлагәси олан бир там систем кими өјрәнилмәсинә имкан јарадыр. Белә бир јанашманын нәтичәсиндә мүрәккәб чүмлә һиссәләри бир-бириндән ајры, изолә олунмуш кими дејил, өз функсионал мәгсәдләринә ујғун олан гаршылыглы шәкилдә бирикмиш структуру кими ортаја чыхыр. Дилчилик нөвгеји-нәзәриндән, беләликлә, баш вә будаг чүмләләрин гаршылыглы әлагәси тәдгигатын тәкчә структур, формал вә јахуд семантик аспектләрини дејил, ејни заманда хүсуси аспект кими ајыра билдијимиз мүрәккәб чүмлә һиссәләринин информатив долумунун өјрәнилмәсини дә әһатә едир.

Баш вә будаг чүмләләрин информатив гаршылыглы әлагәсинин, бу әлагәнин сәрһәдләринин дәгиг мүәјјәнләшмәси үчүн һәр шејдән әввәл онларын арасындакы әлагәнин формал аспектинин сәчијјәви әламәтләрини үзә чыхармаг лазымдыр. Демәли, бу гаршылыглы әлагәләрин ијерархијасы ашағыдакы кими тәгдим едилә биләр: 1. мүрәккәб чүмлә һиссәләринин формал пландакы гаршылыглы әлагәси. 2. мүрәккәб чүмлә һиссәләринин информатив пландакы әлагәси.

Гејд: Ијерархија — бир-бири илә гаршылыглы әлагәси вә табелилији олан ваһидләр арасындакы мүнасибәт.

Бу мәгамла әлагәдар вачиб олан чәһәт одур ки, мүрәккәб чүмлә һиссәләринин мәһз информатив пландакы гаршылыглы әлагәси мүрәккәб чүмләнин бүтөвлүкдә функсионал мәгсәдинин әсас параметрләрини мүәјјәнләшдирир, онун даһа јүксәк

шәкилдә тәшкил олунмуш әлагәли текст (мүрәккәб синтактик бүтөв) ичәрисинә дахил едилмәсини вә орадакы ишләм мәгамыны үзә чыхарыр. Баш вә будаг чүмлә кими ајрылан һиссәләрин садәчә адлары, бу терминләрин өзләри артыг мүәјјән дәрәчәдә мүрәккәб чүмлә һиссәләринин формал гаршылыглы әлагәсинин ишыгландырылмасы нәтичәсиндә ортаја чыхыр.

Доғрудур, ону гејд етмәк лазымдыр ки, бә'зән дилчиләр формал вә семантик аспектләр арасында мүәјјән фәрги гејд едирләр. Мәсәлән, Ә. Абдуллајев гејд едир ки, адәтән, баш чүмлә өз грамматик вәзијјәтинә көрә даһа сәрбәстдир вә будаг чүмләни өзүнә табе едир. Әслиндә бу јанашма формал аспект истигамәтиндән олан јанашмадыр. Јенә дә Әләвсәт Абдуллајевә көрә, будаг чүмлә грамматик чәһәтдән баш чүмләдән асылыдыр, семантик чәһәтдән исә belә асылылыг олмаја да биләр[44]. Бурада исә һиссәләр арасындакы информатив гаршылыглы әлагә аспектинин елементләрини көрмәмәк мүмкүн дејил. Ајдын шәкилдә һисс едилир ки, бу һалда мүрәккәб чүмлә һиссәләри арасында гаршылыглы әлагәнин мәһз формал, информатив аспектләринин мүнасибәтинин мүәјјәнләшдирилмәси чәһди едилир.

Бир сыра башга мүәллифләр бүтүн бунлардан әлавә ејни заманда екстралингвистик факторларын ролуну гејд едирләр. Фикир јүрүдүрләр ки, мүрәккәб чүмлә һиссәләри арасындакы әлагә јалныз мә'на бахымындан дејил, ејни заманда структур-семантика, интонасија бахымындан да олур[45]. Амма гејд етмәк лазымдыр ки, биринчи факторлардан интонасија бу һалда, јә'ни мүрәккәб чүмләнин һиссәләри арасында мүнасибәти өјрәндијимиз һалда һиссәләр арасында анчаг әлагә васитәси кими чыхыш едир. Онларын структур-мәзмун аспектиндәки мүнасибәтини мүәјјәнләшдирмир. Јә'ни интонасијанын о әлагәнин типинә дәхли јохдур, интонасијанын иши јалныз бирләшдирмәкдән ибарәтдир.

Формал вә информатив аспектләрин гејд едилән истигамәтдә фәргләндирилмәси У. Б. Әлијевин Гарачај-балкар дилинин синтаксисинә даир апардығы тәдгигатда ајдын шәкилдә көрүнүр. О јазыр: «Белә бир фикир мөвчуддур ки, будаг чүмлә табе, баш чүмлә мүстәгилдир. Әкәр грамматик форма нәг-

[44] Абдуллајев Ә. Мүасир Азәрбајчан дилиндә табели мүрәккәб чүмләләр. Бакы, 1974, сәһ. 102 — 103.

[45] Бах: Абдуллаев А. Б. Конструкции с чужой речью как самостоятельная проблема узбекского синтаксиса. Докторлуг диссертасијасынын автореферати. М., 1979, сәһ. 10.

теји-нәзәриндән јанашсаг, бу беләдир, амма әкәр мәзмундан чыхыш етсәк, даhа чох әкс hалла гаршылашырыг: беләдә будаг чүмлә мүстәгил, баш чүмлә асылы олур, чүнки будаг чүмлә олмадан о өз мә'насыны там шәкилдә ифадә едә билмир»[46]

Бизә белә кәлир ки, мүәллифләрин каh «семантика», каh «мәзмун» кими адландырдыглары hиссәләр арасындакы гаршылыглы әлагә аспектинин ады даhа дәгиг десәк, мәhз «информатив аспект» кими адландырыла биләр. Тәбии ки, бу hалда информативлик термининдән биз, үмумиләшдә, һәр hансы мә'луматын өтүрүлмәси анламында истифадә едирик, онун чидди хүсуси мә'насына бурада тохунмуруг.

Гејд: Информасија — һәр hансы мә'лумат дејил, анчаг вә анчаг һәр hансы бир мә'луматын јени олан hиссәсидир. Бу онун чидди, хүсуси терминоложи мә'насыдыр[47].

Бизим истифадә етдијимиз анламда информативлик анлајышы һәм семантик, һәм мәзмун аспектләринин өзүндә еһтива едир. Мәhз hиссәләрин гаршылыглы әлагәсинин информатив аспектиндән чыхыш едәрәк будаг вә баш чүмләнин мүстәгиллик вә гејри-мүстәгиллик дәрәчәләри мүәјјәнләшдирилмәлидир.

Будаг чүмлә әксәр hалларда информатив планда даhа долғун мүстәгил вә бүтөв кими өзүнү көстәрир. Буна әкс олараг баш чүмләнин натамамлығы өзү дә принсипиал натамамлығы мүәллифләр тәрәфиндән гејд едилир.

Доғрудан да, баш чүмлә мүрәккәб чүмлә дахилиндә будаг чүмләдән фәргли олараг гејри-мүстәгиллији вә гејри-натамамлығы илә сечилир. hиссәләрин гаршылыглы әлагәсинин формал аспектләринин там әксинә олараг, бурада баш вә будаг чүмләнин мүстәгиллик вә гејри мүстәгиллик ме'јарлары дәјишир. Информатив аспектдән јанашдыгда будаг чүмлә мүстәгиллик статусу кәсб едир. Белә бир нәтичә чыхармаг мүмкүндүр ки, мүрәккәб чүмлә hиссәләринин гаршылыглы әлагәсинин формал вә информатив аспектләри әслиндә бир-биринә гаршы, бир-биринә там әкс мөвге тутурлар.

Һәлә мәшhур инкилис алими О. Јесперсен гејд едирди ки, «Әсас фикир hеч дә һәмишә баш чүмләдә ифадә олунмур»[48]. Бу идејаны Азәрбајчан түрк дили илә әлагәдар проф. Ә. Аб-

[46] Алиев У. Б. Синтаксис карачаево-балкарского языка. М., 1972, сәh. 296.

[47] Мәсәлән Бахын: Касевич В. Б. Элементы общей лингвистики. М., 1977. сәh. 100.

[48] Есперсен О. Философия грамматики. М., 1958, сәh. 119.

дуллајев дә һәјата кечирир. О да белә јазыр: «Амма ону да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, әсас фикир баш чүмләдә дејил, будаг чүмләдә ифадә олунур»[49].

Бә'зи мүәллифләр баш чүмләләри она көрә мүстәгил һесаб етмирләр ки, онларын мүәјјән типләри ајрылыгда ишләнә билмир. Хүсусилә бу һал өзбәк дилиндә өзүнү көстәрир. Өзбәк дили материалларында бу һал синкретик конструксијалар јарадыр. Мәсәлән, баш чүмлә кими биламиз ки, англадым ки формалары чыхыш едир[50].

Өзбәк дилиндә бу тәбии сајылса да, Азәрбајчан түрк дилиндә бу белә дејил. Азәрбајчан түрк дилиндә баш чүмләнин компонентләри интонасија бахымындан вә грамматик планда синкретик шәкилдә бирләшмәләр, ајры-ајры дил ваһидләридирләр вә бурада белә конструксијаларын информатив нагислији көз габағындадыр. О типли мүрәккәб чүмләләрдәки будаг чүмлә олан һиссә баш чүмләдәки мүәјјән үзвүн кенишләнмәсиндән ибарәтдир, белә чүмләләрдә баш чүмләнин информатив нагислији елә бил ки, будаг чүмләнин информатив тутуму һесабына јоха ендирилир. Белә һалы тамамлыг, тә'јин, мүбтәда, хәбәр, зәрфлик будаг чүмләләринин тимсалында мүшаһидә етмәк мүмкүндүр. Тамамлыг будаг чүмләли мүрәккәб чүмләләрә диггәт едәк. Бурада будаг чүмлә баш чүмләјә нисбәтән өзүнү информатив планда даһа мүстәгил апарыр.

1) Мән билирәм ки, ачыг сөз ачы олар (Ч. Чаббарлы); 2) Сон илләр Рүстәм киши өјрәнмишди ки, һамы она пејғәмбәр кими бахыр (М. Ибраһимов).

Дәрин тәһлилә дә кечмәдән гејд етмәк олар ки, бу мисалларда чүмләнин үмуми информатив јүкү икинчи һиссәнин үзәринә дүшүр. Икинчи һиссә исә будаг чүмлә олан һиссәдир.

Бөјүк рус дилчиси И. Ф. Вардул баш чүмләнин мүстәгиллијинин башга јолларыны гејд едир. Әввәла, онун фикринчә, әкәр будаг чүмлә тамам башга бир чүмләнин үзвү ола билирсә, о заман һәмин башга чүмлә баш чүмлә дејил, бүтөвлүкдә табели мүрәккәб чүмләдир. Бу һал рус дили материаллары әсасында өзүнү доғрулдур. Белә бир мисала диггәт едәк:

---

[49] Абдуллајев Ә. Мүасир Азәрбајчан дилиндә табели мүрәккәб чүмләләр. Бакы, 1974, сәһ. 93. Һәмчинин муг. един: Мүасир Азәрбајчан дили. Синтаксис. Азәртәдриснәшр, Бакы, 1962. сәһ. 189 — 190.

[50] Муг. един: Рустамов Х. Сложноподчиненные предложения с придаточным дополнительным в современном узбекском языке. Намизәдлик диссертасијасынын автореферат. Дашкәнд, 1960, сәһ. 7.

Из темного угла, где сидела Ольга Ивановна, послышался плач.

Бу чүмләдәки будаг чүмлә (где сидела Ольга Ивановна) икинчи дәрәчәли үзв кими бүтүн чүмлә илә әлагәјә кирир, садәчә баш чүмлә илә (Из темного угла ... послышался плач) әлагәјә кирмир.

Икинчиси, мүрәккәб будаг чүмләни чыхандан сонра јердә галан һиссә өз-өзлүјүндә һәр һансы бир башга бүтөв чүмлә илә структур охшарлыг тәшкил етсә белә, һәр һалда јенә дә мүстәгил чүмлә дејил, анчаг онун бир һиссәсидир. Бу аргументләри ортаја гојан И. Ф. Вардул белә һесаб едир ки, (будаг чүмләләри вә ја онлар бир нечәдирләрсә) будаг чүмләни чүмләдән чыхандан сонра јердә галан һиссәни баш чүмлә адландырсалар да, бу һиссә чүмлә дејил[61].

Өз-өзлүјүндә баш чүмләнин тәркиби информатив планда битмәмиш структур кими өзүнү көстәрир. Бизим мисаллардакы — **Мән билирәм ки; Сон иллар Рүстәм кими өјрәнмишди ки** һиссәләри буна мисал ола биләр. Бу структурлар коммуникатив планда мүтләг будаг чүмләләр шәклиндә отраја чыхан мүтләг кенишләндирмәләри мөһтачдырлар. Маһијјәт е'тибарилә белә кенишләнмә мәзмун планында мәһдудијјәт һисс еләмир. Амма орасы да вар, будаг чүмләләрин мәзмун планы контекст вә ситуасија тәрәфиндән тәнзимләнир. Контекст вә ситуасија будаг чүмләнин структуруну мәчбур едир ки, бүтүн текстин (мүрәккәб синтактик бүтөвүн) мәзмун структурунда тәбии мәнтиги һиссә кими чыхыш етсин. Һәмән мисаллардакы будаг чүмлә һиссәләри (ачыг сөз ширин олар; һәмы она пејғәмбәр кими бахыр), беләликлә, конситуатив бахымындан шәртләндирилмиш тәм семантик структур һиссәләр кими өзүнү көстәрир. Елә буна көрәдир ки, будаг чүмләләрин информативлији тәбии шәкилдә баш чүмләләрдәкиндән даһа күчлү, даһа зәнкин олур. Башга чүмлә нөвләрини өјрәнәркән дә ејни **нәтичәләрә кәлмәк мүмкүндүр. Будаг чүмлә** һәмчинин баш чүмләнин хүсуси структур бахымындан хүсуси феврәл'адә дил һадисәси олмамасы, јалныз функсионал контекстлә шәртләнмәси, мәнтиги-семантик һадисә олмасы онунла да сүбут олуна биләр ки, ејни синтактик комплекс һәм баш, һәм дә будаг чүмлә функсијаларында чыхыш едә билир. Мәсәлән:

1). **Ким ахырда кәлди, о удузду;** 2) **Һәсән көрдү, о уддузу.**

[61] Бах.: Вардуль И. Ф. О разграничении предложения и периода. — «Универсалии и типологические исследования» китабында. М., 1974, с. 141.

Биринчи чүмлә мүбтәда будаг чүмләли мүрәккәб чүмләдир. Формал планда әсас һиссә кими «о удузду» синтактик һиссәсини ајырмаг олар. Икинчи чүмлә тамамлыг функсијасында олан будаг чүмләли мүрәккәб чүмләдир. «О удузду» синтактик комплекси будаг чүмлә јериндәдир. Белә имкан дил ситуасијасында контекстин хүсуси ролуну бир даһа үзә чыхарыр. Доғрудан да, мәһз контекстин тә'сири алтында мүрәккәб чүмләнин формал структур, мәзмун вә ејни заманда информатив компонентләри формалашыр.

Бир мәгамы хүсуси олараг гејд етмәк истәрдик. Әкәр баш чүмләнин формал шәкилдә ифадә олунмуш ишарә әвәзлији варса, белә һалда баш чүмләнин гурулушу информатив планда даһа чох әсылы вәзијјәтә дүшүр. Формал ифадә олунмуш ишарә әвәзликли гурулушла ифадә олунмамыш гурулушу мүгајисә едәк.

1) Мән билирәм ки, сән ушагсан;

2) Мән ону билирәм ки, сән ушагсан.

Бу мисаллар јалныз баш чүмләләриндә **ону** ишарә әвәзлијинин олуб-олмамасы илә фәргләнир. Ишарә әвәзлији мөвчуд олан икинчи вариантда әвәзлик дахил олдуғу бирләшмәнин кәнарындакы, харичиндәки структур бирлијә ишарә едир, ону көстәрир вә беләликлә, баш чүмләни бир гәдәр дә зәифләдир, информатив планда онун тамам башга бир структур планда асылылығыны шәртләндирир.

Мән ону билирәм ки синтактик комплекси **мән билирәм ки** синтактик комплексиндән даһа чох информатив кенишләнмәјә мөһтачдыр. **«Мән ону билирәм ки»** структурунда бир чанланма, бир актуаллашма һисс едилир, конкретлик күчләдүр вә беләликлә, ејни баш чүмлә типләриндә белә ишарә әвәзликләринин олуб-олмемасына көрә диференсиасија апармаг мүмкүндүр.

Ону да гејд етмәмәк олмаз ки, мүрәккәб чүмләләрдәки будаг чүмлә баш чүмлә тәркибләриндәки һәр һансы бир үзвүн ујғунлуғу вә ја кенишләндирилмәси олмурса, үмумијјәтлә, белә мүрәккәб чүмләләрдә һәр һансы бир һиссәнин информатив долғунлуғу барәдә фикир сөјләмәк мүәјјән чәтинликләрлә үзләшир. Иш ондадыр ки, бу тип будаг чүмләләрдә мәсәлән, шәрт будаг чүмләсиндә, нәтичә будаг чүмләсиндә гаршылардырма будаг чүмләсиндә будаг чүмлә һиссәләри баш чүмләнин бүтүн мәзмун гурулушуна аид олур. Вә белә һалларда биз белә кәлир ки, мүрәккәб чүмләнин һәр һансы бир чүмләсинин информатив мүстәгиллији вә гејри-мүстәгиллији барәдә

данышмаг дүзкүн дејил. Гејд олунан информатив гаршылыглы мүнасибәт бу һиссәләрин һәр бирини мүстәгил вә информатив планда бүтөв компонентләр кими нәзәрдән кечирмәјә имкан верир.

§ 3. МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘ ҺИССӘЛӘРИНИН ӘЛАГӘ ҮСУЛЛАРЫ

Түрк дилчилијиндә мүрәккәб чүмлә тәркибиндәки ајры-ајры һиссәләрин әлагә типләри һәм лингвистик, һәм дә екстралингвистик ваһидләрин, васитәләрин көмәји илә ифадә олунур. Белә ки, әкәр биз, үмумијјәтлә, әлагә анлајышыны реализә олунмуш валентлик кими көтүрсәк[52], белә бир јанашма гејд етмәк лазым кәлир ки, конкрет әлагә үсулларынын-интонасијанын, сөз сырасынын, тәкрарларын, бағлајычы сөзләрин әсасында өзүнү көстәрир.

Бунунла јанашы, ону да гејд етмәк лазымдыр ки, мүтәхәссисләрин дә гејд етдији кими, Азәрбајчан түрк дилиндә бағлајычы вә бағлајычы сөзләр баш вә будаг чүмләләрин әлагәләнмәсиндә әсас васитәләрдир[53].

Бағлајычынын әсас функсијасы мүрәккәб чүмлә һиссәләринин арасында бирмә'налы јеканә мүмкүн семантик гаршылыглы әлагәни јаратмагдыр. Бунунла јанашы, бу дедијимиз һеч дә о демәк дејил ки, мүрәккәб чүмләнин һиссәләри арасындакы бу вә ја башга мүнасибәти елә һәмән бағлајычыларын өзләри јарадырлар. Әслиндә белә мүнасибәт (вә бу чох вачиб мәгамдыр) мәзмун вә грамматик факторларын комплекс шәклиндә гаршылашмаларынын дахили мәнтигиндән чыхыр. Бағлајычыларын ролу ондан ибарәт олур ки, онлар мүрәккәб чүмлә һиссәләри арасындакы мүнасибәтләрин дәрк едилмәсиндә чохјозумлулуга имкан вермир, бу һалын гаршысыны кәсир вә әслиндә һиссәләр арасында структур-грамматик мүнасибәтләри конкретләшдирмәјә хидмәт көстәрирләр. Бунун әксинә, бағлајычысыз мүрәккәб чүмлә типләриндә мүрәккәб чүмлә һиссәләри арасында мүәјјән чохмә'налылыг факты өзүнү көстәрир.

[52] Бах: Долинина И. Б. Системный анализ предложения. М., 1977, сәһ. 27.

[53] Ширалиев М. Ш. Проблема сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке. — «Вопросы составления описательных грамматик» китабында. М., 1961, с. 158.

һәр һансы бағлајычынын илк, биринчи функсијасы, һеч шүбһәсиз ки, табелилик функсијасыдыр. Фәрги јохдур ки, бағлајычы һансы семантик синфә дахилдир, фәрги јохдур ки, мүасир дил ситуасијасында табели вә табесиз кими шәрһ едилир. Онун мәнтиги маһијјәти табелилик әсасында гурулур. Бағлајычы һәм дә илкин олараг синтагматик асылылығын ишарәси кими чыхыш едир. Бунун әсасында белә фикрә кәлмәк олар ки, табесизлик бағлајычыларынын семантикасы принсип е'тибарилә даһа гәдим олан табелилик семантикасына апарыб чыхарыр. Амма биз бурада бу факты диггәтлә изләмәлијик, чүнки бағлајычылы әлагәнин формалашмасы вә әмәлә кәлмә јоллары һәмчинин бағлајычылы әлагәнин тәкамүлүндә бу вә дикәр бағлајычынын ишләнмәсини өјрәнмәк гаршымызда мәгсәд дејил вә хүсуси олараг буна мүнасибәт билдирмәк, кениш мүнасибәт билдирмәк имканы да јохдур. Бу барәдә Н. З. Һачыјева, Ә. Абдуллајев, Г. Әбдүррәһманов вә башга көркәмли түркологлар кифајәт гәдәр јазмышлар. Биз бу һиссәдә бағлајычылы вә бағлајычысыз әлагә типләрини гаршылашдырараг онларын һәр биринин ишләнмә мәгамыны мүәјјәнләшдирмәк мәгсәдини күдүрүк. Бунунла әлагәдар ону да гејд етмәк лазымдыр ки, бу проблемлә бағлы мәсәләләрин һәлли тәбии шәкилдә мүрәккәб чүмлә тәркибиндәки һиссәләрин структур-семантик гаршылыглы әлагәләринин өјрәнилмәси бахымындан актуалдыр.

Мүрәккәб чүмлә һиссәләри арасындакы бағлајычылы әлагәнин фонунда мүрәккәб чүмлә һиссәләринин бағлајычысыз әлагә типи өзүнү көстәрир. Бунунла әлагәдар бағлајычысыз әлагәни бағлајычылы әлагәнин варианты кими ајырағ, икинчи тәрәфдән бағлајычысыз әлагәни бағлајычылы әлагәнин, үмумијјәтлә хүсуси структур типи кими ајырмаг вачибдир. Тәбии ки, бағлајычысыз вә бағлајычылы әлагәләр бу һалда бир-биринин варианты кими ејни функсионал синтагматик синфә аид едилә билирләр.

Бағлајычысыз әлагә хүсуси структур тип кими бағлајычылы типлә анчаг парадигматик мүнасибәтә кирир вә беләликлә, бағлајычысыз әлагә, үмумијјәтлә, бағлајычысызлығын маһијјәти нәдир, о өзүнү нә шәкилдә көстәрир — бу барәдә әтрафлы данышаг.

Гејд: **Синтагматик әлагә — һәр һансы бир ваһидин, васитәнин бир-бирилә нитг просесиндәки әлагәси.**

Парадигматик әлагә — һәр һансы ваһидин, васитәнин бир-бирилә дил шүурундакы, нитг ахарындан кәнардакы әлагәси.

Бағлајычысызлығын өзү кениш мә'нада өз-өзлүјүндә баш вә будаг чүмләләр арасында әлагә үсулуна чеврилә биләр.

Бә'зи тәдгигатчыларын да гејд етдији кими, крым-татар дилиндә асиндетик типли бағлајычысыз мүрәккәб чүмләләрдә бағлајычысызлыг мүрәккәб чүмлә һиссәләринин синтактик әлагә васитәсинә дөнә билир[54]. Белә фикир о заман һәгигәтә дөнә биләр ки, бағлајычынын олмасы өз-өзлүјүндә информативлик мәзмуну кәсб еләсин, јә'ни онун олмасы долајысы илә онун мејдана чыхмасыны инкар етмәсин.

Гејд етмәк лазымдыр ки, түрколокијада мүрәккәб чүмләләрин хүсуси структур типи кими ајрылан бағлајычысыз чүмләләр, үмумијјәтлә, табели мүрәккәб чүмләләр вә табесиз мүрәккәб чүмләләр типләринә мүнасибәтдә бир тәдгигат објекти кими кәнч бир саһәдир. Тәбии ки, мүрәккәб чүмләләрин семантик типи кими бағлајычысыз әлагә типинин ајрылмасы синтактик гурулушун чох өлчүлү сәчијјәләриндән хәбәр верир. Бунунла әлагәдар проф. Н. З. Һачыјева јазыр: «Бизә белә кәлир ки, бағлајычысыз мүрәккәб чүмләләрин чүмләнин мүстәгил структур типи кими ајрылмасы доғрудур, чүнки чох тез-тез бағлајычысыз мүрәккәб чүмләләрин елә вариантларына раст кәлмәк олур ки, онлары нә табесиз, нә дә табели кими сәчијјәләндирмәк мүмкүн олмур[55].

Ејни јанашманы өзбәк алимләри дә һәјата кечирирләр. Онлар бағлајычысыз мүрәккәб чүмләләри хүсуси структур тип кими ајырырлар[56].

Бағлајычысыз әлагә типинә белә јанашманын әсасы, гејд етмәк лазымдыр ки, рус дилчилијиндән кәлир. Рус дилчиләри дә синтактик тәдгигатларда белә әлагә типини ајрыча, хүсуси грамматик тип кими көтүрүрләр[57].

Бунунла јанашы, түркологлар русистикада ишләнмиш әсас мүддәалары инкишаф етдирмишләр вә өјрәнилән һадисәнин-

---

[54] Акмоллаев Э. С. Бессоюзные сложные предложения в современном литературном крымско-татарском языке. Намизәдлик диссертасијасы. М., 1983, сәһ. 17.

[55] Гаджиева Н. З. Бессоюзные сложные предложения в современном азербайджанском языке. — «Исследования по синтаксису тюркских языков» китабында. М., 1962, сәһ. 4.

[56] Мәсәлән, бахын: Абдуррахманов Г. А. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка. Ташкент, 1960.

[57] Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956, сәһ. 471; Поспелов Н. С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений. «Вопросы синтаксиса современного русского языка» китабында. М., 1950, сәһ. 338.

бағлајычысызлығын структур гурулуш кими тәкамүл тарихини изләмишләр. Хүсусилә, нәзәрдән кечирилән синтактик структурларын тәкамүлү илә бағлы марағлы нәтиҹәләр бағлајычысыз типлә бағлајычылы типин гаршылашмасындан әлдә едилмишдир.

Рус түркологијасынын көркәмли нүмајәндәләриндән акад. А. Н. Кононов өзүнүн «Мүасир түрк әдәби дилинин грамматикасы» китабында гејд едирди ки, бағлајычысыз табелик бағлајычылы табеликдән әввәлдир[58].

Түрк дилинин тарихи-мүгајисәли грамматикасына даир тәдгигатларын мүәллифләри дә бағлајычысыз әлагә типини бағлајычылы әлагә типинә нисбәтән даһа архаик һесаб едирләр вә бу һалы мүхтәлиф структурлу дилләрә хас ҹәһәт кими гејд едирләр[59].

Даһа кәскин шәкилдә өзбәк дили илә әлагәдар олараг Г. Әбдүррәһманов фикир сөјләјир. О гејд едир ки, үмумијјәтлә, мүрәккәб ҹүмләнин ән гәдим нөвү бағлајычысыз мүрәккәб конструксијалардыр[60].

Бу мүддәанын түрк дилләринин материалларындакы доғрулуғуну тәсдиг едән факторлар чохдур. Бунларын ичәрисиндән ән марағлы факт кими бә'зи түрк дилләриндә бу күнкү күнә гәдәр мүрәккәб ҹүмләләрин компонентләри арасында бағлајычыларын ишләм мәгамына малик олмадығыны гејд етмәк олар. Бу дилләрдән олан салар дилиндә Е. Р. Тенишев гејд едән кими «Будаг ҹүмлә илә баш ҹүмләнин бирләшмәси, адәтән, бағлајычысыз јолла баш верир вә өз-өзлүјүндә өз мәзмуну илә мүрәккәб олан һәр һансы фикир садә ҹүмләләрдән ибарәт ајры-ајры һиссәләрә парчаланыр»[61].

«Салар дилиндә, үмумијјәтлә, бағлајычылар јохдур[62].»

Вә тәбии ки, башдан-баша бағлајычысызлығын һөкмран олдуғу бир синтактик шәраит өз-өзлүјүндә бу типин бағлајычылы әлагәјә нисбәтән, ејни заманда табесизлик вә табелилијә нисбәтән даһа гәдимлијини нүмајиш етдирир.

---

[58] Бах.: Кононов А. И. Грамматика современного турецкого литературного языка. М., — Л., сәһ. 514 — 515.

[59] Бах.: Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку, 1979, сәһ. 283.

[60] Бах.: Абдуррахманов Г. А. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка. Дашкәнд, 1960, сәһ. 122.

[61] Тенишев Э. Р. Саларский язык. М., 1960, сәһ. 43 — 44.

[62] Елә орада., сәһ. 43.

Рус дилчиләриндән А. Пешковскинин дә фикринчә, үмумиј-јәтлә, көтүрдүкдә бағлајычысызлыг һәм табесизликдән, һәм дә табеликдән даһа гәдим нөвдүр, үсулдур[63].

Јухарыда гејд едилән кими, кениш мә'нада бағлајычысызлығы өзүнәмәхсус информатив бахымдан мүәјјән дәјәрә малик әлагә нөвү кими көтүрмәк олар.

Ону да дејәк ки, бағлајычысыз мүрәккәб чүмләләрдә, адәтән, хүсуси, лингвистик вә екстралингвистик әлагә васитәләринин мөвчудлуғу бу дедикләримизи бир даһа тәсдиг едир.

Азәрбајчан түрк дилиндә мүрәккәб бағлајычысыз чүмләләрдә ашағыдакы әлагә васитәләринин групларыны мүәјјәнләшдирмәк олар:

1. Фонетик груп
2. Лексик-грамматик груп
3. Структур-семантик груп

Фонетик група интонасија дахилдир. Лексик-грамматик група модал сөзләр, әдатлар, хитаблар, әвәзликләр, әвәзликзәрфлик сәчијјәли сөзләр, әсас сөзүн лексик мә'насы, хәбәрин формалары дахилдир. Структур-семантик група исә компонентләрин сыраланмасы, синтактик-структур, информатив әлагә дахил едилир[64].

Мүрәккәб чүмләнин бағлајычылы әлагә нөвүнүн арсеналына конкрет морфоложи елементләр дахил едилир. Әлагәнин әсас елементи кими «ки» бағлајычысы чыхыш едир. Азәрбајчан түрк дилиндә бу бағлајычынын васитәсилә бир чох будаг чүмлә нөвләри формалаша билир. Марағлыдыр ки, «ки» бағлајычысы өзүнүн садә һалында әкәр табелилик әлагәсинин јаранмасына хидмәт едирсә, башга бағлајычыларла бирләшиб мүрәккәб әлагә васитәси кими өзүнү көстәрән заман (чүнки, она көрә ки) кәскин вә дәгиг шәкилдә табесизлик әлагәсинин үзә чыхмасына хидмәт едир. Бу мәсәлә илә әлагәдар ону демәк олар ки, мүтәхәссисләрин фикринчә, структур бахымдан бағлајычыларын һәчми (чохлуғу) онларын мә'на билдирмәләри илә әкс мүтәнасибдир. Ән садә бағлајычылар чохмә'налылыглар јарадыр, һәчмчә даһа бөјүк оланлар бирмә'налылыға хидмәт едир[65].

---

[63] Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956 сәһ. 473.

[64] Мүг. един: Джалилов Ф. А. Бессоюзные сложные предложения в азербайджанском языке. Намизәдлик дис. авторефераты. Бакы, 1979, с. 78.

[65] Бу бағлајычынын «ки» мәнтиги-синтактик маһијјәти барәдә бахын: Абдуллајев Ә. Мүасир Азәрбајчан дилиндә табели мүрәккәб чүмләләр Бакы, 1974, сәһ. 109.

Беләликлә, бағлајычылы әлагә әсасында һәм табесизлик, һәм дә табелилик мүнасибәтләри формалашыр ки, бунларын һәр бири өз нөвбәсиндә бағлајычысыз вә бағлајычылы нөвләрә бөлүнүр. Бағлајычысыз әлагә ән гәдим бағлајычысыз мүрәккәб ҹүмлә нөвүнү формалашдырыр. Г. Әбдүррәһманов доғру олараг гејд едир ки, мүрәккәб ҹүмләләрин илкин формасы бағлајычысыз мүрәккәб ҹүмләләр олмушдур вә мәһз онлар мүасир дилдә олан табесиз мүрәккәб, табели мүрәккәб конструксијаларын формалашмасынын әсасыны тәшкил етмишләр[66].

Бунунла јанашы, ону да гејд етмәк лазымдыр ки, һәм бағлајычысыз әлагә, һәм дә бағлајычылы әлагә (бағлајычысыз вә бағлајычылы әлагә бир-биринин вариантлары, бир-бирини әвәз едә билән нөвләр кими нәзәрдә тутулур) дил мәканында өз сәчијјәви әһатә сфераларына маликдирләр. Мәсәлән, әдәби дилдә бағлајычылы әлагә мүрәккәб ҹүмлә һиссәләри арасында апарычы әлагә нөвү кими өзүнү көстәрир. Данышыг нитгиндә исә әксинә, бағлајычысызлыг әсасдыр, бөјүк рол ојнајыр. Мәсәләјә диггәти һәлә А. М. Пешковски јөнәлдәрәк гејд етмишдир ки, гәдим халг данышыг дилиндә бизим раст кәлдијимиз бағлајычысыз ҹүмлә бирләшмәләринә индики мүасир әдәби дил һөкмән бағлајычылы варианты тәтбиг едир[67].

Беләликлә, бурада дејиләнләри үмумиләшдирсәк, белә нәтиҹәјә кәлмәк мүмкүндүр ки, акад. М. Ширәлијевин дә гејд етдији кими, бағлајычылы әлагә вә онун бағлајычысыз вариантлы бир тәрәфдән, бағлајычысыз әлагә мүстәгил структур тип кими дикәр тәрәфдән өзүнәмәхсус өјрәнмә имканларыны вә тәдгиги јанашманы тәләб едир. Онларын бир-биринә гаршылыглы мүнасибәти Азәрбајҹан түрк дили мүрәккәб ҹүмлә синтаксисинин ән мараглы вә проблематик һадисәләрдән биридир[68].

[66] Бахын: Абдуррахманов Г. А. Көстәрилән әсәри, сәһ. 10.

[67] Пешковский А. М. Көстәрилән әсәри, сәһ. 473 — 474.

[68] Мүг. един: Ширалиев М. Ш. Заметки о сложно-подчиненном бессоюзным предложении. — «Советская тюркология» журналы. Бакы, 1971; № 4 сәһ. 13.

IV ФӘСИЛ

МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘ ТИПЛӘРИНИН КЛАССИФИКАСИЈА МЕ'ЈАРЛАРЫ ҺАГГЫНДА

Һәр һансы классификасија тәдгиг едилән објекти билаваситә әсас мәгсәддән азча да ола јаха апарыр. Бунунла белә, һәмән лингвистик һадисәнин дәриндән дәрки үчүн, әлбәттә ки, онун бүтүн конкрет дәјишмәләрини вә әсас нүвәсини мүәјјән шәкилдә груплашдырмаг вачибдир. Беләликлә дә, бизә белә кәлир ки, објектин билаваситә тәдгиги илә јанашы, онун классификасијаја салынмасы мүәјјән мә'нада бир-бирини гаршылыглы шәкилдә тамамлајан тәдгигат јөнләридир. Классификасија — әслиндә грамматик, лингвистик објектләрин хүсуси уникал бир бахыш бучағы алтында сејр едилмәсидир. Вә бә'зән дә классификасија өјрәнилән објектләрин реал, антоложи, гаршылыглы мүнасибәтләриндән даһа чох тәдгигатчынын өзүнүн мөвгејиндән асылы олур. Тәдгигатчы бу реал мәнзәрәјә өз имканы дахилиндәки билији илә кирир. Доғру олараг гејд едирләр ки, классификасија системләрин тәһлилинин бир үсулудур. Тәдгигатчынын сечдији мүәјјән схем үзрә објектләрин јербәјер едилмәси һәмән тәдгигатчынын гаршысында дуран дәркетмә јөнүндән асылыдыр. Бу дәркетмә јөнүнә ујғун олараг тәдгигатчы әввәлләр, бәлкә дә, там шәкилдә објектин өјрәнилмәјән, көрүнмәјән чәһәтләрини ачыг шәкилдә көрә билир[1].

Демәк олар ки, бүтүн лингвистик классификасијалар башга елмләрин ортаја гојдуғу классификасијалар кими, јухарыда тәсвир олунан принсип әсасында гурулур. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, мүхтәлиф дилләрдә синтактик системләрин тәсвириндә классификасија үсуллары, о чүмләдән, Азәрбајчан түрк дилинин синтактик системләринин тәсвириндә мүстәсна әһәмијјәтә маликдирләр. Принсип е'тибарилә бүтүн грамматик тәдгигатлар классификасија тәдгигатларынын әсасында гурулур. Буна көрә дә классификасија үсуллары мәнтиги чәһәтдән дәгиг бир систем јарада билән күчдә олурлар. В. Адмонинин дә гејд етдији кими, үмумијјәтлә, классификасија үсуллары грамматик һадисәләрин тәкчә ајры-ајры дүзүмләрин-

[1] Мүг. един: Налимов В. В. Вероятностная модель языка. М., 1979, сәһ. 6.

нин тәснифаты үчүн дејил, ејни заманда грамматик системин дүзүмүнүн бир систем кими мүәјјәнләшмәсинә хидмәт көстәрән амилдир[2].

Бунунла әлагәдар тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, мөвчуд олан классификасијалар һеч дә һәмишә там вә дәгиг шәкилдә тәһлил едилән лингвистик һадисәләри әһатә етмирләр, бу да принсип е'тибарилә проблемин сонракы, даһа дәрин тәдгигиндә, тәһлилиндә гејри-дәгигликләр бурахылмасына сәбәб олур. Бурада биз диггәтимизи мүрәккәб чүмлә типләринин классификасијасында өзүнү көстәрән, үзә чыхан бир сыра мүбаһисәли моментләрә јөнәлтмәк фикриндәјик.

Азәрбајчан түрк дили синтаксиси үзрә јазылмыш мөвчуд дәрс вәсаитләриндә вә елми грамматикаларда будаг чүмлә типләринин классификасијасы заманы синтактик анализин үмидверичи сәчијјәләри вә синтактик системин ајры-ајры һиссәләри арасындакы мәнтиги әлагә һеч дә һәмишә нәзәрә алынмыр. Мәсәлән, белә бир факта диггәт јетирәк. Өз-өзлүјүндә шәрт, дәрәчә, гаршылыглы-күзәшт типли будаг чүмләләрин бир синтактик тип кими ајрыча гејд едилмәси, бәлкә дә, синтактик системин өзәлликләри нөгтеји-нәзәриндән өзүнү доғрулдур. Амма онларын һәр биринин зәрфлик будаг чүмлә групуна дахил едилмәси чидди е'тираза сәбәб олур. «Мүасир Азәрбајчан дили. Синтаксис» адлы али мәктәбләр үчүн апарычы олан, Азәрбајчан синтаксистләри тәрәфиндән јазылмыш дәрсликдә белә бир консепсија өз әксини тапмышдыр. Зәрфлик будаг чүмләләрини тәсниф едәркән мүәллифләр бу група дәрәчә, шәрт, нәтичә, гаршылашдырма будаг чүмлә типләрини дахил етмишләр[3].

Бу ады чәкилән будаг чүмлә типләри әсасән һәмән китабдача ајрылан зәрфлик будаг чүмләләринә ујғундурлар[4]. Белә ки, бурада дәрәчә, шәрт вә гаршылыглы — күзәшт зәрфликләри һаггында сөһбәт кедир. Ејни зәрфлик типләри ЕА тәрәфиндән 1959-чу илдә бурахылмыш «Мүасир Азәрбајчан дили. Синтаксис» китабында да өз әксини тапыр[5].

Бунунла белә, бизә белә кәлир ки, јухарыда ады чәкилән типләрин һаники будаг чүмлә типи кими, һәтта зәрфлик типи

---

[2] Адмони В. Г. Основы теории грамматики. М., 1964, сәһ. 77.

[3] Бах.: Абдуллајев Ә., Сејидов Ј., Һәсәнова А. Мүасир Азәрбајчан дили. Синтаксис. Бакы, 1972, сәһ. 397, 408, 422.

[4] Һәмән әсәрдә. Сәһ. 209, 210.

[5] Бах.: Мүасир Азәрбајчан дили. Синтаксис. Бакы, 1959, сәһ., 291, 292, 294.

кими ajрылмасы дүзкүн дejил. Көрүндүjү кими, бурада санки, системин бүтөвлүjү бир мәгамы чыхмаг шәртилә өз әксини тапыр. Һәмән мәгам дәрәчә будаг чүмләсидир. Бахмаjараг ки, зәрфлик групунда дәрәчә будаг чүмләси гејд едилмир, зәрфлик будаг чүмләләрини ajыраркән дәрәчә будаг чүмләсинин һарадан бура кәлиб дүшдүjү билинмир. Jекә дә әсас сәһв бундан ибарәт дejил. Әсас сәһв одур ки, принсип е'тибарилә нәзәрдән кечирилән класификасиjа системләриндә бүтүн бу типләр зәрфлик групуна мүстәгил jарымгруплар кими дахил едилмәмәлидир. Чүнки онларын зәрфлик функсиjасы дашымасы шүбһәлидир. Бизим фикримизчә, академик грамматикаларда һаггында сөһбәт кедән синтактик һадисәләрин тәбиәти даһа дәрин ачылыр.

Онларда синтактик анализин үмидверичи маһиjjәти даһа дәгиг экс олунуб. Доғрудан да, һәм дәрәчә зәрфлиjи, һәм шәрт зәрфлиjи кими ajрылан jарым типләр әслиндә принсип е'табарилә тәрзи-һәрәкәт зәрфлиjинин вариантларыдыр. Даһа јүксәк сәвиjjәдә бу семантик-грамматик jахынлыг һәтта, мәсәлән, дәрәчә будаг чүмләсини мүстәгил тип кими зәрфлик будаг чүмләләри групуна саланлар тәрәфиндән дә гәбул едилир. Мәсәлән, һаггында сөһбәт кедән китабда мүәллифләр гејд едирләр ки, дәрәчә будаг чүмләси өз групуна көрә тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләсинә чох jахындыр. Еjни фикир башга китаблардан да кечир[6].

Бу фикрин тәрәфдары олан мүәллифләр гејд едирләр ки, дәрәчә зәрфлиjи «дәрәчәлик ваһиди»нин шәрт зәрфлиjи исә «шәрт ваһиди»нин көмәjи илә ифадә олунур[7]. Ачыг-ашкар шәкилдә бурада грамматик тәһлилә лексик тәһлил бир-биринә гарышдырылыр. Белә «атомар» jанашма синтактик һадисәни өз бүтөвлүjүндә, тәбии ки, әһатә едә билмир вә бу хәтти мүдафиә едән мүәллифләр мүрәккәб чүмлә бөлүмүндә елә тәрзи-һәрәкәт будаг чүмлә типләри аjырырлар ки, мүрәккәб чүмлә типиндә дәрәчә будаг чүмләси, шәрт будаг чүмләси, гаршылашдырма будаг чүмләләри кими будаг чүмлә типләрини тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләсинин групуна дахил едирләр. Вә беләликлә дә, будаг чүмләнин бу вариантларындакы функсионал jахынлығын ашкарлығыны көздән гачырырлар.

---

[6] Бах.: Абдуллаjев Ә., Сеjидов J., Һәсәнов А. Мүасир Азәрбаjчан дили. Синтаксис. Бакы, 1972, сәһ. 397. Вә jахуд; Мүасир Азәрбаjчан дили. Синтаксис. Бакы, 1959, сәһ. 234.

[7] Бах.: Мүасир Азәрбаjчан дили. Синтаксис. Бакы, 1959, сәһ. 291, 292.

Гејд: Атомар јанашма XIX әср «Младограмматикләр мәктәбинә хас лингвистик тәһлил үсулу. Дил фактыны бүтөвлүкдә бир систем кими дејил, бир системә дахил олан һиссә кими дејил, умумиләшдирмәдән вә башга фактлардан тәҹрид олунмуш шәкилдә өјрәнән тәһлил јөнү.

Проф. Ә. Абдуллајев дә Азәрбајҹан дилинин синтаксисинә даир өз гијмәтли монографијасында тәснифдәки белә бир позисијаны мудафиә едир. Бурада да о, тәрзи-һәрәкәт будаг ҹүмләләри групуна јарымтипләр кими дахил етдији дәрәҹә будаг ҹүмләси, шәрт будаг ҹүмләси вә гаршылашдырма будаг ҹүмләси кими типләри хүсуси олараг ајырыр[8].

Беләликлә, ајдын олур ки, мүрәккәб ҹүмләләрин классификасијасыны конкрет десәк, тәрзи-һәрәкәт будаг ҹүмләсинин классификасијасыны мүхтәлиф истигамәтләрдә апармаг мүмкүндүр. Бир истигамәт дәрәҹә будаг ҹүмләсини, шәрт будаг ҹүмләсини вә гаршылашдырма будаг ҹүмләсини мүстәгил јарымтипләр кими тәрзи-һәрәкәт будаг ҹүмләси групуна дахил едир, мөвҹуд дәрсликләр вә дәрс вәсаитләри мүәллифләри белә едирләр. Бу мүәллифләр системлилијә риајәт едирләр. Һәмән дәрсликләрин зәрфлијә һәср олунмуш бөлмәләриндә зәрфлијин үјғун нөвләрини ајырырлар.

Башга мүәллифләр јухарыда адлары гејд олунан будаг ҹүмлә типләринин зәрфлик будаг ҹүмлә групуна дахил етмирләр, онлары бүтүн башга будаг ҹүмлә типләри илә бир сырада мүстәгил тип кими тәсвир едирләр. Бу истигамәт системлилик хатиринә зәрфликләрин өзүнүн классификасијасыны да мувафиг олараг гурулмасыны тәләб едир. Доғрудан да, бу истигамәтдә јазылмыш грамматика әсәрләриндә биз дәрәҹә зәрфлији, шәрт зәрфлији, гаршылыг-гүзәшт адлы зәрфликләрин ајрылмасына раст кәлмирик[9]. Бүтүн булара бахмајараг, бу истигамәтдән апарылан ајры-ајры синтактик тәдгигатларда классификасија гатма-гарышыглығындан сонадәк јан кечмәк олмур. Белә ки, академик нәшрдә јухарыда ады чәкилән будаг ҹүмләләр мүстәгил типләр кими ајрылсалар да, әслиндә будаг ҹүмләнин ачыг-ашкар јарымтипи олан тәрзи-һәрәкәт будаг ҹүмләси тәрз будаг ҹүмләси групундан кәнарда мүстәгил будаг ҹүмлә типи кими тәгдим олунмушдур[10].

---

[8] Бах.: Абдуллајев Ә. Мүасир Азәрбајҹан дилиндә табели мүрәккәб ҹүмләләр. Бакы, 1974, сәh. 304, 320, 337.

[9] Бах.: Мүасир Азәрбајҹан дили. III һиссә, Синтаксис. Бакы, 1981, сәh. 205 вә башга сәһифәләр.

[10] Мүасир Азәрбајҹан дили. III Бакы, 1981, сәh. 205 вә ардм.

V ФӘСИЛ

АЗӘРБАЈҸАН ТҮРК ДИЛИНДӘ МҮРӘККӘБ ҸҮМЛӘ ТӘДГИГИНИН ПЕРСПЕКТИВЛӘРИ

Азәрбајҹан түрк дилчилијиндә мүрәккәб ҹүмләнин формал вә семантик гурулушу илә бағлы мәсәләләр һәлә дә өз һәллини тапмамыш шәкилдәдир. Белә бир һал мүәјјән мә'нада објектив шәраитин нн'икасыдыр. Азәрбајҹан түрк дилчилијиндә мүрәккәб ҹүмләнин грамматик тәбиәтинин там вә һәртәрәфли тәдгиги үчүн аз иш көрүлмәмәсинә бахмајараг, синтактик һадисәләрин дахили вә хариҹи семантик хүсусијјәтләринин онун ишләм механизмини өјрәнән дәрин гат саһәсиндәки тәдгигләрә бөјүк еһтијаҹ һәлә дә галмагдадыр.

Ајдындыр ки, Азәрбајҹан түрк дилчилијиндә мүрәккәб ҹүмлә саһәсиндә әлдә едилмиш елми мүвәффәгијјәтләр вардыр. Белә ки, бу синтактик категоријанын бүтүн типләри вә хүсусијјәтләри, үслуби сәҹијјәси әсасән өјрәнилмишдир. Бунунла белә, бүтүн синтактик системин фонунда мүрәккәб ҹүмләнин тәбиәти илә бағлы үмуми нәзәри мәсәләләр һәлә дә ардычыл вә системли тәдгигини көзләјир. Бу сонунҹуларын сырасында илк нөвбәдә синтактик јарусун иерархик чәркәсиндәки мүрәккәб ҹүмләнин јеринин мүәјјәнләшмәси, мүрәккәб ҹүмләнин садә ҹүмлә илә, «табесиз мүрәккәб ҹүмлә» адланан нөвлә вә ејни заманда мүрәккәб синтактик бүтөвлә әлагәси вә башга мүнасибәтләри гејд етмәк олар. Бүтүн бу мәсәләләр өјрәнилмәси ваҹиб мәсәләләрдир. Бундан әлавә функсионал данышыг нитгинин өјрәнилмәси бахымындан хүсуси мараг доғуран актуал үзвләнмә принсип вә үсулларынын да мүрәккәб ҹүмлә гурулушуна тәтбиги өз өјрәнилмә мәгамыны көзләјән нәзәри, практик мәсәләләрдәндир.

Азәрбајҹан түрк дилчилијиндә артыг гејд едилдији кими, үмуми синтактик мәсәләләр ајры-ајры синтактик һадисәләрлә бағлы фактларын заман-заман ортаја чыхмасы илә әлагәдар гојулмуш вә өјрәнилмишдир. Бу исә мөһкәм, нәзәри систем гурмаг үчүн кифајәт олмамышдыр. Нәтиҹәдә, фактларын интерпретасијасы һеч дә һәмишә лајиг, нәзәри базаја малик ола билмәмишдир. Демәк олар ки, бизим дилчилијимиздә әкс методдан-нәзәријјәдән фактларын изаһына апаран тәһлил үсулундан истифадә олунмамышдыр. Белә бир үсулун ваҹиблијини исә XX әсрин әввәлләриндә бөјүк дилчи Ф. де Сөссүр

тејд едирди. Онун фикринчә, системин үзвүнү онун дахил олдуғу системин тәркибиндән тәчрид етмәк олмаз. Әкәр белә оларса, «белә бир сәһв фикир јарана биләр ки, кута системин үзвләрини бир араја кәтирәрәк, бир-биринин јанына дүзәрәк систем јаратмагла тәһлилә башламаг олар. Һалбуки, әслиндә бүтөв тамдан чыхыш едәрәк анализ васитәсилә о тамы әмәлә кәтирән елементләрә јетишмәк мүмкүндүр»[1].

Хүсуси марағы перспектив нөгтеји-нәзәриндән мүрәккәб чүмләнин семантик вә формал структурларынын гаршылыглы мүнасибәти доғурур. Мүрәккәб чүмлә һиссәләринин информативлик әсасынын үзә чыхарылмасы тәдгигатын јени бир аспектдә апарылмасыны шәртләндирир. Бу јени аспект баш вә будаг чүмләләрин гаршылыглы мүнасибәтинин јени шәрһини шәртләндирир.

Азәрбајҹан түрк дилиндә мүрәккәб чүмлә саһәсиндә хүсуси марағы, јенә дә көһнә олмасына бахмајараг, чаван бир проблем-будаг чүмләләр вә тәркибләрин гаршылыглы мүнасибәти проблеми тәшкил едир. Бунунла јанашы индијәдәк һәмин проблемин һәллиндә тәдгигатчылар јенә дә үмуми нәзәри системдән дејил, ајры-ајры фактлардан дәјәрләндирилмәсиндән чыхыш едирләр. Јәгин ки, мәгсәдәујғун о оларды ки, бу мәсәлә илә бағлы биринҹи олараг «мүрәккәблик» кими анлајышын мүәјјәнләшмәси ме'јарлары ортаја гојуларды вә мәһз бу мүәјјәнләшдирмәдән чыхыш едәрәк, үмумијјәтлә, мүрәккәб чүмләнин тәшкиледиҹи әламәтләриндән бәһс едиләјди. Јенә дә гејд едәк ки, мүрәккәблик бүтөвлүкдә ајрыҹа тәркиблик анлајышы илә ејниләшдирилмәмәлидир. Мүрәккәблик белә демәк мүмкүнсә, тәркиб һиссәләрин говушмасындан јараныр. Әкәр мүрәккәб чүмләнин бу сон мүәјјәнләшмәсиндән чыхыш етсәк, демәлијик ки, мүрәккәб чүмләнин һеч дә бүтүн һиссәләринин семантик-грамматик ҹәһәтдән ејни дәрәҹәдә мүстәгил сајмаг олмаз. Һөкмән бу һиссәләрдән бири истәр баш чүмлә, истәр будаг чүмлә олсун, өз семантик-грамматик мүстәгиллијини итирмәли вә о бири һиссәдән һәм мәзмун, һәм формал сәвијјәдә асылы вәзијјәтә дүшмәлидир. Белә грамматик говушма нәзәрә алынмазса, мүрәккәб чүмлә системинин статусу јалныз фонетик, мәнтиги, ситуатив мәгамлар кими ајрыла билән гејри-грамматик факторлардан асылы галарды. Амма бир-бириндән асылы олан һиссәләрин шәртләндирдији грам-

[1] Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики. Ф. Соссюр. «Труды по языкознанию» китабында. М., 1977, сәh. 146.

матик говушма тәркибинә инфинитив тәркибләр дахил олан чүмләләрдә даһа ашкар шәкилдә өзүнү бирузә верир. Беләликлә, һәгигәтин ортаја чыхмасына хидмәт едән вә бир чох мүмкүн истигамәтдән бири олан белә јанашма нәтичәсиндә мүрәккәб чүмлә анчаг шәхссиз тәркибли чүмләләрлә тәмсил олуна биләр. Амма ән'әнәви шәкилдә тәгдим олунан тәркибләрдә там предикатив һиссәләри олан мүрәккәб чүмлә типләри исә фразафөвгү ваһидләр системинә кечирилә биләр. Тәбии олараг, фразафөвгү ваһидләр мәканы бунунла әлагәдар күчлү потенсиала малик ола биләр. Ән'әнәви шәкилдә ајрылан табесиз мүрәккәб чүмлә вә табели мүрәккәб чүмлә типләринин бу мәкана дахил едилмәси нәтичәсиндә фразафөвгү ваһидләр, онларын өјрәнилмә перспективләри кенишләнәр.

Мүрәккәб чүмлә саһәсиндәки тәдгиг перспективләриндән данышаркән бу истигамәтләрә хүсуси фикир вермәк лазымдыр. Мүрәккәб чүмләләрин дил тарихиндә (әдәби дил тарихи дејил, мәһз дил тарихиндә) тәкамүлүнүн өјрәнилмәси; мүрәккәб чүмләнин формал вә семантик структурларынын бир-бириндән ајрылмасы вә ејни заманда бир-биринә гаршылыглы тә'сиринин өјрәнилмәси, мүрәккәб чүмлә һиссәләринин информатив әсасларынын үзә чыхарылмасы, мүрәккәб чүмлә һиссәләринин тема-рематик үзвләнмә принсипләринин мүәјјәнләшмәси, синтактик системдә мүрәккәб чүмләнин јери илә бағлы үмуми нәзәри мәсәләләрин мүәјјәнләшмәси, мүрәккәб чүмләнин үслуби өзүнәмәхсуслуглары вә бир чох башга мәсәләләр белә перспективләр сырасына дахил едилә биләр. Бу мәсәләләрин һәр бири Азәрбајчан түрк дили синтаксисинин даһа дәриндән, даһа системли шәкилдә өјрәнилмәсинә чидди көмәк көстәрә биләр.

III ҺИССӘ

I ФӘСИЛ

МӘТН СИНТАКСИСИ

МӘТН ДИЛЧИЛИЈИН ОБЈЕКТИ КИМИ ВӘ МӘТН ДИЛЧИЛИЈИ

§ 1. МӘТН ДИЛЧИЛИЈИН МҮСТӘГИЛ САҺӘСИ КИМИ

Дилчилик елминдә сон заманлара гәдәр синтактик сәвијјәнин ијерархик мүнасибәтләр бахымындан сон ваһиди кими мүстәгил вә ајрыча көтүрүлмүш ҹүмлә гәбул едилирди. Һәтта тәдгигатчылар структур бахымындан бир нечә предикатив бирләшмә илә гаршылашдыгда белә, онлар нә гәдәр гарибә олса да, јенә дә фактики олараг бир ҹүмлә һаггында данышырдылар. Беләликлә, әслиндә парадоксал ситуасија јаранырды. Бу парадоксал ситуасија әсас е'тибарилә табесиз мүрәккәб ҹүмләләрлә бағлы иди. Белә ки, дилчилик әдәбијјатында әслиндә өз тәркибинә ики вә даһа чох ҹүмлә дахил едән табесиз мүрәккәб ҹүмлә кими ајрылан бирлик А. Пешковскинин дедији кими «ҹүмләләр иттифагы»[1] фактики олараг бир ҹүмлә кими гәләмә верилирди. Парадоксаллыг да мәһз бунда иди.

Һәм Пешковски, һәм башга сонракы алимләр белә һалын мүмкүнлүјүнү гејд етмиш вә синтактик мәканда сәлигә-сәһман јаратмаг мәгсәдилә һәр ваһидин адекват јерини мүәјјәнләшдирмәјә чалышмышлар[2].

Бизим фикримизҹә, синтактик нәзәријјәдә мөвҹуд олан мәһз бу ҹүр чатышмазлыглар мәтн дилчилији кими саһәнин јарадылмасына хүсуси тәкан верди. Белә чатышмазлыгларын сырасында илк нөвбәдә ҹүмләнин синтактик системдә сон ијерархик ваһид кими көтүрүлмәсини гејд етмәк олар. Бу һалын ортадан галдырылмасы ҹүмләнин сон дејил, орта синтактик ваһид кими көтүрүлүб өјрәнилиб мүдафиә олунмасы, ҹүмләнин өзүнүн изоморф вә һомоморф формал-семантик параметрләрлә башга ҹүмләләрлә әлагәјә кирә билмәси, гејд етмәк

[1] Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. VII нәшр. М., 1956, сәһ. 455.

[2] Мүг. един: Вардуль И. Ф. Основы описательной лингвистики. М., 1977, сәһ. 216 — 217.

лазымдыр ки, муасир дилчилијин белə вачиб саһəси олан мəтн дилчилији саһəсинин сүтун дашларына чеврилир вə бу саһəнин күчлү инкишафыны шəртлəндирир.

Гејд: Изоморф-охшар гурулуша малик ваһидлəр. Һомоморф-еjни гурулуша малик ваһидлəр.

Мəтн дилчилијиндə апарылан сон дөвр тəдгигатлары бир даһа ону көстəрир ки, бу саһə чаван бир тəдгигат саһəси олмасына бахмајараг ,əслиндə өз инкишафы илə дикəр дилчилик саһəлəриндəки бир чох гаранлыг мəсəлəлəрин һəллинə дə ишыгыны сала билир. Биз мəтн дилчилијинин дəринликлəринə нүфуз етдикчə, ајрыча чүмлəнин вə онун сон параметрлəринин, чүмлə дахилиндəки ајрыча сөзүн чүмлəдə давранышы принсиплəринин сирлəринə бəләд ола билирик.

Текст термини алтында (латынча textum—əлагə, бирлəшмə демəкдир.) мөһкəм дахили структур əлагəлəри олан мүхтəлиф һадисəлəрин бирлијини нəзəрдə тутмаг лазымдыр[3]. Мəтнлə, jə'ни мүхтəлиф чүмлəлəр бирлији илə бағлы һəр һансы тəдгигата башламаздан əввəл мəтн анлајышынын өзүнүн ики мəнада ишлəнə билəчəјини нəзəрə алмалыјыг. Һөкмəн дилчилијин објекти олан мəтни вə мəтн дилчилијинин објекти олан мəтни бир-бириндəн фəргләндирмəк лазымдыр. Дилчилик нөгтејн-нəзəриндəн əн мүхтəлиф профилли мəтнлəр тəдгигата чəлб олуна билəр вə онларын тəһлил едилмə аспектлəри дə мүхтəлиф ола билəр. Мəсəлəн, һəр һансы əдəби мəтн принсип е'тибарилə һəм синтактик, һəм фонетик, һəм лексик, һəм дə морфоложи аспектлəрдəн тəһлилə чəлб олуна билəр. Мəтн дилчилијинин көркəмли нүмајəндəлəриндəн олан О. Москалскаја гејд едир ки, бүтөв əдəби əсəр инсан фəалијјəтинин мүхтəлиф вə рəнкарəнк нəтичəлəриндəн бири кими бир сыра елмлəрин комплекс објектинə дөнə билир[4]. Мəсəлəн, Азəрбајчан түрк əдəби абидəси олан «Китаби-Дəдə Горгуд» дастанларыны көтүрəк. Бу əсəр бүтөв бир мəтн кими Азəрбајчан филолоҝијасында, елəчə дə дилчилијиндə јухарыда ады чəкилəн дилчилик тəһлилинин бүтүн аспектлəриндə өјрəнилмишдир вə үмумијјəтлə, түркдилли абидəлəрин һəр биринин мəтн кими түркологијада өјрəнилмəси əн'əнə һалыны алмышдыр. Ајры-ајры түркдилли халгларын тарихи, əдəби, мəдəни мəтнлəринин кениш шəкилдə тəдгигата чəлб олунмасы, өзү дə

---

[3] Бу саһəдə олан сон тəдгигатлара бах: Лингвистика текста. (Елми конфрансын материаллары). I — II һиссəлəр. М., 1974; Новое в зарубежной лингвистике. VIII бурахылыш. М., 1978; Синтаксис текста. М., 1979: Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981; Москальская О. М. Грамматика текста. М., 1981 вə башгалары.

[4] Бах.: Москальская О. И. Грамматика текста. М., 1981, сəһ. 44.

мүхтәлиф елмләрин ишығындан тәдгигата чәлб олунмасы буна сүбутдур. Ејни шәкилдә һәр һансы бир јазычынын, сәнәткарын биткин әдәби әсәринин өјрәнилмәсинә дә мүнасибәт билдирә биләрик. Беләликлә, әдәби мәтнләри онлара структур-мә'на бүтөвлүјү хас олдуғуна көрә макро-текст адландыра биләрик. Принсип е'тибарилә макро-текст кими Ч. Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу» әсәрини вә Ф. Достојевскинин бөјүк һәчмли «Чинајәт вә чәза» әсәрини јанашы гоја биләрик. Бунларын өјрәнилмә принсипи ејни олачаг. Һәтта бә'зи нәзәријјәләрдә гејд едилир ки, һәр һансы мәтн һәчминдән асылы олмадан өзү узунлуғунда бир ваһид чүмлә кими дә чыхыш едә билир. Ф. Достојевскинин «Чинајәт вә чәза» әсәринә дә бу шәкилдә гәбул етмәк мүмкүндүр[5]. Макро-мәтнин ајрылмасы вә мүәјјәнләшмәси бизә имкан верир ки, һәмән макро-мәтнә дахил олан тәшкиледичи компонентләри дәгиг шәкилдә ајыраг вә онларын тәбиәтини адекват шәкилдә тәһлил едәк.

Макро-текстдән фәргли олараг микро-текст әслиндә хүсуси лингвистик методларын көмәји илә өјрәнилә биләр, белә ки о өзүнү макро-текстин тәркиб һиссәси кими көстәрир. Дилчилик әдәбијјатында микро-текстлә јанашы, ејни һадисәнин елми ады үчүн «текст», «мүрәккәб синтактик бүтөв», «период», «дискурс», «абзас», «фразафөвгү ваһид» вә башга синтактик терминләрдән дә истифадә олунур. Бу терминләрин, демәк олар ки, һамысы кенетик бахымдан гоһумлуг анлајышлары ифадә едирләр вә әсасән бир-бирини әвәз едә билирләр. Вә буна бахмајараг онлардан бә'зиләрини бизим фикримизчә, анлам фәрглиликләринә көрә фәргләндирмәк лазымдыр. Мәсәлән, бир чох әсәрләрдә ејни мә'нада ишләнмәләринә бахмајараг, абзас вә текст терминләри бу гәбилдәндирләр. Бу барәдә ирәлидә әтрафлы данышачағыг.

Беләликлә, микро-текст вә јахуд адичә текст вә мүрәккәб синтактик бүтөв нитг фәалијјәтинин дикәр категоријалары кими, мәсәлән, чүмлә кими мүәјјән ијерархик системә дахил олур. Башга сөзлә десәк, дикәр лингвистик категоријаларла онун арасында конкрет гаршылыглы мүнасибәтләр зәнчири гурулуб. Вә әслиндә текст өзүнү чүмләјә нисбәтән даһа јүксәкдә дуран синтактик јарус кими апарыр. Чүнки о, чүмләјә мүнасибәтдә һәм структур, һәм дә семантик планларда даһа

[5] Мүг. един: Звегинцев В. А. Язык и лингвистическая теория. М., 1973, сәһ. 50.

мүрәккәб синтактик гурулушдур. Мәтн дилчилијиндән данышан алимләр гејд едирләр ки, һәм чүмлә, һәм мүрәккәб синтактик бүтөв әслиндә ејни синтактик јаруса аиддирләр. Амма мүрәккәб синтактик бүтөв бу синтактик јарусун јүксәкдәки, чүмлә исә арадакы ваһидидир[6].

Бир даһа гејд едәк ки, дилчилијин објекти кими тексти мәтн дилчилијинин објекти олан текстдән фәргләндирмәк лазымдыр, башга сөзлә, мәтн дилчилијини мәтн вә онун дилчичилији кими гәбул етмәк дүзкүн дејил. Һәлә акад. В. Виноградов да гејд едир ки, мәтнин јаранмасы ганунаујғунлуглары әслиндә дилчилик һагда елмин хүсуси шө'бәси олмалыдыр[7]. Бурада бир даһа ајрыча чалышаг ки, дилчилијин хүсуси саһәси кими ајрылан мәтн дилчилији нәдир вә онун нә шәкилдә мүәјјәнләшмәсини даһа әтрафлы ајдынлашдыраг. Мәтн дилчилији саһәсиндәки тәдгигләр әсасән ики истигамәтдә апарылыр. Биринчи истигамәт мәтн гурулмасынын үмуми ганунаујғунлугларыны үзә чыхармаг мәгсәдилә апарылан тәһлилләрдән формалашыр. Белә тәһлил заманы мәти дилчилијинин објекти кими текстема көтүрүлүр.

Гејд: **«Текстема» — «фонема», «морфема», «лексема», «фразема» руһунда олуб, ишарә етдији ваһидин нитг сәвијјәсинә дејил, дил сәвијјәсинә аид олдуғуну көстәрир. Текстема дил гурулушундакы «тәмиз» гурулма ганунаујғунлугларыны тәһлил үчүн тәгдим едән ваһиддир.**

Икинчи истигамәт текстеманын актуал реаллашмасы[8] илә бағлы, ја'ни конкрет гаршыја чыхан мүәјјән мәтн касији, мүәјјән бадии, публисистик, елми профилли мәтн касијинин линкво—үслублу статусунун мүәјјәнләшмәси илә бағлыдыр. Текстләрә мүнасибәтдә онларын дилә вә ја нитгә аид олмалары илә бағлы апарылан бу диференсасија елми чәһәтдән тәшәкилдә өзүнү доғрулдур. Әкәр мәтнин дил сәвијјәсинә аидлијини мүәјјән етмәк имкансыздырса, о заман мәтнлә бағлы һәр һансы бир сәһбәт үслуби чәрчивәдән кәнара чыхмајачаг. Текстема анлајышынын формалашмасы һәр һансы бир башга дил фәалијјәтинә аид ваһид кими һәм дил, һәм дә нитг сәвијјәләриндә өзүнү көстәрә билмәси илә бағлыдыр. Вә бурадан

[6] Бах.: Вардуль И. Ф. Основы описательной лингвистики. М., 1977, сәһ. 220.

[7] Виноградов В. В. О художественной прозе. М.,—Л., 1930.

[8] Дресслер В. Синтаксис текста. — «Новое в зарубежной лингвистике» китабында. VIII бурахылыш. М., 1978, сәһ. 114.

чидди елми нәтичәләр чыхармаг мүмкүндүр. Бә'зән мүәллифләр, мәсәлән, В. Дресслер текстеманы потенсиал текст, емик текст вә онун актуал тәзаһүр вариантыны етик текст кими адландырыр[9]. Емик текст дил сәвијјәсинә, етик текст нитг сәвијјәсинә аиддир (фонемика вә фонетика терминләрини јада салаг). Текстә емик вә етик дејә ики истигамәтдән бахыларкән текстин тип вә моделләрини мүәјјәнләшдирмәк барәдә сөһбәт апармаг олар. Текстин конкрет ваһид кими дил гурулушундакы сәрһәдләринин мүәјјәнләшдирилмәси һагда фикир јүрүтмәк олар. Бу мәсәләләр, бизә белә кәлир ки, бир-бирини тамамлајан мәсәләләрдир. Јә'ни заманда һәм емик, һәм етик тексти өјрәнән истигамәтләр нәһајәт е'тибарилә бири дикәрини шәртләндирән, дил фәалијјәтиндә бир ваһид һадисә кими үзә чыхан дилчилик анлајышыдыр.

Мәтн дилчилијинин објекти олан тексти дедијимиз истигамәтләрдән өјрәнәркән гаршыја мүәјјән чәтинликләр дә чыхыр. Гејд етдик ки, текстин бүтөв гурулуш, бу гурулушу мејдана чыхаран ганунаујғунлугларын мәчмусу кими өјрәнмәк мүмкүндүр, башга сөзлә, нәзәри чәһәтдән емик текст үзә чыхыр вә бу нәзәри ваһидин актуал реаллашмасыны өјрәнмәк мүмкүндүр. Бу заман гаршыја текстин тәркиб компонентләрини өјрәнмәк чыхыр. Бу тәркиб компонентләринин гаршылыглы әлагәләринин типләрини, бу әлагәләри формалашдыран текстдахили семантик мүнасибәтләри шәртләндирән вә дәгигләшдирән формал әламәтләр гурулушуну мүәјјәнләшдирмәк гаршыда дурур. Вә марағлыдыр ки, етик тексти өјрәнәркән, бу дедијимиз мәсәләләри мүәјјәнләшдирәркән өјрәнилмәсиндә чыхыш нөгтәси кими синтактик јарусун ијерархик бахымдан, даһа ашағыда дуран ваһиди олан чүмләнин гурулушундан истифадә етмәк мүмкүн олур. Чүмләләрин бирләшмәсини принсип е'тибарилә чүмләдахили бирликләрин мә'на вә мәнтигини мүәјјәнләшдирмәдән мүмкүн дејил. Бу бахымдан синтактик категоријаларын бу пландакы тәгриби изоморфизми, јә'ни чүмләнин вә текстин тәгриби изоморфизми бизә имкан верир ки, текстин гарапалыг гурулушларына чүмлә гурулушунун артыг мә'лум, мүәјјәнләшмиш ганунаујғунлугларыны һәмән изоморфизм васитәсилә көчүрәк.

Беләликлә, текстин өзүнүн өјрәнилмәсиндә јенә дә ики үсул өзүнү көстәрмәкдәдир. Биринчи үсулу пропозисионал

---

[9] Бах.: Москальская О. И. Грамматика текста. М., 1981, сәһ. 117.

үсул кими ајыра биләрик, икинчини коммуникатив үсул кими[10].

Гејд: Пропозисионал үсул — чүмләвари, чүмләјә ујғун үсул, чүмләдән чыхыш етмәк үсулу.

Пропозисионал үсул тексти мүәјјәнләшдирәчәк параметрләрин јухарыда гејд едилдији кими, чүмләнин артыг мә'лум ганунаујғунлугларынын текстә көчүрүлмәсиндән доғур. Белә көчүрүлмә, тәбии ки, өз мүсбәт нәтичәсини вермәлидир. Мүсбәт нәтичә бурада текстин өзүнүн лингвистик статусунун әсаслы сурәтдә олмасыдыр. Чүмлә илә бағлылыг мәтнин өјрәнилмәсинә «ашағыдан», чүмләдән һәлмәк, принсип е'тибарилә, нәһајәтдә мәтн проблематикасыны билаваситә дилчилик проблематикасы едән чәһәтләрдәндир. Бә'зи дилчиләр мәһз бу чәһәти хүсуси гејд едирләр[11].

Гејд етдијимиз кими, икинчи үсул коммуникатив үсулдур. Бу үсул текстин өјрәнилмәсини, онун иманент хүсусијјәтләринин үзә чыхарылмасыны диггәт һомокен гурулушлара мүрачиәт етмәдән апарыр.

Гејд: Иманент хүсусијјәт-билаваситә објекти сәчијјәләндирән вә билаваситә она аид олан хүсусијјәтдир.

Һомокен структур — ејничинсли структурдур.

Бу үсул вә ја белә бир јанашма текстин бүтөв објект кими спесифик хүсусијјәтләринин дәгиг шәкилдә диференсиасијасыны шәртләндирир. Бу үсул тексти бир бүтөв кими характеризә етмәјә имкан верир, онун өзүнәмәхсус сәчијјәсини ортаја гојмаға чалышыр.

Беләликлә, биз көрдүк ки, бә'зи дилчиләр чүмлә синтаксиси илә мәтн синтаксиси арасында кәскин фәрг гојурлар. Чүмләјә олан мүнасибәтләри кејфијјәт бахымындан ајырырлар, бу ики синтактик сәвијјәнин бир-биринә нүфуз етмәмәсинә чалышырлар. Бә'зи дилчиләр, әксинә, текстин тәсвириндә диггәт синтактик ваһидләрин, хүсусилә чүмләнин верә биләчәји имканлары һөкмән нәзәрә алмағын тәрәфдарларыдырлар, синтактик сәвијјәни компонентләринин бир-бирилә даһа чох әлагәси олан бүтөв систем кими көтүрүрләр.

Мәтн дилчилијинин сонракы инкишафында онун елми чәһәтдән мүәјјәнләшдирилмәси апарылан тәдгигләр боју алда

---

[10] Бах: Фивегер Д. Лингвистика текста в исследованиях ученых ГДР. — «Синтаксис текста» китабында. М., 1978, сәһ. 315—316.

[11] Гиндин С. И. Советская лингвистика текста. ССРИ ЕА хәбәрләри. Дил вә әдәбијјат серијасы. Т. 136. М., 1977, № 4, сәһ. 348.

едилән нәтиҹәләрин әсасында формалашыр. Мәтн нәдир, бу вә ја башга ҹүмләләр бирлији мәтндирми? — кими суаллар әслиндә бизим мәтн һагда биликләримизин тәкмилләшдирилмәси нәтиҹәсиндә мејдана чыхыр. Тәдгигатчылар гејд едирләр ки, текст вә контекст һаггында тәдгигләр инди о гәдәр мүхтәлиф чаларлар, ајры-ајры мә'налар кәсб едирләр ки, онларын анҹаг системләшмәси өзү бир хүсуси мәсәлә кими ортаја чыха биләр[12]. Бүтүн бу фәргли ҹәһәтләрә бахмајараг, бир чох мүәллифләр синтактик катеторија кими өзүнү көстәрән мәтни мүүми семантик вә формал әлагәләрлә бирләшән ики вә даһа чох ҹүмләнин бирлији кими гәбул едирләр вә бу шәкилдә мүәјјәнләшдирмә заманы онлар әслиндә текст термининин илкин лексик мә'насындан — бирләшмә мә'насындан чыхыш етмиш олурлар. Мәсәлән, В. Қох белә мәтни бу шәкилдә мүәјјәнләшдирмәји тәклиф едир: «Заман вә мәканда тәшкил олунмуш бир бүтөв нәзәрдә тутан һәр һансы бир ҹүмләләр ардычыллығыны мәтн кими гәбул етмәк мүмкүндүр»[13].

Бу јанашма нә гәдәр ҹәлбедиҹи көрүнсә дә, јенә дә мүәјјән е'тиразлар доғурмамыш дејил. Башга бир текст тәдгигатчысы Ј. Келеменин фикринҹә, ҹүмләләрин бирлији өз-өзлүјүндә һәлә мәтн јаратмыр, даһа дәгиг десәк, ваһид бүтөв мәтн јаратмыр. Һөкмән һансыса тәшкиледиҹи принсип олмалыдыр ки, онун да әсасында мәтн сон дәрәҹә өзүнәмәхсус, даһа тәшкиледиҹи ваһидләрә бөлүнмәјән, анҹаг өз-өзүнә бәрабәр олан бир бирлик кими ортаја чыхсын[14].

Бу фикрә јахын фикри Л. Г. Веденина да ирәли сүрүр. О да гејд едир ки, бизим күнләримиздә мүрәккәб синтактик бүтөв (башга терминлә синтактик бирлик, абзас, синтактик период, фразафөвгү бирлик) тәдгигатчылар тәрәфиндән мә'на бирлији вә ејни заманда мүәјјән синтактик интонатив әлагәләрлә бирләшән ҹүмләләр зәнҹириндән јарандығы мәзмун

[12] Бах.: Шведова Н. Ю. Типы контекстов конструирующих многоаспектное описания слова. — Русский язык. Текст как целое и компоненты текста. (Виноградовские чтения — XI). китабында. М., 1981, с. 144.

[13] Қох В. Предварительный набросок дискурсивного анализа семантического типа. — «Новое в зарубежной лингвистике» китабында. VIII бурахылыш. М., 1978, сәһ. 162. Ејни заманда мүгајисә един: Вайнрих Х. Текстовая функция французского артикля. Һәмән китабда. Сәһ. 273.

[14] Бах.: Келемен Я. Текст и назначение. «Семиотика и художественное творчество.» китабында. М., 1977, сәһ. 109. Јенә мүгајисә един: Рогожникова Р. П. Сложное целое и структура сложного предложения. — Теоритеческие проблемы синтаксиса индоевропейских языков. Л., 1975, сәһ. 200 — 201.

бирлији кими баша дүшүлүр[15]. Тәхминән ејни мөвгеңи И. П. Севбо да гәбул едир. О да мәтни мә'нанын вә мүәјјән структур ганунаујғунлугларын бирләшмәсиндән әмәлә кәлән чүмләләр групу кими мүәјјәнләшдирир[16].

Мәтн дилчилијин хүсуси саһәси кими тәкамүлү кичик дә олса јенә дә мараглы идејаларла, фактларла зәнкин бир тарихә маликдир. 40-чы илләрин сонундан—текстин фонетик, морфоложи вә башга истигамәтләрдән апарылан тәдгиг објектинә дөнмә вахтындан башлајараг мәтн јаваш-јаваш спесифик структур-семантик бирлик кими билаваситә тәдгиг објектинә чеврилир вә белә бир тәдгигаты рус дилчилијиндә И. С. Поспелов, И. Галперин, И. Ф. Вардул, Г. Ј. Солганик, Т. М. Николајева, О. И. Москалскаја вә башгалары апарыр[17].

Тәәссүф ки, индијә гәдәр, үмумијјәтлә, Азәрбајчан дилчилијиндә хүсусилә мәтн дилчилији илә бағлы мәсәләләр белә кениш вә һәртәрәфли шәкилдә гојулмамышдыр. Бир хырда истиснаны чыхмаг шәртилә — мараглыдыр М. Қазымбәј өз мәшһур грамматикасында мүәјјән мә'нада фразафөвгү бирләшмәләр идејасына јахынлашмышды, амма сонралар өз фикрини инкишаф етдирмәмишди. О јазырды: «Түрк дилиндә башга Шәрг дилләри гаршысында кен-бол ишләнән бу раһатсызлыглары (дурғу ишарәләринин вә бөјүк һәрфләрин олмамасыны нәзәрдә тутур — Қ. А.) арадан көтүрмәк үчүн түркләр китаб дилиндә чох заман чох узун бир бирлик әмәлә кәтирән вә фраза вә чүмләләрин бирләшмәсинә хидмәт көстәрән бағлајычыларын, фе'ли бағламаларын, фе'ли сифәтләрин вә башга нитг һиссәләринин көмәјиндән истифадә едирләр»[18].

Көрүндүјү кими, М. Қазымбәј мүхтәлиф грамматик васитәләрлә әмәлә кәлән бирлик һаггында данышыр, бу бирлијин

[15] Бах.: Веденина Л. Г. О семантико-синтактических отношениях между компонентами сложного синтаксического целого (на материале современного французского языка). — «Проблемы синтаксической семантики» китабында. М., 1976, сәһ. 87.

[16] Бах.: Севбо И. П. Структура связного текста и автоматизация реферирования. М., 1969, сәһ. 8.

[17] Дилчилик објекти кими мәтнин өјрәнилмә тарихи ашағыдакы әсәрләрдә кифајәт гәдәр өз əксини тапмышдыр: Поспелов Н. С. Сложное синтаксическое целое и основные особенности его структуры. — «Доклады и сообщения Института русского языка.» китабында. II бурахылыш. М., — Л., 1948; Солганик Г. Я. Синтаксическая стилистика. М., 1975; Москальская О. И. Грамматика текста. М., 1981.

[18] Қазембек М. А. Грамматика турецко-татарского языка. Казан, 1839, сәһ. 505 — 506.

китаб дилиндә, башга сөзлә десәк, әдәби дилдә әһәмијјәтини, тез-тез ишләнмәсини гејд едир. Бәјүк дилчинин дедији бу бирлик әслиндә фразафөвгү ваһиддир, мүрәккәб синтактик бүтөвдүр. М. Қазымбәј белә бир ваһидин олмасыны ән азы интуитив шәкилдә гејд етмишдир. Вә әслиндә биз түркологијада, еләҹә дә Азәрбајҹан түрк дилчилијиндә мәтнин өјрәнилмә тарихини бу ҹүмлә илә башлаја биләрик.

Чох сонралар 1960-чы илләрдә проф. Н. З. Һаҹыјева Азәрбајҹан дилиндә тарихи абидәләрин тәдгигинә һәср олунмуш монографијасында «мүрәккәб периоддакы зәнҹирвари фе'ли конструксијалар»дан јазыр[19]. Амма тәәссүф ки, индијә гәдәр онун бу фикирләри мәтн дилчилији илә мәшғул олан тәдгигатчыларын диггәтини ҹәлб етмәјиб. Бунун да әсас сәбәби ондадыр ки, нәинки Азәрбајҹан түрк дилиндә, үмумијјәтлә бүтөвлүкдә түркологијада бу проблем системли тәдгигата ҹәлб едилмәмишдир. Түрк дилләринин материаллары әсасында мәтн синтаксисинә һәср олунмуш ҹидди тәдгигат кими биз јалныз проф. М. З. Зәкијев тәрәфиндән јазылмыш «Мүасир тата рәдәби дили. Синтаксис.» адлы монографијада «Мүрәккәб синтактик бүтөв (мүстәгил ҹүмләләр арасындакы әлагә)» адлы хүсуси һиссәни көстәрә биләрик[20].

Бундан әлавә, Азәрбајҹан түрк дили материаллары әсасында јазылмыш бир нечә мәгаләни дә гејд етмәк лазымдыр. Белә ки, мүстәгил ҹүмләләр арасындакы бағлајычылы әлагәдән Ә. Хәлилов јазмышдыр[21]. Башга бир Азәрбајҹан дилчиси Ә. Ҹавадов Азәрбајҹан түрк дили материаллары әсасында мәтнин структуру илә мәтнин тәркиб компоненти олан ҹүмләдәки сөз сырасыны тәһлил етмишдир. Вә мараглы нәтиҹәләрә кәлмишдир. О нәтиҹәләрдән бири будур ки, ҹүмләдәки сөзләрин сырасы мүәјјән факторларла мүәјјәнләшир. Контекстә дахил олан ҹүмләләр бир-бири илә мүхтәлиф үсулларла бирләшир вә онларын арасында мүәјјән әлагә мөвҹуд олур вә бу әлагәнин характери мүәјјән сөз сырасы илә шәртләнир[22].

---

[19] Бах.: Гаджиева Н. З. Синтаксис сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке. М., 1963, сәһ. 95.

[20] Современный татарский литературный язык. Синтаксис. М., 1971, сәһ. 237—249.

[21] Бах.: Хәлилов Ә. Әвәзликләрин мүстәгил ҹүмләләр арасында әлагә јаратмагда ролу. — Азәрб. ССР ЕА-нын хәбәрләри, әдәбијјат, дил вә инҹәсәнәт серијасы. Бакы, 1969, № 1, сәһ. 65.

[22] Бах.: Ҹавадов Ә. М. Мәтн вә ҹүмләдә сөзләрин сырасы. — Азәрб. ССР ЕА-нын хәбәрләри, әдәбијјат, дил вә инҹәсәнәт серијасы. Бакы, 1973, № 4, сәһ. 59.

Сонралар Азәрбајҹан дилчиләринин бу фикирләри онларын һәр биринин диссертасија ишиндә өз әксини тапмышдыр.

§ 2. ТЕКСТ (МӘТН) ВӘ АБЗАС

Мәтн дилчилији саһәсинин илк тәдгигатчыларындан бири олан Н. С. Поспеловун гејд етдији кими, әлагәли нитгин һәгиги синтактик ваһиди садә вә мүрәккәб ҹүмлә дејил, мәһз әлагәли нитг контекстиндән чыхарыларкән өз синтактик биткинлијини вә мүстәгиллијини сахлајан мүрәккәб синтактик бүтөвдүр[23]. Бу идеја гырмызы бир хәтт кими мәтн анализинә һәср олунмуш бүтүн тәдгигатлардан кечир. Амма бунунла јанашы, гејд етмәк лазымдыр ки, мәтнин (мүрәккәб синтактик бүтөвүн) бүтүн тәдгигатчылары бу һадисәни, јә'ни мәтни бир лингвистик категоријанын гаршысында дуран тәләбләрә там шәкилдә ҹаваб верән ваһид кими көтүрүрләр. Белә ки, В. Г. Адмони өзүнүн «Мүасир алман дилинин синтаксиси» адлы китабына бөјүк синтактик ваһидлә абзасы гаршылыглы әлагәсинә һәср етдији хүсуси фәсил дахил едир.

«Бөјүк синтактик ваһидин» ики вә даһа чох ҹүмләнин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән синтактик бирлик кими өзүнү көстәрмәсини гејд едән мүәллиф јазыр: «Бөјүк синтактик бүтөв анлајышы өз-өзлүјүндә бир гәдәр јајғын вә гејри-мүәјјәндир. Бу ишдә диггәти ҹәлб едән одур ки, әлагәли, кениш тәнкијәдә бөјүк синтактик бүтөвләр арасындакы сәрһәд хәттинин һарадан кечмәсини мүәјјәнләшдирмәк чәтин олур»[24]. Мәһз бу ҹүр тәсәввүрләрдән чыхыш едәрәк В. Г. Адмони өн плана абзасын өјрәнилмәсини чыхарыр, чүнки о мүәјјән график мә'на вә тематик бирлијә маликдир вә даһа сонра мүәллиф артыг ҹүмлә илә бөјүк синтактик бүтөвү дејил, ҹүмлә илә абзасы гаршылашдырыр. Мәһз онларын гаршылашдырма планында мүхтәлиф өлчүләри өјрәнилир[25].

Рус дилчилијиндә дә белә һаллары мушаһидә етмәк мүмкүндүр. Мүрәккәб синтактик бүтөвүн вә ја мәтнин дејил, мәһз абзасын ҹүмлә илә мүгајисәдә даһа бөјүк синтактик ваһид кими мүәјјәнләшдирилмәсинә А. Г. Рудневдә раст кәлинир.

---

[23] Бах.: Поспелов Н. С. Көстәрилән әсәри, сәһ. 68.

[24] Адмони В. Г. Синтаксис современного немецкого языка. Л., 1973, сәһ. 356.

[25] Бах.: Адмони В. Г. Көстәрилән әсәри, сәһ. 358.

А. Г. Руднеવдә абзас бир неҹә мүстәгил ҹүмләнин бирләшмәси кими чыхыш едир, мүәллиф дә абзас дахилиндәки әлагәлилији мүәјјәнләшдирәркән үмуми идеја, үмуми фикир кими анлајышлардан истифадә едир[26]. Амма гејд етмәк лазымдыр ки, бу анлајышлар әсас е'тибарилә мәтнин вә ја мүрәккәб синтактик бүтөвүн өјрәнилмәсиндә үзә чыхан анлајышлардыр. Бурадан белә бир нәтиҹә чыхармаг мүмкүндүр ки, әслиндә бә'зи мүәллифләр, конкрет олараг елә А. Г. Руднев, абзасы ајырыб, бу терминлә иш көрәркән әслиндә бу анлајышын һеч бир иммaнент ме'јарларыны ортаја гоја билмир. Ону мүрәккәб синтактик бүтөвдән, мәтндән ајырмырлар вә әслиндә онларын өјрәндији објект елә һәмән мәтн вә хүсусијјәтләри олур. Абзасла бағлы, абзасы өн плана чыхармагла, она синтактик системдә хүсуси мүһүм әһәмијјәт верилмәси илә бағлы јазылан бир чох башга ишләрдә дә мәсәләнин маһијјәтини бу ҹүр үзә чыхармаг мүмкүндүр. Мәсәлән, белә мүәллифләрдән олан Л. Фридман һесаб едирди ки, мүрәккәб синтактик бүтөв синтактик ваһид дејил, мәнтиги-семантик бирликдир. Вә мүәллифин фикринҹә, о бүтөв структура малик дејил, чүнки мүрәккәб синтактик бүтөвү мүәјјәнләшдирән заман онун иммaнент хүсусијјәтләриндән данышмырлар, анҹаг тәркиб һиссәләри олан ајры-ајры ҹүмләләрин гурулушуну тәһлил едирләр, бунлардан әлавә јенә дә һәмин мүәллифин фикринҹә, мүрәккәб синтактик бүтөвүн синтактик ваһид кими нәзәрдән кечирилмәмәсинә мане олан бир сәбәб дә одур ки, бу бүтөвләрдә јухары вә ашағы сәрһәдләрин мүәјјәнләшдирилмәси имканы јохдур[27].

Вә беләликлә, өз мәнтигләринә ујғун шәкилдә белә бир нәтиҹә чыхарылыр ки, нитг ваһиди кими абзасын өјрәнилмәси мәгсәдәујғундур[28]. Дүздүр, мүәллифләрдән бә'зиләри, мәсәлән М. Свотина мүрәккәб синтактик бүтөвлә абзас арасындакы фәрги көстәрмәјә чалышыр, онлардан биринҹисини дил

[26] Бах.: Руднев А. Г. Синтаксис современного русского языка. М., 1963, сәһ. 349.

[27] Бах.: Фридман Л. Г. К вопросу о сверхфразовых единицах. — «Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков» китабында. Л., 1975, сәһ. 216.

[28] Фридман Л. Г. Көстәрилән әсәри, сәһ. 217; һәмчинин мугајисә един: Севбо И. П. Структура связного текста и автоматизация реферирования. М., 1969, сәһ. 9.; Свотина М. Г. Абзац как единица речевой практики. — «Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков» китабында. Л., 1975, сәһ. 207; Сильман Т. И. Структура абзаца и принципы его развертывания в художественном тексте. Јенә дә орада.

факты кими, икинчисини нитг факты кими гејд едир. Амма әслиндә мүрәккәб синтактик бүтөвүн өјрәнилмәсинин әлејһинә јөнәлмиш белә јанашманын натамам олдуғу шүбһәсиздир.

Бизә белә кәлир ки, абзасы вә мүрәккәб синтактик бүтөвү бир-бири илә ејниләшдирмәк мәгсәдәујғун дејил. Белә ки, бу анлајышлар бир-бири илә мүәјјән әлагәдә олсалар да, јенә дә мүхтәлиф сәвијјә вә системләрә аиддирләр. Мүрәккәб синтактик бүтөв ичинә бир нечә абзасы јыға билдији кими, бир абзасын да дахилиндә бир нечә мүрәккәб синтактик бүтөв өзүнү көстәрә биләр. А. Н. Пешковски әдәби нитгә аид бөјүк ваһидләри мүәјјәнләшдирәркән һаглы олараг јазырды ки, бурада мүрәккәб бүтөвдән (А. Н. Пешковскијә көрә, мүрәккәб бүтөв табесиз мүрәккәб чүмләјә ујғун кәлән ваһиддир.) даһа бөјүк ваһидләр өзүнү көстәрир вә бунлар да бир гырмызы хәтдән дикәр гырмызы хәттәдәк давам едән мүрәккәб бүтөвләрин бирләшмәсидир. Башга сөзлә, А. Н. Пешковски абзасы нәзәрдә тутур. Елә орадача гејд едир: «Тәәссүф ки, бу ваһид үчүн синтактик термин мөвчуд дејил вә биз бурада мәтбәә термини олан абзасдан истифадә етмәк мәчбуријјәтиндәјик»[29].

Көрүндүјү кими, А. Н. Пешковски дә бу ики анлајышы-абзасы вә мүрәккәб синтактик бүтөвү ејниләшдирмәјин әлејһинә олмушдур.

Абзасын синтактик категоријалар чәркәсинә аид едилмәсинин мүмкүнсүзлүјү өз-өзлүјүндә ајдын мәсәләдир. Абзас принсип е'тибарилә јалныз вә јалныз мәтнин мүәјјән һалларда ујғун формасы ола биләр, башга сөзлә десәк, мәтн принсип е'тибарилә јазыда абзас формасында үзә чыхмалыдыр вә бурада Г. В. Колшанскинин бу сөзләрини јада салмаг олар: «Әслиндә абзас мәтнин ән елементар нөвүдүр»[30]. Бунлары нәзәрә алсаг, беләликлә, мәтнин вә абзасын гаршылыглы мүнасибәтини форма вә мәзмунун бир-биринә мүнасибәти кими формалашдыра биләрик. Бурадан белә чыхыр ки, мәтн вә ја мәзмун анчаг абзас шәклиндә формалашма васитәсилә өзүнү көстәрмәлидир вә тәбии ки, әкәр јазылы нитг практикасында бир абзасын өз тәркибиндә ики вә даһа чох мәтн (мүрәккәб синтактик бүтөв) вә ја әксинә, бир мәтнин ики вә даһа чох абзасда верилмәси илә сәчијјәләнән ситуасијалар ортаја чыхырса, буну үмуми мәзмунун гејри-дүзкүн кодлашдырылмасы

---

[29] Пешковский А. Н. Русский синтаксис в научном освещении. VII нәшр, М., 1956, сәһ. 459.

[30] Бах.: Колшанский Г. В. Контекстная семантика. М., 1980, сәһ. 62.

кими, текст ролунда чыхыш едән дил ишарәсинин гејри-дүзкүн истифадәси кими гәбул етмәк лазымдыр. Бир мәтн анчаг бир абзас дахилиндә өзүнү көстәрә биләр, јә'ни абзасын структур сәрһәдләри јалныз бир мәтни гәбул етмәк имканына маликдир. Мәтн вә абзасын гаршылыглы мүнасибәтинә белә јанашма онларын принсип е'тибарилә дәјәрликләрини вә функсијаларыны бир-биринә гарышдырмамаг үчүн әсас верир. Мәтнин тәзаһүр формасы олан вә илк нөвбәдә мәтнин мәзмунуну дашыјан абзас ејни заманда јазы мәдәнијјәтинин мәһсулудур вә јазыда өз әксини асанлыгла тапа билдији һалда бир гәдәр чәтинликлә олса да, шифаһи нитгдә формалашмасыны мүәјјән екстралингвистик вә грамматик факторларын көмәји илә тапыр. Бу чүр екстралингвистик факторлардан илк нөвбәдә јә'ни башга моментләрә нисбәтән даһа узун сурән паузаны гејд етмәк лазымдыр. Данышанын тон вә интонасијасы да бу гәбилдән олан екстралингвистик факторлардандыр. Текстин сәрһәдләрини көстәрән грамматик фактор кими ајыра билдијимиз өзүнәмәхсус лексик, морфоложи вә ја синтактик сигнализаторлардыр. Белә сигнализаторлар функсијасында, мәсәлән, башланғыч компонентдәки тәкрар өзүнү көстәрә биләр. Текстин сон компонентиндәки структур синтактик узунлуг өзүнү көстәрә биләр. Вә нәһајәт, текстин микросүжети мәзмун характерли ачыг-ајдын сигнализаторларла гапана биләр. Бүтүн бунлар данышыг нитгинә аиддирләр. Һеч шүбһәсиз ки, нитг сәсләнишин заманы бунларын һәр бири һәм ајры-ајрылыгда, һәм дә комплекс шәклиндә өзүнү көстәрә билир. Өз нөвбәсиндә јазыда текстин тәбии, көзәкөрүмлү сәрһәдләринин олмамасы илә әлагәдар екстралингвистик факторларын ролу кифајәт гәдәр азалыр, амма текстин сәрһәдләриндәки сигнализаторлар өз функсијасыны јенә дә сахлајыр. Мәтн дилчилијин кими кениш вә мүрәккәб дилчилик саһәсинин проблемләри илә билавасигә мәшғул олмаздан әввәл белә тәбии суала да чаваб вермәк лазымдыр: Мәтнин елми тәһлилинин актуаллығыны вә зәрурилијини нә тәшкил едир? Белә бир зәрурилији нә шәкилдә әсасландырмаг лазымдыр?

Бир тәрәфдән бу суала чаваб ахтарышлары башга бир суалла да дәриндә әлагәсини сахлајыр. Суал будур: Чүмләдән јүксәк дил ваһиди мөвчуддурму? Бир чох мүәллифләр грамматик анализин сон максимал һәддини мәһз чүмлә илә мүәјјәнләшдирирләр[31]. Белә бир нәгтеји-нәзәрин мөвчудлуғу, бизим

[31] Муг. един: Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. М., 1975, сәһ. 188.

фикримизчә, бизи белә бир тәһлүкәли аддымдан, ифратчылыгдан — тексти өз-өзлүјүндә мөвчуд олан бир категорија сајыб онун тәһлилинә өнчәдән әсасландырылмамыш хүсуси ме'јарларсыз киришмәкдән сахлајыр. Ајрыча чүмләнин семантик натамамлығы вә бурадан нәтичә кими доған семантик бүтөв кими мәтнин өјрәнилмәси зәрурилијини дејәрәк, анчаг бундан чыхыш етмәк дәрин елми нәтичәләрә кәтириб чыхара билмәз. Бу сөзләрин дајазлығындан гачмаг үчүн мәтн дилчилији саһәсинин өјрәнилмәсинин өз-өзлүјүндә кифајәт гәдәр мүһүм бир просес олдуғуну өн плана чәкмәк үчүн биз инди мәтнин өјрәнилмәсинин мәнтиги шәкилдә әсасландырмасындан данышмалыјыг. Мәһз бу чүр әсасландырмадан сонра мәтнин бир дилчилик објекти кими узунуна вә дәринина өјрәнилмәси мүәјјән еффект верә биләр. Мәһз бу чүр әсасландырмадан сонра биз мәтн дилчилијинә, онун кениш сәрһәдләринә дахил ола биләрик.

§ 3. МӘТНИН СИНТАКТИК ТӘДГИГИНИН ЗӘРУРИЛИЈИНИН ВӘ АКТУАЛЛЫҒЫНЫН ӘСАСЛАНДЫРЫЛМАСЫ.

Јухарыда дејилдији кими, Азәрбајчан түрк дилчилијиндә мәтн сон заманлара гәдәр системли вә һәртәрәфли тәһлил објектинә чеврилмәмишди. Тәбии олараг мәтн дилчилијинә вә еләчә дә мәтн синтаксисинә аид олан үмуми сәчијјәли хүсуси ишләр јох кимидир. Бунунла јанашы, синтактик ардычыллығын өз дахили мәнтиги ону диггә едир ки, проблематиканын тә'чили олараг өјрәнилмәси зәрүридир. Белә ки, нитг практикасы бүтөвлүкдә мәһз бу нәзәријјәдән кечирилән фундаментал категоријанын үзәриндә гурулур.

Мәтн елә бир синтактик комплексдир ки, башга синтактик комплексин, јә'ни чүмләнин онун мә'на нөгтеји-нәзәриндән нисби гејри-биткинлијини, мүәјјән семантик нагислијини арадан көтүрүр. Мәтнин өзү, беләликлә, мүтләг мә'на биткинлијини нүмајиш етдирир. Бундан чыхыш едәрәк, белә дејә биләрик ки, мәтн ресипијент тәрәфиндән семантик информасијаны алма просесиндә әсас фактор кими чыхыш едир.

Гејд: Ресипијент — данышыг акты заманы информасијаны гәбул едән тәрәф.

Бүтүн бу дедикләримиз синтактик сәвијјәнин дахилиндә мәтн мөвчудлуғунун дәгиг вә мәнтиги шәкилдә әсасландырыл-

масыны зәрури едир. Бунун үчүн бизә елә кәлир ки, белә бир мәсәләнин әтрафлы изаһ етмәјә еһтијаҹ вар. Индијә гәдәр аксиматик шәкилдә нәзәрдә тутулан ҹүмләнин семантик информасија планындакы семантик нагислијинин әсл маһијјәти конкрет олараг нәдәдир? Чүнки бә'зи дилчиләрин, мәсәлән, рус дилчиләриндән Т. П. Ломтевин дә гејд етдији кими, һәр һансы бир елм ејни заманда өз-өзлүјүндә бәлли олан бә'зи һагигәтләри дә јенидән бир даһа сүбут етмәк, онларын маһијјәтинә вармаг үчүн һазыр олмалыдыр[52]. Вә биз көрдүјүмүз кими, бу һал ҹүмләнин үмумијјәтлә гејри-коммуникатив маһијјәтә малик олмасы идејасына кәтириб чыхарыр. Демәли, мәтнин синтактик категорија кими, дил ваһиди кими өјрәнилмәсини әсасландырмаг үчүн ҹүмләнин нитг ваһиди кими гејри-мүстәгиллијини сүбута јетирмәк лазымдыр.

Бу дедикләримизи сүбут етмәјә чалышаг. Мә'лумдур ки, предикатларын мүәјјәнләшдирилмәсиндә истәнилән садә дејим (ҹүмлә) ики һиссәјә ајрылә билир: субјект (S) вә предикат (P) һиссәси. Тәсәввүр едилән ситуасијанын дахилиндә, јә'ни бир ҹүмләнин ичиндә S вә P һиссәләри гаршылыглы шәкилдә бир-бирини шәртләндирир вә мәнтиги семантик планда там шәкилдә бир-биринә бәрабәр олурлар. Башга сөзлә десәк, конкрет ҹүмләдә S һәм P-нин мејдана чыхмасыны нәзәрдә тутур вә әксини сөјләјә биләрик. P һиссәси S-ин мејдана чыхмасыны шәртләндирир. Белә бир мисала диггәт едәк:

Әски памбыг без олмаз (Китаби-Дәдә Горгуд).

Бизим мисалда грамматик форма мүхтәлифлији архасында мөвҹуд олан дәринликдә кизләнмиш ејнилији бәрпа етмәк үчүн мүәјјән мәнтиги—лингвистик әмәлијјатлар апармаг ваҹибдир. Мисал кәтирдијимиз бу ҹүмләнин микроконтекстиндән чыхыш етсәк, онун семантикасында **без ола билмәјән** һәр һансы бир шеј мәһз һеч нәјә јох, әски памбыға бәрабәр тутулур. Тәбии олараг әски памбыг без ола билмәјән бир шејдир. Кениш макроконтекстдә бу мүхтәлиф вә сајсыз һаллардан бири ола биләр. Амма нәзәрдән кечирилән ҹүмләнин микроконтекстиндә бу јеканә кејфијјәтдир. Ҹүмләдәки һиссәләрин ејнилији белә бир аралыг мәрһәләсиндән сонра бәрпа едилә биләр. Аралыг мәрһәләси кими бу варианты тәклиф едирик:

1а. Әски памбыг без олмајан памбыгдыр.

---

[52] Ломтев Т. П. Основы синтаксиса современного русского языка. М., 1958, сәһ. 40.

Вә нәһајәт бу аралыг мәрһәләсиндәки анҹаг дајаг нөгтәләрини сахламыш олсаг, белә бир сон нәтиҹәјә кәлмәк мүмкүндүр:

1б. **Памбыг памбыгдыр.**

Биз өз әсасландырмамызда ҹүмләнин ән дәрин мәнтиги семантик мәрһәләсиндән чыхыш едәҹәјик. Бу мәнтиги семантик мәрһәләјә ујғун кәлән вариант 1б вариантыдыр. Мараглы одур ки, бу мәрһәлә, јә'ни ејнилик мәрһәләси ејни заманда бир башга — мөвҹудлуг мәрһәләси илә бағлыдыр. Ејниликлә јанашы ҹүмләнин бу мәрһәләсиндә һәм дә мөвҹудлуг һаггында информасија сахланылыр. Бизим мисала аиддијјәтдә бу памбығын, үмумијјәтлә, вар олмасына, мөвҹудлуғуна ишарә кими өзүнү көстәрир. 1б вариантында, јә'ни **памбыг памбыгдыр** структурунда **памбыг** вар информасијасы да кизләнмиш кимидир. Практик олараг бу һалларын, јә'ни мөвҹудлуғун вә ја ејнилијин һансынын илкин, һансынын сонраки олмасыны мүәјјәнләшдирмәк чәтиндир. Чүнки онларын һәр һансы бирини дикәри олмадан тәсәввүр етмәк белә мүмкүн дејил.

Мәсәләнин маһијјәтинә даһа дәриндән нүфуз етмәк үчүн ејнилик ҹүмләләрини хүсуси олараг нәзәрдән кечирмәк лазымдыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, ејнилик ҹүмләләриндән адәтән мәнтиг елминдә бәһс едилир. Амма ону да гејд едәк ки, дилчиләр дә бә'зән бу ҹүмлә типинә онун мәнтиги-семантик типиндән чыхыш едәрәк фикир вермишләр[33]. Биз бурада мәсәләнин өјрәнилмә тарихиндән данышмаг истәмәздик. Ҹүмлә вә онун мә'насы проблеми бизи конкрет олараг ејнилик ҹүмләләринин маһијјәти илә әлагәдар марагландырыр вә буна көрә дә гејд едәк ки, мә'лум олдуғу кими, ејнилик ҹүмләләри (буну јухарыда да гејд етмишдик) өзүнүн субјект вә предикат һиссәләринин мәнтиги-семантик бәрабәрлијиндән јараныр. Бу ҹүмләләрдәки S вә P һиссәләри ејни референтә аид олур, ејни референти адландырыр, башга сөзлә десәк, онлар корефферентдирләр.

Гејд: **Референт — һәр һансы дил ваһиди илә објектив аләмдәки әшја вә ја предметин адландырыла билән ады.**

Кореферент — ејни әшја вә ја предмет.

Бу мисаллара диггәт едәк:

1) Јүз иллик мүһарибә јүз ил давам едиб; 2) Зөһрә сәһәр улдузудур; 3) Н. Кәнҹәви «Једди көзәл»ин мүәллифидир.

---

[33] Муг. един: Москальская О. И. Вопросы синтаксической семантики. — «Вопросы языкознания» журналы. М., 1977. № 2, сәһ. 46—247.

Бүтүн бу чүмләләрдә S вә P һиссәләри ејни референтә аид олдуглары үчүн онлары ејнилик чүмләләри кими гәбул етмәк лазымдыр. Ону да гејд едәк ки, мәһз бу типли чүмләләрдә ејнилик експлисит үсулла ифадә олунмушдур. Чүнки икинчи предикатив һиссә исми хәбәр шәклиндә формалашыр вә икинчи предикатив һиссә өзүнүн семантик тутуму илә там шәкилдә биринчи субјект һиссәјә ујғун кәлир.

Гејд: **Експлисит үсул, ја'ни ачыг-ашкар ифадәси олан һәр һансы факт, бу һалда грамматик форма.**

О ејнилик чүмләләриндә ки, субјект вә предикат һиссәләрин семантик тутумлары там вә гаршылыглы шәкилдә бир-биринә ујғун кәлир, о чүмләләрдә предикат һиссә субјект һиссәнин илкин ассосиасија әламәти кими өзүнү көстәрир, даһа дәгиг десәк, әламәт дә дејил, бу садәчә олараг нитг ахарында субјектин әламәтә трансформасија олунмуш башга адыдыр.

«Јүз иллик мүһарибә јүз ил давам едиб» — чүмләсиндә субјект һиссә олан **Јүз иллик мүһарибә** өзүнү биринчи, демәк олар ки, илкин чыхыш нөгтәси олан ассосиасијасынын мәһз **«јүз ил давам едиб»** синтактик комплексиндә тапа билир вә јахуд **«С. Вурғун шаирдир»** чүмләсиндә предикатив һиссә кими өзүнү көстәрән шаир С. Вурғун субјекти илә әлагәдар олараг бу чүмлә дахилиндә јаранан илкин чыхыш мәгамлы ассосиасија кими дигғәти чәлб едир. Һәр һансы әлавә ассосиасијалар, мәсәлән, **С. Вурғун јахшы адамдыр; С. Вурғун Азәрбајчан халгынын бөјүк оғлудур** вә башгалары принсип е'тибарилә илкин ассосиасија јарадан дәрин типи (С. Вурғун шаирдир) мүәјјән мәнтиги семантик инвариант кими гәбул едән вариантлардыр. Асанлыгла нәзәрә чарпыр ки, S вә P-нин семантик бахымдан бир-биринә бәрабәр олан ејнилик чүмләләриндә конситуатив факторун ролу минимума ендирилир, башга сөзлә десәк, нә контекст тәрәфиндән, нә дә ситуасија тәрәфиндән бу чүмләләрә семантик тәзјиг јох дәрәчәсиндәдир.

Ону да гејд едәк ки, инсанын нитг фәалијјәтиндә ејни заманда функсионал мәтнләрдә мүхтәлиф семантик структур типли чүмләләрә раст кәлмәк олур. Бизә белә кәлир ки, инвариант һиссәдән ајрылан истәнилән дериват чүмләнин онун дәриндәки мәнтиги семантик инвариантына апарыб чыхармаг мүмкүндүр, башга сөзлә десәк, онда S вә P һиссәләрин кизли ејнилијини бәрпа етмәк олар.

Гејд: Дериват, — ја'ни төрәмә чүмләләр.

Инвариант-вариантлары өзүндән доғуран илкин вариант вә јахуд еjни синфә дахил олан вариантларын үмуми ады.

Демәк олар ки, бу чүмләләрдә, S вә P һиссәләринин еjнилијинин бәрпаја еһтијачы олан чүмләләрдә, һәлә еjнилик имплисит шәкилдә өзүнү көстәрир.

Гејд: **Имплисит — кизли һалда ифадәси нәзәрдә тутулан һәр һансы факт, бу һалда грамматик форма.**

Күлли мигдарда имплисит еjнилик чүмләләриндә предикатив һиссәләр грамматик бахымдан фе'ли-хәбәрләрлә ифадә олунур. Вә онларда кизли шәкилдә мөвчуд олан еjнилији үзә чыхармаг үчүн мүәјјән трасформасијалар, јердәјишмәләр апармаг лазым кәлир. Бүтүн бунлар предикатив һиссәләрин илкин семантик структурларыны бәрпа етмәк үчүн едилир. «Әски памдыг без олмаз» чүмләси илә әлагәдар јухарыда апарылан мәнтиги — лингвистик әмәлијјаты мисал көстәрмәк олар.

Бизә белә кәлир ки, илкин инвариантын үзәринә јүкләнән синтактик деривасија коммуникатив акта конситуатив факгор әламәтини кәтирир, биз мәһз конситуасијадан чыхыш едәрәк һәр һансы ишләм мә'намында чүмләнин деривасија имканларына, илкин нөгтәдән узаглашма дәрәчәсинә објектив шәкилдә диггәт јетирә биләрик.

Беләликлә, бүтүн фе'ли чүмләләрин принсип е'тибарилә инвариант маһијјәтли еjнилик чүмләләринә кәтириб чыхарылма имканы бизим үчүн бир сыра башга перспективләр дә ачыр. Бу һалын мүмкүнлүјү түрколожи әдәбијјатда мөвчуд олан мә'лум бир тезиси, долајысы да олса, тәсдигләјир. Бу тезис исә ондан ибарәтдир ки, түрк дилчилијиндә адлыг чүмләләр фе'ли чүмләләрә нисбәтән даһа гәдим, даһа илкиндир. Рус дилчиси А. Потебнјанын да нәзәри чәһәтдән үмуми сајылан белә бир фикри јада дүшүр: «Адлардакы предикативлик вә атрибутивлик, башга сөзлә десәк, чүмләнин адлыг маһијјәти гәдим дөврә кетдикчә даһа бөјүк әһәмијјәт кәсб едир»[34].

Түрк дилләри илә бағлы бу дедијимиз мә'лум тезис гәдим Орхон-Јенисеј абидәләриндә адлыг вә фе'ли чүмләләрин нисбәтинин өјрәнилмәсинин әсасында формалашмышдыр. Мә'лум олдуғу кими, бу нисбәт мәһз адлыг чүмләләрин хејринәдир. Имманент еjнилик чүмләләриндән, јә'ни инвариант маһијјәт-

[34] Бах. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. III. М., 1968, сәh. 276.

ли ејнилик чүмләләриндән фәргли олараг, ејнилији имплисит шәкилдә јашадан дериват чүмләләрдә предикат һиссә илкин ассосиасија әламәти олмур. Бу чүмләләрдә предикатив һиссә әлавә-икинчи, үчүнчү ... дәрәчәли ассосиасијаларын ифадәсинә дөнүр. Белә һалларда предикатив һиссә семантик — грамматик планда сонсуз семантик-синтактик комплексләр чәркәси верә билэр. Өз нөвбәсиндә бу семантик-синтактик комплексләр бир-бири илә дахили структур әлагәләрлә вә бу чәркә үчүн үмуми олан конситуасија илә бирләшир. Мәсәлән, **«Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөрд ил давам едиб»** чүмләсиндә субјект вә предикат һиссәләрин бир-биринә ујғун кәлмәси онларын кәмијјәт-заман параметрләринин үст-үст дүшмәси илә бағлыдыр. Бунунла јанашы, индичә гејд етдијимиз кими, белә һалда принсип е'тибарилә сонсуз семантик-синтактик комплексләр чәркәси өзүнү көстәрә билэр. Конкрет олараг дејәк ки, субјект вә предикат һиссәләр арасында ујғунлуг ејни замалда кејфијјәт-гијмәтвеpичилик сәтһиндән дә үзә чыха биләр. Һәмән субјектив һиссәнин мөвчудлуғунда белә бир һеч дә там олмајан чәркә гејд етмәк олар.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси совет адамлары үчүн гәһрәманлыг мәктәби олду; Бөјүк Вәтән мүһарибәси совет адамларынын рәшадәтини бир даһа тәсдиг етди; Бөјүк Вәтән мүһарибәси чәтин вә ағрылы кечди; Бөјүк Вәтән мүһарибәси совет адамларынын мәтинлији нәтичәсиндә гәләбәјлә гуртарды вә с., вә и. а.

Предикатив һиссәнин даһа узаглардакы дериват нөгтәләри артыг өз һиссәләринә сөздәјишдиричи аффиксләр дә гәбул едә билир.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсини јашајанлар бир даһа мүһарибә истәмәз.

Илкин вариантдан ајрылан дериват һиссә әлавә семантик-грамматик кәркинликлә мүшајиәт олунур. Мәһз бу әлавә кәркинлик, бу әлавә јүк субјект вә предикатив һиссәләр арасындакы гејри-ујғунлуғу јарадыр. Вә гејри-ујғунлуг мәһз конситуатив факторун нәзәрә алынмасы илә дәф едилир. Конситуатив фактор күчү мүхтәлиф структурлу чүмләләрин әмәлә кәлмәсинә вә јајылмасына тәкан верир, беләликлә, ејнилик чүмләләринин мүәјјән типинин өзүнәмәхсус нүвә вә перифеpијасыны мүшајиәт етмәк мүмкүн олур. Конситуатив асылылығы олан ејнилик чүмләләринин предикатларынын семантик тутуму конситуасијадан асылы олмајан инвариант чүмләләринә кәтирилиб чыхарыла билмәси мүмкүнлүјү ону сүбут едир

ки, истәнилән чүмләнин субјект вә предикатив һиссәләри әввәлчәдән илкин олараг бир-биринә гаршылыглы интенсија мүнасибәтиндәдирләр.

Гејд: **Интенсија — бир чүмлә үзвүнүн дикәр чүмлә үзвүнә чан атмасы.**

Бизә белә кәлир ки, ејнилик чүмләләринин нәзәрдән кечирилән аспектдәки өјрәнилмә перспективи ачыг-ашкардыр. Ҝонситуасијадан асылы ејнилик чүмләләрини конситуасијадан асылы олмајан ејнилик чүмләләриндән фәргләндирәрәк һәтта бунунла биз мәтн дахилиндәки мүхтәлиф елементләрин синтактик давранышыны даһа дәгиг мүәјјәнләшдирә биләрик вә үслубијјатла ,да бағлы мәсәләләри даһа дәгиг, конкрет һәлл едә биләрик. Бундан әлавә, конситуасијадан асылы ејнилик чүмләләрдән асылы олмајан чүмләләрә кечидин ганунаујғунлугларыны мүәјјәнләшдирәрәк биз бунунла әлагәли мәтнин өјрәнилмәсинин мәгсәдәујғунлугуну вә зәрурилијини бир даһа сүбут етмиш оларыг.

Инди исә чүмлә гурулушуна, һәр һансы чүмлә гурулушунун кизли гатындакы ејнилик моментинә бу вачиб екскурсдан сонра, нәһајәт, сүбута јетирмәк истәдијимиз мәсәләјә гајыдаг. Беләликлә, биз конкрет олараг Азәрбајчан түрк дили илә бағлы садә чүмләнин кизли, илкин мәнтиги-семантик мәрһәләсинин ахтарылыб тапылма һәллини тәклиф едирик. Һәр һансы бир чүмләнин дәрин структур гатында субјект вә предикатив һиссәләри бир-биринә бәрабәр олан ејнилик өзүнү көстәрәчәк. Индики һалда бизә дә о галыр ки, чүмләдәки бу ејнилик һалыны даһа кениш характерли бөјүк системләр үчүн ишләјән реал бир принсиплә ујғунлашдыраг.

Кибернетикаја мүрачиәт едәк. Мә'лумдур ки, информасијанын бир тә'јини дә фәргләндирмә, фәрглилик анлајышы илә бағлыдыр. Буну кибернетиканын апарычы алимләриндән олан У. Р. Ешби информасијанын кәмијјәтини онун кејфијјәт мүхтәлифлијиндән асылы олмасыны көстәрәрәк мүәјјәнләшдирмишдир[35]. У. Р. Ешбинин бу мүддәасы илә башга бир алимин, А. Д. Урсулун белә бир фикри үст-үстә дүшүр: «Ән үмуми һалда информасијаны дәф едилмиш ејнилик кими баша дүшмәк мүмкүндүр»[36].

Исбатымызын әсас мәрһәләсинә јахынлашдыг. Әкәр бир нечә абзас бир-бириндән фәргләнмирсә, ја'ни әкәр онлар бүтүн

---

[35] Бах: Эшби У. Р. Введение в кибернетику. М., 1959, сәһ. 248.

[36] Бах.: Урсул А. Д. Информация. М., 1971, сәһ. 82.

параметрләри илә бир јердә уст-устә дүшүрләрсә, о заман бу абзаслар бүтөвлүкдә информатив дејилләр. Информасијанын алынмасы үчүн азачыг да олса, фәрглилик зәруридир.

Информасија нәзәријјәсинин бу мүддәасыны там шәкилдә чүмләјә дә шамил етмәк олар. Әкәр чүмләнин S вә P һиссәләри ајрыча садә чүмләнин контекстиндә там шәкилдә бир-биринә бәрабәрдирсә, онларын арасында һеч бир фәрглилик өзүнү көстәрмирсә (бунун исә белә олдуғуну биз бир гәдәр јухарыда сүбут етмишдик, һәр һансы бир чүмләнин дәрин гатда ејнилик мәрһәләсинә малик олдуғуну гејд етмишдик) о заман мәһз белә бәрабәр һиссәләрин мәчмују олан чүмлә принсип е'тибарилә һеч дә информасија вермә гүдрәтиндә дејил. Тәбии олараг белә бир суала чаваб вермәк лазым кәлир. Јухарыда дејиләнләрдән чыхыш етсәк, ајрыча көтүрүлмүш һәр һансы бир чүмлә коммуникатив ваһид олма функсијасыны јеринә јетирә биләрми? Бу суала дедикләримизин әсасында мәнфи чаваб вермәк лазымдыр. Чүнки һәр һансы коммуникасијанын әсасында зәрури, информатив күч өзүнү көстәрмәлидир.

Беләликлә, бизим фикримизчә, информасија нәзәријјәсинин мә'лум мүддәасыны тәтбиг едәркән ајрыча көтүрүлмүш чүмләнин информатив, тәбии ки, семантик нагислији сүбут олунур вә мәһз бундан сонра «анлашма просеси үчүн вачиб олан информасија бәс һарададыр?» — суалы илә ахтарышлара чыхсаг, илкин олараг мәтнлә, јә'ни коммуникасија актында ишләм мәгамына малик олан вә формал-семантик планда мүәјјән ејничинслилик әсасында бирләшән чүмләләр бирлији илә гаршылашмыш оларыг. Демәли, информасија бүтөвлүкдә чүмләдә јох, мәһз мәтндә өзүнү көстәрир. Мәһз чүмләләр бирлији нитг фәалијјәти үчүн әсас олан информасија сығыначағына чеврилә билир.

Мүтләг биткинлик көстәричиси олан мә'на, беләликлә, бүтөвлүкдә мәтнин функсијасы кими чыхыш едир. Вә беләликлә, мәтнин тәркибинә дахил олан ајры-ајры чүмләләр арасындакы мүхтәлиф нөвлү дахили семантик-грамматик мүнасибәтләр мүәјјән информатив дәјәрә малик олан мәгамлар верир.

Бүтүн бу дејиләнләрин ишығында белә бир синтактик перспектив диггәти чәлб едир. Ајрыча чүмләни методик ваһид кими көтүрмәк лазымдыр, чүнки принсип е'тибарилә бу ајрыча чүмлә һәтта мәтндән чыхарылмыш шәкилдә белә, принсипиал олараг јохдур, һеч бир ишләм мәгамына малик

дејил, о садәчә олараг методик ваһиддир, ја'ни о олмаса иди белә, ону мүәјјән лингвистик ганунаујғунлуглары, дил шүурукун дахили имканлары, форма әламәтләринин гаршылыглы мүнасибәтини өјрәнмәк хатиринә ичад етмәк лазым кәләрди.

Бу һиссәнин сонунда ону демәк галыр ки, нитг просесиндә там ајрыча, тәк-тәнһа бир чүмләјә раст кәлсәк, әкәр формал бахымдан бу тәкһа чүмлә мүәјјән информасија өтүрмәк габилијјәтинә маликдирсә, беләдә һәмән чүмләнин дил шүурунда галмыш, үзә чыхмајан өзүнә һәмчинс ваһидләрдән ибарәт тәбии әһатәсини адресат-субјект үчүн бәрпа етмәк һеч бир чәтинлик төрәтмир.

§ 4. АЗӘРБАЈЧАН ТҮРК ДИЛИНДӘ МӘТН СӘРҺӘДЛӘРИНИН МҮӘЈЈӘНЛӘШДИРИЛМӘСИ МЕ'ЈАРЛАРЫ

Бу һиссәдә биз өз-өзлүјүндә мүстәгил чүмләләр тәшкил едән мәтн компонентләри арасындакы мүхтәлиф семантик-структур әлагәләри, мүнасибәтләри тәһлил етмәји гаршымыза мәгсәд гојмуруг. Садәчә олараг биз бурада ән вачиб бир мәсәләјә тохунмаг истәрдик. Азәрбајчан түрк дилиндә мәтнин (тәбии ки, микромәтнин, мүрәккәб синтактик бүтөвүн) мүәјјән синтактик мәкандакы сәрһәдләрини, башланғыч вә битмә нөгтәләрини көстәрән мүәјјән бир ме'јар мүәјјәнләшдирмәк вачибдир. Белә бир ме'јары мүәјјәнләшдирмәдән, ајдын мәсәләдир ки, бу синтактик һадисәнин дахили механизминин өјрәнилмәсинә башламаг мүмкүн дејил.

Бу вә ја башга дәрәчәдә әлагәли мәтн дилчилији проблеми илә мәшғул олан мүхтәлиф мүәллифләр бу синтактик бүтөвүн сәрһәдләринин мүәјјәнләшдирилмәси јолундакы чәтинликләрдән бәһс етмишләр. Алман дили илә әлагәдар бу чәтинликдән В. Г. Адмони бәһс етмишдир. О јазырды: «Чәтинлик әлагәли вә кениш тәһкијәдә ајры-ајры бөјүк синтактик бүтөвләр арасындан кечән сәрһәдләри мүәјјәнләшдирәркән ортаја чыхыр»[37].

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, әлагәли чүмләләрин нитг ахарында мәтнин ајрылмасынын мүхтәлиф ме'јарларынын ирәли сүрүлмәси илә гаршылашмаг мүмкүндүр. Елми әдәбијјат-

[37] Адмони В. Г. Синтаксис современного немецкого языка. Л., 1973, сәһ. 356.

да белә ме'јарлар нахташыры ирәли сүрүлмүшдү. Вә бизим ирәли сүрдүјүмүз ме'јар тәбии ки, јеканә ме'јар дејил. Амма индијә гәдәр диггәти чәлб етмәмиш, нәзәрдән кечирилмәмиш ме'јардыр. Г. А. Вејхманын мәтнин сәрһәдләринин мүәјјәнләшдирилмәси мәсәләси илә бағлы јаздығы әсәрдә бу мәсәләјә тохунулур. О доғру олараг, мәтнин сәрһәдләрини абзасын сәрһәдләри илә ејниләшдирәнләрә гаршы чыхыр вә гејд едир ки, әкәр абзасы фразафөвгү ваһидләрин сәрһәди кими гәбул етсәк, о заман дахили синтактик әлагәләри гырмызы хәтдән әввәл битән вә јахуд ондан сонра давам едән синтактик бирликләри фразафөвгү бирлик кими гәбул етмәмәлијик[38].

Бә'зи мүәллифләр мәтнин сәрһәдләрини, даһа доғрусу, онун биткинлик көстәричисини мәтндәки сон чүмләнин узунлуғу илә мүәјјәнләшдирирләр. Гејд едилир ки, фразафөвгү бирлијин сон чүмләсинин узунлуғу бу бирлијин битмәсини көстәрән ашкар бир ме'јардыр[39].

Башга мүәллифләр бу лингвистик категоријанын сәрһәдләрини фоноложи ме'јарла мүәјјәнләшдирмәјә чалышырлар. Фоноложи ме'јар кими, мәтнин сәрһәд сигналы кими бу һалда паузалары гејд едирләр. В. Дресслер јазыр: «Мәтнин емик сәвијјәдә сәрһәдини нә шәкилдә мүәјјәнләшдирмәк олар? Мәзмун биркәлији јалныз мәтндахили һиссәләр үчүн әһәмијјәтли олдуғуна көрә бурада ағла илк нөвбәдә пауза ме'јары кәлир»[40].

Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан түрк дили материаллары әсасында мүрәккәб синтактик бүтөвүн сәрһәдләринин мүәјјәнләшдирилмәси тәшәббүсү Ә. Хәлилов тәрәфиндән едилмишдир. Мүрәккәб синтактик бүтөвүн тәркибиндә мәркәзи чүмләни ајырыб, бүтүн сонракы тәһлили мәһз онун үзәриндә гурараг Ә. Хәлилов јазырды: «Мәркәзи чүмләнин изаһына хидмәт едән чүмлә вә ја чүмләләр групунун сәрһәдләри мүрәккәб бүтөвүн сәрһәдләри илә үст-үстә дүшүр»[41]. Амма бизә бе-

[38] Бах.;Вејхман Г. А. Предложения и синтаксическое единства. — «Вопросы языкознания» журналында. М., 1981, № 4, сәһ. 62.

[39] Смысловое восприятие речевого сообщения. М., 1976, сәһ. 81.

[40] Дресслер В. Синтаксис текста. — «Харичи дилчиликдә јениликләр» китабында, VIII нәшр. М., 1978, № 1, сәһ. 67; һәмчинин муг. един: Резвин И. И. Основные единицы синтаксического анализа и установление отношений между ними. — «Структурно-типологические исследования» китабында. М., 1962, сәһ. 120.

[41] Хәлилов Ә. Ә. Әвәкликләрин мүстәгил чүмләләр арасында әлагә јаратмагда ролу. — Азәрб. ССР ЕА-нын хәбәрләри, дил, әдәбијјат вә инчәсәнәт серијасы. Бакы, 1969, № 1, сәһ. 67.

лə кəлир ки, бу тəһлил мүəјјəн дəрəчəдə јајғындыр. Ондa јалныз мəркəзи чүмлəдəн чыхыш едилəрəк мəзмун-мə'на аспекти нəзəрдə тутулур. Елə буна көрə дə ондан дəгиг ме'јар кими истифадə етмəк вə конкрет текстлəрə тəтбиг етмəк гејри-мүмкүндүр.

Биз мəтн сəрһəдлəринин мүəјјəнлəшдирилмəси илə бағлы өз ме'јарымызы тəклиф едəркəн Азəрбајчан түрк дилинин синтактик гурулушунун дахили спесифик хүсусијјəтлəриндəн истифадə едирик. Чох мүмкүндүр ки, бу хүсусијјəтлəр һəр һансы бир дəрəчəдə башга гоһум түрк диллəри үчүн дə сəчијјəви ола билəр вə тəбии ки, бизим тəклиф етдијимиз ме'јар мүəјјəн мə'нада башга түрк диллəриндəки мүрəккəб синтактик бүтөв сəрһəдлəринин мүəјјəнлəшдирилмəсинə дə тəтбиг едилмə имканына маликдир.

Бизə белə кəлир ки, мəтнин өјрəнилмəсинин һəр бир үсулу јухарыда һаггында сөһбəт кедəн (һəм пропозисјон, һəм дə коммуникатив үсуллар) мəтн статусунун лингвистик чəһəтдəн мүəјјəнлəшдирилмəсиндə кəрəкли ола билəр. Амма биз мəтнин структур сəрһəдлəрини мүəјјəнлəшдирəркəн мəһз пропозисјон үсулдан истифадə едəчəјик. Чүмлəнин характерик əламəтини мəтнə шамил етмəјə чалышачағыг.

Түрк диллəриндə сөзүн вə сөз бирлəшмəсинин ејни заманда мүəјјəн дəрəчəдə сөзүн вə чүмлəнин изоморфизминдəн мəшһур түркoлoг И. А. Баскаковун бир мəгалəсиндə сөһбəт ачылыр[42].

Сөзүн вə чүмлəнин структур паралелизминдəн үмуми нəзəри аспектдə дилчиликдə сөһбəт кетмишдир[43].

Бизə белə кəлир ки, дил ваһидлəринин арасындакы бу изоморф хүсусијјəтлəрин өјрəнилмəсини давам етдирсəк, бу аспектдə мəнтиги давам кими чүмлə вə мəтн арасында структур мəнтиги паралелизмдəн данышмалыјыг.

Үмумијјəтлə, түрк диллəриндə вə хүсусилə дə Азəрбајчан түрк дилиндə чүмлəнин ваҹиб структур сəрһəдлəриндəн бири ондакы тəркиб ваһидлəринин дəгиг ардычыллығыдыр ки, бу да өз нөвбəсиндə бу синтактик гурғунун дахили мəнтиги типини низама кəтирилир. Азəрбајчан түрк дилиндə чүмлə јаратмаг үчүн о чүмлəни лексик шəкилдə башламаг вə ону

---

[42] Бах.: Баскаков И. А. Изоморфизм структуры слова и словосочетания в тюркских языках. — «Түркoлоҹи мəчмуə, 1974» китабында. М., 1978, сəһ. 46.

[43] Бах.: Мельничук А. С. Аспекты общей теории предложения как единицы речи. — «Проблемы языкознания» китабында. М., 1967, сəһ. 177.

битирмәк үчүн бу башланғыча артыг грамматик (морфоложи) чәһәтдән гајытмаг лазымдыр. Биз инди чүмлә гурулушунун мәһз бу чәрчивәли характерини нәзәрдә тутуруг. Мүтәхәссисләр гејд едирләр ки, улу түрк дилиндә чүмлә мәһз чәрчивәли конструксијаја малик олмушдур. О конструксија беләсхемләшдириләбиләр: Мүбтәда — II дәрәчәли үзв-хәбәр-мүбтәда[44].

Бу чәрчивәлилијин әламәтләри, тәбии ки, улу дилдән ајрылан чанлы түрк диалектләриндә, сонралар мүстәгил әдәби түрк дилләриндә јашамагда давам етмишдир. Әсас кими ону көтүрмәк лазымдыр ки, чәрчивәлилијин маһијјәтиндә тәкрар принсипи дурур. Азәрбајчан түрк дилиндә чүмләнин чәрчивәлилији һәмишә препозисијада олан вә материаллашмыш субјект идејасынын чүмләнин сонунда шәхс сонлугларында өзүнү көстәрән тәкрарында нәзәрдә тутулур. Вә беләликлә, чүмләнин битмәсинин мәнтиги композисјон вә структур васитәси кими ики компонентдән ибарәт тәкрар өзүнү көстәрир. Бу компонентләрдән бири чүмләнин препозисијасындакы субјект, икинчиси чүмләнин сон позисијасындакы бу субјектин тәмсилчиси олан шәхс көстәричисидир.

Чүмлә гурулушунда үч мәрһәләдән — башланғыч, орта вә сонлугдан дилчиликдә В. Брендал бәһс етмишдир[45].

Әкәр биз бу бөлкүнү агглүтинатив типли дилләрдәки чүмлә типинә тәтбиг етсәк, бизә ону демәк галыр ки, түрк чүмләсинин дәгиг вә конкрет ифадә едилмиш башланғычы, јә'ни мүбтәдасы әслиндә онун грамматикләшмәнин нәтичәсиндә абстрактлашмыш сонлуғудур. Конкрет данышсаг, Азәрбајчан түрк дилиндә биринчи вә икинчи шәхсләрдәки узлашма тәкрар олунан һиссәләрдә әсаслы дәјишиклик олмадан баш верир. Мүгајисә един:

1) Мән кедирәм.

2) Сән кедирсән.

Биринчи шәхсдә өзүнү көстәрән кичик дәјишмә, тәбии ки, әһәмијјәтли дејил. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, әслиндә **«кедирәм»** тарихән инкишаф едиб, бу һала дүшмүш формадыр. Онун көк формасы дил тарихиндә өзүнү көстәрән **«кедир — мән»** комплексидир. Бу сонунчуда исә икинчи шәхсдәки уз-

---

[44] Мүг. един: Закиев М. З. Синтаксический строй татарского языка. Қазан, 1963, сәһ. 393.

[45] Бах: Ахманова О. С. вә башгалары. Современные синтаксические теории. М., 1963, сәһ. 54.

лашмада олдуғу кими, тәкрар компонентләрин там үст-үстә дүшмәсини көрүрүк. Үчүнчү шәхсдәки узлашма хәбәрин тәкрар комплексиндә сығыр кестәричисинә маликдир. (О кедир). Амма гејд едәк ки, бу Азәрбајҹан түрк дилиндә беләдир. Башга түрк дилләриндә, мәсәлән; татар, башгырд, газах, гарагалпаг дилиндә ҹүмлә сонунда субјектин тәкрары үчүнчү шәхсин сығыр кестәричиси дејил, конкрет шәхс сонлуғу илә ифадә олунур. Мәсәлән, башгырд дилиндә бу һалы мүшаһидә етмәк мүмкүндүр. Бир чох һалда бу дилдә Н. З. Һаҹыјеванын гејд етдији кими, исми хәбәрин сонунда үчүнчү шәхс әвәзлијинин ишләнмәси илә гаршылашырыг. Мәс.: Хасан языусы ул.[46]. (**һәсән јазычыдыр).** Бу фактор ону кестәрир ки, һәтта реликт шәклиндә олса белә, бә'зи түрк дилләриндә үчүнчү шәхсә көрә узлашмада да тәкрар моменти өзүнү кестәрир. Вә шүбһәсиздир ки, бу реликт әламәтә көрә биз түрк дилләринин дәрин структурунда индичә дедијимиз мәгамла әлагәдар «тәкрар системли сәчијјәјә маликдир» фикриндә бир даһа мөһкәмләнирик.

Гејд: **Реликт — гәдимдән галмыш һәр һансы әламәт.**

Дедикләримизи үмумиләшдирсәк, белә бир нәтиҹәјә кәлә биләрик ки, түрк ҹүмләсинин сонунда әслиндә мүбтәданын тәкрарланмасы өзүнү кестәрир. Бу тәкрар ја там шәкилдә олур, ја да ки, бә'зи мүасир түрк дилләриндә бу тәкрар натамам шәкилдә фономорфоложи дәјишмәјә уғрамыш шәкилдә өзүнү кестәрир. Јалныз күчлү тәкрар елементинә малик олдуғдан сонра, јә'ни өзүнәмәхсус синтактик чәрчивәлик јарандығдан сонра түрк ҹүмләси монопредикатив түрулуша чеврилә билир. Ајры-ајры һалларда һәр һансы бир түрк дилиндә тәкрар компонентинин өзүнү кестәрмәси онун башга гоһум дилдә горунуб сахланмасы илә компенсасија едилир, һәгтында данышылан мәгамын гоһум дилләр үчүн системлилији өзүнү кестәрир.

Демәли, түрк дилләринин синтактик гурулушу үчүн ҹүмлә сәнијјәсиндә тәкрар компонентин мөвҹудлуғу шүбһәсиздир. Ҹүмләнин әввәлиндә ишләнән мүбтәда нитг ахарынын һансы нөгтәсиндә грамматик абстрактлашмаја мә'руз галараг, тәкрар олунурса, о ҹүмләјә нөгтә гојмаг олар. Бу фактын дәгиг шәкилдә үзә чыхарылмасы бизим ме'јарымызын илк сүбут мәрһәләсидир. Инди исә препозисионал методдан истифадә

[46] Бах.: Гаджиева Н. З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М., 1973, сәһ. 597.

едәрәк бу мәгамы — чүмләнин бу хүсусијјәтини текстә көчүрәк.

Ајдындыр ки, мәтн дә чүмлә кими синтактик категорија олдуғуна көрә онун бә'зи конкрет әламәтләринә малик олур. Бу јүксәк сәвијјәдә тәшкил олунмуш синтактик категорија да һәмчинин өз гурулушунда мүәјјән тәкрар елементини сахлајыр. Тәкрар идејасы ејни заманда абзас кими ајрылан, амма мәтн кими душүнүлән гурулушун структурунда өзүнү көстәрир[47].

Мәтнин гурулушунда тәкрар белә бир һалын сәбәби илә мејдана чыхыр. Идеалда һәр бир мәтн структур бахымдан гапанмаја, тамамланмаја чан атыр вә ја атмалыдыр. Системлилик бахымындан истәнилән ардычыллыгда синтактик һиссә тәкрар моментинә малик олмазса, ачыг гурулуш кими галачаг. Бу исә һәм текстин дахили маһијјәтинә, һәм нитг мүбадиләси психолокијасына вә ејни заманда коммуникатив бүтөвлүјә зиддир. Чүнки коммуникатив актын иштиракчысы олан данышан, информасијаны өтүрән мә'луматы өтүрмәјә башларкән ејни заманда өз үзәринә һәмән мә'луматы битирмәк функсијасыны да көтүрүр.

Мәтни дә ејни илә чүмлә кими башланғыч, орта вә сон мәрһәләләрә бөлмәк мүмкүндүр. Мәтнин башланғычы санки, бүтүн мәтн гурулушунун әсас, тематик дүјүнүнә чеврилир, башга сөзлә, бу башланғыч, санки чүмлә гурулушундакы мүбтәданын, ја'ни субјект идејасынын јеринә јетирдији функсијаны јеринә јетирир. Мәтнин башланғычы, адәтән, үмуми киришлә характеризә олунур ки, бу үмуми кириш дә мәтнин гурулмасы просеси боју тәдричән конкретләшдирилир. Конкретләшмә тәкрар олунан компонентин ја ачыг-експлисит, ја да кизли-имплисит шәкилдә мәтнә дахил едилмәси илә бағлыдыр, башга сөзлә десәк, биз тәсдиг едирик ки, Азәрбајчан түрк дилиндә мәтнин башланғыч мәрһәләси формал бахымдан там вә ја натамам шәкилдә нитг ахарында тәкрар едилир. Әкәр бу тәкрарланма гејри-дәгиг шәкилдә ифадә олунурса, мәтнин башланғыч вә сон мәрһәләләри арасында конкрет ујғунлуглар мүәјјәнләшдирмәјә имкан верән бә'зи мәнтиги-синтактик әмәлијјатлардан истифадә олуна биләр. Бу әмәлијјатлар мәтнин башланғычыны онун сонунда бәрпа етмәк имканы верир. Һеч бир мүбаһисәјә јол вермәдән гејд етмәк олар

---

[47] Падучева Е. В. О структуре абзаца. — Труды по языковым системам. II чилд. Тарту, 1965; Севбо И. П. Структура связного текста и автоматизация реферирования. М., 1969, сәһ. 26.

ки, Азәрбајҹан түрк дилиндә мәтнин башланғычы тәкрарлығ мәгамынын илкин компонентидир. Елә бурада да гејд едәк ки, ашкар-експлисит тәкрар даһа чох тарихи дил абидәләриндә — Орхон —Јенисеј абидәләриндән тутмуш Оғузнамә, Китаби-Дәдә Горгуд кими абидәләрдә өзүнү даһа ајдын көстәрир[48]. Кизли-имплисит тәкрар исә даһа чох мүасир әдәби дилдә вә ҹанлы нитг просесиндә өзүнү бирузә верир. Експлисит шәкилдә ифадә олунан тәкрар компонентләриндән бир гәдәр әтрафлы данышаг. Бу тәкрар кими бир тәрәфдән бүтөв ҹүмләләр, дикәр тәрәфдән онларын әвәз етмәјә гадир олан лексик комплекс чыхыш едир. Мәсәлән, Орхон-Јенисеј абидәсиндән бу мисала диггәт едәк:

Bilga Toñuquq bana aidy: — bu sūg ālt tidi.

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанындакы мисаллара диггәт едәк:

1) Газан ајдыр: Оғул, анынчүн јағы дерләр ки, биз онлара јетсәвүз өлдүрүрүз, онлар бизә јетсә өлдүрүр — деди;
2) Озан ајдыр: Хан Бејрәјин адахлысы Банычичәји алырлар — деди;
3) Тәпәкөз ајдыр: күндә алтмыш адам верин јемәјә — деди.

Бу кәтирилән мисалларда ејни тәкрар типи өзүнү көстәрир. Ҹәрчивәлилик нитг фе'лләри олан ајытмаг вә демәк ваһидләринин көмәјилә јаранмышдыр. Үслуби бахымдан бир-бирини әвәзләјә-әвәзләјә онлар ики тәрәфдән мәтни гапајырлар вә беләликлә, ә'јани шәкилдә онун сәрһәдләрини нүмајиш етдирирләр. Бу мәтнләр садә мәтнләрдир. Онлардакы тәкрарлар да ачыг-ашкар шәкилдә лексик ваһид кими өзүнү көстәрир. Мәтнләри чәрчивәјә салан тәкрарлар ејни заманда бүтөв ҹүмлә комплексләри илә дә ифадә едилә биләр. Јенә дә «Китаби-Дәдә Горгуд»дан мисаллара диггәт едәк:

1) Мәрә гыз! Нә ағларсан, нә бозларсан ағам деју? Јанды бағрым, көјнәди ичим. Мәкәр сәнин ағак јох олубдур? Үрәјинә гајнар јағлар гојулубдур? Гара бағрын сәнин сарсылыбдыр? Ага деју нә ағларсан, нә бозларсан? Јанды бағрым, көјнәди ичим.

Көрүндүјү кими, бу нүмунәдә бүтүн ҹүмлә комплексинә бәрабәр олан, амма кизли шәкилдә өзүнү көстәрән имплисит тәкрар компонентинә раст кәлирик (Нә ағларсан, нә бозларсан ағам деју. Јанды бағрым, көјнәди ичим).

---

[48] Бахын: Малов С. А. Памятники древнетюркской письменности. М., — Л., 1951, сәһ. 63.

Мәтн гурулушуну чәрчивәләјән тәкрарлара классик-поетик формаларда да, мәсәлән, гәзәлләрдә дә раст кәликир.

Белә ки, XIII әср Азәрбајҹан әдәбијјатынын нүмајәндәси Һәсәноғлунун бир гәзәлиндә сон сәтирдәки поетик мүрачиәт әслиндә әввәлки сәтирдә, јә'ни мәтнин башланғыч мәрһәләсиндә истифадә едилән поетик гурманы тәкрар едир. Гәзәлин башланғыч вә сон мәрһәләләринә диггәт едәк:

Башланғыч:	Нечәсин кәл, еј јүзи ағум бәнүм, Сән эритдүн одлара јағум бәнүм.
Сон мәрһәлә:	Бу Һәсәноғлу сәнүн бәндән дүрүр, Ани рәдд етмә, јүзи ағум бәнүм.

Гәзәлдәки башланғыч вә сон мәрһәләләр арасында јерләшмиш бүтүн дикәр синтактик гурулушлар бу тәкрарланма, бу чәрчивәләнмә мәгамына кәрә асанлыгла әлагәли мәтнин тәркиб компонентинә чеврилирләр.

Мәтни чәрчивәләјән имплисит, јә'ни кизли тәкрар компонентләр даһа чох мүасир әдәби дил фактларына аиддирләр. Имплисит тәкрар заманы тәкрарын ахырынчы компоненти мәтнин башланғыч мәрһәләснни олдуғу кими вермир. Садәчә олараг бурада башланғыч мәрһәләдәки һәр һансы елементә ишарә дә едилә биләр. Амма бу ишарә дә кифајәтдир ки, чәрчивәлилијин гурулушуну мөһкәм сахласын. Беләликлә, имплисит тәкрарлар даһа чох мәнтиги-семантик планда өзүнү көстәрир. Мәсәлән:

Приставын һәјәтиндә ит јијәсини танымырды, сәсдән, гилүгалдан гулаг тутулурду, бир јандан гузулар мәләјирди, бир јанда гычлары бағлы чүчә-тојуглар бағырырдылар, бир јанда главаларын атлары кишнәјирди. Бир тәрәфдән приставын гулаглары узун тулалары каһ главанын үстүнә атылыб «һафф» еләјирди, каһ каттанын үстүнә тулланыб «һафф» еләјирди. Һәрдәнбир приставын арвады балкона чыхыб назик сәс илә чығырырды: «тише», јә'ни «јаваш» вә сонрај енә кирирди ичәри (Ч. Мәммәдгулузадә).

Бу мәтнин башланғыч мәрһәләсиндә мүәјјән сәсли-күјлү бир вәзијјәт тәсвир едилир. Мәтнин сон мәрһәләсиндә исә бу сәскүјлүлүк идејасына имплисит мәнтиги шәкилдә гајыдыш јенә дә баш верир. Приставын арвадынын сакитлијә чағырышы васитәсилә мәтнин икинчи мәнтиги - семантик бахымдан кизләдилмиш сон компоненти өзүнү көстәрир. Мәти чәрчивәлилик әлдә едир, сәрһәдләрини мүәјјәнләшдирир вә гапаныр.

Тәкрар гејри-формал, кизли олан заман онун мүәјјәнләш-

дирилмәси дә мүәјјән чәтинликләрлә баш верир. Тәбиидир ки, белә имплисит шәкилдә ифадә олунмуш тәкрарларда мәтнин сәрһәдләрини мүәјјәнләшдирмәк асан олмур. Мәтнин сәрһәдләри барәдә сигнал верән тәкрар компонентләр, бизим фикримизчә, ән минимал мәнтиги-семантик параметрләрлә үјғунлашмалыдырлар. Һәр һансы бир мәнтиги идеја бу тәкрарлығын әсасында дурмалыдыр. Мәсәлән, заман идејасыны мүхтәлиф шәкилдә ифадә едән тәкрар компонентләр мәтни чәрчивәлилијә сала биләрләр. Белә бир мисала диггәт едәк:

Сәкинә бајаты дејәнин саат кими вахтында сәсләндијинә диггәт етди: һәр күн ахшам саат сәккиздә, лап көһнә азанчылар кими, нә бир дәгигә кеч, нә бир дәгигә тез (М. Ибраһимов).

Бу мәтнин башланғыч компонентинин мәзмун структуру заман анлајышынын әтрафында формалашыр. Мәһз бу заман анлајышы башланғыч мәрһәләнин нүвәсини тәшкил едир. Вә тәбии олараг мәтнин сон компоненти информасијаны гәбул едәнин диггәтини һәмән заман анлајышына гајтарыр. Вә беләликлә, нәзәрдән кечирдијимиз синтактик гурғу имплисит тәкрар васитәсилә чәрчивәли характер алыр. Вә мәһз бунун нәтичәсиндә гаршылыглы әлагәдә олан чүмләләр бирлији тәкрар нәтичәсиндә гапандығы үчүн хүсуси синтактик категорија дәрәчәсинә галдырылыр.

Башланғыч мәрһәләдәки һәм формал, һәм дә мәнтиги-семантик васитәләрлә ифадә олунан тәкрар компоненти сонунчу мәрһәләдә мәтнин тәбии гапанмасыны верир. Бунунла әлагәдар о факты да гејд етмәк лазымдыр ки, белә гапанманын өз-өзлүјүндә мөвчудлуғу мәтнин дахили тәркиб компонентләринин даһа мүстәгил фәалијјәтинә кәтириб чыхарыр ки, бу да өз нөвбәсиндә мәтнин дахили әлагәләрини бир гәдәр зәифләдир. Белә ки, тәкрар варса, мәтн әввәл-ахыр гапаначагса вә нитг ахарында сечилиб чыхарылачагса, өз-өзлүјүндә мәтн мүстәгил вә бүтөвдүрсә, онун дахилиндә кедән синтактик вә семантик просесләр, компонентләри бир-биринә бағлајан әлагәләр зәифләмәји дә өзләринә рәва көрә биләр.

Ону хүсусилә гејд етмәк лазымдыр ки, дил гурулушунун дахили механизми илә бағлы бу типли тәкрарлары үслуби чәһәтдән формалашан тәкрарлардан фәргләндирмәк вачибдир. Иш бурасындадыр ки, башланғыч һиссәнин мәтнин сонунда бу вә ја дикәр шәкилдә баш верән тәкрары тиположи чәһәтдән «үслуби үзүк» кими адландырылан вә өзүнәмәхсус үслуби гурма олуб, мәтнин гурулушуна чәрчивәлилик кәтирә

билән тәкрарлардан принсип е'тибарилә фәргләндирилмәлидир. Амма ону да дејәк ки, һәр ики һалда чәрчивәлилик вар вә мәтн үчүн дә әсас олан будур. «Үслуби үзүк» кими ајрылан үслуби гурмалара диггәт едәк:

1) Ола билмәз ки, о чыраг һәмишәлик сөнсүн, мәнә елә ҝәлир ки, ола билмәз (Ә. Әјлисли);

2) Һәр күн зәнҝ едәҹәјәм. Сән бура көчәндән бәри һәр күн (Анар).

Үслуби фигурлар олан үслуби үзүк[49] емосионал тә'сирин даһа ефектли олмасы үчүн, хүсуси емосионал кәркинлик јаранмасы мәгсәдилә истифадә едилир. Индијә дедијимиз кими, бахмајараг ки, өз функсионал вәзифәсинә көрә үслуби үзүкләр синтактик тәкрарлардан фәргләнирләр, амма ону да унутмаг олмаз ки, бу үслуби васитәнин әсасында мәһз чәрчивәлилик идејасы дурур.

Бүтүн бу дејиләнләри јекунлашдырараг вә бүтүн дејиләнләрә әсасланараг, әсас нәтиҹәмизи, јә'ни мәтнин сәрһәдләрини мүәјјәнләшдирән ме'јары ортаја гојаг. Мәтнин гурулушунда өзүнү көстәрән тәкрарлылыг һадисәси структур композисијон функсија дашыјыр. Бу өзүнү онда көстәрир ки, тәкрар компонентләрлә чәрчивәләндикләри заман әлагәли ҹүмләләр топлусу биткин фразафөвгү бирлијә чеврилир. Текст гапаныр вә онун тәркибини битмиш һесаб етмәк олар. Әсас ме'јарымыз мәһз тәкрарлығын ортаја чыхарылмасындадыр. Тәкрар мәтнин сәрһәдләрини көстәрән ән начиб синтактик мәгам кими өзүнү көстәрир. Мәтнин структур-композисијон сәрһәдләринин мүәјјәнләшдирилмәсиндә бу дејилән ме'јарын әһәмијјәтини көрмәмәк мүмкүн дејил. Иш орасындадыр ки, бир чох һалларда ҹүмләләр топлусу елә бир мүрәккәб дахили компонентләринин структур-семантик бирикмәсинин конкрет тәзаһүрү кими ортаја чыхыр ки, онун бир бүтөв кими формалашмасыны мүәјјәнләшдирмәк чәтин олур. Бәлкә, хүсуси нөву олан вә синтактик паралелизм шәртләринин ҹидди көзләнилдији синтактик аһарда мәтни анҹаг структур ме'јара көрә ајырмаг мүмкүндүр. Бүтүн башга һалларда тәкрарлылыг, чәрчивәлилик ме'јары өн плана чыхыр вә көмәјә ҝәлир.

Мәтнин чәрчивәли характери мә'лумат ахыныны һиссәләрә бөлмәјә имкан верир вә тәбии ки, ону ҹидди вә мөһкәм сәрһәдләрин ичинә салыр. Коммуникатив просесдә мәһз експли-

---

[49] «Үслуби үзүк»лә әлагәдар бах.: Гальперин И. Р. Очерки по стилистике английского языка. М., 1958, сәһ. 261.

сит вә имплисит тәкрар шәклиндә өзүнү көстәрән чидди структур композисјон сәрһәдләрә малик олан дахилән бүтөв мәтнләр бир-бирини әвәз едир.

Беләликлә, башга бир синтактик категоријанын, чүмләнин биткинлијинин ишарәси олмаг функсијасыны јеринә јетирән тәкрар синтаксисин даһа јүксәк сәвијјәсиндә, јә'ни мәһз мәтн сәвијјәсиндә аналожи шәкилдә чыхыш едир.

§ 5. МӘТН ДИЛ ФАКТЫ ВӘ НИТГ ФАКТЫ КИМИ

Синтактик јарусун бүтүн дикәр ваһидләринә сәчијјәви олан бүтүн системдахили әламәтләри биз там шәкилдә мәтнә дә аид едә биләрик. Бурадакы дилин үмуми чәһәтләринә аид олан хүсусијјәтләр изоморфизм принсипи әсасында дил фәалијјәтиндәки ән јүксәк ваһид олан мәтн сәһнинә дә көчүрүлә биләр. Тәбии ки, нитг фәалијјәтинин һәр бир елементинә һәм дил, һәм дә нитг бахымындан јанаша билдијимиз кими, бу диференсиасијаны да мәтнә шамил етмәк мүмкүндүр. Мәтндә дил ваһидинә аид хүсусијјәтләрлә нитг ваһидинә аид хүсусијјәтләри ајырмаг вә һәр биринә ајрыча бахмаг вачибдир. Бунун үчүн илк новбәдә мәтнин емик, јә'ни дилә аид етик, јә'ни нитгә аид, сәвијјәләрини фәргләндирмәк лазымдыр. Бу исә өз нөвбәсиндә мәтнин информатив әсасынын вә вариантларынын гаршылыглы мүнасибәтинин арашдырылмасына кәтириб чыхаран мәсәләдир. Емик сәвијјәдәки мәтни фонем, морфем, лексем кими дил ваһидләри илә аналокијада текстема кими ајырыб әдландырмаг олар. Бунун гаршылығы олараг етик сәвијјәдә елә һәмән текст терминини сахлаја биләрик. Мәтн дилчилијинин тәдгигатчыларындан В. Дресслерин дә гејд етдији кими, биз мәтни емик сәвијјәдә һәр һансы бир нитгин әлагәли мүстәгил вә грамматик чәһәтдән дүзкүн јазылы вә шифаһи дејим структуру кими, етик сәвијјәдәки мәтни исә бу дејимин актуал реализасијасы кими баша дүшүрүк[50]. Бу чох вачиб бөлкүдүр вә тәбии олараг башга дил вә нитг ваһидләринә тәтбиг едилән принсипин мәтн саһәсиндәки давамыдыр. Көрүндүјү кими, беләдә мәтн өз-өзлүјүндә ики чүр характеризә едилир ки, бу да үмумијјәтлә, мәтн дилчилијинә һәср едилмиш әксәр әсәр-

[50] Дресслер В. Синтаксис текста. — «Харичи дилчиликдә јениликләр» китабында. VIII бурахылыш, сәһ. 114.

ләрдә өз әксини тапыр. Биринчи, бурада мәтн текстема ады алтында үмуми анлајыш кими көтүрүлүр, мәтнин бу анлајышы онун инвариантлылыг маһијјәтиндән доғур. Икинчиси, мәтн текст кими нәзәрдән кечирилдикдә онун вариант олма маһијјәти үзә чыхыр вә бу да текстема инвариантынын актуал реаллашма имканындан доғур.

Текстин емик сәвијјәсини дүзкүн тегрулмасынын үмуми ганунаујғунлугларынын сәвијјәси кими мүәјјәнләшдирмәк олар. Мәһз белә бир сәвијјәнин ваһиди кими чыхыш едән текстема текст вариантынын әмәлә кәлмәсинә вә ишләм мә'гамыны тәнзим едир. Текст-вариантын текстема-инвариантын гаршылыглы мүнасибәти аллафон вә фонемләрин гаршылыглы мүнасибәти кимидир. Белә ки, текстеманын да сечилиб ајрылмасы үчүн текст-вариантын конкрет спесифик әламәтләриндән тәдрич олунмаг лазым кәлир. Мүәјјән синфә мәнсуб бүтүн вариантлара хас олан үмумиликләр мәһз текстема-инвариант кими көтүрүлә биләр. Инвариант анлајышы илә бағлы фикирләр дилчиликдә мөвчуддур. Мәсәлән, бизим фикримизә јахын фикри В. И. Солнтсев дә демишдир. Онун фикринчә, инвариант нисби ејниҹинсли предметин вә ја һадисәләрин синфиндә објектив шәкилдә мөвчуд олан үмумидир[51].

Вариант вә јахуд конкрет текст макротекстдир, јә'ни һәр һансы бир бәдии әсәрдә вә јахуд әлагәли нитгдә ишләм мәгамына малик олан вариант вә јахуд конкрет текст дахил олдуғу синифдәки бүтүн дикәр вариантларын нејтраллашмасынын, сечимә кәлмәмәсинин мәһсулу вә нәтиҹәси кими өзүнү көстәрир. Вариантларын формалашмасынын лингвистик әсасы лексик вә грамматик синонимијаја, һәмчинин вариантларда олан спесифик грамматик әламәтләрә көрә баш верир. Гејд едилән лексик вә грамматик синонимлик факты вариантын конкрет инвариант синфинә дахил олмасыны шәртләндирир. Спесифик грамматик әламәтләр исә вариантын инвариант маһијјәтиндән ајрылма потенсиалыны көстәрир. Беләликлә, белә бир фикрә кәлмәк олур ки, вариант әслиндә чох долғун бир анлајышдыр, белә ки, о өзүндә һәм инвариантын үмуми әламәтләрини, һәм дә өзүнүн дәјишкән әламәтләрини сахлајыр. Беләликлә, һәр бир вариантда дејиләнләрин нәтиҹәсиндә бир тәрәфдән инвариант маһијјәтини, инвариант әламәтини, дикәр тәрәфдән спесифик вариант маһијјәтини гејд етмәк олар.

---

[51] Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование. М., 1977, сәһ. 214.

Вариантын вариант мәһијјәти ситуасијанын тиди, адресатын спесификлији вә локаллашманын дикәр елементләри кими факторларла шәртләнир. Бүтүн садаланан факторлар, тәбиидир ки, бизим тәклиф етдијимиз моделдә текстема-инвариантын структурунда өз әксини тапа билмәз. Бу сонунчуда анчаг вә анчаг ејни синфин вә ја вариантын типинин бүтүн тәмсилчиләринә (вариантлара) хас олан умуми өз әксини тапа биләр.

Чүмлә ејни заманда һәм дил системинә, һәм дә нитг системинә аид олараг икили бир тәбиәтә, маһијјәтә малик олдуғу кими, мәтн дә һәм дилә, һәм дә нитгә аиддир. Бир гәдәр башга шәкилдә, башга мәгамла әлагәдар, амма јенә дә мәтндәки бу икилијә ишарә едәрәк Ә. Чавадов јазыр: «Әлбәттә ки, текст, абзасы јалныз нитг факты кими нәзәрдән кечирмәк доғру олмазды. Мәтндә елә чүмләләр вар ки, онлар јалныз дил моделләри әсасында дүзәлдилмишләр. Мәтн дил вә нитг ваһидләринин синтезидир»[52].

Биз мәтнә бир гәдәр башга чүр бахырыг, она дил вә нитгин синтези кими дејил, (бу терминдә сонрадан јарарма мәгамы јох дејил), өзүндә һәм дил, һәм дә нитг әламәтләрини горујан, сахлајан бир ваһид кими јанашырыг. Ә. Чавадовун дил факты кими көтүрдүјү мәтн онун дедији кими, орадакы чүмләләрин дил моделләринә ујғун кәлмәси илә мүәјјәнләшир. Биз исә дил факты кими мәтндән данышанда ону бир бүтөв ваһид, үмуми әлагәләри өзүндә сахлајан бир синиф кими анлајырыг.

Ән үмуми шәкилдә мүәјјән текстема типләринин үзә чыхармаг мүмкүндүр. Азәрбајчан түрк дилиндә, мәсәлән, ики семантик-мәнтиги текстема типиндән данышмаг олар. Биринчи семантик-мәнтиги типдә текстеманын мәзмуну «үмумидән хүсусијә» принсипи илә гурулур, башга сөзлә десәк, башланғыч һиссәнин үмуми сәчијјәси — үмуми маһијјәтә малик олмасы тәдричән бу типдә конкретләшмәјә мә'руз галыр. Икинчи мәнтиги-семантик типдә текстеманын мәзмуну «хүсусидән үмумијә» принсипинә әсасланыр, башга сөзлә, башланғыч һиссәдәки конкретлик текстеманын сонунда семантик үмумијә мә'руз галыр. Һәм биринчи, һәм икинчи семантик-мәнтиги тип кими ајырдығымыз текстемалар конкрет нитг фәалијјәтиндә истәнилән гәдәр вариантлар вермәк потенсиалына маликдир.

---

[52] Джавадов А. М. Порядок языковых единиц. Докторлуг дис. Бакы, 1975, сәh. 55.

Текст вариантларын әмәлә кәлмәсиндә лингвистик әсас кими чыхыш едән лексик синонимија вә грамматик синонимија, гејд едәк ки, текстека-инвариантын гурулушунда өзүнү көстәрмир. Башга тәрәфдән, јенә дә јухарыда гејд едилән кими, мүхтәлиф тип текстемалары ајыраркән принсип е'тибарилә текстема типләри арасында мүәјјән семантик-структур гаршылыглы әлагәләр мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр. Ејни заманда о фактын да вачиблијини гејд едәк ки, текстема-инвариантын типинин мүәјјәнләшдирилмәси ејни заманда макро-текстин үмуми чәрчивәсиндә ишләм мәгамына малик олан реал текст вариантларын сәрһәдләринин ајрылма принсипинә дә мүәјјән ишыг салыр.

Текстема—вариантлар вә текстема—инвариантлар арасында олан гаршылыглы әлагәләрин тәсвиринин идеал һалы одур ки, јазылы вә ја шифаһи нитгин бу вә ја башга нөвүнә мәнсуб бир макротекстин гурулушунда ејни текстема — инвариантын мүхтәлиф текст вариантлары ишләм мәгамына малик олсун. Мәсәлән, гәдим түрк абидәси «Китаби—Дәдә Горгуд» дастанында ајры-ајры бојларда квазидентик текстләр чыхыш едә билир.

Гејд: Квази—һәр һансы бир мәгамын даһа аз күчә малик олмасына ишарә едән көстәричи.

Јә'ни бу квазидентик текстләр ејни текстеманын әслиндә вариантларыдыр. Дастана мүрачиәт едәрәк ајры-ајры бојларда Дирсә ханын арвадынын вә Салур Газанын арвадынын өз әрләринә конкрет текстләр кими формалашмыш мүрачиәтләринә фикир верәк:

ДИРСӘ ХАНЫН АРВАДЫНЫН ӘРИНӘ МҮРАЧИӘТИ

Бәри кәлкил!
Башым бахты!
Евим тахты!
Хан бабамын көјкүси!
Гадын анамын севкиси!
Атам, анам вердији,
Көз ачыбан көрдүјүм,
Көнүл вериб севдијим,
(А) Дирсә хан!
Галхыбаны (оғулла) јериндән (уру) дурдун,
Јелиси гара газлыг атын бүтүн миндин,
Көксү көзәл габа дағ ава чыхдын.
Ики вардын, бир кәлирсән, јаврум ганы?

Гара кәрдунда булдуғум оғул ганы?
Чыхсын мәним көзләрим, Дирсә хан, јаман сејрир
Кәсилсин оғлан әмән сүд дамарым јаман сызлар.
Сары илан сохмадан ағча тәним галхыб шишәр,
Јалнызча оғул көрүнмәз, бағрым јанар,
Ғуру-ғуру чајлара сучу салдым,
Гара донлу дәрвишләрә нәзирләр вердим,
Ач көрсәм дојурдум, јалынчыг көрсәм донатдым.
Тәпә кими әт јығдым, көл кими гымыз сағырдым
Диләк илә бир оғул күчлә булдум.
Јалныз оғул хәбәрин, (а) Дирсә хан, декил мана!
Гаршы јатан Ала Дағдан бир оғул учурдунса, декил мана!
Гамән ахан јүјрәк судан бир оғул ахытдынса, декил мана!
Арсланилә гаплана бир оғул једирдинсә, декил мана!
Гара донлу, азғын динли хафирләрә бир оғул алдырдынса
декил мана!

Хан бабамын гатына мән варыјым;
Ағыр лешкәр, бол хәзинә алајын.
Азғын динли кафирләрә (мән) варајын.
Јараланыб газлыг атындан енмәјинчә,
Јенимлә алча ганым силмәјинчә,
Гол-буд јер үстүнә дүшмәјинчә,
Јалныз оғул јолларындан дөнмәјәјим.
Јалныз оғул хәбәрин, (а) Дирсә хан, декил мана!
Гара башым гурбан олсун бу күн сана! — деди.[53]

САЛУР ГАЗАНЫН АРВАДЫНЫН ӘРИНӘ МҮРАЧИӘТИ

Бәри кәлкил, Салур бәји, Салур көзкү!
Башым бахты, евим тахты!
Хан бабамын көјкүси!
Гадын анамын севкиси!
Атам-анам вердији!
Көз ачыбан көрдүјүм!
Көнүл вериб севдијим,
Бәј јикидим Газан!
Галхыбан (оғул илә јериндән уру дурдун!)
Оғлунла јелиси гара газлыг атын бүтүн миндин,
(Көксү көзәл габа дағлар өнүнә ава миндин)
Бојну узун бәдәј кејикин алыб јығдын,

[53] Бах.: Китаби — Дәдә Горгуд. Бакы, 1962, сәһ. 22 — 23.

Сән атыны јүклатдин кери дөндүн,
Иҝи вардын, бир кәлирсән, јаврум ганы?
Гара көвдәндә булдугум оғул ганы?
Бир бәјим көрүнмәз бағрым јанар;
Асылан-асылан гајалардан Газан, оглан (чыгы) учурдунму?
Талы сазын асланына једирдинми?
(Јохса гара динлы кафирә уғратдынмы?)
Ағ әлләрин гарусундан бағлатдынмы?
Кафир (ләр) өнүнчә (јајан) јүрүтдүнмү?
Дил-дамағы гурујуб дерд јанына бахдырдынмы?
Гара көзү ачы јашын төкдүрдүнмү?
Гадын ана, бәј баба дејү бозлатдынмы? — деди.
Оғул, оғул, ај оғул! Ортачым оғул!
Гаршы јатан гара дағым јүксәји оғул!
Гаранглуча көзләрим ајдыны оғул!
Сам јелләри әсмәдән Газан, гулағым чыплар,
Сарымсаг отун јемәдән ичим көјнәр,
Сары илан сохмадан агча тәним галхар, шишәр,
Гурумушча көкүсдә сүдүм ојнар.
Јалгызча оғул көрүнмәз, бағрым јанар.
Јалгыз оғул хәбәрин, (а) Газан, декил маңа!
Демәз олсан јана — көјнә гарғарам, Газан, сана! — деди.
Гарғы чида ојнаданлар варды кәлди,
Алтун чида ојнадана ја рәб, нолду?
Гарагоч ата минәнләр варды кәлди,
Бедәј атлы бир оғула ја рәб, нолду?!
Нөкәр кәлди, наиб кәлди,
Јалгыз бир оғула ја рәб, нолду?!
Јалгыз оғул хәбәрин, Газан, веркил маңа!
Вермәз олсан јана-көјнә гарғарам, Газан, сана! — деди.
Гуру-гуру чајлара су салдым.
Гара донлу дәрвишләрә нәзир вердим.
Јаныма ел бахдығымда, гоншума ев бахдым,
Уманына, усанына аш једиртдим,
Ач көрсәм дојурдум,
Јалынчыг көрсәм донатдым,
Диләк илә бир оғулу кучлә булдум,
Јалгыз оғул хәбәрин, Газан, декил маңа.
Демәз олсан јана-көјнә гарғарам сана. — деди.
Гаршы јатан гара дағдан,
Бир оғул учурдунса, декил маңа,
Кулункла јыхдырајын.
Гамән ахан јүрәк судан,

Бир оғул ахытдынса, декил мана,
Дамарларын соғулдајын.
Азғын динли кафирләрә,
Бир оғул тутурдунса, декил мана.
Хан бабамын јанына мән варајын,
Ағыр лешкәр, бол хәзинә алајын,
(азғын динли кафирә мән варајын)
Параланыб газлыг атымдан енмәјинчә,
Јенимлә алча ганым силмәјинчә,
Гол-буд олуб јер үзүнә дүшмәјинчә,
Јалныз оғул хәбәрин алмајынча,
Кафир јолларындан дөнмәјәјин — деди.
Јохса а Газан, ајағымдан сәрмүзә атајынмы?
Гара дырнаг ағ үзүмә чалајынмы?
Күз алмасы кими ал јанагларым јыртајынмы?
Чәнбәримә алча ганым төкәјинми?
Ағыр шијвән сәнин ордуна гојајынмы?
Оғул-оғул дејүбәни бозлајајынмы?
Гајтабанда гызыл дәвә бундан кечди,
Төрүмләри бозлајыб белә кечди.
Төрүмчүјүм алдырмышам, бозлајајынмы?
Гара гочда газлыг ағ бундан кечди,
Гулунчуғу кишнәјиб белә кечди,
Гулунчугум алдырмышам, кишнәјәјинми?
Ағајылда ағча гојун бундан кечди,
Гузучуғу мәкрәшиб белә кечди,
Гузучуғум алдырмышам, мәкрәјәјинми?
Оғул (оғул) дејүбән бозлајајынмы?
(Бир бәјим көрүнмәз, декил мана.) — деди.
Галхыбаны јеримдән дурам дердим.
Јелиси гара газлыг атыма минәм дердим,
Галын оғуз ичинә кирәм дердим,
Ала көзлү кәлин алам дердим,
Гара јердә ағ отаглар тикәм дердим.
Мурада јетирмәдин мәни,
Гара башым гарышы тутсук, Газан, сәни!
Бир бәјим көрүнмәз, бағрым јанар,
Нејләдин, декил мана!
Демәз олсан јана-көјнә гарғарам, Газан сана! — деди.[54]

Бу текст — вариантлар бир-бириндән анчаг локаллашма елементләринә көрә фәргләнирләр, башга сөзлә десәк, һәр

[54] Бах.: Китаби—Дәдә Горгуд. Бакы, 1962, сәһ. 75—77.

ики текст бир-биринә мүнасибәтдә вариант кими чыхыш едир вә һәр ики текст ики дәјишкән, јә'ни спесифик әламәтә— тиположи ситуасијаја вә адресатын спесефиклијинә көрә фәргләнир.

Јухарыда гејд едилән текст-вариантларын инвариант маһијјәтини үзә чыхармаг үчүн бизим фикримизчә, инвариант анализ үслубундан[58] истифадә етмәк мәгсәдәујғундур. Беләдә дәјишкән әламәтләри тәчридетмә јолу илә мүгајисә едилән текст-вариантларын тәшкилинин механизминин әсасында јатан һәмән үмумини ортаја чыхармаг мүмкүндүр. Јухарыда кәтирилән мәтнләрә диггәт едәк.

Бизим фикримизчә, мәгсәдәујғун оларды ки, бурадакы мәтинләрин ајрылыгда тәсвири верилсин, һәр бир мәтнин тәркибинә дахил олан мүәјјән чүмләләр груплары гаршылашдырылсын вә беләликлә, ајры-ајры мәтинләрдәки охшар вә фәргли чәһәтләр гејд едилсин.

Дирсә ханын арвадынын әринә мүрачиәти кими формалашан биринчи мәтн тәгрибән отуз бешдән чох чүмлә илә формалашмышдыр. Тәбии ки, бу мәтнин тәркиб һиссәләри, јә'ни чүмләләр бир-бири илә мүхтәлиф-семантик-формал васитәләрлә бирләшир. Бу васитәләри бир-бир сајмаг кифајәт гәдәр чох вахт вә јер апарарды. Һәмин мәтнин әмәлә кәлмәсинин контекст вә ситуасија әсаслары (конситуасијасы) беләдир: Өзүнүн гырх јахыны сајылан задәканларын мәсләһәти илә Дирсә хан оғлу Буғачы өзү илә биркә ова апарыр ки, орада ону өлдүрсүн. Күја оғлу Дирсә ханы өлдүрмәк планы гурмушдур. Намәрдчәсинә оғлуну орада јаралајандан сонра Дирсә хан евә гајыдыр. Арвады ону гаршылајаркән оғлуну онун јанында көрмәјиб, әринә мүрачиәт едир. Бу мәтнин башланғыч һиссәси дә һәмән мүрачиәт клишеләрдән ибарәт вокатив бирләшмәдир.

Гејд: **Вокатив — мүрачиәтлә бағлы грамматик — лексик ифадә формасы**

Бәри кәлкил!
Башым бахты!
Евим тахты!
Хан бабамын көјкүси!
Гадын анамын севкиси!

[58] Бах.: Кодухов В. И. Методы лингвистического анализа. М., 1963, сәһ. 18.

Атам-анам вердији
Көз ачыбан көрдүјүм
Көнүл вериб севдијим,
(А) Дирсә хан!

Мәтнин икинчи һиссәси ана тәрәфиндән мүрачиәтдән әввәлки һадисәләрни нисбәтән кичик һәчмли тәсвиридир. Бу чүмләдән ибарәтдир.

Галхыбаны (оғулла) јериндән (уру) дурдун,
Јелкиси гара газлыг атын бүтүн миндин,
Көксү көзәл габа дағa ава чыхдын
Ики вардын, бир кәлирсән, јаврум ганы?
Гара кәрдунда булдуғум оғул ганы?

Бу чүмләләр Дәрсә ханын оғлу илә биркә ова һазырлашмасыны, Газлыг ата минмәләрини, ова кетмәсини, овдан исә оғулсуз гајытмасыны тәсвир едир. Бу һиссәнин мәзмунуну нәзәрә алараг ону «тәсвир» һиссәси кими дә ајырмаг олар.
Үчүнчү һиссәни «дујум» һиссәси кими адландырмаг олар. Бу һиссә дә өз нөвбәсиндә дөрд чүмләдән ибарәтдир:

Чыхсын мәним көзләрим, Дирсә хан, јаман сәјрир
Кәсилсин оғлан әмән сүд дамарым јаман сызлар.
Сары илан сохмадан агча тәним галхыб шишәр,
Јалнызча оғул көрүнмәз, бағрым јанар.

Бу чүмләләр оғлу үчүн тәлаш һисси кечирән ананын дујумлары вә шүбһәләри барәдә информасија верир.
«Јадасалмалар» кими адландыра биләчәјимиз дөрдүнчү һиссә беш чүмләни еһтива едир вә оғлун доғулмасы јолунда атанын вә ананын һансы чәтинликләрдән кечмәсини бир даһа хатырладыр:

Гуру-гуру чајлара сучу салдым.
Гара донлу дәрвишләрә нәзирләр вердим.
Ач көрсәм дојурдум, јалынчыг көрсәм донатдым.
Тәпә кими әт јығдым, көл кими гымыз сағырдым
Диләк илә бир оғул күчлә булдум.

Вә нәһајәт, өз тәркибинә көрә хүсусилә мүрәккәб олан бешинчи һиссә ејни заманда мәтнин сон һиссәсидир вә он ики чүмләдән ибарәтдир:

Јалныз оғул хәбәрин, (а) Дирсә хан, декил мана!
Гаршы јатан Ала Дағдан бир оғул учурдунса, декил мана!
Гамән ахан јүјрәк судан бир оғул ахытдынса, декил мана!
Арслан илә гаплана бир оғул једирдинсә, декил мана!
Гара донлу, ағзын кафирләрә бир оғул алдырдынса, декил мана.
Хан бабамын гатына мән варајын;
Агыр ләшкәр, бол хәзинә алајын.
Ләгын дишли кафирләрә (мән) варајын.
Јараланыб газлыг атымдан енмәјинчә,
Јенимлә алча ганым силмәјинчә,
Гол-буд олуб јер үстүнә дүшмәјинчә,
Јалныз оғул јолларындан дөнмәјәјим.
Јалныз оғул хәбәрин, (а) Дирсә хан, декил мана!
Гара башым гурбан олсун бу күн сана! — деди.

Ејни заманда бу сон һиссәјә Дирсә хана сон мүрачиәт кими сәсләнән ики чүмләни дә әлавә етмәк олар. Бу сон һиссәдә оғлун һәлак олмасы илә бағлы мүхтәлиф фәрзијәләр дујулур. Тәркиб һиссәләриндән бириндәки фәрзијјә, башга сөзлә, оғлун дүшмән тәрәфиндән әсир едилмәси мүмкүнлүјү даһа чох күман едилән фәрзијјә кими сечилир вә бу фәрзијјәдән чыхыш едиләрәк ана тәрәфиндән мәсәләнин конструктив һәлли тәклиф едилир.

Икинчи мәтн һәмчинин өзүнүн спесифик контекст вә ситуасија тәрәфиндән әсасландырылмыш тарихчәсинә маликдир. О тарихчә будур: Оғлу вә достлары илә бир јердә олмуш Салур Газанын үзәринә дүшмән һүчум чәкир.

Гејд: һәр ики мәтндә мүәјјән деталларын үст-үстә дүшмәсини нәзәрә алмаг лазымдыр.

Һәр ики мәтндә ов сәһнәси, мүшајиәт едән шәхсләрин мөвчудлугу инвариант мәһијјәтдән хәбәр верир.

Дүшмәнин һүчуму заманы баш вермиш гатмагарышыглыгда ата оғлуну итирир вә елә дүшүнүр ки, оғлу ағчијәрлик едиб, дөјүш мејданындан евә гачыб кетмишдир вә дөјүш битдикдән сонра ата оғлуну чәзаландырмаг гәрарыны гәбул едир. Әслиндә исә оғул дөјүшәрәк дүшмәнә әсир дүшмүшдүр. Евә дөнән Салур Газаны арвады гаршылајыр вә оғлуну олуп јанында көрмәјәрәк әринә мүрачиәт едир. Мәһз бу мүрачиәт дә икинчи текст-вариантын структуруну тәшкил едир. Тәбии ки, бу структуру да биринчи текст-вариантда олан кими мүәјјән аналожи һиссәләрә ајырмаг мүмкүндүр. Икинчи мәтни бу шәкилдә тәһлил етмәк олар. Икинчи мәтн-ва-

риантын вокатив һиссәси биринчи һалда олан кими мүрачиәт-хитабдан ибарәтдир. Бу хитабын компонентләри биринчи мәтнин ујғун компонентләри илә идентикдир. Јеканә фәргли чәһәт мүрачиәт објектинин адландырылмасы заманы өзүнү көстәрир.

Гејд: **Идентик-там ејнилик.**

Бәри кәлкил, Салур бәји, Салур көзкү!
Башым бахты, евим тахты!
Хан бабамын көјкүсү!
Гадын анамын севкиси!
Атам-анам вердији!
Көз ачыбан көрдүјүм!
Көнүл вериб севдијим,
Бәј икидим Газан!

Икинчи мәтнин икинчи һиссәсини дә тәсвири һиссә адландырмаг олар. Бу һиссә ова чыхмаздан әввәлки һадисәләрин тәсвирини верир вә једди чүмләдән ибарәтдир. Биринчи мәтнин ујғун һиссәси ил ә мүгајисәдәки ики әлавә чүмлә мәһз икинчи вариантын өзүнәмәхсуслуғуну бир даһа тәсдиг едир. Һәмән беш чүмлә исә һәм биринчи, һәм икинчи мәтнләрдә там идентикдирләр.

Галхыбан (оғул илә јериндән уру дурдун)
Оғлунла јелиси гара газлыг атын бүтүн миндин,
(Көксү көзәл габа дағлар өнүнә ава миндин)
Бојну узун бәдәј кејикин алыб јыгдын,
Сән атыны јүклӛтдин кери дөндүн,
Ики вардын, бир кәлирсән, јаврум ганы?
Гара көвдәндә булдуғум оғул ганы?

Икинчи мәтнин үчүнчү һиссәси мәзмунуна көрә биринчи мәтнин бешинчи һиссәсинин илк јарысына ујғун кәлир. Бу һиссәләр оғул һаггында мүәјјән дујумлар вә күманлар үзәриндә гурулур вә сәккиз чүмләдән ибарәтдир. Һәр ики мәтн-варианты мүгајисә едәркән бурада ујғун кәлән моментләри көрмәмәк мүмкүн дејил. Амма ајры-ајры чүмләләр өз әсас гурулушларындакы тәкрар мәгамыны сахламагла бәрабәр тәрәфләриндә бә'зи дәјишикликләрә јол верирләр.

Асылан-асылан гајалардан Газан, оғлан (чығы) учурдунму?
Талы сазын асланына једирдинми?
(Јохса гара динли кафирә уғратдынмы?)

Аг әлләрин гарусундан бағлатдынмы?
Қафир(ләр) өнүнчә (јаіан) јүрүтдүнмү?
Дил-дамағы гуруіуб дөрд јанына бахдырдынмы?
Гара көздән ачы јашын төкдүрдүнмү?
Гадын ана, бәј баба дејү бозлатдынмы? — деди.

Дөрдүнчү һиссә «дујумлар» һиссәсидир. Биринчи мәтнлә мугајисәдә бу вариантдакы ејни һиссә мүрәккәбләшмиш шәкилдә өзүнү көстәрир. Бу һиссә сәккиз чүмләдән ибарәтдир:

Оғул, оғул, ај оғул, Ортачым оғул,
Гаршы јатан гара дашым јүксәји оғул.
Гаранглуча көзләрим ајдыны оғул.
Сам јелләри әсмәдән Газан, гулағым чынлар,
Сарымсаг отун јемәдән ичим кәјнәр,
Сары илан сохмадан агча тәним галхар, шишәр,
Гурумушча көксүдә сүдүм ојнар
Јалгызча огул көрүнмәз, бағрым јанар.

Бу һиссәнин башланғычында да о бирисиндә олан кими оғула мүрачиәт вар. Там шәкилдә мугајисә едилән мәтнләрдәки ујғун һиссәләрдә ики чүмлә 17-чи вә 18-чи чүмләләрлә үст-үстә дүшүр. Өзү дә икинчи вариантда, гејд етмәк лазымдыр ки, бу чүмләләр бир-бириндән аралыдыр, онларын арасына башга чүмләләр дахил едилмишдир: Көрдүјүмүз кими, икинчи мәтн — вариантда дујумлар һиссәси биринчидән фәргли олараг бир башга һиссәдән сонра кәлир. Вә бу да тәбии олараг икинчи вариантын өзүнәмәхсуслуғундан хәбәр верир вә вариантын спесификлијини көстәрән локаллашма мәгамларынын тәркибинә дахил олур.

Бешинчи һиссә икинчи вариант үчүн башдан-баша спесифик һиссәдир, о биринчи мәтн-вариантда јохдур. Мәзмунундан чыхыш едәрәк бу һиссәни «гаршылашдырма» һиссәси кими адландырмаг олар. Дөјүш мејданындан гајыданлар бурада оғулла гаршылашдырылыр. Бу һиссәјә алты чүмлә дахилдир:

Гарғы чида ојнаданлар варды кәлди.
Алтун чида ојнадана ја рәб нолду?
Гарагоч ата минәнләр варды кәлди,
Бәдеј атлы бир оғула, ја рәб нолду?
Нөкәр кәлди, наиб кәлди,
Јалгыз бир оғула, ја рәб нолду?!

Алтынчы һиссәни «јадасалмалар» һиссәси кими адландырмаг олар вә биринчи мәти-вариантын дөрдүнчү һиссәсинә ујғун кәлир. Тәркибиндә једди чүмлә вардыр вә бу једди чүмләдән беши биринчи мәтнин ујғун һиссәси илә там шәкилдә үст-үстә дүшүр. Әлавә ики чүмлә јенә дә икинчи мәтнин өзүнәмәхсуслуг системинә дахилдир.

Гуру-гуру чајлара су салдым,
Гара донлу дәрвишләрә нәзир вердим.
Јаҹыма ел бахдығымда, гоншума ев бахдым.
Уманына, усанына аш једиртдим,
Ач көрсәм дојурдум,
Јалынчыг көрсәм донатдым,
Диләк илә бир оғулу күчлә булдум.

Једдинчи һиссә јенә дә биринчи мәтндә олан кими, гаршылыглы әлагәли шәкилдә гурулмуш фәрзијјәләр, күманлар вә онларын һәлләринә һәср едилмишдир. Бу һиссәдә биринчи мәтн — вариантын ујғун һиссәсиндәки һәр бир чүмләјә үч чүмлә ујғун кәлир.

Гаршы јатан гара дағдан,
Бир оғул учурдунса, декил мана,
Кулүнклә јыхдырајын,
Гамән ахан јүјрәк судан,
Бир оғул ахытдынса, декил мана.
Дамарларын соғулдајын.
Азғын динлү кафирләрә,
Бир оғул тутдурдунса, декил мана.
Хан бабамын јанына мән варајын,
Ағыр ләшкәр, бол хәзинә алајын,
(Азғын динли кафирләрә мән варајын.).
Параланыб газлыг атымдан енмәјинчә,
Јенимлә алча ганым силмәјинчә,
Гол-буд олуб јер үзүнә дүшмәјинчә,
Јалгыз огул хәбәрин алмајынча,
Кафир јолларындан дөнмәјәјин — деди.

Сәккизинчи һиссә он једди чүмләдән ибарәтдир. Бу чүмләләрдән анчаг бири биринчи мәтн — вариантын ујғун һиссәсиндәки чүмләнин тәкрарыдыр. Бүтөвлүкдә исә бүтүн һиссә ананын өзүнәмәхсус форма кими ортаја чыхан психоложи паралел мәтн әсасында гурулмуш һәјәчанын ифадәсидир:

Јохса, а Газан, ајағымдан сәрмүзә атајынмы?
Гара дырнаг ағ үзүмә чалајынмы?
Күз алмасы кими ал јанагларым јыртајынмы?
Чәнбәримә алча ганым төкәјинми?
Агыр шијван санин ордуна гојајынмы?
Оғул-оғул дејүбәни бозлајајынмы?
Гајтабанда гызыл дәвә бундан кечди
Төрүмләри бозлајыб белә кечди
Төрүмчүјүм алдырмышам, бозлајајынмы?
Гарагочда газлыг ат бундан кечди,
Гулунчуғу кишнәјиб белә кечди,
Гулунчуғум алдырмышам, кишнәјәјинми?
Ағајылда ағча гојун бундан кечди,
Гузучуғу мәкрәшиб белә кечди,
Гузучуғум алдырмышам, мәкрәјәјинми?
Оғул (оғул) дејүбән бозлајајынмы?
(Бир бәјим көрүнмәз, декил мана.) — деди.

Доггузунчу һиссәдә он бир чүмлә вар. Онлардан биринчи мәтн-вариантда ишләнән јалныз бир чүмлә тәкрар едилир. Бу бир чүмлә ејни заманда сәккизинчи һиссәдә өзүнү көстәрир вә нәһајәт, ики чүмлә икинчи мәтн-варианты гапајыр. Вә мүәјјән мә'нада мүрачиәт нәтичә кими өзүнү көстәрир. Бу чүмләләр биринчи мәтн-вариантдакы аналожи мүрачиәт, јалварыш нәтичәсинә ујғундур.

Галхыбаны јеримдән дурам дердим.
Јелиси гара газлыг атыма минәм дердим,
Галын Оғуз ичинә кирәм дердим,
Ала көзлү кәлин алам дердим,
Гара јердә ағ отаглар тикәм дердим.
Јүрүјүбәни оғлу ол кәрдәјә кечирәм дердим.
Мурада јетирмәдин мәни.
Гара башым гарышы тутсун, Газан, сәни.
Бир бәјим көрүнмәз, бағрым јанар,
Нејләдин, декил мана!
Деміәз олсан јана-көјнә гарғарам, Газан, сана. — деди.

Беләликлә, муғајисә едилән мәтн-вариантларын тәркибләрини системләшдирәркән онлардакы бүтүн гаршылашдырылан һиссәләр, хүсуси чүмләләр (тәркиб компонентләр) бу шәкилдә груплашдырыла биләр:

1) Там шәкилдә үст-үстә дүшән, бир-бирилә тәкрарланан чүмләләр.

2) Гисмән бир-бирини тәкрар едән чүмләләр.

3) Бир-биринин семантик мәзмун аналоглары кими чыхыш едән чүмләләр.

4) Бир мәтн-вариант үчүн спесифик олуб, дикәр мүгајисә едилән мәтн-вариантда өзүнү көстәрмәјән чүмләләр.

Биз бу һиссәдә биләрәкдән мәтнин даһа кениш, дахили лингво үсулларындан, тәркиб компонентләринин, чүмләләрин мәтн дахилиндәки бир-бирилә әлагә үсулларындан данышмырыг. Бизим тәрәфимиздән ајрылан тәркиб һиссәләрин бағланма васитәләринә тохунмуруг. Белә бир тәдгигат даһа кениш мәкан тәләб едән тәдгигатдыр. Бурада исә бизим әсас мәгсәдимиз бу вә ја дикәр мәтн-вариантын гурулушунда өзүнү көстәрән үмуми вә дәјишкән әламәтләрин гаршылыглы мүгајисәсинә диггәти јөнәлтмәк олду. Бизә белә кәлир ки, мәһз мүгајисә едилән текст-вариантларын инвариант маһијјәти там шәкилдә үст-үстә дүшән чүмләләрлә бәрабәр, гисмән үст-үстә дүшән чүмләләрдән формалашыр. Тәбии ки, мәһз һәр һансы бир мүгајисә едилән мәтндә олуб, дикәриндә олмајан чүмләләр вә мүәјјән дәрәчәдә дә һәр ики мәтндә өзүнү көстәрән аналог чүмләләр бу мүгајисә едилән мәтнләрин вариант маһијјәтини јарадыр. Текстема-инвариантын, беләликлә, семантик-структур өзүлүнү принсип е'тибарилә үзә чыхармаг мүмкүндүр. Амма буна еһтијач да јохдур. Беләликлә, текстеманын мәнтиги әсасы көз габағындадыр.

Бүтүн бу дејиләнләрдән белә нәтичә чыхармаг олар ки, кениш мә'нада көтүрдүкдә вә образлы шәкилдә десәк, мәтн өзүнү ики үзлү Јанус кими көстәрир: Ејни заманда һәм дил факты, һәм дә нитг факты ола билир. Дил факты кими өзүнү көстәрән мәтндә, ја'ни текстемада инвариант маһијјәти кичләнмишдир, нитг факты кими өзүнү көстәрән мәтндә — текстдә исә вариант маһијјәти өзүнү көстәрир.

II ФӘСИЛ

МӘТН КОМПОНЕНТЛӘРИНИН СЕМАНТИК-ГРАММАТИК МҮНАСИБӘТЛӘРИ

§ 1. МӘТНИН КОМПОЗИСИЈАСЫ

Јухарыда гејд едилән кими, мәтн елә бир чохлугдур ки, онун елементләри (компонентләри) мүәјјән шәкилдә гаршылыглы олараг әлагәләдирләр. Мәтнин компонентләри кими ајры-ајры биткин чүмләләр өзүнү көстәрир. Ејни заманда мәтнин тәркибиндә онун ајры-ајры тәркиб һиссәләринин, јә'ни компонентләринин биткинлији нисби характер дашыјыр. Бурадан тәбии олараг белә чыхыр ки, ејни чүмлә моделинә мәтн тәркибиндә вә тәркибдән кәнарда мүхтәлиф чүр јанашмаг лазымдыр. Бу фикри, көрүнүр, бир гәдәр дә күчләндирмәк олар ки, һәтта ејни чүмлә модели өз ассосиатив семантик хүсусијјәтләринә көрә мүхтәлиф мәтнләрин тәркибиндә өзүнү мүхтәлиф чүр апарыр, башга сөзлә десәк, мәтн даһа јүксәк тәшкил олунмуш синтактик ваһид олмаг е'тибарилә өз тәркибиндә олан чүмләнин семантик вә ассосиатив структуруну истәдији шәкилдә дәјишдирмә күчүнә маликдир. Башга јөндән јанашсаг, мәтнин ишләм мәгамынын мөвчудлуғу о заман мүмкүн олур ки, онун тәркиб компонентләри мүәјјән дәјишиклијә мә'руз галсынлар, чүнки дәјишилмәдән, өз ассосиатив вә јахуд семантик сәрһәдләринә «әл кәздирмәдән» һеч бир чүмлә мәтнин тәркибинә дахил олан компонентә чеврилә билмәз. Чүмләнин компонентә чеврилмәси чох заман көзә дәјмәз дәјишикликләр, тәсадүфдә баш верән дәјишмәләр нәтиҹәсиндә баш верир. Компонентләр арасындакы әлагәләрин гурулмасы артыг бу дәјишиклијин санки илк мәрһәләси кими өзүнү көстәрир. Һәр һансы бир әлагә о әлагәнин јарадычысыны һөкмән бир гәдәр дә олса, башга чүр едир. Мүтәхәссисләр гејд едирләр ки, һәр һансы мүнасибәтдә олан објектләр бир-бири илә әлагәси олмајан објектләрлә ејнилик тәшкил едә билмирләр. Објектләри бир-биринә јахынлашдырмаг, һәтта бир чохлуг ичиндә әритмәк бу објектләр дәјишмәз, трансформасијаја уграмамыш шәкилдә галдыгда мүмкүн олмур[1]. Беләликлә, гејд етмәк олар

[1] Смирнов Г. А. Основы формальной теории целостности (I һиссә). — китабында «Системные исследования. Методологические проблемы. Ежегодник, 1979. М., 1980, сәһ. 98.

ки, јалныз текст тәркибиндәки компонентләрин гаршылыглы мүнасибәти бу компонентләрин һәр биринин семантик трансформасијасы үчүн күчлү тәкан верир. Лакин мәтн компонентләринин семантик-грамматик гаршылыглы әлагәсинин нөвләринин тәһлилинә кечмәздән әввәл композисија вә кәмијјәт планлары илә бағлы әмәлијјатлар апармаг вачибдир. Конкрет олараг мәтнин композисијасыны мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр. Буну исә мәтн компонентләринин өтүрдүкләри информасијанын вачиблији нөгтеји-нәзәриндән мәтн гурулушунда нә шәкилдә јерләшдирилмәси илә мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр. Бундан әлавә мәтнин тәркибини кәмијјәт планында мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр. Бу чүр илкин әмәлијјатлардан сонра, бизә белә калир ки, белә мүрәккәб лингвистик һадисә олан мәтнин дахили механизминин тәһлилинә кечмәк олар.

Макро-текстин тәркибиндә ишләм мәгамына малик олан мәтн дүзәнли гурулуша маликдир. Структур-композисјон планында һәр бир мәтнин «әтә-гана» кәлмәси, чанланмасы үч мәрһәләдән кечир: 1) башланғыч мәрһәлә; 2) орта мәрһәлә; 3) сон мәрһәлә. Бу бөлкү әсасән микро-текстин, јә'ни фразафөвгү бирлијин гурулушуна аиддир. Макро-текст дә өз композисијасына маликдир. Вә композисија башлыг, текстин өзү, өзүнәмәхсус прологун вә епилогун јерләшдирилмәси, текстин јазылма маканы вә с. факторларла формалашыр.

Микро-текстин малик олдуғу микрокомпозисијанын маһијјәти мүәјјән мә'нада мүбаһисәли мәсәләдир[2]. Мәсәлән, бә'зи мүәллифләр елә һәмән О. И. Москалскаја композисија мәсәләләриндән данышаркән текст дејил, фразафөвгү бирлик дејил, мәһз абзас термининдән истифадә едир. Белә ки, онларын фикринчә, мәһз абзас билавасита композисија сөвијјәсинин ваһидидир. Бу сонунчу мүддәа илә разылашмаг чәтиндир. Әлбәттә, композисија формал плана аид һадисәдир. Дикәр тәрәфдән биз текстин вә абзасын мүнасибәтиндән данышаркән ону мәзмун вә форманын план мүнасибәти кими мүәјјәнләшдиририк. Әкәр бу мөвгедән јанашсаг, композисијанын әламәти кими гәбул едирик. Амма бүтүн бунунла јанашы, гејд етмәмәк олмаз ки, композисија абзасын гурулушуна мәһз мәтн васитәсилә јеридилир. Композисија өлчүләри өз-өзлүјүндә мәһз мәтн јарадан структур дәјәрләрдирләр. Илк нөвбәдә мәзмунун

---

[2] Микро вә макро — текстә аид микрокомпозисија вә макрокомпозисија терминләри илә әлагәдар бах.: Москальская О. И. Грамматика текста. М., 1981, сәһ. 82.

өзү өз ифадәсинин үсул вә принсипләрини мүәјјәнләшдирир. Башга тәрәфдән, әкәр композисија јалныз абзаса аид олурса, о заман гәбул етмәлијик ки, композисијанын башланғыч, орта вә сон мәрһәлә кими ајырдығымыз мәрһәләләри принсип е'тибарилә шифаһи нитгә аид едилә билмәз. Амма бунунла јанашы, биз көрүрүк ки, мөһкәм композисјон гајдаларла јарадылан мәтн һәм јазылы, һәм дә шифаһи нитгдә ишләм мәгамына маликдир. Тәбии ки, композисијаны јалныз мәтнин јазыдакы ифадәсинә, јә'ни абзаса аид олмасы барәдә онун, јә'ни композисијанын шифаһи нитг сферасындан механики шәкилдә тәҹрид олунмасы демәкдир ки, бу да гејри-дүзкүн јанашмадыр.

Беләликлә, биз мәтнин, јә'ни микро-текстин композисијасындан данышачағыг. Бир гәдәр јухарыда мәтнин сәрһәдләринин мүәјјәнләшмәсинә һәср едилмиш тәһлил заманы биз ҹүмләнин композисијасы илә мәтн арасында мүәјјән аналокијалар апарараг мүәјјән нәтиҹәләрә кәлдик. Инди исә биз дејиләп аспектдә мәтнин композисјон мәрһәләләринин ишләм мәгамыны, иш потенсиалыны даһа дәриндән вә хүсуси олараг көстәрмәк фикриндәјик.

Дедијимиз кими, мәтн үч һиссәдән ибарәтдир: Башланғыч мәрһәләси мәтнин үмуми мөвзусунун мүбадилә актына дахил едилмәсидир. Онун тәркиби мәтнин мөвзусунун долғунлуғу илә бағлыдыр. Башланғыч мәрһәләсинин әламәтдар ҹәһәти онда олан ҹүмләнин максимал семантик-грамматик тамлығы вә ја белә тамлыға олан мејлидир. Бу башланғыч ҹүмлә кениш контекстдән мүмкүн гәдәр гејри-асылы олур. Ону, үмумијјәтлә, мәтнин кәскин башланғычы кими адландырмаг олар[3].

Адәтән, башланғыч ҹүмләләрдә әввәлки ҹүмләләрдә өзүнү көстәрән адларын субституту кими чыхыш едән грамматик һаллара јер олмур.

Гејд: **Субститут — әвәзләјиҹи.**

Бу субститутларын сырасына илк нөвбәдә ишарә әвәзликләрини дахил етмәк олар. Беләликлә, башланғыч мәрһәләни тәмсил едән тәркиб компонентиндә, јә'ни ҹүмләдә вә јахуд ҹүмләләрдә әксәр һалларда әтраф мүһитин, ҹанлы аләмин реал елементинә ишарә едән денотатлар топлашыр. Бу үмуми ганунаујғунлугдур. Әкәр белә олмазса, о заман мәтн макромәтндән ајырмаг олмаз. Бундан башга, башланғыч мәрһәлә ејни заманда кириш кимидир. Вә елә бир структур-мәзмун

---

[3] Бах.: Зарубина Н. Д. К вопросу о лингвистических единицах текста — «Синтаксис текста» китабында. М., 1979, сәh. 106.

өрнәјидир ки, мәтнә дахил олан бүтүн дикәр ҹүмләләр она ујғунлашмаға чан атыр.

Мәтнин орта мәрһәләси башланғыч мәрһәләдә әсасы гојулан үмуми мәзмунун ачылышына хидмәт едир. Орта мәрһәлә мәтнин ән ваҹиб информасијасынын өтүрүлмәсинә кечиди һазырлајыр. Бу мәрһәлә мүмкүн олдуғу гәдәр башланғыч мәрһәлә васитәсилә тәгдим едилән абстракт кириши конкретләшдирмәјә хидмәт едир.

Мәтнин сон мәрһәләси ејни заманда һәм мәтнин сәрһәдинин ишарәси, һәм дә өзүнәмәхсус мүәјјән бир мөвзунун, текстбоју тәгдим едилән мә'луматын нәтиҹәсинә дөнүр. Бу сонлуг бир тәрәфдән мөвзунун конкретләшдириҹиси кими өзүнү көстәрә билир, дикәр тәрәфдән мөвзунун үмуми абстрактлашмыш сәвијјәсини ифадә едә билир.

Бу композисијон мәрһәләләринин ајдын шәкилдә өзүнү көстәрдији белә бир микро-мәтнә диггәт едәк:

1) Гајда беләди. Коммунист чәтин тапшырыға кедәндә онун билети партија комитәсиндә сахланылыр. Поза билмәрик бу гајданы (Ф. Кәримзадә).

Бу кәтирилмиш мисалда һәр бир композисија мәрһәләсинә мәтнин ајрыча компоненти, ҹүмләси ујғун кәлир. Биринҹи компонент башланғыч мәрһәләдир. **«Гајда беләди»** ҹүмләси бу мәрһәләни тәмсил едир. О үмуми бир мәнзәрәнин ифадәсидир вә о мәтнә абстракт бир мәзмун кәтирир. **«Коммунист чәтин тапшырыға кедәндә онун билети партија комитәсиндә сахланылыр»** компоненти орта мәрһәләјә аиддир вә мәтнин башланғычдакы мөвзусунун әсас информасијасыны верир. Бу әсас информасија да өз новбәсиндә сон мәрһәләдә өзүнү көстәрән компонент васитәсилә бир даһа дәгигләшдирилир. (**Поза билмәрик бу гајданы**). Көрүндүјү кими, бизим мисалда сонлуг ејни заманда бүтүн әввәлки мәзмун гурғусунун бир нөв конкретизаторудур. Башга мәгамла бағлы бу мәсәләјә проф. Н. З. Һаҹыјева да диггәт јетирмишдир. Азәрбајҹан дилиндә табели мүрәккәб ҹүмләләрдән данышаркән о гејд етмишдир ки, бир-биринә зәнҹир кими бағланан ҹүмләләр бир бүтөв мә'на әтрафында бирләширләр. Һәр сонра кәлән ҹүмлә һансыса әввәлки ҹүмләнин мәзмуну конкретләшдирир[4].

Конкретләшмә мәгамынын бир көстәриҹиси дә бу мәтнин тәркибиндә күҹлү тәкрар мәгамынын олмасы илә бағлыдыр.

---

[4] Бах.: Гаджиева Н. З. Синтаксис сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке. М., 1963, сәһ. 103.

Башланғыч мәрһәләдәки **«гајдә»** сөзү сон мәрһәләдәки **«гајданы»** сөзүнүн тәкрары кими ејни заманда нәзәрдән кечирилән мәтнин сәрһәдләринә ачыг-ајдын шәкилдә ишарә едир. Чүнки бир гәдәр әввәлки мәтнин сәрһәдләринин мүәјјәнләшдирилмәси ме'јарындан данышаркән дә, гејд етмәк лазымдыр ки, башланғыч вә сон мәрһәләләри ондакы тәкрарлылыг мәгамы бирләшдирир. Вә бу тәкрарлылыг мәтнин гапанмасыны, чәрчивәләнмәсинин структур-семантик васитәсинә дөнүр.

Әкәр сон мәрһәләнин конкретләшдиричи маһијјәтдә олмасы абстракт башланғыч мәрһәлә илә шәртләнирсә (инди нәзәрдән кечирдијимиз бу мисалда бу белә иди), абстракт сонлуг әксинә, конкрет башланғычын нәтичәси кими өзүнү көстәрир. Конкрет башланғыч елә башланғычдыр ки, бурада мәтнин мәзмун вә информасијасы санки, бирдән, әввәлчәдән верилир. Мәгсәд исә бу информасијанын сонракы компонентләрдә мүхтәлиф истигамәтләрдән инкишаф етмәси, әлавә сәчијјәләрлә зәнкинләшмәсидир. Белә бир мисала диггәт едәк:

Тәбиәтин гојнунда бир мәзар да артды. Тәр чичәкләр, күлләр ичиндә. Үзү дағлара, јамачлара сары. Зијарәтә кәләнләр **билмирдиләр** ки, бу тәнһа мәзарын гәмли сукутунда, гәриб зүлмәтиндә зәнкин бир хәзинә дәфн едилмишдир. О, шаирин ширин арзуларла долу көнлү иди (С. Гәдирзадә).

Бу мәтнин башланғычы бир чүмләдән вә бу чүмләјә аид ики синтактик бирләшмәдән ибарәтдир **(Тәбиәтин гојнунда бир мәзар да артды. Тәр чичәкләр, күлләр ичиндә).** Асанлыгла көрмәк олур ки, мәтнин биринчи компоненти, ја'ни бүтүн башланғыч мәрһәләси ситуасијанын конкрет ифадәсиндән ибарәтдир. Биринчи чүмләнин мәзмунундакы конкретликлә кифајәтләнмәјиб, һәтта ону башланғыч мәрһәләнин о бири компонентләрлә бир гәдәр дә конкретләшдирирләр. Мәтнин орта мәрһәләси әсас информатив јүкүн дашыјычысыдыр вә өз-өзлүјүндә конкретликдән абстрактлыға доғру бир аддымдыр. Мәтнин бу һиссәсиндә артыг һаггында сөһбәт кедән објектин башга шәкилдә тәкрары илә гаршылашырыг. Бу һиссәдә **«мәзар»** сөзү **«хәзинә»** сөзү илә тәкрарланыр вә бу тәкрарланма абстракт тәкрарланмадыр. Тәкрарын абстрактлашмасы, сонракы сонунчу мәрһәләдә дә давам етдирилир. **«Көнүл»** елементи мәтндән кечән тәкрарын бир компоненти кими максимал абстрактлашманы ифадә едир.

Беләликлә, **мәзар—хәзинә—көнүл** конкретләшмәдән абстрактлашмаға доғру олан истигамәтдә мүхтәлиф мәрһәләләрдә өзүнү көстәрән ејни анламын башга-башга дил ваһидләридир

вә мәтнин сонлуғу өзүнү бу тәкрар компонентләрин ән абстракт елементи олан «көнүл» елементинин көмәји илә нәтичә е'тибарилә бүтүн мәтнин абстрактлашмыш нәтичәси кими көстәрир.

Бүтүн бу дејиләнләр үмуми шәкилдә Азәрбајчан түрк дилиндә мәтнин композисион гурулушунун әсаслары кими өзүнү көстәрир. Мәтн дахилиндә композисион групларын гаршылыглы әлагәләри, нәһајәт е'тибарилә, мәтнин онун ичинә јеридилән мәзмуну там шәкилдә ифадә етмәсинә хидмәт едир.

Башланғыч, орта вә сон мәрһәләләр әслиндә структур-синтактик маһијјәтә малик дејилләр. Мүәјјән дәрәчәдә онлар динамик категоријадырлар. Беләликлә, мәтнин башланғычы вә сонлуғу мүхтәлиф синтактик вә мәнтиги мәзмунла долдурула биләр вә бу заман мәтнин сонлуғу башланғыча мүнасибәтдә әксинә долум принсипи илә формалашар. Башланғыч вә сонлуғун белә мүнасибәтләри бир гәдәр јухарыда конкрет мисаллар әсасында тәһлил едилди. Бу мисалларда абстракт башланғыча конкрет сонлуг, конкрет башланғыча исә абстракт сонлуг ујғун кәлирди. Бүтүн бунлар башланғычын вә сонлуғун долум мәзмунунун вә мәтнин композисион мәзмун структурунун бу мәрһәләләрин формалашмасындакы хүсуси әһәмијјәтини дә көстәрир.

§ 2. МӘТНИН ТӘРКИБИ

Бу фәслин әввәлиндә гејд едилән кими, Азәрбајчан түрк дилиндә мәтн бир сыра компонентләрин, чүмләләрин мүәјјән шәкилдә гурулмуш гаршылыглы әлагәсиндән јараныр. Компонентләрин кәмијјәти бахымындан мәтнин сәрһәдләри принсип е'тибарилә сонлу дејил. Амма о да вар ки, мәтн өз тәркибинә мүхтәлиф структурлу чүмләләр гәбул едир вә бу мүхтәлиф структурлу синтактик ваһидләр мәтнин тәркибинә дахил едиләркән мүәјјән мә'нада өзләринә мәхсус структур-семантик сәрһәдләри итирир вә бүтөв мәтнин композисион-семантик вә структур сәрһәдләриндә әријирләр. Түрк микро-мәтни вә о чүмләдән Азәрбајчан түрк дилиндәки микро-мәтн өз тәркибиндәки компонентләрин сајына вә кәмијјәтинә көрә ики әсас нөвә ајрыла биләр: 1. Садә — ики компонентли мәтн; 2. Мүрәккәб — чохкомпонентли мәтн.

Садә мәтн индичә дејилдији кими, ики компонентдән, синтактик планда ики чүмләјә бәрабәр олан тәркиб һиссәдән ибa-

рәтдир. Бунун экси олараг мүрәккәб мәтн үч вә даһа артыг компонентин, јә'ни чүмләләрин бирләшмәсиндән јараныр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, мәтнин классик композисјон гурулушу, јә'ни үч мәрһәләли гурулушу даһа ефектив вә бүтөв шәкилдә мәһз мүрәккәб мәтн васитәсилә формалашыр. Мәһз бурада гејд едилән композисјон груплар, башга сөзлә, башланғыч, орта вә сон мәрһәләләр һәр бири ајры-ајрылыгда аз вә ја чох дәрәчәдә дәгиг структур-композисјон сәрһәдләрә малик олур.

Тәбии ки, садә мәтндә гејд едилән композисјон мәрһәләнин үчүнү дә мүәјјәнләшдирмәк гејри-мүмкүндүр. Һәгигәтән, садә мәтндә јалныз башланғычы вә сонлуғу ајырмаг мүмкүн олур. Формал планда бурада орта мәрһәлә өзүнү көстәрмир. Садә мәтндә компонентләрдән бири башланғыч функсијасындадыр, икинчиси сонлуг функсијасындадыр. Амма орасы да вар ки, бу мәгамдан чыхыш едәрәк демәк олмаз ки, мәтнин белә бир әсас әламәти олан композисјон бүтөвлүк онун даими әламәти дејил. Азәрбајчан түрк дилиндә садә мәтнләрдә башланғыч олан биринчи компонентлә сонлуг кими чыхыш едән икинчи компонент арасында мүрәккәб семантик-гаршылыглы әлагәләр әслиндә өзүндә башланғычдан сонлуға мәзмун кечиди идејасыны сахлајан орта мәрһәлә компонентинин формал јохлуғуну компенсә едир. Башга сөзлә десәк, бу һалда кечид идејасы садә мәтндәки компонентләрин бир-бири илә кирдији семантик мүнасибәтләрин дәрининдә кизләниб.

Садә мәтн мүхтәлиф синтактик гаршылыглы әлагәјә малик компонентләрдән ибарәт ола биләр. Бундан әлавә, садә мәтндәки компонентләр, гејд етмәк лазымдыр ки, адәтән, максимал дәрәчәдә бир-биринин структуруна ујғунлашмаға чалышырлар, башга сөзлә десәк, мәһз садә мәтнләрдә синтактик паралелизм принсипи өзүнү даһа чох көстәрир. Мәсәлән:

1) Әбили бундан инчимәди. Әбили башга шејдән инчиди (Елчин).

2) Бу көјүн алтындакы бу дәниздә бир Балададаш вар иди. Бу Балададашын үрәјиндә исә он сәккиз јашлы бир гыз вар иди (Елчин).

Азәрбајчан түрк дили јазылы абидәләринин дилиндә дә өзүнү көстәрән садә мәтнләрдә синтактик паралелизм әсас структур әламәт кими өзүнү көстәрир. Мәсәлән, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларындан кәтирилән бу мисаллара диггәт едәк:

1) Јата-јата јанымыз ағрыды. Дуда-дура белимиз гуруду;

2) Он ики мин кафир гылынчдан кечди. Беш јүз Оғуз јикитләри шәһид олду.

Мәтн јарадан структур фактор кими чыхыш едән синтактик паралелизм өзүнү јени заманда мүрәккәб мәтиләрдә дә көстәрир. Синтактик паралелизм принсипи әсасында гурулан мүрәккәб мәтндә белә бир гурулуш тәркибини мүрәккәб нөгтејинәзәриндән һарада исә өзүнү доғрулдур. Чүнки мәтнин камијјәт артымы компонентләри бир ваһид бүтөв гурулуш дахилиндә сахламаг үчүн күчлү синтактик васитәләрә еһтијач дујур.

Белә мисаллара диггәт едәк:

1) Нахош кәлди, сағалды кетди. Чолаг кәлди, ајаглы кетди. Кор кәлди, көзлә кетди (Ә. Һагвердијев); 2) Нәдәнсә горхмаға башладым, үрәјим дөјүнду, көзләрим гаралды, сонра да бир дамла ачы јашла долду. Дизләрим титрәди. Ајаг үстә дура билмәдим (С. Рәһман); 3) Ачыг-ачыг мејдана бәнзәр сәнин алынчығын. Ики шабчырага бәнзәр сәнин көзчијәзин. Әбришмә бәнзәр сәнин јәличијин. Ики гоша гардаша бәнзәр сәнин гулачыгын (Китаби-Дәдә Горгуд).

Садә мәтнләрдән фәргли олараг мүрәккәб мәтндә бир нечә типли семантик гарышыг әлагә өзүнү көстәрә билир. Компонентләрин белә гарышыг семантик әлагәләри нәтичә е'тибарилә структур бирмә'налылыға, күчлү тәкрар моментинә вә башга мәтн јарадан факторлара сөјкәнир.

Беләликлә, мәтнин гурулушунда формал вә семантик факторларын чох сых, гаршылыглы әлагәсини көрүрүк. Хүсусилә ону демәк лазымдыр ки, һәтта мәтнин кәмијјәт бахымындан тәркиби дә мүәјјән мә'нада компонентләр арасындакы семантик әлагәнин бу вә ја башга чүр формалашмасына шәраит јарада билир. Мәсәлән, садә мәтндә онун ики компонентлилији артыг конкрет гаршылашдырма мүнасибәти үчүн мүнбит зәмин јарадыр. Бу мәгама башга түрк дилләри илә дә бағлы ишарә едилир. Мәсәлән, крым-татар дилиндә ики һиссәдән ибарәт олан чүмләләрдә, јә'ни табесиз мүрәккәб чүмләдә мәһз илкин олараг гаршылашдырма әлагәси өзүнү көстәрир. Чүмләләрин сајы чохалдыгча гаршылашдырма мә'насы зәифләјир. Вә садалама интонасијасы үстүнлүк тәшкил едир[5].

Азәрбајчан түрк дилиндән бә'зи мисаллара диггәт едәк:

1) Бири сүрүчүнүн јанында отурмушду, икиси архада (И. Мәликзадә); 2) Сән пүтләринә јалварырсан, мән аләмлә-

---

[5] Бах.: Акмоллаев Э. С. Бессоюзные сложные предложения в современном литературном крымско-татарском языке. Намизад. дис. М., 1983, с. 98.

ри јохдан вар едән аллаһыма сығындым (Китаби-Дәдә Горгуд).

Бу мисаллардан көрүндүјү кими, гаршылашдырма мә'насы мәһз ики компонентин мөвчудлуғу һесабына формалашыр. Бурада да чүмлә гурулушуна әлавә компонетләр дахил едилдикдә гаршылашдырма мә'насы зәифләјир вә крым-татар дилиндә олдуғу кими, чүмләләр арасында садалама интонасијасы, тәбии ки, компонентләр арасында садалајычы мүнасибәт јаранмасына кәтириб чыхарыр. Беләликлә, гејд етмәк олар ки, мәтн компонентләрини бир-бирилә мүнасибәтинин формалашмасында һәмин мәтнин кәмијјәтчә тәркиби аз рол ојнамыр.

Һәм садә, һәм мүрәккәб мәтнләрдә мәтн јарадан факторлар. функсијасында бир сыра структур-грамматик көстәричиләр чыхыш едир. Мәтндә ајдын мәсәләдир ки, чүмләләрлә сөз бирләшмәләри, һәмчинин лексик ваһидләр тәкрар едилә биләр. Тәкрарлар сырасына ејни заманда бә'зи грамматик формантлары, әламәтләри, мәсәлән, нөв вә заман әламәтләрини, һал көстәричиләрини вә башгаларыны аид етмәк олар. Тәбии ки, бундан чыхыш едәрәк гејд едә биләрик ки, тәкрар принсип е'тибарилә мәтн јарадычылығында чох күчлү бир фактор кими чыхыш едир. Һәр бир мәтндә һәм мә'на планында, һәм дә формал-структур планда өзүнү көстәрән тәкрарлары ајырмаг олар.

Текстјарадычы фактор кими ишарә әвәзликләри, шиддәтләндиричи әдатлар өзүнү көстәрир. Онларын функсијасына аид олдуглары, ишарә етдикләри башга компонентләрдәки елементләр васитәсилә һәмин компонентләрин өзләрини структур чәһәтдән бирләшдирмәк дахил олур.

Мәтнин тәркиби мүрәккәб вә чохчәһәтлидир. Һәр бир компонент бүтөвүн бир һиссәси кими һәмән бүтөвлүјә, јә'ни мәтнә өз информатив структур зәррәчијини кәтирир. Текстин тәркибиндәки ајры-ајры һиссәләр санки чилаланыр вә бүтүн текстин үмуми гипертемасына да табе олур.

Гејд: **Гипертема—үмумиләшдиричи, еһтива едичи мәзмун.**

Текстин гипертемасынын мүрәккәблији гејд етмәк лазымдыр ки, бурадакы тәркиб компонентләрин мөвчудлуғу вә ејни заманда онлар арасындакы гаршылыглы семантик әлагәләрдән јараныр.

§ 3. МӘТНИН КОГЕЗИЈАСЫ.

Мәтнин когезијасы, јә'ни компонентләрин мәтндахили әлагәләринин мәми бир сыра факторларын көмәјилә реаллашыр. Практик олараг дилин истәнилән сәвијјәси когезија үчүн нә исә верир вә бу васитәләрин арасында ики ән үмумиләшдиричи васитәләр групуну ајырмаг лазымдыр. Бунлардан бири компонентләрин мә'на әлагәси, о бири компонентләрин структур әлагәсидир. Һәр ики әлагә типинин «синтактик» ады алтында бирләшдирмәк мүмкүндүр. Бу әлагәләр синтактик гәбилдәндирләр. Амма бу типли синтактик әлагәләрдән башга да мәтндә компонентләрин бир-бири илә бағландығы әлагә үсуллары вардыр. Белә бир әлагә үсулу кими мәнтиги-синтактик үсулу ајырмаг олар. Мәнтиги-синтактик үсул текстдахили әлагәләрин ики әлагә нөвүнү верир: зәнчирвари вә паралел[6]. Мәтндә бу үсулларын һансынын өз әксини тапмасы вә үстүнлүјә малик олмасындан асылы олараг бә'зи рус дилчиләри статик, динамик вә гарышыг мүрәккәб бүтөвләри ајырмағы мәсләһәт көрүрләр[7]. Статик мүрәккәб бүтөвләр әсас е'тибарилә паралел әлагә принсипи илә дүзәлир, динамик мүрәккәб синтактик бүтөвләрдә исә зәнчирвари әлагә принсипи өзүнү көстәрир. Гарышыг мүрәккәб синтактик бүтөвләрдә һәм бу, һәм дә о бири нөв ишләм мәгамына малик олур.

Бунунла јанашы, гејд етмәк лазымдыр ки, мәтндәки компонентләрин һәм синтактик, һәм дә мәнтиги-синтактик әлагә үсуллары әсас е'тибарилә чох сых вә бир-биринин ичинә кирмиш шәкилдә өзүнү көстәрир. Мәһз буһун үчүн дә ишләм мәгамындакы мәтндә илкин әсас әлагә типини мүәјјәнләшдирмәк чәтин олур. Бир тәрәфдән һәм синтактик, һәм дә мәнтиги-синтактик әлагә үсуллары гаршылыглы шәкилдә интенсионал олараг бир-бирини тәләб едир, санки «синтактик ојуна кирмәјә» чәлб едилирләр. Дикәр тәрәфдән онларын ишләдилмәси ишләм мәгамындакы мәтнин ән мүхтәлиф сәтһләринә аид олур. Синтактик әлагә заманы мәтн компонентләринин конкрет әлагә үсуллары ишә дүшүр. Мәнтиги-синтактик әлагә заманы әсас е'тибарилә компонентләрин јерләшдирилмәси мәсәләси

---

[6] Бунунла әлагәдар бах: Солганик Г. Я. Синтаксическая стилистика. М., 1973.

[7] Бах.: Крючков С. Е., Максимов Л. Ю. Современный русский язык. Синтаксис сложного предложения. М., 1977, сәһ. 152; Бабайцева В. В., Максимов Л. Ю. Синтаксис. Пунктуация. II һиссә. М., 1981, сәһ. 257.

өн плана чыхыр. Һәр бир әлагә үсулуну ајры-ајрылыгда нәзәрдән кечирәк.

А. МӘТНДӘКИ КОМПОНЕНТЛӘРИН СИНТАКТИК ӘЛАГӘ ҮСУЛЛАРЫ

Синтактик әлагә үсуллары компонентләрин структур-семантик әлагәсини нәзәрдә тутур. Башга сөзлә десәк, бу група компонентләр арасындакы семантик мә'на әлагәсини тә'мин едән вә компонентләр арасындакы текст јарадылмасына аид олан структур әлагәни тә'мин едән текст јарадычы факторлар дахил едилә биләр. Структур планда текст јарадычы факторлар кими илк нөвбәдә мәһз тәкрарлары гејд етмәк лазымдыр[8].

Мәтндә өзүнү көстәрән тәкрарлар спесифик бир систем јарадырлар. Белә ки, бурада тәкрарларын ән мүхтәлиф структур нөвләринә раст кәлмәк мүмкүндүр вә өзүнүн структур мүрәккәблијиндән вә ја садәлијиндән асылы олмајараг тәкрар принсип е'тибарилә мәтн бүтөвлүјүнә хидмәт едән чох мөһкәм сементвари бир үсул кими үзә чыхыр.

Мәтндә тәкрар кими бүтөв чүмлә структуру өзүнү көстәрә биләр. Белә оларкән — бүтөв чүмлә тәкрар олунаркән мәтн дахилиндә тәбии шәкилдә о чүмлә өз мүстәгиллијин кифајәт гәдәр итирмиш олур вә тәбии шәкилдә чүмләнин структур дәјәри азалыр. Чох күман ки, рус дилчиси В. В. Виноградов мәһз бу чүр һаллары нәзәрә алараг гејд едирди ки, һәтта бүтүн чүмлә синтагма кими өзүнү көстәрә билир, һәтта белә олдугда биз ону өз-өзлүјүндә дејил, даһа бөјүк мүрәккәб бирлијин компоненти вә ја мә'на һиссәси кими көтүрүрүк. Бу заман онун мә'насыны мүрәккәб бүтөвүн контекстиндә дәрк етмәјә чалышаг. Башга тәрәфдән вачиб бир мәгам кими гејд етмәк истәрдик ки, текстдә елә мәгамлар олур ки, онун өзүнәмәхсус дүјүнлү нөгтәләриндә мәһз чүмләнин тәкрары даһа еффектив рол ојнајыр. Бу дүјүн нөгтәләринин компонентләрини бир-биринә бағламаг еһтијачы заманы сөз бирләшмәсиндән вә ја ајры-ајры сөзләрдәнсә чүмләдән истифадә етмәк даһа вачиб олур. Белә бир мисала диггәт едәк:

---

[8] Азәрбајчан түрк дилинин синтактик структурунда тәкрарларын әһәмијјәтини мәрһум проф. М. Адилов һәртәрәфли шәкилдә көстәрмишдир. Бах.: Адилов М. Азәрбајчан дилиндә синтактик тәкрарлар. Бакы, 1974.

Мән дүшмәнәм, мән дүшмәнәм сизин ган ичиндә үзән тахтачыныза! Мән дүшмәнәм сизин инсан әти јејән јекибашлы гарталыныза! Мән дүшмәнәм сизин сүлһү вә күләмјәт үстүндә дуран һөкмранлығыныза! Мән дүшмәнәм сизин икиүзлү ганлы мәһкәмәләринизә. (Ҹ. Ҹаббарлы)!

Бу мисалдакы **«Мән дүшмәнәм»** структур-семантик тәкрар комплекси өз-өзлүјүндә анафорик тәкрар олуб, формал нөгтеји-нәзәрдән ҹүмләләрә ујғун кәлир.

Гејд: Анафорик тәкрар — әввәлдә кәлән тәкрар.

Бунунла јанашы, бүтөв мәтнин үмуми мәзмун вә емосионал истигамәти онун семантик-структур сәрһәдләрини елә чилаләјыр ки, **«Мән дүшмәнәм»** комплекси ајрыҹа синтактик гурулуш кими гәбул едилмир. Тәбии ки, бүтүн тәкрар олунан компонент органик шәкилдә текстин гурулушуна дахил олур, һәмин емосионаллығы артыран үслуби нөгтеји-нәзәрдән, ејни заманда гурулуш нөгтејии-нәзәриндән дә әсас мәтнјарадыҹы васитә кими чыхыш едир. Структур планданкы формал тәкрар ејни заманда сөз бирләшмәси шәклиндә дә өзүнү көстәрә билир. Муг. един:

Һамынын көзләри күлүрдү, тәк бирҹә нәфәрдән башга, һамы нәзәрләрини тәбиәтә јатағ еләмишди; бахырдылар, севинирдиләр, тәк бирҹә нәфәрдән башга. Һамы мәнзилә тез чатмаға тәләсирди, тәк бирҹә нәфәрдән башга (И. Мәликзадә).

Көрүндүјү кими, бу мисалда тәкрар ролунда сөз бирләшмәси чыхыш едир вә бүтөв мәтни бирләшдирмәкдә әсас лексик тәкрар кими чыхыш едир.

Вә нәһајәт, мәтн јарадан фактор кими тәкрар мәтн бојү бир сөздән дә ибарәт ола биләр. Мугајисә един:

Бу кеҹә бүтүн кәнд севинирди. Гызлар, кәлинләр севинир, ушаглар, кәнҹләр, ихтијарлар севинир, бүтүн каинат беләсевинирди (Ҹ. Ҹаббарлы).

Мәтн јарадан фактор кими тәкрар һеч дә һәмишә һәр бир ваһидин олдуғу кими «копјасыны» чыхармыр. Мәтндә тәкрар компонентләр трансформасијаја уғраја биләр. Мәтнин тәркиби мүәјјән бир објект әтрафында онун дәрк едилмәси илә бағлы топлана биләр. Бүтүн тәркиб бу објектин ачылмасына хидмәт едир вә елә дә ола биләр ки, бу објектин лингвистик тәсвири мәтн бојү трансформасијаја уғрамыш олсун. Бу ҹүр һалларда тәкрар олунан синтактик комплексин һәр һансы бир үзвүнүн еллиптик иштиракы да истисна едилмир.

Гејд: **Еллипсис — ифадәсини тапмајан, амма тапмасы мүмкүн олан лингвистик дәјәр.**

Белә бир мәтни тәһлил едәк:

Сонра биз фабрикин һәјәтиндән бир узун дәмир парчасы тапыб онсуз күчәјә чыхмадыг. Бу дәмир мәним арзуладығым түфәнкә чеврилди. Бу дәмирә көрә Азәрин адыны «дәли» гојдулар, анҹаг Мәрҹан хала күчәдә раһат кәзди (Ә. Әјлисли).

Көрүндүјү кими, бүтүн мәтн **«дәмир парчасы»** сөз бирләшмәсинин әтрафында гурулур вә бу сөз бирләшмәси тәкрар кими күчлү мәтн јарадычы фактора чеврилир. Бунунла јанашы, **«дәмир парчасы»** синтактик комплекси бүтүн мәтн боју мүәјјән трансформасијаја уғрајыр. Мәтнин икинҹи вә үчүнҹү компонентләриндә о өз субституту олан **«дәмир»** сөзү илә әвәз олунур. Сон мәрһәләни тәмсил едән сонунҹу компонентдә исә формал тәкрар, умумијјәтлә, өзүнү көстәрмир **(анҹаг Мәрҹан хала күчәдә раһат кәзди)**. Сон мәрһәләдә еллиптик елементи бәрпа етмәк үчүн мәтнин бу мәрһәләдән әввәлки компонентинә мүраҹиәт етмәк лазымдыр **(Бу дәмирә көрә Азәрин адыны «дәли» гојдулар)**. Мәһз бу компонентдәки «бу дәмирә көрә» тәкрарлылыг үзвүнү там шәкилдә сонунҹу компонентдә бәрпа етмәк олар **(...анҹаг бу дәмирә көрә Мәрҹан хала күчәдә раһат кәзди)**.

Беләликлә, башланғыч компонентдә там ады илә тәмсил олунан тәкрар зәнҹири орта мәрһәләдә субститусијаја уғрајыр. Сон мәрһәләдә исә еллипсислә әвәз едилир: **дәмир парчасы—дәмир—еллипсис.** Амма бизә белә кәлир ки, буна бахмајараг мәтнин компонентләри арасындакы әлагә һеч дә зәифләмир, чүнки тәкрар бүтүн күчү илә өзүнү мәһз башланғыч мәрһәләдә көстәрир. Башланғыч мәрһәлә исә билиндији кими, бүтүн мәтнин структур-семантик күчүнүн мәһз базасыдыр, мәтнин мәһз бу компоненти әввәлки сәһифәләрдә дејилдији кими, максимал тамлыгла ифадә олунмалыдыр.

Азәрбајҹан түрк дилиндә елә мәтнләрә раст кәлмәк олур ки, бурада тәкрар мүрәккәб бир систем кими, мүхтәлиф тәкрар елементләрдән тәшкил едилмиш гарышыг бир систем кими өзүнү көстәрир. Бу ҹүр мәтнләрдә лексик тәкрарларла јанашы, морфоложи вә синтактик тәкрарлара да јер верилир. Белә бир мисала диггәт едәк:

Сәдәфин гара көзләри вар иди, гара сачлары вар иди, јогун да һөрүкләри вә Аллаһверди һеч вахт Сәдәфи белә көрмәмишди. Сәдәфин көзләри дә һәмән көзләр иди. Һөрүкләри дә һәмән һөрүкләр иди, амма Аллаһверди бу көзләри дә биринҹи дәфә көрүрдү, бу һөрүкләри дә. Сәдәфин сифәти гарајаныз иди вә Аллаһверди инди көзләрини бу гарајаныз сифәт-

дан чәкә билмирди, өзүнә ачығы тутурду, истәмирди бу сифәтә бахсын, амма бир шеј чыхмырды ки чыхмырды, елә беләчә бахырды (Елчин).

Бу конкрет мәтн өз ичиндә, үмумиһјәтлә, мәтндә мүмкүн олан, демәк олар ки, бүтүн структур әлагә нөвләрини еһтива едир. Бурада формал вә јахуд трансформасијаја уғрамыш тәкрарлардан башлајараг синтактик паралелизм кими өзүнү кестәрән сөз сырасы тәкрарына, һәмчинин дејктик елементләрин тәкрарына гәдәр бүтүн әсас мәтнјарадычы структур факторлар чыхыш едир. Мәтнин гипертемасы Сәдәфин харичи көрүнүшүнүн тәсвириндән вә Аллаһвердинин буна мүнасибәтиндән формалашыр. Еjни заманда бу мүнасибәтин өзү бир динамикада верилир, башга сөзлә, индики мүнасибәт даими әнвәлки мүнасибәтлә кизли бир мүгајисәдә тәгдим олунур. Мәтнин гипертемасында өзүнә јер тапан мүгајисә аспекти өз-өзлүјүндә тәкрарларын кениш шәкилдә ишләнмәси үчүн објектив әсас верир. Тәбиидир ки, бир чох һалларда мүхтәлиф типли еллипсисләри арадан көтүрмәк үчүн ишләдилән тәкрарларын боллуғу мүәјјән мә'нада мүәллифин шәхси үслубу кими ортаја чыхыр. Амма бунунла белә, бу мәтндә мәтнин дахили грамматикасынын тәләби илә реаллашан тәкрарлар да вардыр. Ахырынчылара бу сөзләрин формал тәкрарыны аид етмәк олар: көзләр, һәрүкләр, һәмән, гарајаныз вә башгалары. Бу сөзләрин бу вә ја башга шәкилдә тәкрарланмасы чох мөһкәм мәтн јарадычы фактор кими өзүнү кестәрир.

Компонентләрин текстдахили әлагәләринин күчлү ифадә васитәси кими дејктик елементләр чыхыш едир. Бу дејктик елементләр ишарәләрин бир-биринә вә коммуникасија актынын иштиракчыларына олан мүнасибәтини јарадан ишарәедичи функсијаја маликдирләр. Нәзәрдән кечирилән мәсәлә илә әлагәдар бизи дејктик елементләр марагландырачаг ки, онларын васитәсилә бүтөв мәтн арасында, мәтнин компонентләри арасында гаршылыглы әлагә јаратмаг мүмкүн олсун, башга сөзлә мәтнлә бағлы бизи дејктик елементләрин өзүндән әввәлки контекстә ишарә етмәк функсијасы марагландырачаг. Гејд етмәк лазымдыр ки, дејктик елемент васитәсилә мәтнин компонентләринин структур бирләшмәсинин баш вермәси еjни заманда мәтнин компрессијаја уғрамасыны (јә'ни мүәјјән һиссәләринин сыхылмасыны) тә'мин едир. Мүгајисә един:

Мән Ислам дајыја чај алырдым, су кәтирирдим вә буна көрә дә Ислам дајы мәним адымы даһа бәркдән дејирди, даһа мејрибан чағырырды (Ә. Әјлисли).

Бу мисалда икинчи компонентин әввәлиндә өзүнү көстәрән **«буна»** дејктик елементинин көмәјилә бүтүн мәтн санки ики һиссәјә бөлүнүр. Бу һиссәләри дејктик елементдән әввәлки вә дејктик елементдән сонракы һиссәләр ады илә сәчијјәләндирмәк олар. Бүтүн мәтн «сәбәб — нәтичә» мәнтиги ганунa әсасланараг гурулур. Сәбәб ифадә едән компонент мөвчуд дил ганунаујғунлугларына әсасән дејктик елемент олан **«бу» (буна көрә)** елементинә трансформасија едилир. Икинчи компонентин тәркибиндәки нәтичә билдирән бу дејктик елемент ејни заманда мүәјјән мә'нада икинчи компонент үчүн мәнтиги чыхыш нөгтәси олур. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, дејктик елемент фактики олараг тәкрарын мүәјјән бир нөвү кими өзүнү көстәрир. Амма орасы да вар ки, бу тәкрарын өзүнәмәхсус нөвүдүр. Вә онда формал олараг тәкрарланмадан гачмаг чәһди вар. Амма ән үмуми шәкилдә ону да гәбул етмәк лазым кәлир ки, дејктик елемент тәкрар зәнчиринин садәчә олараг бир компонентидир. Она јанашма да бу мүддәанын әсасында олмалыдыр.

Бу сонунчу мисалын биринчи компоненти (**Мән Ислам дајыја чај алырдым, су кәтирирдим**) информатив планда там шәкилдә **«буна көрә дә»** сөз бирләшмәсинин тәркибиндәки **«бу»** дејктик елементинә бәрабәрдир. Дејктик елементин белә трансформасијасыны **«буна көрә»** шәклинә дүшмәсинә (бунун архасында, даһа дәрин гатда **«бу сәбәбдән»**, **«бу сәбәбә көрә»** мәнтиги көстәричиләри көрмәмәк мүмкүн дејил) илк нөвбәдә мәнтиги гуручулуғун үслуби сәвијјәсинә аид етмәк лазымдыр. Беләликлә, дејктик елемент мәһз өзүндәки тәкрарлылыг маһијјәтинә көрә мәтн јарадан факторлардан биринә чеврилир.

Мәтн тәркибиндә компоненти бир-биринә бағлајан әсас көклү васитәләрдән бири сөз сырасыдыр. Сөз сырасы проблеминин өзүнү дәриндән анламаг үчүн чүмләни һөкмән мүәјјән контекстдә кәтүрмәк вачибдир. Текст јарадан факторлар кими сөз сырасы илә бағлы сөз сырасынын позулмасы һалыны, јә'ни инверсијаны, синтактик паралелизми, әксинә сөз сырасыны — хиазмы вә башгаларыны көстәрмәк олар. Адәтән, тәдгигатчылар түрк дилләриндә нормал сөз сырасынын позулмасы һалларыны изаһ едәркән сәбәбләр арасында емфатик вурғуну (емосионал вурғуну) нитгин стилизасијасыны, үслубијјатыны вә актуаллашманы гејд едирләр[9].

[9] Муг. един: Баскаков А. Н. Функциальная значимость инверсии в современном турецком предложении. — ССРИ ЕА-нын хәбәрләри, әдәбијјат вә дил серијасы. Том XXXI. IV бурахылыш. М., 1972, сәһ. 369.

Бунунла үмуми шәкилдә разылашараг әлавә етмәк истәрдик ки, Азәрбајчан түрк дилиндә бу гејд олунан сәбәбләрдән башга сөз сырасынын позулмасы һалларына кәтирән вә ишләммәгамына малик бир фактор да вар.

Бу фактор мәтн јарадычы фактордур. Азәрбајчан түрк дилиндә инверсија мәтн јарадычы фактор кими дә чыхыш едә билир.

Мәтндә әлагә васитәси ролуну ојнајан инверсија сөз сырасынын елә дәјишмәсини һәјата кечирир ки, бурада мүәјјән үмуми үзв бүтүн мәтнин әввәлиндә дејил, мәтн компонентләринин арасында ишләнир. Бунда әсас мәгсәд дә о олур ки, үмуми үзвүн орта мөвгедә ишләнмәси илә, јә'ни һәм өзүндән әввәлки, һәм дә өзүндән сонракы компонентләрә аид олмалары илә бу компонентләрин бир-биринә даһа мөһкәм бағланмасы әлдә едилсин. Белә бир мисала диггәт јетирәк:

Ады Лејладыр онун. Һәјаты бәхтәвәрликлә, гәлби истәкләрлә долудур. Додагларындакы күлүшлә, көзләриндәки севинч екиз јаранмышдыр. Өмрүндән кечән он сәккиз илдә атаана һәмишә бу јеканә гызчығазын назыны чәкмиш, үстүндә әсмиш, ону еһтијачын үзүнү көрмәјә, хиффәтин нә олдуғуну билмәјә гојмамышлар (С. Гәдирзадә).

Бу мәтндә инверсија өзүнү мәһз башланғыч мәрһәләдә көстәрир. **«Онун ады»** сөз бирләшмәси мүрәккәб мүбтәда кими чыхыш едәрәк санки, өз сәрһәдләринин ичәрисинә **«Лејладыр»** хәбәрини бурахыр, еһтива едир. Ејни заманда сөз бирләшмәсинин илкин елементи һәмән компонентин сон мөвгејинә јерләшдирилир. Нормал сөз сырасы **«Онун ады Лејладыр»** позулур, әвәзинә инверсијалы сөз сырасы **«Ады Лејладыр онун»** ортаја чыхыр. Инверсијанын мәгсәдәујғунлуғуну, бу һалда сөз бирләшмәсинин биринчи елементи олан «онун» әвәзлијинин компонентин сон мөвгејиндә ишләнмәсинин әһәмијјәти бундадыр. Мәтнин икинчи, үчүнчү, дөрдүнчү компонентләри еллипсисә уғрамыш **«һәјаты»**, **«додагларындакы»**, «өмрүндә» елементләри илә башлајыр. Биринчи компонентин сон мөвгедә олан **«онун»** елементи, беләликлә, бу еллипсисә уғрамыш мүбтәдаларла даһа сых контакта кирмиш олур вә тәбии ки, дил тәсәввүрүндә һәр үч компонентдә мәһз о, мәһз бу елемент мүбтәданын илк елементи кими чыхыш едир: **«онун һәјаты»**, **«онун додагларындакы»**, **«онун өмрүндән»**. Әлбәттә ки, даһа еффектив контакт биринчи вә икинчи елементләр арасында баш верир. Бу билавасит контактдыр. Амма үчүнчү вә дөрдүнчү компонентләр дә структур бахымдан биринчи компо-

нентдәки «онун» елементинә гаршы интенсионалдырлар, ону тәләб едирләр. Вә бурада «онун» елементинин башланғыч мәрһәләдәки белә бир постпозисијасы мүәјјән мә'нада онларын да арасындакы контактын күчләнмәсинә сәбәб олур.

Текст тәркибиндә компонентләрин, јә'ни мүстәгил чүмләләрин бир-бири илә структур багланма үсулларынын арасында хүсуси јери синтактик паралелизм тутур. Дилчиликдә бу һадисә илә әлагәдар кифајәт гәдәр әдәбијјат вардыр[10]. Мә'лум олдуғу кими, синтактик паралелизм текстин тәркиб компонентләриндә јер алмыш синтактик елементләрин ејни чүрлү јерләшмәси вә бир-биринин тә'гиб етмәсидир. Адәтән, белә структур биркәлик ејни заманда да мәзмун планында өзүнү кестәрән биркәликлә мүшајиәт олунур. Бу структур вә ја мәзмун биркәлијиндән һансы илкин, һансы сонракыдыр? Бизә белә кәлир ки, онлар бир-бирини гаршылыглы шәкилдә тамамлајыр. Амма бунунла белә, о һалда бу да вар ки, мәзмун сәвијјәсиндәки гаршылыглы әлагәләри дәриндән анламаг үчүн илк нөвбәдә онларын материал әсасыны, мәтн компонентләри арасындакы структур — гаршылыглы әлагәләри тәһлил етмәк лазымдыр. Биз бурада синтактик паралелизмин һәртәрәфли вә кениш тәдгигини апармаг нијјәтиндә дејилик. Бу хүсуси бир тәдгигат објектидир. Бунунла белә, бизә белә кәлир ки, бу синтактик үсулун мәтнјарадычы функсијасы илә әлагәдар бә'зи әсас нөвләриндән данышмаг јеринә дүшәрди.

Там синтактик паралелизм чүмлә үзвләринин вә јахуд чүмлә үзвләриндән бөјүк синтактик ваһидләрин — чүмләләрин бир-бирини мүтләг ејни структурда изләмәсиндән јараныр. Чүмләләр бу шәкилдә бир-бирини изләјирсә, онлар паралел компонентләрә чеврилирләр вә мәтн јарадырлар. Белә бир мисала диггәт едәк:

---

[10] Мүт. един. Липин Ак. К вопросам формального изучения поэзии турецких народов. — Известия восточного факультета Азгосуниверситета. Баку, 1926, т. 1, сәһ. 150; Жирмунский В. М. Ритмико-синтаксической паралелизм как основа древнетюркского народного эпического стиха. — «Вопросы языкознания» журналы. М., 1964, № 4. сәһ. 23; Щербак А. М. Соотношение аллитерации и рифмы в тюркском стихосложении. — Народы Азии и Африки, 1961, № 2, сәһ. 142—143; Адилов М. Азәрбајҹан дилиндә такрарлар системи. Док. дис. Баку, 1967, сәһ. 600; Астафьева И. М. Виды синтаксических повторов, их природа и стилистическое использование. Намизадлик дис. М., 1963; Абдуллаев К. М. Синтаксический паралелизм (на материале огузского памятника «Книга моего деда Коркута). Намизәдлик диссертасијасы. М., 1976.

Бу күн мән кејдим. Јарын наибим кејсин. Гырх күнә тәкин сыраварды кејәјин. Ондан сонра бир дәрвишә верәлим" (Китаби-Дәдә Горгуд).

Һәр дөрд компонентдә өзүнү көстәрән заман зәрфлијинин препозисијасы, хәбәрин постпозисијасы синтактик паралелизм принсипләринин көзләнилдијиндән хәбәр верир. Вә тәбии ки, чүмләләр арасында өзүнү көстәрән belә ејни структурлу гурулуш өз нөвбәсиндә е'тибарлы структук текст јарадычы фактора дөнә билир. Там синтактик паралелизм ејни заманда үслублашмыш еллиптик гурулушларла да мүшајиәт олуна биләр. Вә белә гурулушларда һәмишә там формал структуру бәрпа етмәк имканы вардыр. Мүтәхәссисләр гејд едирләр ки, еллипсиси олан чүмләнин мәзмуну натамам сајыла билмәз. Белә чүмлә мәзмуну илә өзүнүн еллипсиси олмајан паралелиндән heч нә илә фәргләнмир[11]. Азәрбајчан түрк дилиндә белә һал өзүнү көстәрир. Әввәлки мисалларымыздан биринә бир даһа гајыдаг. **Сәдәфин гара көзләри вар иди, гара һөрүкләрь вар иди...** (Елчин).

Бу нүмунәни биз башга мәгамла әлагәдар тәһлил етмишдик. Инди ону гејд етмәк истәрдик ки, бу мәтндә тәкрар компоненти вә текстјарадычы фактор кими өзүнү еллипсис көстәрир.

Бу еллиптик артан хәтт үзрә өзүнү көстәрир. Мәтнин биринчи компоненти (**Сәдәфин гара көзләри вар иди**) о бири компонентләрлә мүгајисәдә нисбәтән там шәкилдә тәгдим едилмишдир. Биринчи компонентлә мүгајисәдә икинчи компонентдә еллипсис өзүнә јер алыр. Биринчи һиссәдәки мүрәккәб мүбтәданын әввәли (**Сәдәфин**) ихтисар едилир вә икинчи компонент мүбтәда кими анчаг **«гара сачлары»** комплексинә малик олур. Икинчи компонентдә еллипсис күчләнир вә башга елементләри дә әһатә едир. Әслиндә үчүнчү компонент јалныз **«јоғун һөрүкләри»** синтаксик комплексиндән ибарәтдир. Бурада мүбтәданын мә'лум биринчи елементиндән башга, ејни заманда хәбәр дә там тәркиби илә (**вар иди**) еллипсисә уғрамышдыр. Амма бүтүн бунлар көрүндүјү кими, мәтни адекват гәбул етмәк јолунда heч бир семантик манеә јаратмыр. Там шәкилдә тәгдим олунан компонентдән узаглашдыгча еллипсис дәринләшә билир. Дәринлијин дәрәчәси биринчи компонентин тамлығындан вә компонентләр арасында әлагәдән

---

[11] Муг. един. Вардуль И. Ф. Основы описательной лингвистики. М., 1964, сәһ. 304.

асылыдыр. Бүтүн мәтнин там структуруну тәсәввүрдә бәрпа етмәк мүмкүндүр:

Сәдәфин гара көзләри вар иди, (Сәдәфин) гара сачлары вар иди, Сәдәфин јоғун да һөрүкләри (вар иди).

Көрүндүјү кими, бәрпа едилмиш вариант синтактик паралелизм гајдаларына там ујғун кәлир. Беләликлә, еллипсис, ја'ни чүмлә үзвүнүн вә ја һәр һансы бир һиссәсинин дәјәри малик (компонентин структуруна зәдә кәтирмәдән бәрпа едилә билән ихтисары) јохлуғу бүтөвлүкдә компонентләрин структур бирләшмәсинә манечилик төрәтмир, әксинә онларын, әлбәттә ки, там структурунун там бәрпасы васитәсилә ондан сонракы сых бирләшмәсинә шәраит јарадыр. Там синтактик паралелизмдән фәргли олараг натамам синтактик паралелизмдә ејни структур гурулушдан мүәјјән сапмалар өзүнү көстәрә биләр. Белә сапмалара мисал олараг компонентләрин тәркибиндә елементләрин гисмән мүхтәлиф чүр формалашмасыны (грамматик бахымдан бу сөз дәјишдиричилик көстәричиләринин мүхтәлиф чүмләләрдә мүхтәлиф чүр ола билмә имканында өзүнү көстәрир.), ејни заманда кәмијјәт бахымындан мүхтәлиф компонентләрдәки елементләрин ујғунсузлуғуну көстәрмәк олар. Белә бир мисала диггәт едәк:

Чинарын көзү көрүнмүр, чинарын көзү шәффафдыр, чүнки әслиндә чинар бүтүн көвдәсилә, будагларыјла, јарпагларыјла көрүр вә чинарын көзләринин тәбәссүмү дә јарпагларына, будагларына, көвдәсинә јајылыр. (Елчин).

Бу мисалдакы компонентләрин паралелизми биринчи компонентдә там шәкилдә өзүнү көстәрир. **Чинарын көзү көрүнмүр, — чинарын көзү шәффафдыр.** Сонракы компонентләрдә структур планда натамам паралелизм үзә чыхыр. Белә ки, субјект—објект—предикат схеми бир гәдәр дәјишир. Биринчи ики компонентдә објект өз тәмиз формасында чыхыш етмишдир. Үчүнчү компонентдә исә објект бир гәдәр мүрәккәбләшмиш формада бирҝәлик анлајышыны билдирән **«ла; лә»** формасынын әлавәсилә (**көвдәсилә, будагларыјла, јарпагларыјла**) чыхыш едир. Ејни заманда үчүнчү компонент бир нөв кечид характери дә дашыјыр. Белә ки, сонракы дөрдүнчү компонент өз тәркибиндә артыг јөн истигамәтли објектләр дахил едир (**јарпагларына, будагларына, көвдәсинә**).

Көрдүјүмүз кими, грамматик ориентасијанын дәјишмәси бизим мисалда тәмиз формадан јөн билдирән формаја кечид, әслиндә чох аһәнкдар шәкилдә баш верир. Башга сөзлә, бурада објект анлајышындан јөн билдирмә анлајышына тәдри-

ди кечид баш верир вә бахмајараг ки, синтактик паралелизмин үмуми структур гурғусу (субјект—објект—предикат) мәтнин бүтүн гурулушу бојунча горунуб сахланыр, бу гурғунун тәркиб елементләриндән бири олан објектин дахили грамматик дәјишмәси бу паралелизм нөвүнү натамам кими адландырмаға имкан верир. Тамамилә ајдындыр ки, белә бир дахили грамматик дәјишмә принсип е'тибарилә синтактик паралелизм әсасында гурулан компонентләрин тәркибиндә олан башга ваһидләри дә әһатә едә биләр. Мәс., грамматик планда һәм субјект, һәм дә предикат дәјишә биләр. Буна бахмајараг, онларын садәчә мөвчудлуғу вә һәмчинин мүхтәлиф нөвлү лексик тәкрарлар шәклиндә өзүнү көстәрән семантик — мәзмун фактору мәтнә јајғынлыг вә дахилән тәшкил олунмамышлыг имканы вермир, әксинә мәтн бу тәһлил олунан һалдакы вариантларда чох јүксәк дәрәчәдә бирләшмиш ваһид бүтөвлүк нүмунәси көстәрир.

Синтактик паралелизм принсипинин әсасында гурулан компонентләрин тәркиб ваһидләринин бир-биринә ујғун кәлмәмәси һаллары да һәмчинин натамам синтактик паралелизм нөвүнә аид едилә биләр. Белә ујғунсузлуг һәр шејдән әввәл бу вә ја башга компонентдә структур бахымдан әһәмијјәти олмајан мүәјјән ваһидләрин иштиракынын нәтичәсиндә мүәјјән олур. Мисаллара диггәт едәк:

1) Сән путләринә јалварырсан. Мән аләмләри јохдан вар едән аллаһыма сығындым (Китаби-Дәдә Горгуд);

2) Баба, мән јеримдән дурмадан ол дурмуш ола. Мән гарагач атыма минмәдән ол минмиш ола. Мән ганлы кафир елинә вармадан ол вармыш, мәнә баш кәтирмиш ола (Китаби-Дәдә Горгуд).

Биринчи мисалын икинчи компонентиндәки (**Мән аләмләри јохдан вар едән аллаһыма сығындым**) објект, јә'ни **аллаһыма** лексик ваһиди **аләмләри јохдан вар едән** тә'јининин көмәјилә кенишләндирилир. Биринчи компонентдә онун — бу тә'јининин еквиваленти јохдур вә һәтта бу јохлуғу еллипсислә әлагәләндирмәк дә мүмкүн дејил. Икинчи нүмунәнин үчүнчү компоненти һәмчинин формал чәһәтдән предикатив сөз бирләшмәсинә ујғун кенишләндиричи комплексә маликдир (**Мәнә баш кәтирмиш ола**). Бу мәтнин биринчи вә икинчи компонентләриндә бу кенишләндиричинин еквиваленти өзүнү көстәрмир. Көрүндүјү кими, һәр ики нүмунәдә там ујғунлуг принсипи позулмушдур. Буна керә дә биринчи вә

икинчи нүмунәләри натамам паралелизм принсипләри илә гурулмуш нөвә аид етмәк олар[12].

Синтактик паралелизмин хүсуси нөвү кими әксинә паралелизм кими сәчијјәләндирилән хиазмы гејд етмәк олар. Хиазм мәтндәки чүмләләрин бирләшмәсини тә'мин едән синтактик үслуби васитәдир. Хиазмын нәјә хидмәт етдијини көстәрәрәк И. Р. Галперин белә јазыр: «Хиазм чох садә бир үслуби васитәдир. Бир фразафөвгү бирликдә (абзасда) чүмләләрин бир-бирини изләмәси заманы ја әввәлки, ја да сонракы чүмләнин сыраланма үсулу инверсијаја уғрајыр. Бу үсул бә'зән даһа бөјүк дејим кәсикләриндә реаллашыр. Белә ки, әкәр мә'луматын верилмәси заманы әввәлчә сәбәбдән нәтичә һалыны ифадә едирсә вә бундан сонракы һалда нәтичәдән сәбәбә доғру кедирсә, бурада хиазм үсулу көз габағындадыр»[13].

Көрүндүјү кими, хиазм бу тәдгигатда чох кениш анлама малнкдир. Белә ки, хиазм синтактик кәсикләрин бирләшмәсинә хидмәт едән, башга сөзлә десәк, синтактик кәсикләр кими өзүнү көстәрән чүмләләри бир-биринә бағлајан васитә кими өзүнү көстәрир вә әслиндә хиазм чүмләнин синтактик өзүлүнү тәшкил едир. Амма бунунла јанашы, И. Р. Галперин хиазмы һеч дә синтаксис саһәсинә аид бир анлајыш кими мәһдудлашдырмыр. Онун јухарыдакы гејдинә диггәт етсәк, көрәрик ки, о хиазм анлајышына тәкчә дилчилик аспектиндән дејил, мәнтиги аспектдән дә јанашыр, сәбәб-нәтичә, нәтичә—сәбәб кими мәзмунларын сыраланма ганунаујғунлугларыны да бу үслуби фигурун ичиндә көрә билир. Бу үслуби синтактик васитәнин белә кениш анлајышы мәтндахили әлагәләрин һәтта макро—мәтн сәвијјәсиндә дә өјрәнилмәсини нәзәрдә тутур. Биз исә бурада микро—мәтнин дахили структур әлагәләрини өјрәнәркән хиазмы да мәһз микро—мәтн чәрчивәсиндә нәзәрдән кечирәрәк, ону ики гоншу чүмләләрин структур сәрһәдләриндә көтүрәк. Ону да гејд едәк ки, хиазмын әсас принсипи олан инверсија мәһз бу чүр гоншу конструксијаларын тимсалында даһа кәскин шәкилдә өзүнү көстәрир. Әслиндә хиазмын һәр ики компоненти мүәјјән мә'нада паралелизм әсасында гурулур. Амма бу паралелизм әкс истигамәтли паралелизмдир. Башга бир әсәриндә

[12] Бах: Астафьева И. М. Виды синтаксических повторов, их природа и стилистическое использование. Намизәдлик дис. М., 1963, сәһ. 30.

[13] Гальперин И. Р. Текст как обьект лингвистического исследования. М., 1981, сәһ. 84.

И. Р. Галперин хиазмы инверсијанын вә паралелизмин бирләшмәси кими гејд едир[14].

Хиазмын әсас тәләби одур ки, онун икинчи компоненти структур планда биринчи компонентә мүнасибәтдә инверсија уғрасын. Бундан башга мәтнин компонентләри һәм дә мәзмун планында бир-биринә хиазматик мүнасибәтдә ола биләрләр. Башга сөзлә десәк, һәтта әкәр бә'зи мәтнләрдә компонентләрин структур гурулушу идентик дә олса белә, мәзмун планында бу компонентләрин ваһидләри бир-биринә әкс мәнгә тута биләрләр. Белә бир мисала диггәт едәк;

Алтдан кејинди, үстдән гығылланды, үстдән кејинди, алтдан гығылланды (Фолклор нүмунәси).

Хиазм мәтнин бир һиссәсини дә әһатә едә биләр. Мәсәлән:

Бу мәним әзиз вә гәдим достум Молла Нәсрәддин әмидир ки, һәтта бунун о мәзәли журналыны нечә дәфәләрлә күлә-күлә охумусунуз вә дәфәләрлә охуја-охуја күлмүсүнүз (Ч. Мәммәдгулузадә).

Бу нүмунәдә мәтнин бир һиссәси **(бунун о мәзәли журналыны нечә дәфәләрлә күлә-күлә охумусунуз вә дәфәләрлә охуја-охуја күлмүсүнүз)** мәһз мә'на планында әксинә паралелизм үсулу илә гурулуб. Бахмајараг ки, хиазмын биринчи һиссәси **(күлә-күлә охумусунуз)** икинчи һиссәси **(охуја-охуја күлмүсүнүз)** мә'на јерләјишмәсинә јол вериб, јенә дә гејд етмәк лазымдыр ки, бурада паралел изоструктур гурулуш дәгигликлә көзләнилир.

Әксинә паралелизм структур планда чилаланмыш үслуби бир васитә кими өзүнү көстәрир. Бу үслубун чох күчлү мәтнјарадычы фактор кими (һәм микро-текст тәркибиндә, һәм дә макро-текст тәркибиндә) чыхыш етмәсини XIV әср классики Нәсиминин бир гәзәлинин нүмунәсиндә көрә биләрик. Бу гәзәл башдан-баша хиазматик мүнасибәтләр әсасында гурулмуш компонентләрдән ибарәтдир:

Нушин ләбин лә'ли, лә'ли-ләбин нушин
Ширин көрүрәм чандан, чандан көрүрәм ширин.
Чана, үзүнүз аји, аји үзүнүз, чана
Рәнкин чү күли-әһмәр, әһмәр чү күли-рәнкин.
Һәр кимсә сәни көрмәз, көрмәз сәни һәр кимсә
Кәндин чәкәдир һичран, һичран чәкәдир кәндин
Һәр ким сөзүн ешитди, ешитди сөзүн һәр ким

---

[14] Мүг. един: Гальперин И. Р. Очерки по стилистике английского языка. М., 1958, сәһ. 234.

Тәһсин гыладыр өз чан, өз чан гыладыр тәһсин.
Чана, Нәсимини көр, көр Нәсимини чана
Үстүн гамыдан сөзү, сөзү гамыдан үстүн (Нәсими).

Там макро-текст шәклиндә өзүнү көстәрән бу нүмунәдә һәр бир тәркиб компонент, jә'ни һәр бир микро-текст бир мисраjа бәрабәрдир, һәмән мисалда хиазматик гурулуша маликдир. Бүтүн гәзәл боjу әкс паралелизмдән истифадә етмә һалы принсип е'тибарилә өзүнү доғрулдур, чүнки мәһз бу мәтнjарадычы факторун көмәjилә бүтүн макротекст бүтүн тәркиб елементләринин, компонентләринин чох сых шәкилдә бирләшдиjи ваһид кими өзүнү көстәрир. Даһа бир структур мәтн jарадычы фактор кими еллипсис чыхыш едир. Еллипсис һәр һансы бир компонентдә бу вә jа башга ваһидин формал шәкилдә иштирак етмәмәсиндән jараныр. Еллипсислик идеjасы әслиндә синтактик ваһидин дәjәрә малик jохлуғунун үзәриндә гурулур. Мәһз белә бир jохлуг еллипсисли компонентләри, башга сөзлә десәк, сыфыр үзвлү компоненти башга компонентләрә даһа сых шәкилдә бағлаjыр.

И. Ф. Вардул еллипсисин маһиjjәтини белә мүәjjәнләшдирир: «Дил ваһидинин еллипсисә уғратмаг, бу ону садәчә олараг ишләтмәмәк деjил, ону ишләтмәклә онун мәзмунуну суппресиjа васитәсилә ифадә етмәк демәкдир»[15].

Гејд: **Суппресија—мә'луматы өтүрәнин һәр һансы дил елементини ифадә етмәјә гадир олдуғу, амма ифадә етмәдији һалдыр».**[16]

Беләликлә, јухарыда гејд етдијимиз кими, еллипсис просеси заманы сөһбәт мәтнин мүәјјән компонентдәки һәр һансы ваһидинин јалныз дәјәрә малик јохлуғундан кедә биләр.

Мәтнин гурулушунда адәтән о бириләринә нисбәтән там вә бүтөв шәкилдә ифадә олунмуш компоненти кими мәһз мәтнин башланғычы өзүнү көстәрир. Мәһз белә бир бүтөв компонент вә јахуд компонентләр башланғыч мәрһәләни тәшкил едәрәк о бири дикәр компонентләрдә еллипсисин ортаја чыхмасы үчүн әлагәли шәраит јарадырлар. Муғајисә един:

Икимиз дә чәлд шалварлары дизимизә кечирдик. Көјнәк-пенчәји кејдик. Ајаггабыны ајағымыза тахдыг, јавашча. лап јавашча гапыны ачыб ејвандан ашағы ендик (М. Ибраһимов).

[15] Вардуль И. Ф. Основы описательной лингвистики. М., 1977, сәһ. 303.
[16] Муг. един: Есперсен О. Философия грамматики. М., 1958, сәһ. 359.

Гејд етмәк лазымдыр ки, мәти дахилиндәки еллипсис бурада әзүнү кәстәрән вә мәтнин бүтүн компонентләринә ејни дәрәчәдә аид олан үмуми үзвлә кенетик гоһумлуг мүнасибәтиндәдир. Кәтирилән мисалда биринчидән башга бүтүн дикәр компонентләрдә елә һәмән үмуми үзв кими өзүнү кәстәрән «**икимиз дә**» лексик-синтактик ваһиди еллипсисә уғрајыр.

Дәјәрә малик ваһидин јохлуғу кими сәчијјәләндирдијимиз еллипсис дил тәсәввүрүндә јох олмаға доғру кедир вә даһа дәриндә кизләнмиш там бүтөв вариантла әвәз едилир. Бурадан белә чыхыр ки, формал бахымдан еллипсис просеси там тәкрар кими сәчијјәләнән хүсуси структур текстјарадычы факторлардан мүмкүн олан максимал узаглашмадыр. Әкәр там тәкрардан дејктик елементә гәдәр вә дејктик елементдән дә еллипсисә гәдәр бүтүн тәкрар системинин схемини гурмуш олсаг, белә күман етмәк олар ки, бу зәнчир бүтөвлүкдә мәтнјарадычы факторун зәифләмәсинин кәстәричиси кими өзүнү кәстәрир. Амма бунунла белә, бүтүн мәтнјарадычы васитәләрин дахили, дәрин, гаршылыглы әлагәси бу зәнчирин гүтбләринә бири дикәринә кечән кими јанашмаға имкан верир. Мүәјјән ракурсдан бахында еллипсис (ејнилә дејктик елемент кими) мүрәккәб тәкрар системинин бир үзвүндән башга һеч бир шеј дејилдир гәнаәтинә кәлмиш оларыг.

Б. Мәти компонентләринин гаршылыглы мә'на әлагәләри

Мәтн компонентләри арасындакы мә'на әлагәләри јухарыда дејилдији кими, структур әлагәләрлә чох сых бирләшир. Мәтн компонентләринин структур гаршылыглы әлагәләриндән кәнарда гаршылыглы — мә'на әлагәләринә малик олмалары тәсәввүр едилмәздир. Мәтнин бүтөвлүкдә гипертемасы мәһз мә'на аспектинин гаршылыглы шәкилдә бир-бирини тамамланмасынын, тәркиб компонентләринин һәр биринин мөвзусунун дикәри илә сых бирләшмәсинин нәтичәсиндә јараныр. Мәтнин тәркиб компонентләри бу мә'на мүнасибәтләринә дахил ола билирләр: садалама мүнасибәти, гаршылашдырма мүнасибәти, ардычыллыг мүнасибәти вә ејни заманлылыг мүнасибәти. Компонентләр арасындакы бу гаршылыглы мә'на мүнасибәтләри мүхтәлиф бағлајычы формаларла мүшаијәт олунурлар ки, бунларын һесабына бу вә ја башга мүнасибәт даһа кәскин шәкилдә өзүнү кәстәрир. Бурада ону гејд етмәк вачибдир ки, бағлајычылар илк нөвбәдә мәтндәки гар-

шылыглы мә'на әлагәләринин кестәричиләридир. Онларын мәтндәки ҝурулуш тәшкилинә аидликләри, һеч шүбһәсиз, сонракы, икинчи мәсәләдир.

Мәтнин мә'на когезијасынын өјрәнилмәсиндә чох ваҹиб олан бир мәгамы гејд етмәмәк мүмкүн дејил. Һеч бир гаршылыглы мә'на әлагәси компонентләр арасында тәмиз шәкилдә, дикәрләриндән тәҹрид олунмуш шәкилдә ишләм мәгамына малик дејил. Һәмишә бир мә'на әлагәсинин үзәринә бу вә ја башга дәрәҹәдә башга мә'на типләри әлавә едилир. Бундан әлавә чох компонентли текстләрдә һеч дә бир мә'на әлагәсинин мәтнин әввәлиндән сонунадәк өзүнү кестәрмәси ваҹиб дејил. Бир мәтндә мүхтәлиф типли мә'на әлагәләри реаллаша биләр.

Јухарыда гејд едилән текстдахили әлагәләрин мә'на типләрини мәгсәдәујғун оларды ки, бу шәкилдә групалашдырағ. Биринчи група ејни заманлылыг вә ардычыллыг әлагәсини дахил етмәк олар, башга група мүгајисә, гаршылашдырма вә садалама әлагәләрини дахил етмәк олар. Бу бөлкү она көрә өзүнү доғрулдур ки, биринчи групда бүтүн мүнасибәт типләри заман анлајышынын әтрафында бирләшир, башга сөзлә, онларда мәтн компонентләринә хас олан бүтөв мә'на структурларынын мәһз заман нөгтеји-нәзәриндән фәргләнмәси өзүнү кестәрир. Өз нөвбәсиндә мүгајисә, гаршылашдырма, садалама кими мә'на әлагәләринин типләри дикәр група дахил олан мә'на әлагәләринин типләри олараг биринчи, әсас әламәт кими компонентләрин гаршылыглы мүнасибәтини кејфијјәт бахымындан сәчијјәләндирир.

Мәтнин бүтөвлүкдә прогрессијасына хидмәт едән әд еффектив васитә кими компонентләр арасындакы ардычыллыг әлагәсини гејд етмәк олар.

Гејд: **Мәтнин прогрессијасы дедикдә әлагәли мәтнин елә бир ардычыл, арасыкәсилмәз һәрәкәти нәзәрдә тутулур ки, онун һеч бир мәгамында өзүндән әввәлки синтактик кәсикләрә еһтијаҹ галмасын.**

Белә мүнасибәти гураркән компонентләрин јерләшмәси истисна едилир. Компонентләрин анҹаг дүзүлүшү өз-өзлүјүндә информативлик билдирән реаллыг кими өзүнү кестәрир. Мүгајисә един:

Бомбанын бири мән олан топ хәндәјинин гырағына дәјиб партламышды. Ағыр јараланмышдым. Ағрыдан көз аҹа билмирдим. Мәни бир нечә јаралы илә бирликдә машына гојуб дивизијамызын тибб сәһијјә һиссәсинә кәтирдиләр. Чәрраһ ағрыларын шиддәтиндән илан вурмуш кими гыврылды-

ғымы көрүб тапшырды ки, мәни тез чәррайһ столунун үстүнә узатсынлар. Наркоз вердиләр, дәрин јухуја кетдим (Һ. Аббасзадә).

Бу мисалда һәр бир компонент ситуасијанын мүәјјән бир квантыны (һиссәчијини) тәсвир едир. Мәһз бу һиссәләрин сыраланмасы бүтөв ситуасијаны бизим көзүмүз өнүндә чанландырыр. Мәтн компонентләри арасындакы ардычыллыг мүнасибәти бу мисалда формал васитәләрин көмәји олмадан јараныр. Һәр сонракы чүмләдәки информасија әввәлки чүмләнин информасијасынын даһа там вә даһа дәгиг верилмәсинә хидмәт едир. Мәһз белә гаршылыглы әлагә нәтичәсиндә чүмләләрин бир-бири илә бағлылығы әлдә едилир. Мәтн компонентләринин ардычыллыг әлагәси заманы онлары бирләшдирән васитә кими, хүсуси лексик ваһид кими чыхыш едән **«сонра»** ваһиди дә ишләдилә билир. Бу да өз нөвбәсиндә мәтнин даһа мөһкәм кохезијасына хидмәт едир. Мүгајисә един:

Шүшәбәнддән пычылты сәсләри кәлди, сонра бир һәнирти ешидилмәјә башлады, сонра шүшәбәндин пилләкәна ачылан гапысынын чәфтәси бағланды (Елчин).

«Сонра» ваһиди бу мисалда бағлајычы кими чыхыш едир вә мәтнин компонентләринин даһа дәгиг вә чидди ардычыллығынын мүәјјәнләшмәсинә көмәк едир.

Мәтн компонентләри арасындакы мә'на мүнасибәтләринин даһа бир типи ејни заманлылыг мүнасибәтидир. Мүхтәлиф компонентләрин тәсвир етдији һадисәләр бу һалда ејни заманда баш вермиш олур. Ејни заманлылыг мүнасибәти санки, информасија гәбулу заманы ајры-ајры компонентләрин өзү илә кәтирмәли олдуғу хәтти сәчијјәни инкар едир. Адәтән белә информатив турулушлар ресипијент тәрәфиндән бир бүтөв шәклиндә, бир там шәклиндә гәбул едилир. Мүгајисә един:

Институтун директору академик Әбдүл Ејнуллајев иди. Онун тибб ичтимаијјәти арасында бөјүк һөрмәти варды. Республикада микробиолокија елминин баниси сајылырды. Хејирхаһ инсан, көркәмли алим олан Ејнуллајеви һамы севирди (Һ. Аббасзадә).

Вә јахуд ејни заманлылыг мүнасибәти формал шәкилдә **«вә»** бағлајычысы илә дә габардыла билир. Мүгајисә един:

Ағанәчәфкилин һәјәтләриндән кәлән маһны сәси аләми бүрүмүшдү: Гәдир Рүстәмов «Сона бүлбүлләри» охујурду вә Балададаш да маһнынын мүшајиәти илә Севилкилин тәзә

һәјатләринин даш һасарына дырмашыб гаранлыгдан онларын ишыглы артырмасына бахды (Елчин).

Кәтирилән мисалда «вә» бағлајычысы ејнизаманлылыг мүнасибәтини өзүндән әввәлки вә өзүндән сонракы компонентләр арасында күчләндирир. Һәм бу, һәм дә бундан әввәлки мисалларда бүтүн мәтнин мәзмуну бир ваһид заман әсасында гурулур. Өз тәбиәтинә көрә ејнизаманлылыг мүнасибәти тәсвир един ситуасијанын даһа дәрин, даһа һәртәрәфли нәзәрдән кечирилмәсини тә'мин едир.

Мәтн компонентләри арасындакы садалама мүнасибәти мәтнин еле гурулушуну нәзәрдә тутур ки, бу гурулушда компонентләрин дүзүлүшү, ардычыллығы һеч бир рол ојнамыр. Бурадакы ардычыллыг өз-өзлүјүндә гејри-информативдир. Бу аспектдән көтүрүлдүкдә бу мүнасибәт ардычыллыг мүнасибәтинә гаршы гојула билер. Мүгајисә един:

Јата-јата јанымыз ағрыды. Дура-дура белимиз гуруду (Китаби-Дәдә Горгуд).

Бу мәтнин компонентләри өз араларында садалама мүнасибәтинә кирирләр. Бу заман мәтндәки һеч бир компонент башгасындан даһа вачиб олмур, башга сөзлә десәк, белә мәтнләрдә компонентләр сәвијјәсиндә актуаллашмаја раст кәлинмир. Бу мүәјјән дәрәчәдә она кәтириб чыхарыр ки, садалама мүнасибәтли компонентләри өз тәркибинә алан мәтнләрдә әслиндә компонентләрин синонимијасы өзүнү көстәрир. Синоним компонентләрдән исә һансынын әввәл, һансынын сонра кәлмәси принсип е'тибарилә мәтнин бүтөвлүјүнә һеч бир дәјишиклик кәтирмир.

Јухарыда дејилдији кими, мүнасибәтләрин көстәрилән типләри мәтн бојунча дәјишдирилә биләр. Белә ки, мәтнин башланғычынын компонентләри арасында ејни заманлылыг мүнасибәти варса, орта вә сон мәрһәлә компонентләри арасында ардычыллыг әлагәси өзүнү көстәрә биләр. Мүгајисә един:

Мајын он бириндә гатарымыз мәнзил башына чатды. Күрчүстанын Боржоми стансијасында дајанды. Бизи Ликанијә апардылар. Госпиталда үч аја кими јатдым. Бир дә Бакыја август ајынын бириндә әлимдә ағач ахсаја-ахсаја гајытдым (Һ. Аббасзадә).

Бу мисалда башланғыч мәрһәләнин ики компоненти арасындакы ејни заманлылыг өзүнү көстәрир. Икинчи компонент биринчи компонентдә тәсвир едилән һадисәни давам етдирмир, садәчә олараг дәринләшдирир, биринчи компонентдәки

информасијаны конкретләшдирир. Мәтнин сонракы үчүнчү, дөрдүнчү, бешинчи компонентләри арасында ардычыллыг мүнасибәти өзүнү көстәрир.

Гарышыг мүнасибәтли компонентләри өз тәркибинә алмыш мәтнләр, тәбии ки, тәсвир едилән ситуасијанын, һадисәнин даһа адекват шәкилдә өтүрүлмәсини тә'мин едир.

Мәтн компонентләри арасындакы гаршылашдырма мүнасибәти бир-биринин мүәјјән мә'нада инкар едән, әкс информасијалар дашыјан компонентләрин һесабына баша кәлир. Белә компонентләр арасындакы әлагәни күчләндирмәк мәгсәди илә **«амма»**, **«анчаг»**, **«лакин»** кими бағлајычылар иштирак едә биләр. Мәсәлән:

Институтдакы мүәллимләрин чохусу елә бил бир-биринә охшајырды, амма Фуад Салаһлы һеч кимә охшамырды (Анар).

Бу мисалда компонентләр арасындакы гаршылашдырма мүнасибәтини **«амма»** бағлајычысы васитәсилә санки бир гәдәр дәгигләшдириб мөһкәмләндирирләр. Компонентләр арасындакы гаршылашдырма мүнасибәти һәмин компонентләрин тәркибиндә өзүнү көстәрән мүәјјән антонимик ваһидләрин һесабына баша кәлир. Белә антонимләр һәм лексик, һәм дә грамматик ола билирләр. Елә дә ола билир ки, компонентин бүтүн мәзмун гурулушу башдан-баша гоншу компонентә мүнасибәтдә антоним кими өзүнү көстәрир. Гоншу компонент ифадәсини тәсадүфән ишләтмәдик. Гејд етмәк лазымдыр ки, адәтән, гаршылашдырма мүнасибәти билаваситә контактда — гоншулугда олан компонентләр арасында өзүнү көстәрир. Бу компонентләр, адәтән, икидән чох олмурлар. Məhз ики компонентли садә мәтнләрдә гаршылашдырма әлагәси өзүнү даһа ачыг вә ашкар шәкилдә бирузә верир. Амма тәбии ки, мүрәккәб чохтәркибли компонентләрдә дә белә мүнасибәт јох дејил. Белә мәтнләрдә әкәр гаршылашдырма мүнасибәти өзүнү көстәрирсә, о санки, мәтнин бүтүн структурундан гырмызы хәтлә кечир. Мүгајисә един:

Фәһләләр Мәшадибәј кими крахмаллы јахалыг тахан, мүһәндис формасы кејинән, тәмизлијә хүсуси диггәт јетирән адамлара чох раст кәлмишдиләр. Анчаг онлар бу нәрмә-назик адамларла Мәшәдибәјин фәргини инчә бир сәвг-тәбии илә дујур, һисс едирдиләр. Онлар кимин нә гәдәр вәфалы олдуғуну тәчрүбәдә, мүбаризәдә јохлајырдылар. Бу адамларын чоху бәраклара кәләндә өзләрилә бәрабәр араг вә јемәк кәтирәр, фәһләләрлә биркә јејиб-ичәр, достлугдан, сәдагәтдән да-

нышар, анчаг чох чәкмәдән сыныг чыхыб мејдандан гачар, һәтта ба'зән фәһләләрә ачығдан-ачыға хәјанәт дә едәрдиләр. Машаидбәј исә ән ағыр имтаһан күнләриндә фәһләләрдән ајрылмамыш, дөшүнү габаға вериб онларын тәләбини јалныз саһибкарлара дејил, шәһәрин һакимләринә дә јетирмишди (М. Һүсејн).

Бу мәтнин биринчи вә икинчи компонентләри бүтүн мәзмун гурулушлары илә гаршылашдырылыр. Вә бу гаршылашдырма **«анчаг»** бағлајычысы илә бир гәдәр дә дәгигләшдирилир. Формал бахымдан мүстәгил олан үчүнчү компонент өз мәзмунуна көрә өзүндән әввәлки компонентләрә јахынлашыр. Өз нөвбәсиндә дөрдүнчү компонент јенә дә бүтүн мәзмун гурулушу илә бешинчи компонентлә гаршылашдырылыр. Тәбии ки, бурада **«анчаг»** бағлајычысы өзүнү көстәрир. Нәһајәт, алтынчы сон компонент өзүндән әввәлки бешинчи компонентлә гаршылашдырылыр. Онлар арасындакы гаршылашдырма мүнасибәти бу компонентин мәзмун гурулушундакы антонимлик һесабына баша кәлир. Формал шәкилдә бу гаршылашдырма өз ифадәсини **«исә»** елементиндә тапыр. Бу һалда **«исә»** елементи **«амма»**, **«анчаг»** бағлајычыларынын функсијасында чыхыш едир.

Гаранлыг вә кәдәрли бир аләм машынын галдырдығы тоз булудлары ичиндә итир, архада галырды. Габагда исә ишыглы вә нәһајәтсиз бир јол ачылырды (М. Ибраһимов).

Бу мисалда да икинчи компонентдәки **«исә»** бағлајычысы гаршылашдырма мүнасибәтини кәскинләшдирир. Мүәјјән мә'нада **«исә»** бағлајычысы «амма» бағлајычысынын еквиваленти кими чыхыш едир. Амма әслиндә бу бағлајычыларын арасында конкрет мә'на фәрги вар. Бизә белә кәлир ки, **«исә»** бағлајычысынын кәтирдији гаршылашдырма мәзмуну анчаг **«исә»**нин билаваситә аид олдуғу вә ондан сонра ишләндији објектә вә субјектә аиддир. **«Амма»**, **«анчаг»** бағлајычыларынын гаршылашдырма мәзмуну исә бүтөвлүкдә компонентин үмуми мәзмун структуруна аид олур. Әкәр **«исә»** компонентин бир һиссәсинә аиддирсә вә һәмән һиссәнин гаршылашдырылмасыны тә'мин едирсә, **«амма»**, **«анчаг»**, **«лакин»**, **«фәгәт»** бағлајычылары компонентин бүтүн гурулушуна аид олуб ону там шәкилдә дикәр компонентә вә ја компонентләрә гаршы гојур.

Мәтн компонентләри арасындакы мүгајисә мүнасибәти гаршылашдырма мүнасибәти илә мүәјјән јахынлыға маликдир. Үмумијјәтлә мүгајисәнин өзүнү квазигаршылашдырма

(зәиф гаршылашдырма) кими дә мүәјјәнләшдирмәк олар. Компонентләрин мүгајисә мүнасибәти заманы елә ситуасија вә мәгамлар тәсвир едилир ки, објектив реаллыгда бир-биринә гаршы да гојула биләр, анчаг дил сәвијјәсинә көчүрүләркән онларын арасындакы гаршылашдырма мүнасибәти итир, мүгајисә мүнасибәти галыр. Гаршылашдырма дил сәвијјәсинә кечәркән зәифләјир вә бә'зән дә мүгајисә илә гаршылашдырма мүнасибәтинин сәрһәдләрини мүәјјәнләшдирмәк чәтинләшир. Өз-өзлүјүндә бу мәсәлә мәтн дилчилијиндә чидди нәзәри практик мәсәлә кими өзүнү көстәрир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, мәтн компонентләри арасында мүнасибәтләрин сәрһәдләринин мүәјјәнләшдирилмәси мәсәләсини чәтинләшдирән мәгам компонентләр арасында бир мүнасибәтин дејил, бир нечә мүнасибәтин өзүнү көстәрмә имканы илә әлагәдардыр. Компонентләр арасында бир мүнасибәтин үзәринә дикәр мүнасибәт гојула биләр. Мәсәлән, гаршылашдырма мүнасибәти мүәјјән һалларда садалама мүнасибәти илә бир јердә ејни компонентләрин арасында өзүнү көстәрир. Мүгајисә един;

Мин ики јүз кафир гылынчдан кечди. Беш јүз Оғуз јикитләри шәһид олду (Китаби-Дәдә Горгуд).

Бу мисалда компонентләр арасында һәм гаршылашдырма, һәм дә садалама мүнасибәти өзүнү көстәрир. Бунларын һансынын үстүнлүк тәшкил етмәсини сөјләмәк чәтинлик төрәдир. Гаршылашдырманы објектив сајы, һәм өзү, һәм дә онларын вәзијјәти мүәјјәнләшдирир. Бүтүн бу компонентдахили реаллыглар ејни заманда садаланырлар. Бир мәгамы да гејд етмәк лазымдыр ки, гаршылашдырма мүнасибәтинә дахил олан компонентләр, үмумијјәтлә, һәм дә садалама мүнасибәтинә дахил олмуш олурлар. Башга сөзлә демиш олсаг, садалама идејасы гаршылашдырманын әсасында дурур. Башга бир мүнасибәт типи олан ардычыллыг мүнасибәти принсипиал шәкилдә гаршылашдырманы инкар едир вә онларын бир јердә ишләнмәси гејри-мүмкүндүр. Гаршылашдырма әлагәси даһа дәриндә олан ејни заманлылыг мүнасибәтинин үзәриндә гурулур. Ејнизаманлылыг вә ардычыллыг бир-биринә әкс гүтбләрдир. Амма бунунла белә, елә мәтн типләринә раст кәлмәк олур ки, компонентләр арасында гаршылашдырма бағлајычысы олан «амма», «анчаг» чыхыш едир. Амма бураадкы компонентләрин арасындакы дәрин мә'на мүнасибәти ардычыллығы да инкар етмир. Мәсәлән:

Əhməd evə kəldi, палтарларыны дəјишди, амма əллəрини јумады.

Бу мəтндə ахырынчы компонент олан **«əллəрини јумады» «амма»** бағлајычысынын көмəји илə формал бахымдан икинчи əввəлки компонентлə гаршылашдырылыр. Амма гаршылашдырма формал, үздəки гаршылашдырмадыр. Əслиндə бурадакы гаршылашдырма компонентдахили гаршылашдырмадыр вə бир нөв парадигматик характер дашыјыр. **«Əллəрини јумады»** компоненти өз мүсбəт варианты олан «əллəрини јуду» компоненти илə дил тəсəввүрүндə гаршылашдырылыр. **«Əллəрини јумады»** компоненти **«Əhməd evə kəldi», «палтарларыны дəјишди»** компонентлəри илə гаршылашдырылмыр, јə'ни бурадакы гаршылашдырма компонентлəрарасы гаршылашдырма дејил, компонентлəричи гаршылашдырмадыр. Доғрудан да, компонентлəрин мəзмунунда вə тəркибиндəки ајры-ајры елементлəрдə бир-биринə гаршы дура билəчək, бир-бирини тəкзиб едə билəчək hеч бир информасија јохдур. həр үч компонент ардычыллыг əлагəсинə кирмишдир. Објектив алəмлə тəрəзлашдырыларкəн садəчə ону демəк лазымдыр ки, сонунчу hал, јə'ни үчүнчү компонентин тəсвир етдији hал əслиндə олумсузлуг, мөвчудсузлуг hалыдыр вə реаллыгда бу hалын јери јохдур. Амма бу јери олмајан hалда мүəјјəн низам-интизам вə ардычыллыг көзлəнилир. Реал јери олан hаллардан сонра ишлəнмишдир. Əввəл оланлар барəдə мə'лумат верилир, сонра олмајанлар барəдə. Бунун өзү бир ардычыллыгдыр.

В. МƏТНДƏ МƏНТИГИ-СИНТАКТИК ƏЛАГƏЛƏР

Јухарыда көстəрилдији кими, дилчилик əдəбијјатында əсас е'тибарилə мəтнин тəркиб компонентлəри олан чүмлəлəр арасында мəнтиги-синтактик əлагəнин ики тапи hаггда сөhбəт кетди. Бу саhəнин мүтəхəссислəриндəн олан Г. Ј. Солганик əсас е'тибарилə зəнчирвари вə паралел əлагə нөвлəриндəн данышмышдыр ки, бу əлагə нөвлəринə дə инсан тəфəккүрүндə hөкмлəр арасында аналожи үсуллар ујғун калир[17].

Бу əлагə нөвлəрини тəдгигатчы бу шəкилдə сəчијјəлəндирир: «Нитгимиздə (тəфəккүрдə) hөкмлəрин əлагəси тəкрар едилмə — əввəлки hөкмдəки предикатын вə ја субјектин сон-

[17] Бах: Солганик Г. Я. Синтаксическая стилистика. М., 1973, сəh. 21.

раҹы һөкмләрдә тәкрарланмасы вә ја кенишләндирилмәси васитәсилә һәјата кечирилир. Белә оларкән әввәлки һөкмүн предикаты сонраҹы субјект, субјекти исә предикат кими чыхыш едир. Һөкмләр арасында әлагәнин бу типи зәнчирвари әлагә адланыр.

Паралел әлаагә заманы исә һөкмләрдәки тәкрарланан сөзләр онларда ејни функсијаны јеринә јетирир. (Һәм әввәлки, һәм сонраҹы һөкмләрдә ја субјект, ја да предикат кими чыхыш едир)[18].

Көрүндүјү кими, әлагәнин бу гејд едилән типләриндә ајрылма тәкрар кими әсаслы, көклү бир һадисәнин үзәриндә гурулуб. Бу ҹүр мәнтиги әмәлијјатлары мәтн дилчилијинә көчүрәркән ону да көрмәмәк олмур ки, тәкрар кетдикҹә даһа чох спесифик дил хүсусијјәтләри кәсб етмәјә башлајыр. Конкрет олараг тәкрар компонентләрдә мүхтәлиф ифадә васитәләри өзүнү көстәрмәјә башлајыр. Истифадә олунан формал тәкрардан башга предикатын вә субјектин идејасы да бу вә ја башга шәкилдә — мәсәлән әвәзлик формасында тәкрара уғраја билир.

Азәрбајҹан түрк дилиндә компонентләрин зәнҹирвари әлагәси текстин прогрессијасыны әввәлки компонентдәки предикатын инкишаф етдирилмәси илә бағлајыр. Әввәлки компонентин предикаты санки фикрин мүәјјән верилмиш мәтн сәрһәдләриндә сонраҹы формасы үчүн чыхыш нөгтәси олан мәнтиги-семантик базасына чеврилир. Сонраҹы компонентдә әввәлки компонентин предикаты субјектә дөнүр. Белә трансформасија, белә чеврилмә индиҹә гејд етдијимиз кими, там тәкрар васитәсилә ифадә олуна билир. Мәсәлән,

Бизим ен дәдә-бабаларын тикдији евләрдән иди. Дәдә-бабаларын тикдији евләрдә күндә бирҹә дәфә соба јандырмаг кифајәт олурду. (Ә. Әјлисли).

Бу мисалда икинҹи компонентдә ондан әввәлки компонентин предикаты там шәкилдә тәкрара уғрајыр (**Дәдә-бабаларын тикдији ев**). Бу да һәмән компонентләр арасында зәнҹирвари әлагәни күҹләндирир. Компонентләрин зәнҹирвари әлагәси заманы предикатын тәркибинин тәкрары натамам да ола биләр. Мәсәлән:

Мән јухуда да аллаһа јалварырдым. Јалварырдым ки, һеч олмаса, мәнә бир гуш ганады версин, көјдә учуб ушагларын башына даш төкүм (Ә. Әјлисли).

---

[18] Көстәрилән әсәр, сәһ. 47.

Биринчи компонентин предикаты **аллаһа јалварырдым** һиссәсидир. Һәмән предикат икинчи предикатда анчаг өзүнүн фе'ли һиссәси олан **јалварырдым** һиссәси илә тәкрарланыр. Бу зәнчирвари әлагәнин натамам тәкрары вариантыдыр.

Даһа бир вариант кими мәтндә компонентләрин зәнчирвари әлагәси заманы сонракы компонентдә тәмиз формал тәкрар әвәзинә (ја там тәкрар, ја да натамам тәкрар әвәзинә) предикатын тәкрарланмасы илә реаллашдырылыр. Мәсәлән:

Биз Кәрбәлаји Исмајылын гијамыны јатыртмаг үчүн кедәчәјик. Бу ишә бизи һеч ким мәчбур еләмир (Ф. Кәримзадә).

Икинчи компонентдә **бу иш** сөз бирләшмәси биринчи компонентин предикатынын **(Кәрбәлаји Исмајылын гијамыны јатыртмаг үчүн кедәчәјик)** сыхылмыш, әвәзликли ифадәсидир.

Әввәлки чүмләнин предикаты кими табели мүрәккәб чүмләнин бир тәркиб һиссәси, дәгиг десәк, будаг чүмлә һиссәси дә чыхыш едә биләр. Бу һалда икинчи компонентин субјекти кими чыхыш едән әвәзлик формасы бүтүн будаг чүмлә һиссәсинә аид олур вә бүтөвлүкдә онунла ујғунлашыр. Мүгајисә един:

Сонра да хәбәр верди ки, һакимләр онун ганында шәкәр тапыблар, чох ишләмәјә, әсәбиләшмәјә гојмурлар. Бу, әлбәттә, мәнам үчүн көзләнилмәз хәбәрди (И. Һүсејнов).

Биринчи компонент бүтөвлүкдә табели мүрәккәб чүмләдән ибарәтдир. Бу чүмләнин будаг чүмләси **(һакимләр онун ганында шәкәр тапыблар, чох ишләмәјә, әсәбиләшмәјә гојмурлар)** икинчи компонентдәки **«бу»** әвәзлији илә ујғунлашыр. Әввәлки предикатын, будаг чүмлә илә ифадә олунан предикатын, сонракы компонентдә әвәзлик васитәсилә субјектләшмәси белә бир факта диггәти чәлб едир. Мүрәккәб чүмләнин (табели мүрәккәб чүмлә) тәркиб һиссәләринин гаршылыглы әлагәсинә һәср олунмуш параграфда биз гејд етмишдик ки, белә чүмләләрдә мәһз будаг чүмлә һиссәси бүтүнлүкдә чүмләнин рематик һиссәси кими чыхыш едир. Бу кәтирилән мисалда өз-өзлүјүндә предикат олан рематик һиссә икинчи чүмләдә **«бу»** әвәзлији илә әвәз едилир. Вә принсип е'тибарилә бурада предикатын **әвәзлик** васитәсилә субјектләшмәси баш верир. **«Бу»** әвәзлијин будаг чүмләдә ифадә олунан предикат һиссәни (рема билдирән һиссәни) субјектләшдирир. Беләликлә бизим тезисимиз бир даһа долајысы илә дә тәсдиг олунур: Мүрәккәб чүмләдә мәһз табели будаг һиссә өзүнү рема, тәбии ки, предикат кими көстәрир.

Демәли, компонентләр арасындакы зәнчирвари әлагәнин

бу типләрини мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр: Там тәкрар типи, натамам тәкрар типи вә әвәзликли тәкрар типи.

Компонентләр арасындакы паралел әлагә исә мәтнин мә'на гурулушунун елә инкишафыны нәзәрдә тутур ки, бурадакы тәркиб компонентләр өз субјект вә предикат һиссәләринин ејни чүрлү дүзүлүшүнү тә'мин едирләр. Әксәр һалларда бу типли мәтнләрдә хүсусилә дә үслуби бахымдан нејтрал мәтнләрдә субјект вә ја субјект һиссә компонентин гурулушунда препозисијада, тәбии олараг, предикат вә ја предикат һиссә постпозисијада чыхыш едир. Мүгајисә един:

Одунчу оғлуну јенә зинданa салдылар. Бу дәфә ону зәнчирләдиләр, гапысыны мөһкәм бағладылар. Дөрд күн, дөрд кечә о ач-сусуз галды. Лакин јенә дә охумага разылыг вермәди (Ә. Мәммәдханлы).

Бу мәтнин һәр бир компоненти өз мәнтиги-семантик башлангычыны онлар үчүн база ролуну ојнајан субјект һиссәдән алыр. Һәр компонентин предикат һиссәләри бу ваһид субјект һиссәнин мә'на төрәмәләринә дөнүр. Мүрәккәб гурулушу боју субјектин грамматик дәјишмәләри компонентләрин мәнтиги паралелизмини поза билмир. Чүнки бу мәнтиги паралелизм мүәјјән дәрәчәдә синтактик паралелизмлә мөһкәмләндирилир. Бу дәјишмәләр мәтнин һәм лексик системини, һәм дә синтактик системини еһтива едир. Сөз бирләшмәси әвәзликлә әвәзләнир **(Одунчу оғлуну — о)**. Субјект һиссә сөз сырасынын дәјишмәсинин әсас мәркәзинә чеврилир. Чүнки ону мүхтәлиф синтактик позисијалара гојурлар, бә'зән елә олур ки, ону ифадә етмирләр, еллипсисә уғрајыр (Сонунчу компонентә бах). Бүтүн бу мүрәккәбликләрлә јанашы, бурада фикир инкишафы зәнчирвари шәкилдә кетмир. Бу мәтндә әввәлки компонентин предикаты сонракы компонентин субјектинә чеврилмир. Әксинә, субјект мүхтәлиф компонентләрдә ејни паралел ардычыллыгда мүхтәлиф мөвгеләрдән сечиләјјәләндирилир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, субјектин мәзмуну һәр һансы бир һөкмдә там шәкилдә әһатә олуна билмәз, һөкмүн әсл субјекти һәмишә мүәјјән мә'нада гејри-мүәјјән олмалыдыр, о һәмишә мүхтәлиф истигамәтләрдән сечиләјјәләнмәлидир. Бир һөкм дахилиндә субјекти сечиләјјәләндирмәк гејри-мүмкүндүр. Онун сечиләјјәси һөкмдә дејил, һөкмләрдә там шәкилдә өзүнү көстәрә биләр[19]. Бу дејиләнләрә ону әлавә етмәк мүм-

[19] Мүгајисә един: Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения (семиологическая грамматика). М., 1981, сәһ. 56.

609—17

күндүр ки, доғрудан да, субјектин мүхтәлиф истигамәтләрдән сечијјәләнмәси мәһз паралел компонентләр тәрәфиндән даһа еффектив шәкилдә һәјата кечирилир. Ејни заманда о да гејд олунмалыдыр ки, компонентләрин паралел әлагәси мүәјјән мә'нада мәтнин стагнасијасына да шәраит јарадыр.

Гејд: **Мәтнин стагнасијасы — мәтнин ардычыл прогрессијасынын гаршысыны кәсән бә'зи елементләри вә мәтнин дахили сәбатлылығыны вә сјпичинслијини тә'мин едән чәһәт.**

Мүәјјән мә'нада мәтн компонентләри арасындакы паралел әлагә типини даһа дәриндәки әлагә типи кими сәчијјәләндирмәк олар. Белә ки, паралел әлагә заманы субјект санки, детал шәклиндә вә һәртәрәфли тәсвирә мә'руз галыр. Мә'насына көрә мүхтәлиф предикатлар санки реснипијентин дил шүурунда бир-биринин үзәринә јүкләнир. Вә беләликлә дә, бүтөв мәнзәрә јарадыр. Мәтн санки дәрининә инкишаф едир. Бу дәрәчә инкишафын өзү ән үмуми шәкилдә, нәһајәт е'тибарилә долајысы илә олса да, мәтнин прогрессијасына хидмәт едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, компонентләрин паралел әлагәси заманы да еллипсис һадисәсинә раст кәлмәк мүмкүндүр. Дил тәсәввүрүндә информасија гәбулу заманы белә еллипсис үмуми контекстдә вә мәтнин дәгиг мүәјјәнләшмиш гипертемасына ујғун олараг дәф едилир. Мәсәлән:

Шәфи дамағында сигарет ејвана чыхды, орадан һовузун гырағына кәлди (Ә. Һачызадә).

Бу мисалда икинчи компонентдә формал олараг субјект јохдур, амма биринчи компонентдә чыхыш едән **«Шәфи»** субјекти икинчи компонентин мәзмуну үчүн дә ејни функсијаны дашыјыр. Беләликлә, паралел мәнтиги-семантик әлагә мәтнин тәркиб компонентләриндә өзүнү көстәрән үмуми үзвүн көмәјилә формалашыр, башга сөзлә десәк, бу форма тәмиз синтактик зәминдә баш верир. Бу һал бир даһа ону сүбут едир ки, мәтндахили әлагәләрин мүхтәлиф васитәләри бир-бири илә сых, гаршылыглы мүнасибәтдәдирләр. Мәтнин когезијасы компонентләрин бир-бириндән ајры, әлагәси олмајан, бир-бириндән узаг әлагә үсулларындан дүзәлмир. Бу үсуллар бир-бирини инкар етмирләр, әксинә, бир-биринин үзәринә јүкләнә билир, бири дикәрини тәләб едир, бирликдә чыхыш едә билирләр вә нәһајәт ваһид бүтөв мәтнин компонентләринин гаршылыглы әлагәсинин мүрәккәб системини тәшкил едирләр. Нәтичә кими ону гејд етмәк галыр ки, мәтн компонентләри арасындакы гаршылыглы мүнасибәт бирмә'налы шәкилдә сечилмир, бу мүнасибәтләр реал һәгигәтдә мөвчуд олан, баш верән мүрәк-

кәб, чохчәһәтли һадисә вә мәгамларын дил гурулушундакы ин'икасыдыр. Грамматик вә ејни заманда семантик үсуллар објектив шәкилдә мөвчуд олан бу гаршылыглы мүнасибәтләрин јухарыда гејд едилән ујғун васитәләридир. Компонентләр арасында гаршылыглы мүнасибәтләр, бизим фикримизчә, мүрәккәб објекти бу објектин тәркибинә дахил олан һиссәләрин садәчә чәми кими нәзәрдән кечирмәмәјимизә күчлү әсас верир. Мәһз бу мүнасибәтләрә көрә, мәтн тәкчә структур тәркиб һиссәдән дејил, һәм дә бу тәркиб һиссәләрин өзләри илә кәтирдикләри мүрәккәб, чохшахәли мә'на-мәзмун долумундан формалашыр. Беләликлә, мүрәккәб објектин бу чүр интеграсија тәркибиндә мәтни сәчијјәләндирмәси дедијимиз кими, ики факторун көмәјилә јараныр.

НӘТИЧӘ

Бүтүн дилләрдәки, о чүмләдән Азәрбајчан түрк дилиндәки чүмлә тарихи бахымдан дәјишкән категорија кими өзүнү көстәрмишдир вә дәјишкәнлик дилин үмуми инкишафынын фонунда баш верир. Азәрбајчан түрк дилиндә садә чүмләдән данышаркән онун предикативлијини лексик шәкилдә чүмләнин әввәлиндә ифадә олунмуш субјект идејасынын чүмләнин сонунда ону битирән вә хәбәрлик шәкилчиләри шәклиндә өзүнү көстәрән тәкрары илә мүәјјәнләшдирмәк мәгсәдәујғундур. Чүнки, чүмләни тамамлајан, чүмләдә мүәјјән мә'нада чәрчивәли характер јарадан мәһз бу тәкрарлылыг мәгамыдыр: Әввәлдә субјект вә сонда субјект идејасы!

Вә Азәрбајчан түрк дилиндәки садә чүмләнин мүасир вәзијјәтдәки структуруну мәһз бу сәвијјәсинә көрә монопредикатив структур сајмаг лазымдыр. Ејни заманда биз дилә, үмумијјәтлә, чүмләјә хас инкишафдан данышырыгса, онда бу синтактик категоријаја да тарихилик нөгтеји-нәзәриндән јанашмалыјыг. Бу заман мүәјјән олур ки, Азәрбајчан түрк дилиндә монопредикативли чүмләнин тәшәккүлү даһа әввәлки, даһа илкин полипредикативлијин үзәриндән башлајыр ки, бу полипредикативлијин мүәјјән әламәтләрини дилимизин мүасир сәвијјәсиндә дә мүшаһидә етмәк мүмкүндүр. Гәдим полипредикативлик бир тәрәфдән монопредикатив чүмләнин тәркибиндә өзүнү көстәрән квазипредикатив нөгтәләрдә (әсас е'тибарилә фе'ли бағлама, фе'ли сифәт вә бу кими башга тәркибләрдә), дикәр тәрәфдән реликт шәкилдә, јә'ни көһнәдән галма, маркинал чүмлә конструксијаларында өзүнү көстәрир.

Мәнтиги-тарихи үсулун тәтбиги илә дилин даһа гәдим сәвијјәләрини тәдгиг едәркән белә бир нәтичәјә кәлмәк олур ки, монопредикативлијин тәшәккүлүндән әввәл чүмләнин гурулушунун елә бир мәрһәләси ишләм мәгамына малик олмушдур ки, бурада бир гурулуш дахилиндә бәрабәр һүгуглу предикат нөгтәләр вә ја мәркәзләр өзүнү көстәрирди. Даһа сонралар дилин инкишафынын мүәјјән мәрһәләсиндә чүмләнин тәкамүлүндә орта мәрһәлә өзүнү көстәрди ки, бу мәрһәләдә чүмләдәки предикатив нөгтәләр елиминасијаја уғрајыр, јә'ни јохалмаға башлајыр. Бу елиминасија јалныз бир предикатив нөгтәјә тә'сир едә билмир. О предикатив нөгтә дә принсип е'тибарилә, нәһајәтдә чүмләнин јеканә мүстәгил предикатив мәркәзинә чеврилир.

Ҹүмлә үзвләринин дә тәкамүлүнүн анализиндә тарихи јанашмадан истифадә етмәк еффективдир. Әслиндә ҹүмлә үзвләринин дә инкишафы өзүнәмәхсус шәкилдә баш верир вә ҹүмлә гурулушунун бүтөвлүкдә формасы илә сых сурәтдә әлагәлидир. Бахмајараг ки, бә'зи мүасир дилчилик тәдгигатларында ҹүмлә үзвү кими ајрылан бу фундаментал синтактик анлајышы инкар етмәк ҹәһдләри өзүнү көстәрир. Ҹүмлә үзвү принсип е'тибарилә синтактик нәзәријјәнин ајрылмаз тәркиб һиссәси кими галмагда давам едир. Бу анлајышын мүхтәлиф ҹаларлары, мүхтәлиф мә'на өзәлликләри ҹүмлә дахилиндә тутдуғу јердән асылы олур, онун баш вә икинҹи дәрәҹәли, апарыҹы детерминә едән үзв кими мүхтәлиф мә'налары мәһз елә бу хүсусијјәтдән, ҹүмлә дахилиндәки мөвгедән вә функсијасындан асылы олараг әлдә едилән сәҹијјәләридир. Ҹүмлә үзвү илә бағлы бир чох анлајышларын Азәрбајҹан түрк дилиндә узун заманлардан бәри мөһкәм зәминдә өзүнү көстәрмәсинә бахмајараг, ону да гејд етмәк лазымдыр ки, тәдгигатчылар арасында ҹүмлә үзвләринин тәснифи мәсәләләри илә бағлы, ҹүмлә үзвләринин тәркиби илә әлагәдар һәлә дә ваһид бир фикир формалашмамышдыр. Бурада көркәмли Азәрбајҹан дилчиси Ә. Дәмирчизадәнин орижинал консепсијасыны јада салмаг кифајәтдир. Һал-һазырда мөвҹуд олан тәснифат схемләринин ән зәиф јери онларын јалныз формал критеријалардан чыхыш етмәсидир. Һалбуки, нәзәрдән кечирилән моделләрин адекватлыг шәрти кими тәкҹә бир хүсусијјәтини дејил, кениш вә чохҹәһәтли факторлар әһатәсини нәзәрә алмаг лазымдыр. Бу мәсәләләрин һәллиндә әсас факторлар кими әввәла бу вә ја башга ҹүмлә үзвүнүн ҹүмләнин коммуникатив структурундакы мөвгејини, ҹүмләјә информатив бүтөвлүк кәтирмә габилијјәтини, икинҹиси, ҹүмлә гурулушуна бу ҹүмләнин синтактик әһатәсинин тә'сирини, јә'ни ҹүмләјә мәтнин тәзјигини дахил етмәк олар. Бүтүн бу принсипләри ҹүмлә үзвләри илә бағлы, онларын бир-биринә мүнасибәтини мүәјјәнләшдирән тәдгигатлар сферасына дахил етсәк, Азәрбајҹан түрк дилиндә ҹүмлә үзвүнүн иерархијасы илә бағлы бу нәтиҹәләрә кәлмәк мүмкүндүр: Ҹүмләдә әсас үзв кими илкин позисијасыны тутан, бунунла да ҹүмләјә күҹлү информатив күҹ верән мүбтәданы кетүрмәк лазымдыр. Баш үзвләрин сырасына мүбтәдадан башга, хәбәри дә әлавә етмәк лазым кәлир. Чүнки мәһз хәбәр ҹүмләнин ики тәркиб структур минимумуну тәшкил едән амил кими чыхыш едир. Баш үзвләрин сырасына ,ејни заманда, тамамлығы да дахил етмәк мәгсәдәујғундур. Һәм васитәли, һәм васитәсиз тамам-

лыглар чүмләнин информатив бүтүнлүјүнүн формалашмасы үчүн зәрури шәрт кими өзүнү көстәрир. Чүмләнин структур-семантик әсасынын сәрһәд харичиндә икинчи дәрәчәли үзв кими сәчијјәләндирдијимиз тә'јин вә мүстәгил чүмлә үзвү кими ајырмаға һеч бир әсасымыз олмајан тәрзи-һәрәкәт зәрфлији галыр. Әслиндә тәрзи-һәрәкәт зәрфлији өзүнүн бөјүк бир һиссәси илә тә'јинин сәрһәдләринә, башга бир һиссәси илә тамамлығын сәрһәдләринә дахил олур. Фактики олараг тәрзи-һәрәкәт зәрфлији синтактик үдурмадан башга һеч бир шеј дејил.

Чүмлә үзвү чүмләнин структур схеминә садәчә дахил олмур, чүмләнин структур схеминдә ишләм мәгамына малик олур. Бу да өз нөвбәсиндә тәдгигатчыны чүмлә үзвү нәзәријјәсинин јени, индијәдәк тәдгиг олунмамыш аспектинә доғру јөнәлдир. Belә аспектләр сырасында еллипсисләшмәни, чүмлә үзвләринин сыраланмасыны, чүмләнин һәмчинс үзвләри илә гаршылыглы мүнасибәти вә саирәни көстәрмәк олар.

Ады чәкилән һадисәләрин маһијјәтини дәрк етмәк даһа кениш тәдгиг саһәси мүәјјәнләшдирмәдән мүмкүн дејил. Белә ки, еллипсис тәкчә чүмләнин структур схеми илә шәртләнмир, еллипсис даһа кениш контекстин, башга сөзлә десәк, мәтнин, јә'ни мүрәккәб синтактик бүтөвүн структурудур. Тәбии ки, еллипсисә уғрамыш чүмлә үзвүнүн бәрпасы тәдгиг едилән чүмләнин синтактик әһатәсини нәзәрә алмадан мүмкүн олмур. Ксиситуасија тәрәфиндән шәртләнән еллипсис өзүнү мүхтәлиф формаларда көстәрир. «Сәһәрдир» типли тәктәркибли чүмләләрдән тутмуш 'Ә'ла»; «Охај» типли нидалара гәдәр еллипсис һадисәсини мүшаһидә етмәк мүмкүндүр. Вә бүтүн һалларда онун бәрпасы чүмләнин структур схеминдән башга чүмләләр бирлијинин мүнасибәтни илә дә һәјата кечирилир.

Аналожи факторлар сөзләрин сыраланмасынын әсас ганунаујғунлугларыны ашкар едәркән да өзүнү көстәрир. Һәр шејдән әввәл бунунла әлагәдар ону да гејд етмәк лазымдыр ки, бурада илкин олараг тактики сөз сырасы илә стратежи сөз сырасынын фәргини көстәрмәк чох вачиб, методоложи бир иш кими гаршыда дурур. Әкәр бизим ајырдығымыз тактики сөз сырасы анчаг ајры кәтүрүлмүш чүмлә дахилиндә чүмлә үзвләри арасында структур-семантик мүнасибәтләрә әсасланыр вә ондан доғурса, икинчи һал, јә'ни стратежи сөз сырасы принсип е'тибарилә чүмләләрарасы әлагәдән доғур, даһа кениш мәтн контекстинә чыхарыр, мәтнин чүмләјә тә'сири илә формалашыр вә на-

һәјәт е'тибарилә, үмумијјәтлә, мәтнин структур тәшкилинин күчлү фактору кими чыхыш едир. Чүмләдә тактики сөз сырасы илә стратежи сөз сырасынын гурулмасынын үздә олан вә кизли сәбәбләрини араշдырмаг чүмлә илә мәтн арасындакы мүнасибәтләрин даһа дәриндән өјрәнилмәсинә кәтириб чыхарыр. Еләә күман етмәк олар ки, бу синтактик нәзәријјәнин чох перспектив голудур.

«Һәмчинс үзвләр+паралел компонентләр» гаршылашмасы да индики замана гәдәр кениш тәдгигата чәлб олунмамышдыр. Дилчиликдә јалныз һәмчинс үзвләрдән сөһбәт кетмишдир. Ики вә даһа чох чүмлә үзвүнүн бирләшиб, башга бу типли бирләшмәнин тәкрарындан јаранан паралел компонентләр исә, үмумијјәтлә, тәдгиг објектинә дөнмәмишдирләр. Бунун әсас сәбәби, үмумијјәтлә, тәдгигатын бир структур ваһид чүмлә сәрһәдләриндән чәтинликлә кәнара чыхарылмасыдыр. Бунунла белә, паралел компонентләрин өз-өзлүјүндә структур хүсусијјәтләрини өјрәнмәк, онларын һәмчинс үзвләрлә охшар вә фәргли чәһәтләрини үзә чыхармаг нәинки чох вачиб нәзәри әһәмијјәт кәсб едир, ејни заманда бә'зи практики мәсәләләрин, мәсәлән, мүасир Азәрбајчан түрк дилинин бә'зи чәтин пунктуасија мәсәләләринин һәллиндә јардымчы ола биләр.

Чүмләнин үзвләнмәсиндә дә өјрәниләси мәгамлар чохдур. Чүмләнин ән'әнәви үзвләнмәси илә јанашы, онун актуал үзвләнмәси синтактик тәдгигләр үчүн јени перспективләр ачыр. Әкәр чүмләнин структур тәшкили нөгтеји-нәзәриндән апарылан үзвләнмәси, јә'ни онун чүмлә үзвләринә кәрә тәһлили чүмләнин коммуникатив мәгсәди, информативлији кими нитг фәалијјәтинин бу вачиб аспектләри илә билаваситә контактда дејилсә, чүмләнин актуал үзвләнмәси заманы мәһз бу мәсәләләрин өјрәнилмәси өн плана чәкилир. Доғрудан да, дилдә һәр шеј фонемләрин дифференсиал әламәтләриндән башлајараг синтактик гурулушуна кәрә ән мүрәккәб мәтнләрә гәдәр һәр ваһид, һәр бир һадисә сон мәгсәд кими мәһз коммуникативлијә хидмәт едир. Информативлијин өтүрүлмәси үчүн чәһд көстәрир. Чүмләнин актуал үзвләнмәси дә мәһз билаваситә үнсијјәт нәзәријјәсинин бу гејд едилән анлајышлары илә бағлыдыр. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, һәр ики үзвләнмә үсулу һәм чүмлә үзвләринә кәрә формал үзвләнмә, һәм дә актуал үзвләнмә — икиси дә әсас база кими чүмлә сәвијјәсиндә фәалијјәт көстәрир. Еләә буна кәрә дә принсип е'тибарилә синтаксиси бә'зи тәдгигатларда олан кими фор-

мал-синтактик вә супрасинтактик (мәнтиги синтактик) сәвијјәләрә бөлмәк, јәгин ки, дүзкүн олмазды. Ҹүмлә бирдир, садәҹә олараг она јанашма, ону көрмә аспектләри башга башгадыр.

Азәрбајҹан түрк дилиндә ҹүмләнин актуал үзвләнмәсинин ән әсас хүсусијјәти ҹүмләдә актуализасијанын ики мөвгејә малик олмасы илә бағлыдыр. Бурада һәм күчлү, һәм зәиф мөвге өзүнү көстәрир. Күчлү мөвге ҹүмләнин мүтләг сонлугудур. Зәиф мөвге исә билаваситә хәбәрдән (фе'лдән) әввәлки мөвгедир. Бурадан белә бир нәтиҹә чыхармаг олар ки, Азәрбајҹан түрк дилиндә принсип е'тибарилә хәбәрин актуаллашмасыны мејдана чыхармаг мүмкүн дејил. Чүнки хәбәр өз-өзлүјүндә ҹүмләнин сон мөвгејиндә чыхыш едир. Актуаллашан мөвгеләр исә ја ондан әввәлки, ја да ондан сонракы мөвгејә дүшүр. Бу гејд еһкам дејил, садәҹә олараг мәсәләнин мәнтигиндән доған бир һалдыр. Тәбии ки, бу барәдә фикирләр ола биләр.

Сөз сырасындан да башга ҹүмләдә үзвләрин актуаллашмасына бә'зи формал васитәләр хидмәт едир. Бунларын сырасында шиддәтләндиричи әдатлары, гајыдыш әвәзликләрини, редупликасијаны көстәрмәк олар. Бу васитәләрин көмәјилә ҹүмләдә һәр һансы бир нөгтә-мәркәз актуаллашдырыла биләр. Мүәјјән мә'нада актуаллашманын бу үсулу сөз сырасы илә актуаллашманы бир нөв нејтраллашдырыр, әсас диггәти өзүнә ҹәлб едир. Белә формал васитәләри биз актуализатор адландырырыг. Бунунла јанашы, ҹүмләдә елә формал васитәләр ишләнә биләр ки, онлар бир нөв ресипијентин диггәтини ҹүмләдән әввәлки контекстә јөнләдир, бир нөв вәзијјәтин кәркинлијини арадан көтүрмәјә хидмәт едир. Контекстлә бағлы ишарә әвәзликләри олан «бу», «о», «һәмән» әвәзликләри бу гәбилдән олан формал васитәләрдир. Вә онларын да функсијасыны биз деактуализатор кими гејд едирик.

Вә нәһајәт, данышыг нитгиндә актуал үзвләнмә васитәләри кими актуаллашмаға хидмәт көстәрән бир сыра факторлар вар ки, онлары да просодик актуаллашма васитәләри кими гејд етмәк олар. Интонасија, темп, вургу вә с. просодик елемент бу гәбилдән олан васитәләрдир.

Синтактик иерархијанын бир гәдәр јүксәк пилләсиндә мүрәккәб ҹүмлә јер тутур вә онун маһијјәти принсип е'тибарилә компонентләр арасындакы табелилик әлагәси илә формалашыр. Бурадан тәбии олараг белә нәтиҹә чыхыр ки, индијә гәдәр табесиз мүрәккәб ҹүмлә кими адланан ҹүмлә типләри әслиндә мүрәккәб дејил, тәркиб ҹүмлә типләридир. Вә онла-

ры синтактик системин тамам башга сәвијјәсиндә нәзәрдән кечирмәк лазымдыр.

Мүрәккәб вә садә чүмләләрин гаршылыглы мүнасибәтинин өзүнәмәхсуслуғуну ики үсулла мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр. Бир тәрәфдән бу синтактик ваһидләрин гаршылашдырылмасы ајры-ајры көтүрүлүр, ујғун, бир-бириндән асылы олмајан синтактик структурларла һәјата кечирилир. Белә гаршылашдырма заманы илк нөвбәдә мүрәккәб чүмләнин үслубиләшдирилмәси, нитг коммуникасијасы еһтијачларына даһа чох ујғунлашма бачарыглары көзә чарпыр. Садә чүмләдә бүтүн бу мәсәләләр максимал дәрәчәдә нејтраллашмыш вәзијјәтдәдир. Мүрәккәб чүмләнин чевиклији, нитг просесинә ујғунлашма имканлары садә чүмләдә өзүнү о дәрәчәдә көстәрмир.

Икинчи тәрәфдән, мүрәккәб чүмлә илә онун тәркиб компоненти олан садә чүмләни гаршылашдырмагла мараглы нәтичәләрә кәлмәк мүмкүндүр. Адәтән, мүрәккәб чүмлә баш вә будаг чүмләләрә ајрылыр. Белә терминоложи фәргләнмә формал-грамматик јанашма заманы әсаслы сајыла биләр. Белә ки, информатив, семантик-мәзмун планында чох заман баш чүмлә даһа асылы вәзијјәтдә өзүнү көстәрир. **Мән кордүм ки, о кәлир** чүмләсиндә әсас һиссә, баш чүмлә кими көтүрүлән һиссә әслиндә гејри-биткин, информасијасы тамамланмамыш, семантикасынын долдурулмасына еһтијач олан һиссәдир вә бу биткинлик бүтөвлүкдә мүрәккәб чүмләјә **о кәлир** будаг чүмләси васитәси илә дахил олур. **«Мән кордүм ки, о кәлир»** мүтајисә едәркән ајдындыр ки, даһа мүстәгил һиссә кими **«о кәлир»** һиссәсини гејд етмәли оларыг.

Һәм Азәрбајчан дилчилијиндә, һәм дә, үмумијјәтлә, түркологијада мүрәккәб чүмлә илә бағлы ән чох мүбаһисә доғуран мәсәләләрдән бири тәркибләрин сәчијјәләндирилмәсидир. Бизә белә кәлир ки, бу мәсәләнин адекват һәлли һөкмән нисби јанашманын нәтичәсиндә ола биләр, јә'ни мәсәләјә үмуми түрк дилләри үчүн үмуми ме'јар ирәли сүрүлмәдән бахыла билмәз. Бурада ән азы дөрд је'јар ирәли сүрмәк лазым кәләчәк вә бу ме'јарлар мүхтәлиф дил груплары вә ѳсиклләринә аид едилә биләр. Биринчи ајырдығымыз тәдгигат кәсији ғоһум дилләр групудур. 2. Ајрыча дил чәрчивәсиндә бу мәсәләјә башга мүнасибәт јарана биләр. 3. Дилин конкрет тарихи кәсијиндә бу мәсәләјә мүнасибәт башга чүр ола биләр. 4. Коммуникасијанын мүәјјән сферасыны бу мәсәләјә мүнасибәтдә ајырмаг мүмкүндүр. Нисби принсип ејни заманда

өзүнү тәркибләрин ишләм мәгамындакы ики һалын нәзәрә алынмасында көстәрир. Бунлар форма вә мәзмундур.

Јухарыда гејд едилән принсипләри нәзәрә алараг тәркибләрин тәбиәти илә бағлы белә бир нәтиҹәјә кәлмәк мүмкүндүр ки, Азәрбајҹан түрк дилиндә мүасир вәзијјәтдә формал планда тәркибләр табели мүрәккәб ҹүмләнин компоненти кими, јә'ни будаг ҹүмлә кими өзүнү көстәрмир. Мәзмун планында исә онлар будаг ҹүмлә кими өзүнү көстәрә билир. Демәли, ҹүмләнин тәркибиндәки ики ҹәһәти-форма вә мәзмун ҹәһәтини бир-бириндән ајырмаг лазымдыр. Ејни гәлибдә, ејни ме'јарла бурада мүхтәлиф ишләр көрмәк мүмкүн дејил.

Мүрәккәб ҹүмләјә белә јанашма бүтөвлүкдә даһа хүсуси, конкрет мәсәләләрин һәллиндә өз бәһрәсини верир. Мәсәлән, мөвҹуд олан тәснифат схемләриндә шәрт будаг ҹүмләси ајрылмышдыр ки, бу будаг ҹүмлә ачыг-ашкар шәкилдә мүстәгил ҹүмләнин хүсусијјәтләрини дашыја билмир. Мүхтәлиф ҹүмлә иерархијасында будаг ҹүмлә типинин елә синтактик ваһидләри вар ки, онларын јери дәгигләшмәјә еһтијаҹ дујур. Дәрәҹә, шәрт, гаршылашдырма будаг ҹүмләләри бу гәбилдәндир. Бу вә бу кими проблемләр Азәрбајҹан түрк дилчилијиндә мүрәккәб ҹүмлә илә бағлы бир чох мәсәләләрин санки, һәлл едилмиш олмасына бахмајараг, бир даһа тәдгигат објектинә чеврилмә зәрурәтини јарадыр. Ејни заманда синтактик тәдгигатын јахын вә узаг перспективләрини көстәрир.

Артыг гејд едилдији кими, мәтнин бә'зи әламәтләри өзүнү ајрыҹа мүстәгил көтүрүлмүш ҹүмләдә бирүзә верә билир ки, бу да һәмин синтактик бирлијин өјрәнилмә зәрурәтини актуаллашдырыр. Бундан әлавә, үмуми семантик вә формал грамматик әламәтләрин мә'на вә структур бүтөвлүјә кәтирән ики вә даһа чох ҹүмлә шәклиндәки бирлији олан мәтнин (јә'ни микро-мәтн, мүрәккәб синтактик бүтөв, фразафөвгү ваһид, фразафөвгү бирлик) һәм дә мүстәгил тәһлил објектинә чеврилмәсинин бир сыра сәбәбләри вар ки, бу сәбәбләр информасија нәзәријјәсинин әсас анлајышлары илә бағлыдыр. Иш орасындадыр ки, мүәјјән мә'нада бир-биринә бәрабәрләшдирилән субјект вә предикат һиссәләрин бирлији кими чыхыш едән ҹүмлә принсип е'тибарилә һеч бир информасија өтүрмүр. Мәтн исә әксинә, тәркибинә дахил олан ҹүмләләр арасындакы мүхтәлиф дахили, кизли семантик-грамматик, гаршылыглы әлагәләрә әсасән мүәјјән информасија дашыјан дајәр кими өзүнү көстәрир. Онун бу хүсусијјәтинә көрә дә ваһид кими дахил олдуғу саһәни, јә'ни мәтн дилчилијинин

ајрыча мустәгил дилчилик саһәси кими ајырмаг мәгсәдәујғундур.

Нитг коммуникасијасынын ишләм мәгамына малик мәтнин мүәјјән едилмәсиндә әсас аспект онун даһа кениш әһатәнин ичәрисиндән чыхарылма ме'јарларыдыр. Бунунла әлагәдар индијә гәдәр тәклиф олунан ме'јарлар кифајәт гәдәр еффектив дејил. Бизә белә кәлир ки, мәтнин сәрһәдләрини мүәјјәнләшдирмәјин ән әлагәли үсулу мәтнлә чүмлә арасындакы изоморфизми мүәјјәнләшдириб ондан чыхыш етмәклә әлдә едилә биләр. Чүмлә кими мәтн дә мүәјјән чәрчивәли структура маликдир вә структурда сон мәрһәлә әслиндә башланғыч мәрһәләнин тәкрарындан башга бир шеј дејил. Әкәр гәдим јазылы абидәләрдә биз даһа тез-тез бу мәгамда там формал тәкрара раст кәлириксә, мүасир дилдә адәтән, һәмин гәдим чүмләнин синтактик дәринлијиндә кизләнмиш тәкрар әламәтләрини үзә чыхармаг үчүн мүәјјән мәнтиги-семантик әмәлијјатлардан истифадә етмәк лазым кәлир.

Бүтөвлүкдә Азәрбајҹан түрк дилиндә мәтн гурулмасынын ики ән үмуми принсипини (ики текстема типини) ајырмаг мүмкүндүр. 1. Үмумидән хүсусијә инкишаф едән мәтн. 2. Хүсусидән үмумијә инкишаф едән мәтн. Башга дилчилик ваһидләри кими мәтн дә һәм дилә, һәм дә нитгә аид олдуғу кими һәр бир текстема (дил факты) әслиндә бир вариантла (нитг факты илә) реаллашма имканына маликдир. Белә реаллашманын нүмунәсини китабда раст кәлдијимиз «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларындан верилән изоморф мәтнләрдә (Дирсә ханын вә Салур Газанын арвадларынын әрләринә мүраҹиәтләриндә) көрмәк олар. Чүмләләр групунун бир ваһид бүтөв мәтн шәклиндә бирләшмәси чохсәвијјәли мүрәккәб сәчијјә дашыјыр. Бурада бир тәрәфдән текстдахили грамматик әлагәләр, ја'ни мәтнин когезијасыны нәзәрә алмаг лазымдыр, дикәр тәрәфдән мәтндә композисјон вә кәмијјәт тәркиби кими формал аспектләри нәзәрә алмаг лазымдыр. Текстин композисија планында һәр мәтндә үч тәркиб һиссәси ајырмаг олар: 1. Башланғыч мәрһәлә. 2. Орта мәрһәлә. 3. Сон мәрһәлә.

Башланғыч мәрһәлә мәтнин мөвзусунун ачылмаға башладығы мәрһәләдир. Бу мәрһәләни семантик-грамматик кенишлик характеризә едир. Мәтнин орта мәрһәләси ејни заманда башланғыч мәрһәләдә әсасы гојулмуш мәзмунун ачылмасына хидмәт едир. Вә ејни заманда мәтнин ән ваҹиб информасија һиссәсинин өтүрүлмәсинә кечиди һазырлајыр. Сон мәрһәлә мәтнин сәрһәди барәдә ишарә едә-едә ејни заманда мәтндә

артыг өз әксини тапан мөвзунун да өзүнәмәхсус нәтиҹәси кими чыхыш едир.

Азәрбајҹан түрк дилиндә мәтнләрин кәмијјәт е'тибарилә тәркиби нөгтеји-нәзәриндән мәтнләр ики нөвә ајрылырлар. Биринҹи нөвә — садә мәтнләрә икикомпонентли мәтнләр аид едилир. Гејд едәк ки, садә мәтнләрдә башланғыч вә сон мәрһәлә өзүнү көстәрир, амма орта мәрһәлә өзүнү көстәрмир. Әслиндә орта мәрһәләнин јохлуғу баш вә сон мәрһәләләрин мүрәккәб семантик-гаршылыглы әлагәләри илә компенсә едилир. Икинҹи нөвә мүрәккәб чохкомпонентли мәтнләри аид етмәк олар. Бурада үч композисија мәрһәләси өз әксини тапмышдыр.

Текстин структур тәшкилинин ән ваҹиб елементләриндән бири мәтнин коғезијасыдыр, јә'ни текстдахили әлагәләрин ҹәмидир. Өз мәзмунуна вә мәгсәдинә көрә бу әлагәләр һәм синтактик(бура һәм структур, һәм мә'на әлагәләри дахил едилә биләр), һәм дә мәнтиги-синтактик дејә ики ҹүр өзүнү көстәрир.

Азәрбајҹан түрк дилиндә мәтн компонентләринин структур әлагәсинин ән парлаг ифадә васитәси мүхтәлиф ҹинсли вә мүхтәлиф нөвлү тәкрарлардыр. Коммуникатив мәгсәдәујғунлугдан асылы олараг тәкрар кими һәм бүтөв ҹүмләләр, һәм сөз бирләшмәләри, һәм дә ајрыҹа сөзләр өзүнү көстәрә билир. Тәкрарын өјрәнилмә дәрәҹәси дә дәјишкәнлијә мә'руз галмамыш дејил. Тәкрар олунан ваһидләрин лексик ејнилијиндән прономиналлашмаға гәдәр (јә'ни әвәзликлә ифадә олунана гәдәр) вә о јандан да еллипсисләшәнә гәдәр тәкрар өз тә'сир, өз ҹазибә дәрәҹәсини сахлаја билир. Еллипсисләшмәдән бу мәгамда данышаркән гејд етмәк лазымдыр ки, ону тәкрарын бир үзвү кими көтүрүрүк. Принсип е'тибарилә бу тәкрар системинин чохҹәһәтлијин һәм ашкар, һәм кизли шәкилдә көстәрилмәсинә јахшы нүмунәдир.

Мәтн јарадан фактор кими әксәр һалларда спесифик сөз сырасы да өзүнү көстәрир. Белә ки, инверсија өз-өзлүјүндә стандарт сөз сырасынын дәјишмәсини нәзәрдә тутур. Бу заман мүәјјән бир үзв текст компонентләринин арасына кирир вә бунунла да онларын даһа мөһкәм бағланмасыны шәртләндирир. Азәрбајҹан түрк дилиндә текст дахилиндәки компонентләрин әлагә үсулу кими кениш сурәтдә истифадә олунан үсул синтактик параллелизмдир. Бу параллелизмин ишләм мәгамындакы конкрет формалардан асылы олараг онун там вә натамам нөвләринин ајырмаг лазым кәлир. Онун инверсија илә бағлы формаларыны гејд еләмәк лазым кәлир.

Натамам нөвдә адәтән, ја паралел компонентләрин бә'зи үзвләриндә грамматик (морфоложи) бахымдан мүхтәлифлик өзүнү көстәрир, ја да бу композисијалар кәмијјәт бахымындан гисмән бир-биринә ујғун кәлмирләр. Синтактик паралелизмин хүсуси нөвү кими хиазмы гејд етмәк лазым кәлир. Онун әсас принсипи одур ки, бир компонентин гурулушу она гоншу о бири компонентдә там шәкилдә инверсијаја уғрасын. Әксинә паралелизм термини бу барәдә, бәлкә, даһа чох јеринә дүшәр. Нәһајәт, структур бахымдан мәтнјарадычы факторлар сырасында мәтнин бу вә ја башга елементинин дәјәрә малик јохлуғуну нәзәрдә тутан еллипсиси гејд етмәк лазымдыр. Белә еллипсис мәтндахили әлагәләрин зәифләмәсинә дејил, күчләнмәсинә хидмәт едир.

Мәтн компонентләринин мә'на әлагәләри Азәрбајҹан түрк дилиндә ики истигамәтдә груплашдырыла биләр. Бу истигамәтләрдән бири мүгајисә, гаршылашдырма вә садаламә мүнасибәтләрини әһатә едир. Бурада ме'јар компонентләр арасындакы әлагәни кејфијјәт бахымындан гијмәтләндирилмәсидир. Икинҹи истигамәт мүнасибәтләри заман бахымындан бирләшдирир. Бунлар компонентләр арасындакы ејнизаманлылыг мүнасибәтләридир.

Мәтн компонентләри, jә'ни мүстәгил ҹүмләләр арасындакы мәнтиги-синтактик әлагәдән данышаркән онун ики типини гејд етмәлијик: 1. Әввәлки компонентин предикатынын инкишафындан доған, мәтн прогрессијасыны һәјата кечирән зәнҹирвари әлатә; 2. Мәтн компонентләринин субјект вә предикат һиссәләринин ејни ардычыллығы илә характеризә олан паралел әлагә үсулу.

Һәр бир конкрет мәтнин гурулушунда өзүнү көстәрән мәнтиги-синтактик әлагә типләри һәм бир-бириндән ајры, һәм дә бир-биринә сых гајнајыб гарышмыш шәкилдә ишләм мәгамларыны реаллашдырмаға маликләр.

Азәрбајҹан түрк дилинин синтаксисиндәки үч бөјүк мүрәккәб гурулушдан: садә ҹүмләдән, мүрәккәб ҹүмләдән, мүрәккәб синтактик бүтөвдән данышаркән онларла бағлы проблемләри, онларла бағлы перспектив тәдгигат истигамәтләрини мүәјјәнләшдирәркән унутмаг олмаз ки, бу мүрәккәб гурулушлар бир-бирилә сых әлагәдадирләр. Бу әлагә изоморфизм әсасында гурулмушдур. Бу әлагә ијерархик системдә бир-бирини тамамлајан, бир-бириндән асылы олан, бир-биринә тә'сир көстәрә билән, семантик мүстәгил синтактик дәјәрләр кими нитг ахарындакы ишләм мәгамында да өзүнү көстәрә билир.

Дилин кизли синтактик мәнтиги һәр үч гурулушун ичиндән гырмызы хәтлә кечир. Вә сон дәрәчә мараглыдыр ки, онларын һәр бирини һәм мүстәгил шәкилдә ајры-ајрылыгда алыб өјрәнмәк вә ејни заманда һәр үчүнүн бир-биринә гајнајыб-гарышмыш шәкилдә нәзәрдән кечирмәк һәм бу китабын әсасы олмалы иди, һәм дә јәгин ки, дил керчәклијиндә бу белә дир.

ӘДӘБИЈЈАТ

1. *Абдуллаев А. Б.* Конструкции с чужой речью как самостоятельная проблема узбекского синтаксиса. Док. дисс. автореферат. М., 1979.
2. *Абдуллајев Ә. З.* «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында табели мүрәккәб чүмләләр. — АДУ-нун «Елми мәгаләләри», дил вә әдәбијјат серијасы, 1973, № 2.
3. *Абдуллајев Ә.* Мүасир Азәрбајҹан дилиндә табели мүрәккәб чүмләләр. Бакы, 1964.
4. *Абдуллајев Ә.* Мүасир Азәрбајҹан дилиндә табели мүрәккәб чүмләләр. Бакы, 1974.
5. *Абдуллајев Ә.* Мүасир Азәрбајҹан дилиндә табели мүрәккәб чүмләләр. Бакы, 1977.
6. *Абдуллајев Ә., Сејидов Ј., Һәсәнов А.* Мүасир Азәрбајҹан дили (Синтаксис). Бакы, 1972.
7. *Абдуллаев К. М.* Синтаксический паралелизм (на материале огузского памятника «Книга моего деда Коркута). Намизәдлик дисс. автореферат. М., 1976.
8. *Абдуллаев К. М.* Соотношение глубинного и поверхностного состояний структуры в предложениях с паралельными компонентами — «Советская тюркология», 1977, № 1.
9. *Абдуллаев К. М.* Сложное синтаксическое целое как объект семантико-грамматического анализа — «Советская тюркология», 1978, № 5.
10. *Абдуллаев К. М.* Предложения тождества в «Книге моего деда Коркута». — «Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка. Тезисы докладов и сообщений» китабында. М., 1979.
11. *Абдуллаев К. М.* Обоснование синтаксического исследования текста. — Азәрб. ССР ЕА-нын мәрузәләри, 1980, № 9.
12. *Абдуллаев К. М.* Об одном логико-композиционном изоморфизме предложения и текста в азербайджанском языке. — «Тезисы докладов джанском языке. — «Вариантность как свойство языковой системы; Тезисы 1981, Изд. «Мецниереба».
13. *Абдуллаев К. М.* Конситуативная обусловленность необусловленность в предложениях тождества. — «Материалы республиканской научной конференции «Функциональные и конструктивные уровни языковой системы» китабында. Бакы, 1981.
14. *Абдуллаев К. М.* Становление монопредикативной структуры предложения в азербайджанском языке. — «Советская тюркология», 1981, № 4.
15. *Абдуллаев К. М.* Эмический и этический уровни текста в азербайджанском языке. — «Вариантность как свойство языковой системы: Тезисы докладов» китабында. Часть 1. М.: Наука, 1982.
16. *Абдуллаев К. М.* Лингвистика текста. — Программа спецкурсов. Баку, Изд. Азгосуниверситета, 1982.
17. *Абдуллаев К. М.* Актуальное членение предложения в азербайджанском языке. — «Советская тюркология», 1983, № 1.
18. *Абдуллаев К. М.* Проблемы синтаксиса простого предложения в азербайджанском языке. — Бакы; Елм, 1983.

19. *Абдуллаев К. М.* К членению предложения в азербайджанском языке.— Азәрб. ССР ЕА-нын мә'рузәләри, 1984, № 1.
20. *Абдуллајева Н. Ч.* Мүасир Азәрбајҹан дилинин синтаксиси үзрә хүсуси семинар материаллары: тәркибләр вә будаг ҹүмләләрин синонимлији. Бакы, 1975.
21. *Абдуллајева Н.* Мүасир Азәрбајҹан дилиндә синтактик синонимлик. Бакы, 1978.
22. *Абдурахманов Г. А.* Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка. Дашкәнд, 1960.
23. *Агајев Ф.* Азәрбајҹан дилинин интонасијасы. Бакы, 1978.
24. *Адилов М.* Азәрбајҹан дилиндә синтактик тәкрарлар. Бакы, 1974.
25. *Адилов М.* Азәрбајҹан дилиндә тәкрарлар системи. Докторлуг дис. автореферати. Бакы, 1967.
26. *Адмони В. Г.* Основы теории грамматики. М. — Л., 1964.
27. *Адмони В. Г.* Синтаксис современного немецкого языка. Л., 1973.
28. *Адмони В. Г.* Сложноспаянное предложение в тюркских языках (заметки нетюрколога). — Советская тюркология, 1982, № 3.
29. Азәрбајҹан дилинин грамматикасы. II. Синтаксис, Бакы, 1959.
30. *Акмоллаев Э. С.* Бессоюзные сложные предложения в современном литературном крымско-татарском языке. Намизәдлик дис. автореферати. М., 1983.
31. *Александров Н. М.* О предикативном отношении. — «Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков» китабында. Л., 1972.
32. *Алиев У. В.* Синтаксис карачаево-балкарского языка. М., 1972.
33. *Аманжолов С. А.* Выступление. — «Вопросы грамматики тюркских языков» китабында. Алма-Ата, 1958.
34. *Амиров Р. С.* Способы актуального членения в казахском языке. — Советская тюркология, 1970, № 6.
35. *Амиров О. С.* Особенности синтаксиса казахской разговорной речи. Докторлуг дис. автореферати. Алма-Ата, 1972.
36. *Астафьева И. М.* Виды синтаксических повторов, их природа и стилистическое использование. Намизәдлик дис. автореферати. М., 1963.
37. *Ахманова О. С.* вә башгалары. Современные синтаксические теории. М., 1963.
38. *Ахматов И. Х.* Проблемы семантического анализа простого предложения (на материале карачаево-балкарского языка). Налчик, 1979.
39. *Ахундов А. А.* Системная вариантность как типологический признак языков. — «Вариантность как свойство языковой системы. Тезисы докладов» китабында. Ч. I, М., 1982.
40. *Ахундов А.* Фе'лин заманлары. Бакы, 1961.
41. *Бабайцева В. В., Максимов Л. Ю.* Современный русский язык. Синтаксис. Пунктуация. Ч. II., М., 1981.
42. *Бајрамов Һ.* Мүасир Азәрбајҹан дилиндә табесиз мүрәккәб ҹүмләләр. Бакы, 1960.
43. *Балли Ш.* Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955.
44. *Баскаков А. Н.* Функциональная значимость инверсии в современном турецком предложении. — Известия АН СССР, серия литературы и языка, Т. XXXI, IV бурахылыш, 1972.
45. *Баскаков Н. А.* Выступление. — «Вопросы грамматики тюркских языков. Алма-Ата, 1958.

46. *Баскаков Н. А.* Изоморфизм структуры слова и словосочетания в тюркских языках. — Тюркологический сборник, 1974, М., 1978.
47. *Баскаков Н. А.* Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. Словосочетание и предложение. М., 1975.
48. *Бархударов Л. С., Колшанский Г. В.* К проблеме структуры сложного предложения — «Сборник статей по языкознанию» китабында. М., 1968.
49. *Белошапкова В. А.* Современный русский язык. Синтаксис. М., 1977.
50. *Бенвенист Э.* Общая лингвистика. М., 1974.
51. *Березин Ф. М.* Очерки по истории языкознания в России (конец XIX—начало XX вв.) М., 1968.
52. *Будагова З.* Мүасир Азәрбајҹан әдәби дилиндә садә ҹүмлә. Бакы, 1963.
53. *Вайнрих Х.* Текстовая функция французского артикля. — «Новое в зарубежной лингвистике» китабында. VIII бурахылыш. М., 1978.
54. *Вардуль И. Ф.* К вопросу о явлении эллипсиса. — «Инвариантные синтаксические значения и структура предложения» китабында. М., 1969.
55. *Вардуль Н. Ф.* О разграничении предложения и периода. — «Универсалии и типологические исследования» китабында. М., 1974.
56. *Вардуль.* Основы описательной лингвистики. М., 1977.
57. *Веденина Л. Г.* О семантико-синтаксических отношениях между компонентами сложного синтаксического целого (на материале современного французского языка). — «Проблемы синтаксической семантики. Материалы научной конференции». китабында. М., 1976.
58. *Вейхман Г. А.* Предложение и синтаксические единства — Вопросы языкознания, 1981, № 4.
59. *Виноградов В. В.* Введение. — «Грамматика русского языка» китабында. Т. 2. ч. I. Синтаксис. М., 1960.
60. *Виноградов В. В.* О художественной прозе. М. — Л., 1930.
61. *Виноградов В. В.* Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка. — «Вопросы синтаксиса современного языка» китабында. М., 1950.
62. Вопросы грамматики тюркских языков. Алма-Ата, 1958.
63. *Гаджиева Н. З.* Критерии выделения придаточных предложений в тюркских языках. — «Вопросы грамматики тюркских языков» китабында. Алма-Ата, 1958.
64. *Гаджиева Н. З.* Критерии выделения придаточных предложений в тюркских языках. — Вопросы языкознания, 1957, № 3.
65. *Гаджиева Н. З.* Бессоюзные сложные предложения в современном азербайджанском языке. — «Исследования по синтаксису тюркских языков» китабында. М., 1962.
66. *Гаджиева Н. З.* Синтаксис сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке. (в историческом освещении). М., 1963.
67. *Гаджиева Н. З.* О методах сравнительно-исторического анализа синтаксиса (на материале тюркских языков). — «Вопросы языкознания» журналы, М., 1968, № 3.
68. *Гаджиева Н. З.* Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М., 1973.
69. *Гальперин И. Р.* Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981.
70. *Гальперин И. Р.* Очерки по стилистике английского языка. М., 1958.
71. *Гасанов А. Г.* Тюркские определения определений. — «Вопросы тюркских языков и взаимоотношение их с другими языками» китабында, Бакы, 1972.

609—18

72. *Гиндин С. И.* Советская лингвистика текста. — Известия АН СССР, серия литературы и языка. Т. 36, 1977, № 4.
73. Грамматика и семантика романских языков (К проблеме универсалий). М., 1978.
74. *Грунина Э. А.* О роли неличных форм глагола в конструкции сложноподчиненного предложения в тюркских языках. — «Тюрко-монгольское языкознание и фольклористика» китабында. М., 1960.
75. *Грязнов В. С., Дынин Б. С., Никитин Е. П.* Теория и ее объект. М., 1973.
76. *Данеш Фр.* Опыт теоретической интерпретации синтаксической омонимии. «Вопросы языкознания» журналы. М., 1964, № 6.
77. *Дəмирчизадə Ə.* Мүасир Азəрбајҹан дили. Ҹүмлə үзвлəри. Бакы, 1947.
78. *Джавадов А. М.* Порядок языковых единиц (на материале азербайджанского языка). Докторлуг диссертасијасы. Бакы, 1975.
79. *Джалилов Ф. А.* Бессоюзные сложноподчиненные предложения в азербайджанском языке. Намизадлик диссертасијасы. Бакы, 1981.
80. *Дмитриев Н. К.* Грамматика башкирского языка. М. — Л., 1948.
81. *Дмитриев Н. К.* Грамматика башкирского языка. М. — Л., 1940.
82. *Долинина И. Б.* Системный анализ предложения. М., 1977.
83. *Дресслер В.* Синтаксис текста. — «Новое в зарубежной лингвистике» китабында. VIII бурахылыш. М., 1978.
84. *Есперсен О.* Философия грамматики. М., 1958.
85. *Жирмунский В. М.* Ритмико-синтаксический параллелизм как основ древнетюркского народного эпического стиха. — Вопросы языкознания, 1964, № 4.
86. *Закиев М. З.* Синтаксический строй татарского языка. Казан, 1963.
87. *Зарбалиев И. С.* Общие члены предложения в современном азербайджанском языке. Намизадлик диссертасијасынын автореферату. Бакы, 1972.
88. *Зарубина Н. Д.* К вопросу о лингвистических единицах текста. — «Синтаксис текста» китабында. М., 1979.
89. *Звегинцев В. А.* Язык и лингвистическая теория. М., 1973.
90. *Золотова Г. А.* Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., 1973.
91. *Иванов С. Н.* К проблеме придаточных предложений в тюркских языках. — «Типологический сборник, 1977» китабында. М., 1981.
92. *Иванов С. Н.* Родословное древо тюрок Абу-л Гази-хана. Дашкәнд, 1969.
93. *Казембек М. А.* Грамматика турецко-татарского языка. Казан, 1839.
94. *Казембек М.* Грамматика турецко-татарского языка. Казан, 1846.
95. *Калякина-Каледина Т. Г.* Порядок слов в простом предложении гагаузского языка. Намизадлик дисс. автореферату. М., 1955.
96. *Каримова З. Р.* Логико-грамматическое членение простого предложения современного узбекского языка в сопоставлении с английским. Намизәдлик дисс. автореферату. М., 1981.
97. *Касевич В. Б.* Элементы общей лингвистики. М., 1977.
98. *Кацнельсон С. Д.* К генезису номинативного предложения. М. — Л., 1936.
99. *Кацнельсон С. Д.* О категории субъекта предложения. — «Универсалии и типологические исследования. Мещаниновские чтения» китабында. М., 1974.
100. *Кацнельсон С. Д.* Типология языка и речевое мышление. Л., 1972.
101. *Келемен Я.* Текст и значение. — Семиотика и художественное творчество.». китабында. М., 1977.

102. Китаби-Дәдә Горгуд. Бакы, 1962.
103. *Ковтунова И. И.* Структура художественного текста и новая информация. — «Синтаксис текста» китабында. М., 1979.
104. *Ковтунова И. И.* Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. М., 1976.
105. *Кодухов В. И.* Методы лингвистического анализа. Л., 1963.
106. *Коклянова А. А.* Нормы согласования в современном узбекском языке. — «Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков» китабында. М., 1961.
107. *Колшанский Г. В.* Контекстная семантика. М., 1980.
108. *Кононов А. Н.* Грамматика современного турецкого литературного языка. М. — Л., 1956.
109. *Кононов А. Н.* Китаби-дедем Коркут (грамматические заметки). — Азәрб. ССР ЕА-нын хәбәрләри, ичтимаи елмләр серијасы, 1965, № 4.
110. *Кононов А. Н.* Некоторые проблемы исторического синтаксиса тюркских языков. — «Восточная филология» китабында. Тбилиси, 1973.
111. *Кох В.* Предварительный набросок дискурсивного анализа семантического типа. — «Новое в зарубежной лингвистике» китабында. VIII бурахылыш. М., 1978.
112. *Кочергина В. А.* Введение в языковедение. М., 1979.
113. *Кузнецов П. И.* Происхождение прошедшего времени на -ды и имен действия в тюркских языках. — «Тюркско-монгольское языкознание и фольклористика» китабында. М., 1960.
114. *Кузнецов П. И.* Система функциональных форм глагола в современном турецком языке. Докторлуг дисс. автореферата. М., 1983.
115. *Крушельницкая К. Г.* К вопросу о смысловом членении предложения. — «Вопросы языкознания» журналы, 1973, № 2.
116. *Крючков С. Е., Максимов Л. Ю.* Современный русский язык. Синтаксис сложного предложения. М., 1977.
117. *Лайонз Дж.* Введение в теоретическую лингвистику. М., 1978.
118. *Лаптева О. И.* Чехословацкие работы последних лет по вопросам актуального членения предложения. — Вопросы языкознания. 1963, № 4.
119. Лингвистика текста. Материалы научной конференции. Ч. I — II. М., 1974.
120. *Линин Ан.* К вопросам формального изучения поэзии турецких народов. — Известия факультета Азгосуниверситета. Т. I. Бакы, 1926.
121. *Ломтев Т. П.* Основы синтаксиса современного русского языка. М., 1958.
122. *Малов М. А.* Памятники древнетюркской письменности. М. - Л., 1951.
123. *Мамедов И. Т.* Грамматическая синонимия в азербайджанском языке. Намизәдлик дисс. автореферата. Бакы, 1970.
124. *Мамедов В.* О системном грамматическом анализе — «Пражский лингвистический кружок» китабында. М., 1967.
125. *Матезиус В.* О так называемом актуальном членении предложения. — «Пражский лингвистический кружок» китабында. М., 1967.
126. *Мейе А.* Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М., 1938.
127. *Мельников Г. П.* Синтаксический строй тюркских языков с позиции системной лингвистики. — Народы Азии и Африки. М., 1969.
128. *Мельничук А. С.* Аспекты общей теории предложения как единицы речи. — «Проблемы языкознания» китабында. М., 1967.
129. *Мешанинов И. М.* Структура предложения. М., 1963.
130. *Мешанинов И. М.* Проблемы развития языка. Л., 1975.

131. *Мещанинов И. М.* Члены предложения и части речи. Л., 1978.
132. *Мирзәзадә Һ.* Азәрбајҹан дилинин тарихи синтаксиси. Бакы, 1968.
133. *Москальская О. И.* Вопросы синтаксической семантики. — Вопросы языкознания, 1977, № 2.
134. *Москальская О. И.* Проблемы системного описания синтаксиса. М., 1974.
135. *Москальская О. И.* Грамматика текста. М., 1981.
136. *Мукаржовский Я.* Литературный язык и поэтический язык. — «Пражский лингвистический кружок» кибатында. М., 1967.
137. *Мусаев М. М.* Придаточные предложения времени и причастные и деепричастные обороты с временным значением в тюркских языках юго-западной группы. Намизәдлик дисс. авторефераты. Бакы, 1980.
138. Мүасир Азәрбајҹан дили. Синтаксис. Бакы, 1962.
139. Мүасир Азәрбајҹан дили. Синтаксис. Бакы, 1959.
140. Мүасир Азәрбајҹан дили. Синтаксис. Бакы, 1981.
141. *Налимов В. В.* Вероятностная модель языка. М., 1975.
142. Новое в зарубежной лингвистике. VIII бурахылыш. М., 1978.
143. Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М., 1978.
144. *Овсянико-Куликовский Д. Н.* Синтаксис русского языка. СПб., 1912.
145. *Пидучева Е. В.* О структуре абзаца. — Труды по знаковым системам. Т. II Тарту, 1965.
146. *Панфилов В. З.* Взаимоотношение языка и мышления. М., 1971.
147. *Панфилов В. З.* Грамматика и логика (грамматическое и логико-грамматическое членение предложения). М. — Л., 1963.
148. *Пауль Г.* Принципы истории языка. М., 1960.
149. *Пашајев Г. М.* Кәркук диалектинин фонетикасы. Намизәдлик дисс. авторефераты. Бакы, 1969.
150. *Пешковский А. М.* Русский синтаксис в научном освещении. VIII нәшр. М., 1956.
151. *Покровская Л. А.* К вопросу о личных и неличных формах глагола в тюркских языках. — «К семидесятилетию академика А. Н. Кононова» Л., 1976.
152. *Покровская Л. А.* Синтаксис гагаузского языка (в сравнительном освещении). М., 1978.
153. *Поспелов Н. С.* О грамматической природе сложного предложения. — «Вопросы синтаксиса современного русского языка» китабында. М., 1950.
154. *Поспелов Н. С.* О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений. — Вопросы синтаксиса современного русского языка» китабында. М., 1950.
155. *Поспелов Н. С.* О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных предложений. — «Вопросы синтаксиса современного русского языка» китабында. М., 1950.
156. *Поспелов Н. С.* Сложное синтаксическое целое и основные особенности его структуры. — Доклады и сообщения Института русского языка. II бурахылыш М. — Л., 1948.
157. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике. Т. I — II. М., 1958.
158. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике. Т. III. М., 1968.
159. *Почепцов Г. Г.* Конструктивный анализ структуры предложения. Кијев, 1971.
160. *Поцелуевский А. П.* Основы синтаксиса туркменского литературного языка. Ашгабад, 1948.
161. *Распопов И. П.* Актуальное членение предложения в русском языке. Уфа, 1961.

162. *Распопов И. П.* Строение простого предложения в современном русском языке. М., 1970.
163. *Рахматуллина Л. Л.* Сложноподчиненные предложения с придаточным времени в башкирском языке в сопоставлении с русским языком. Намизадлик дисс. автореферати. Уфа, 1981.
164. *Рэһимов М.* Азәрбајҹан дилиндә фе'л шәкилләринин формалашмасы тарихи. Бакы, 1965.
165. *Ревзин И. И.* Основные единицы синтаксического анализа и установление отношений между ними. — «Структурно-типологические исследования» китабында. М., 1962.
166. *Реформатский А. А.* Очерки по фонологии, морфологии и морфонологии. М., 1979.
167. *Рифтин А.* О двух путях развития сложного предложения в аккадском языке. — Советское языкознание. Т. III. Л., 1937.
168. *Рогожникова Р. П.* Сложное целое и структура сложного предложения. — «Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков» китабында. Л., 1975.
169. *Розенталь Д. Э., Теленкова М. А.* Словарь — справочник лингвистических терминов. М., 1976.
170. Руднев А. Г. Синтаксис современного русского языка. М., 1963
171. *Рустамов Х.* Сложноподчиненные предложения с придаточным дополнительным в современном узбекском языке. Намизадлик дисс. автореферати. Дашкэнд, 1960.
172. *Свотина М. Г.* Абзац как единица речевой практики. — «Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков» китабында. Л., 1975.
173. *Севбо И. П.* Структура связного текста и автоматизация реферирования. М., 1969.
174. *Сеіидов І.* Азәрбајҹан әдәби дилиндә сөз бирләшмәләри. Бакы, 1966.
175. *Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З.* Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Бакы, 1979.
176. *Серебренников Б. А.* Выступление на координационном совещании по проблемам вида и сложноподчиненного предложения в тюркских языках. — «Вопросы грамматики тюркских языков» китабында. Алма-Ата, 1958.
177. *Серебренников Б. А.* Вероятностные обоснования в компаративистике. М., 1974.
178. *Серебренников Б. А.* Об основных отличиях истории строевых элементов языка от истории литературного языка. Советская тюркология. Бакы, 1981, № 4.
179. *Сизова И. А.* Что такое синтаксис? М., 1966.
180. *Сильман Т. И.* Структура абзаца и принципы его развертывания в художественном тексте — «Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков» китабында. Л., 1975.
181. Синтаксис текста. М., 1979.
182. *Смирнов Г. А.* Основы формальной теории целостности (часть первая). — «Системные исследования. Методологические проблемы. Ежегодник, 1979» китабында. М., 1980.
183. *Скобликова Е. С.* Современный русский язык. Синтаксис простого предложения. М., 1979.
184. Смысловое восприятие речевого сообщения. М., 1976.
185. *Смирницкий А. И.* Синтаксис английского языка. М., 1957.
186. Современный татарский литературный язык. Синтаксис. М., 1971.

187. *Соколов С. А.* Исследование по синтаксису сложного предложения в современном турецком литературном языке. Докторлуг дисс. автофераты. М., 1974.
188. *Солганик Г. Я.* Синтаксическая стилистика. М., 1973.
189. *Солнцев В. М.* Относительно концепции «глубинной структуры» — Вопросы языкознания, 1976, № 5.
190. *Солнцев В. М.* Язык как системно-структурное образование. М., 1977.
191. *Соссюр Ф.* Курс общей лингвистики. — «Труды по языкознанию.» китабында. М., 1977.
192. *Степанов Ю. С.* Имена. Предикаты. Предложения (семиологическая грамматика). М., 1981.
193. *Степанов Ю. С.* Французская стилистика. М., 1965.
194. *Тағызадә З.* Мүасир Азәрбајҹан дилинин синтаксиси. Бакы, 1966.
195. *Тағызадә З. Х.* Сложное предложение в современном азербайджанском литературном языке. Докторлуг дисс. автофераты. Т. II. Бакы, 1965.
196. *Тенишев Э. Р.* Саларский язык. М., 1960.
197. *Тенишев Э. Р.* Строй сарыг-югурского языка. М., 1976.
198. *Тенишев Э. Р.* Строй саларского языка. М., 1976.
199. *Tesnier L.* Elements de syntaxe strukturale. Paris, 1959.
200. *Убрятова Е. И.* Выступление. — «Вопросы грамматики тюркских языков» китабында. Алма-Ата, 1958.
201. *Уринбаев Б.* Вопросы синтаксиса узбекской разговорной речи. Докторлуг дисс. автофераты. Дашкәнд; 1976.
202. *Урсул А. Д.* Информация. М., 1971.
203. *Фивегер Д.* Лингвистика текста в исследованиях ученых ГДР. — «Синтаксис текста» китабында. М., 1979.
204. *Фортунатов Ф. Ф.* О преподавании грамматики русского языка в средней школе. — «Избранные труды» китабында. Т. 2. М., 1957.
205. *Фридман Л. Г.* К вопросу о сверхфразовых единицах. — «Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков» китабында. Л., 1975.
206. *Хәлилов Р.* Ҹүмләдә сөз сырасы. — «Азәрбајҹан дилинин синтаксисинә даир тәдгигләр» китабында. Бакы, 1963.
207. *Хәлилов Ә.* Әвәзликләрин мүстәгил ҹүмләләр арасында әлагә јаратмагда ролу. — Азәрб. ССР ЕА-нын хәбәрләри, әдәбијјат, дил вә инҹәсәнәт серијасы. Бакы, 1969, № 1.
208. *Холодович А. А.* К вопросу о доминанте предложения. — Вопросы грамматической теории. Л., 1979.
209. *Храковский В. С.* Проблема доминации членов предложения и система абстрактных синтаксических структур. — «Языковые универсалии и лингвистическая типология» китабында. М., 1969.
210. *Һәсәнов А.* Азәрбајҹан дилиндә мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик категоријасы. Бакы, 1970.
211. *Цейтлин С. Н.* Категория предикативности в ее отношении к высказыванию и предложению. — «Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков» китабында. Л., 1975.
212. *Чейф У. Л.* Значение и структура языка. М., 1975.
213. *Чесноков П. В.* О предикативности как свойстве предложения. — «Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков» китабында. Л., 1975.
214. *Чавадов Ә. М.* Мәтн вә ҹүмләдә сөзләрин сырасы. — Азәрб. ССР ЕА-нын хәбәрләри, әдәбијјат, дил вә инҹәсәнәт серијасы, 1973, № 4.

215. *Чавадов Ә. М.* Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә синтактик ваһидләрин сырасы. Бакы, 1977.
216. *Чәлилов Ф.* Бағлајычысыз табели мүрәккәб чүмләләрин мүәјјәнләшмәсиндә интонасијанын ролу. — АДУ-нун «Елми мәгаләләри», дил вә әдәбијјат серијасы, 1978, № 5.
217. *Шахматов А. А.* Синтаксис русского языка. М., 1941.
218. *Шведова Н. Ю.* Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения. — Вопросы языкознания, 1964, № 6.
219. *Шведова Н. Ю.* Об основных синтаксических единицах и аспектах их изучения. — «Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков» китабында. Л., 1975.
220. *Шведова Н. Ю.* Типы контекстов, конструирующих многоаспектное описание слова. — «Русский язык. Текст как целое и компоненты текста (Виноградовские чтения — XI)» китабында. М., 1982.
221. *Шевякова В. Е.* Актуальное членение предложения. М., 1976.
222. *Ширәлијев М. Ш.* Азәрбајчан дилиндә мүрәккәб чүмлә мәсәләси. — Низами адына Дил вә Әдәбијјат Институтунун әсәрләри. Дилчилик серијасы. Бакы, 1953.
223. *Ширалиев М. Ш.* Заметки о сложноподчиненном предложении. — «Вопросы грамматик тюркских языков» китабында. Алма-Ата, 1958.
224. *Ширалиев М. Ш.* Проблема сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке. — «Вопросы составления описательных грамматик» китабында. М., 1961.
225. *Ширалиев М. Ш.* Новые диалектные данные для истории тюркских языков. — Советская тюркология, 1970, № 5.
226. *Ширалиев М. Ш.* Развитие азербайджанского языкознания за последние годы. — «Вопросы языкознания» журналы, 1972, № 5.
227. *Шмелев Д. Н.* Проблемы синтаксического анализа лексики. Докторлуг дисс. авторефераты. М., 1969.
228. *Щербак А. М.* Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Глагол). Л., 1981.
229. *Щербак А. М.* Соотношение аллитерации и рифмы в тюркском стихосложении — Народы Азии и Африки, 1961.
230. *Эшби У. Р.* Введение в кибернетику. М., 1959.
231. *Юсифли Ш. В.* Стилистический синтаксис современного азербайджанского художественного языка. Докторлут дисс. авторефераты. Бакы, 1973.

МҮНДӘРИЧАТ

Кириш 3

I ҺИССӘ
САДӘ ЧҮМЛӘ.
I ФӘСИЛ

Азәрбајҹан дилиндә ҹүмләнин монопредикатив гурулушунун тәшәккүлү 9

II ФӘСИЛ

Ҹүмләнин грамматик үзвләнмәси 28
§ 1. Ҹүмләнин үзвләнмәси вә тәркиб һиссәләри 28
§ 2. Ҹүмләнин баш вә икинҹи дәрәҹәли үзвләринин ајрылмасы 35
§ 3. Ҹүмләнин баш үзвләринин коммуникатив-аспекти 44
§ 4. Ҹүмләнин икинҹи дәрәҹәли үзвләри 50
§ 5. Азәрбајҹан дилиндә ҹүмлә үзвләринин тәркиби барәдә 56
§ 6. Ҹүмләнин һәмҹинс үзвләри вә паралел компонентләри 58
§ 7. Азәрбајҹан дилиндә ҹүмлә үзвләринин функсијасы 72

III ФӘСИЛ

Азәрбајҹан дилиндә ҹүмләнин актуал үзвләнмәси 89
§ 1. Ҹүмләнин актуал үзвләнмәси анлајышы 90
§ I. Сөз сырасы васитәси илә актуаллашма 99
§ 2. Формал грамматик васитәләрлә актуаллашма 111
§ 3. Просодик актуаллашма 119
§ 4. Азәрбајҹан дили ҹүмләсинин актуал үзвләнмә перспективләри 121

II ҺИССӘ
МҮРӘККӘБ ҸҮМЛӘ
I ФӘСИЛ

Мүрәккәб ҹүмләнин мүәјјәнләшмәси 125

II ФӘСИЛ

Садә вә мүрәккәб ҹүмләләрин гаршылыглы мүнасибәти вә нисбәти 130

III ФӘСИЛ

Мүрәккәб чүмлә: Проблемләр, парадокслар 139
§ 1. Өз мүбтәдасы олан тәркиб мүстәгил чүмлә ола биләрми? 141
§ 2. Мүрәккәб чүмлә тәркибиндәки баш вә будаг чүмләләринин гаршылыглы әлагәси 159
§ 3. Мүрәккәб чүмлә һиссәләринин әлагә үсуллары 165

IV ФӘСИЛ

Мүрәккәб чүмлә типләринин классификасија ме'јарлары һаггында 171

V ФӘСИЛ

Азәрбајчан дилиндә мүрәккәб чүмлә тәдгигинин перспективләри 175

III ҺИССӘ
МӘТН СИНТОКСИСИ
I ФӘСИЛ

Мәтн дилчилијин објекти кими вә мәтн дилчилији 178
§ 1. Мәтн дилчилијин мүстәгил саһәси кими 178
§ 2. Текст (мәтн) вә абзас 187
§ 3. Мәтнин синтактик тәдгигинин зәрурилијинин вә актуаллығынын әсасландырылмасы 197
§ 4. Азәрбајчан дилиндә мәтн сәрһәдләринин мүәјјәнләшдирилмәси ме'јарлары 199
§ 5. Мәтн дил факты вә нитг факты кими 209

II ФӘСИЛ

Мәтн компонентләринин семантик-грамматик мүнасибәтләри 224
§ 1. Мәтнин композисијасы 224
§ 2. Мәтнин тәркиби 229
§ 3. Мәтнин когезијасы 233
Нәтичә 260
Әдәбијјат 271

Јығылмаға верилмиш 23. 04. 98. Чапа имзаланмыш 25. 08. 98. Нәшрин форматы $84 \times 108^{1}/_{32}$. Офсет кағызы. Мәктәб гарнитуру. Јүксәк чап. Физики ч. в. 17,75. Шәрти ч. в. 16,51. Шәрти рәнк-оттиск. 16,85. Учот нәшр вәрәги 15,5. Тиража әлавә 300. Сифариш № 609. Гијмәти мүгавилә илә.

Азәрбајҹан Республикасы Мәтбуат вә Информасија Назирлијинин «МААРИФ» нәшријјаты. Бакı—370111. А. Мәһәррәмов күчәси 4.

1 №-ли Бакы Китаб Мәтбәәси.
Бакы, Әли Бајрамов күчәси 3.

ГАМАЛ АБДУЛЛАЈЕВ

Азәрбајчан дили синтаксисинин нәзәри проблемләри.

Али мәктәбләр үчүн дәрс вәсаити.

Азәрбајчан Дөвләт Тәдрис-Педагожи Әдәбијјаты
нәшријјаты. «МААРИФ»

БАКЫ — 1999

Китаб мүəллифин вəсаити һесабына нəшр олунур.

Редактору: Филолокија елмлəри намизəди, доссенти Икрам ГАСЫМОВ.
Техники редактору: Р. МƏММƏДОВА.
Корректору: С. ƏЛИЈЕВА.